

TEMETKEZÉSI ÉS HALOTTAS SZOKÁSOK CSERNÁTONBAN ÉS KÖRNYÉKÉN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a néprajz tudományágban

Írta: Deák Ferenc Lóránd okleveles

Készült a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar doktori iskolája
(néprajz-folklór programja) keretében

Témavezető: Dr. Bartha Elek
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200... .

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200... .

„Én, Deák Ferenc Lóránd teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletbentartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be, és azt nem utasították el.”

I. Bevezetés

Dolgozatomban, *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén* a háromszéki Csernáton lakosságának halálhoz és elmúláshoz való viszonyulását mutatom be.

Egy évtized megfigyelő és értelmező magatartással az adott közösségben olyan átrendeződéseket, változásokat ismerek fel, amelyek megjelenése és megnyilvánulása okfejtő nyomozásra késztet. Az új jelenségnek nevezett megnyilvánulásokat nem lehet csak a most előforduló jelentésükben vizsgálni, hanem kialakulásuk történetiségét kell feltérképezni. Erre a törekvésre dolgozatom több fejezetében tesztek kísérletet. Ez elsősorban az írott szövegek társadalomnéprajzi elemzésével valósul meg.

Az adatközlők halálról leképezett narratív történetei is egy időbeli perspektíva megteremtését mutatják be, amelyben több generáció felidézett megnyilvánulása tevődik egymás mellé. Így a jelenben megfigyelt szokás, az emlékezetben őrzött viszonyítási ponttal kiegészülve, közel egy évszázad távlatából jelenik meg.

A modellel megjeleníthető szokás egy általánosításokra épülő struktúrát teremtené. Dolgozatom viszont az egyén megnyilvánulási formáit keresi a meglevő viselkedési formák között. Ezért több esetelemzésben az egyéni megnyilvánulásokra térek ki, amelyek ugyanakkor – egyedi és deviáns jellegük mellett is – több kollektív viselkedési formát tartalmaznak.

A tanatológiai esetelemzések olvasási tapasztalata arra mutat rá, hogy az egyént kiemelik a közösségből, amelynek során az ő személyes problémáira helyezik a figyelmet, és ennek felismeréséből térképezik fel a környezethez való addigi viszonyát. Ennek tapasztalati hasonlóságait látom a néprajzi szakirodalomban is megjelenő és a bemutatásban lineáris elvet felszámoló antropológiai szemléletben. Az epizódszerű, strukturális lezárttságot nem teremtő kutatás előtérbe helyezi az értelmező és értelmezett kölcsönhatását.

Az események lineáris rendjének követése mellett olyan jelenségekre és megnyilvánulásokra összpontosítok, amelyek nézőpontjából az egészre, a struktúra működésére adódik rálátás. A szokás elemeinek elemzésében az aránytalanság egy értelmezés szubjektív határainak a kijelölését is jelenti.

Az évtizedes kutatás kezdetén a temetkezési szokás bemutatását Arnold van Gennep *átmeneti rítusok* modelljével kezdtem rendszerezni, aminek követését a

későbbiekben felszámoltam. A szokás kutatásában jelentőséggel bírt a résztvevő-megfigyelő szempont. Halottas szertartásokon való jelenlét után szaknaplót vezettem, amelynek során kialakult egy értelmező szempontrendszer. Az interjúkban a gyázmunkában élők mellett különböző korú és foglalkozású személyeket szólaltattam meg.

Szemponként emeltem ki a magyar közösségben kisebbségként élő más etnikumok elmúláshoz kapcsolódó rituális megnyilvánulásait.

Levéltári munkát folytattam, amelynek eredményeként a falu életéből különböző szövegtípusokban megjelenő halálhoz való viszonyulást és annak társadalmi jelentéssel bíró üzenetét jelenítem meg.

A helyi temetők és sírjelek tanulmányozásában jelentős hatással bírt a szakirodalomból megismert kultúrtörténet, amely az értelmezéshez szükséges történeti viszonyítási pontot adta. A temetők térszerkezetének és sírjeleinek kutatásában a falu átrendeződését, valamint szimbolikus jelzéseit emelem ki.

A csernátoni gyűjtés folytatását a környező településekre is kiterjesztettem. Átfogó felmérést végeztem Kézdiszék helységeiben, valamint résztémák kutatását Orbaiszékre is kiterjesztettem. Az elmúláshoz, halálhoz kapcsolódó megnyilvánulásokat és szokáselemeket a település határán túli párhuzamokkal kötöm össze. Ezáltal a falu kapcsolatrendszere szélesebb térben mutatkozik meg egy magyar többségben élő, ugyanakkor erős felekezeti elkülönülés határvonalait felmutató környezetben.

A dolgozat egy változás előtt álló székely falu temetkezési szokásainak a bemutatása is, hiszen a jelenleg épülő ravatalozóházak erőteljes és gyors beavatkozást fognak előidézni az itt élők temetkezési szokásaiban és az azt megelőző lelki folyamatokban.

II. Kutatástörténeti áttekintés

A magyar temetkezési és halottas szokások kutatástörténetének felvázolása a néprajz történetiségének és szemléleti váltásainak értelmezését hozza az érdeklődő fele. A megjelent írások egy gazdag kultúrtörténeti képet alkotnak, amelynek ismerete hozzásegíti a kutatót a választott kutatás elmélyítéséhez, a felismert jelenségek értelmezéséhez szükséges kritikus távolság megteremtésében. A széleskörű szakirodalom befogadásában egyfajta szelekció is érvényesül, amely az elképzelésében és szemléletében hasonló eredményeket jobban kiemeli, értelmezi és a saját eredményének igazolásaként jeleníti meg. Ennek tudatában a szakirodalomhoz való viszonyulás egy hermeneutikai magatartást¹ is feltételez, amely a kutató szubjektív viszonyulását mutatja a meglevőkhöz.

A kijelölt téma kutatástörténeti áttekintésében szükséges a szövegek közötti rendszerezés, amely a néprajzban is érvényesülő társadalomtudományi szemléletek paradigmaváltásának határvonalain jelölhető ki.

A szakirodalom bemutatását három részre tagolom. A szokás bemutatása előtt egy részletesebb összegzést foglalkozok össze, amelyből a kopjafa és végrendelet kutatását kihagyom, valamint a dolgozat későbbi fejezeteiben az adott témák recenziótörténeteként mutatom be.

A szokás leírásában korai szövegek a szépirodalmi szövegemlékek, amelyeknek kiemelt példái a XVIII. századi énelbeszlő próza önéletírásai. Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének 112. levelében részletesen beszámol II. Rákóczi Ferenc fejedelem haláláról és temetéséről.²

Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* művének X. *Az régi erdélyiek temetéséről*³ című fejezete a XVIII. századi főúri temetkezés modelljét rögzíti. Írásából a nemesi szertartáskultúra széles körben elterjedt motívumait ismerhetjük meg. Az emlékirat szubjektív véleményalkotása és a téma bemutatásának a megírás jelenére utaló felhívó társadalmi üzenete érvényesül. A Csernáton határában szomszédos falu főúri emlékirata több megjegyzésében a jelen kutatás megállapításainak történeti alátámasztását szolgálja. Kiemelt szokáselemek: temetésre távolról érkező résztvevőket előzetesen írott

¹ Jauss 1997, 85-139.

² Mikes 112. levél 1735, 1963.

³ Apor 1736, 1978, 122–135.

szövegekkel értesítik, ami kiemeli a résztvevő társadalmi státuszát is. Ennek későbbi változatait látjuk a gyászjelentő szórólapok megjelenésében. A temetés aktusát előkészítés, megszervezés előzte meg, amely alól a közeli családtagok felmentettek. A gyász fekete színnel való jelölése a parasztságra vonatkozott. A halotti toron való részvétel a meghívottak számára a családdal való jó kapcsolat fenntartása. A toron megjelenített társas viselkedés, családtagokhoz való viszonyulás áttételesen a környék mostani falvaiban továbbra is egyes elemeiben fennmaradt.

Az emlékirat okfejtő, társadalmi jelenségeket és modelleket kereső olvasata a mai jelenségek kialakulásának megértéséhez egy történeti kapcsolatot teremt.

A XIX. század szellemtörténeti törekvései pozitivista anyaggyűjtéssel egy egységes világgépet jelenítenek meg. A népi élet és hiedelem egy ősi kultúra őrzésének feltételezett utóélete. Az „ősvallás,” illetve a lélekhit kezdeti kutatása kapcsolódott a halottkultusz vizsgálatához. A parasztság hagyományos halotti hiedelmeiből az őskultusz pogány elemeit próbálták levezetni. Antik példák, magyar és európai történeti adatok⁴ alapján egy nagy adatbázis szembesítésével alakította ki a „*magyar mitológia*” rendszerét Ipolyi Arnold. A *Magyar Mythologia* XII. *Halál utáni állapot* című fejezetében számos variánsában rögzíti a visszajáró lélek népi hiedelmét.⁵ A halottkultusz vizsgálata a temetkezési szokáskör egy-egy kiragadott látványos elemére fektette a hangsúlyt.

A XIX. század második felétől megnőtt a fejfák – kopjafák iránti érdeklődés. A magyaros ízlés ősi elemeit vélték felfedezni a kopjafák motívumaiban, amelyek ábrázolása átkerül a művészetbe (például Kós Károly szecessziós alkalmazásában). A *temetők és sírjelek* fejezet bemutatásában a sírjelek kutatástörténetével részletesen foglalkozom.

A XX. század modern szellemi irányzatai újabb szemléletű kutatások alapjait teremtették meg. Gyakorivá válik egy-egy kulturális elem részletes vizsgálata. Különböző tudományágak között teremődnek átfedések, és egymás eredményeit beépítik kutatásaikba. A szokáskutatások a társadalom átrendeződésének, a mindennapok életének megértését jelenítik meg.

⁴ Kunt 1990, 67; 1983, 5.

⁵ „összefüggőleg már a hittel, hogy a halottak visszajönek, kísértenek, jő elő a néphit számos teendő, annak távoztatására, s körül forognak az elholt körüli szokások, a temetési bizonyos népies szertartások is” (Ipolyi 1854, 365.).

A fentiek alátámasztására a halottas szokások zenéhez és történelemhez kapcsolódó eredményeit Kunt Ernő kutatástörténeti összegzéséből⁶ emelem ki.

A halottas szokások tánc- és zeneanyagának vizsgálatára korai az érdeklődés a kutatók részéről. Rendszerezésével, feldolgozásával Kodály Zoltán (1952), Vargyas Lajos (1941), Szendrey Ákos (1941), Morvay Péter (1951) foglalkozott.

A magyar temetkezési szokások történeti, régészeti feltárásában legjelentősebb László Gyula *A honfoglaló magyar nép*⁷ című munkája.

A honfoglalás előtti ősi elemek vizsgálatában jelentős a magyar és a finnugor rokonnyelvek halottkultuszának összehasonlítása. Dienes István kutatása a honfoglalás előtti temetkezési szokások feltárását jeleníti meg *A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik* című írásában.⁸ Az összehasonlító elemzésekben nagy jelentőségű a hazai és nemzetközi kutatásokat tartalmazó *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* sorozatban megjelent *Halottkultusz*⁹ kötet. A szomszédos népek szokásaival összehasonlító elemzést Róheim Géza pszichoanalitikus beállítottságú műve, a *Magyar néphit és népszokások Halotti szertartások* című fejezete¹⁰ teremti meg.

A halállal, halottal kapcsolatos hiedelmek rendszerezését Pócs Éva végezte el, és ő írta meg a *Néprajzi Lexikon*¹¹ halottkultusszal kapcsolatos címszavait. A *fejfa* összegző bemutatását a *Temetők és sírjelek* fejezetben részletesen kiemelem.

Monográfiákban az emberélet fordulóihoz kapcsolatos szokások fejezeteiben külön írnak a halottas szokásokról: Horváth István a *Magyarózdai toronyaljja* című szépirodalmi jellegű falurajzában *Halálozással kapcsolatos szokások, siratások*¹² című fejezetben írja le szülőfalujának temetkezési szokásait, Vasas Samu és Salamon Anikó a *Kalotaszegi ünnepek*¹³ kötetben külön fejezetet ír a *Temetésről*; Nagy Olga a havadi halottas szokásokat rögzíti a *Paraszti értékrend és magatartásformák* kötetének *A halál az élet rendjében*¹⁴ esszé jellegű fejezetében; említést érdemel ugyanakkor Beck Zoltán *Népszokások Békés megyében* monográfiájában *Temetkezési szokások Orosházán*,¹⁵

⁶ Kunt 1990

⁷ László 1944

⁸ Dienes 1975, 77–109.

⁹ Hoppál-Novák (szerk.) 1982

¹⁰ Róheim 1925

¹¹ Magyar Néprajzi Lexikon II. 97–107.

¹² Horváth 1971, 141–154.

¹³ Vasas-Salamon 1986, 225–258.

¹⁴ Nagy 1989, 192–203.

¹⁵ Beck 1974, 45–65.

Dohosy László *Szokások és hiedelmek Hangyavölgyben Halál*,¹⁶ Jung Károly *Az emberélet fordulói Gombosi népszokások Halál és temetés* című fejezete, valamint Virág Magdolna *Temetés a Tövisháton*¹⁷ című kötete.

Tárkány Szűcs Ernő a jogi népszokások keretében vizsgálja a temetkezési szokásokat a *Magyarság jogi népszokások* kötetének *A halál*¹⁸ című fejezetében. Az örökösödés szokásának bemutatásával a *Végrendelkezés* fejezetben részletesebben foglalkozom.

Ujváry Zoltán *Halál és temetés két turóc-völgyi faluban*¹⁹ című tanulmánya a szokást a haláltól kezdődő és a temetéssel lezáruló szimbolikus időszakban vizsgálja, amelyben kiemelődnek az egyén és közösség tágabb idődimenziói, valamint hagyományozódott viselkedési mintái. Részletes elemzésben mutatja be a harang közösségben betöltött kommunikációs funkcióját.

Kutatja a zene temetési szertartásba való beépülését. Kitér a gyászás közösségileg ellenőrzött folyamatára.

A tanulmány részletesen mutat rá az életfordulók szokásai közül az elmúlás rítusainak lelki szükségletet betöltő szerepére: „a temetés szokásai lényegesen lassabban változnak, mint a népelet egyéb területéhez tartozó hagyományok. Természetesen, bizonyos átalakulást, módosulást a temetés hagyománykörében is megfigyelhetünk [...] a változás elsősorban formai jellegű, főleg a tárgyi kellékekre terjed ki. A hidelemanyag csak egészen lassú folyamattal sorvad el.”²⁰

Novák László Ung-vidéken végzett kutatásából *Temetés és sírjelölés Szirénfalván és Csicszerben*²¹ katolikus többségben élő falvak temetési szokáskörét mutatja be. Rámutat egy gazdag középkori hagyomány továbbfolytatására a vitézi hagyomány temetési szertartásba való beépítésével (sajátos zászlóhasználat, kivont kard és rajta szimbolikus feltüntetett citrom és szalagok, gyászmenet és lakodalmi menet közötti analógia). A sírjelek felekezeti sajátosságait emeli ki (katolikusoknál a kereszt, reformátusoknál a fejfa), valamint utal az élőfa sírjelként való archaikus használatára. A tanulmány lényeges szempontja, hogy rámutat a felekezeti sajátosság egymás mellett való létezésére, elkülönülésére és kölcsönhatásaira.

¹⁶ Dobosy 1989, 117–129.

¹⁷ Virág 1993

¹⁸ Tárkány Szűcs 1981, 179–198.

¹⁹ Ujváry 1975, 129–162.

²⁰ uő. 161.

²¹ Novák 1989

Verebélyi Kincső *Temetkezési szokások*²² szintézist teremtő szokáskutatásában a temetkezési szokáskör fő jellegzetességeit emeli ki. A paraszti gondolkodásban egy ciklikus elv érvényesül. Így a halál egy túlvilágképzetben az ősök közösségébe való beépülést is jelenti. Kiemelem az öregek elmúláshoz való viszonyulásából a végrendelkezésnek mint a földi élet elrendezésének és az elmúlásra való felkészülésnek a gesztusát. Szemléletes a halál beállta utáni temetést és halotti testet előkészítő, valamint a szertartásba társadalmi megnyilvánulásokat bekapcsoló törekvés kettősségének kiemelése. A temetőkutatásból a temetők történeti átrendeződését és az azt követő új elemek beépülését emeli ki.

Bartha Elek *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában*²³ című könyve a szövegfolklórnak egy határtípusát (*búcsúztató*) elemzi. A szövegvizsgálat mellett lényeges szempont a befogadás helyzetére való reflektálás, amelynek során mélyebb jelentések társulnak a szöveg felszíni rétegéhez. Ennek a szövegtípusnak a vizsgálata felidézi régi korok emberének az írott szöveghez való szakrális viszonyulását.

Bartha Elek *Vallásökológia*²⁴ és *Vallási terek szellemi öröksége*²⁵ című munkái a szakrális idő és tér kutatását az emberi élet végső, lezáró szakaszában is megjelenítik. A temetők és a szakrális jelentéssel bíró objektumok szimbolikus többletjelentéssel veszik körül a közösségben élő egyént. A kiemelt művekből dolgozatom elméleti megalapozásához a következő elemeket veszem át: szakrális teret képező objektumok (kereszt, harang és harangláb) és azok többletjelentései, a temetés hogyan válik a közösség ökuménikus vallásgyakorlási alkalmává,²⁶ a temető szimbolikus jelentései, a temetőgondozás és a gyász kapcsolata, a nemzeti emlékezet vallásos tartalommal való mélyítése.

A szakrális néprajz szimbólumteremtő és értelmező jelentésgazdagsága egy elmélyültebb valóságfeltáró elemzésre ad lehetőséget a temetőkutatásban, amelynek szemléletes példáját az alábbi idézet is mutatja:

„A temetők kutatása a néprajztudományban, a folklorisztikában belül jól körülhatárolható, egyúttal szerteágazó tudományterületet jelent. A holtak és élők kapcsolatát jelző, ennek bonyolult viszonyrendszerét a térbe kivetítő településrész

²² Verebélyi 1998, 112–114.

²³ Bartha 1995

²⁴ Bartha 1992

²⁵ Bartha 2006

²⁶ uő. 60.

sajátos szimbolikája és szakralitása ezt a viszonyrendszert leegyszerűsítve, kézzelfogható, vizuálisan és érzékelhető formában rögzíti és örökíti meg. Ez egyfajta 'kimerevített' képet nyújt egy adott közösségről, egy olyan közösségről, amely abban a formában soha nem létezett. A térben egymás mellé helyez ugyanis olyan generációkat, amelyek egymással soha nem találkoztak. Ez az egymásmellettség azonban, ha nem is konkrét formában, de a kultúrában mégis létezik.”²⁷

Történelmi korok halottkultuszának vizsgálatában Lakner Judit *Halál a századfordulón*²⁸ című műve jelentős elemzést nyújt. A 19. század nagyvárosi temetések ceremóniáját és ennek vidékre ható hatását elemzi.

Szabó Péter *A végtisztesség*²⁹ című művében írott források segítségével értelmezi a 17. századi főúri temetések „*divatos*” elemeit.

Az újabb erdélyi temetkezési szokások kutatásáról az 1995-ös Kriza János Néprajzi Társaság *Évkönyve* közölt három tanulmányt: Gazdáné Olasz Ella *A temetés proxemikája Kovásznán*; Nagy Ödön *Halál és temetés Hariban*; Kunt Ernő *A halál antropológiájához* címűeket.

A Kutatástörténeti áttekintés további részében a halottas szokások elemzésének egy-egy jelentős kutatását emelem ki. A részletesebb recenzióelemzéssel a szokás kutatásának szellemi hátterét, terminológia használatát és későbbi kutatásokban megjelenő folytonosságát vizsgálom. A kiemelt könyvek és tanulmányok a vizsgált szokás komplex elemzését jelenítik meg. Tudatosan emelek be erdélyi és itt megjelent műveket.

K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*³⁰

A szerző egy társadalomszerkezetet tár fel a Kolozsvár peremterületén élő kertészkedéssel foglalkozó hóstátiak temetkezési szokásainak bemutatásában.

A helyi terepmunka anyagának alfejezeteit követően a szakirodalom és más erdélyi települések összehasonlító anyagvizsgálatával egészíti ki. Így szélesebb kontextusban mutat rá párhuzamokra, átörökölt kulturális hagyományra (finnugor elemek) vagy

²⁷ uő. 2006, 162.

²⁸ Lakner 1993

²⁹ Szabó 1989

³⁰ Kovács 1944, 2004

kölcsönelemekre (román hatás pl. a tyúk jelenlétének mélyebb értelmezése a halottas hiedelmekben).

A halottas szokás bemutatását három fejezetre tagolja (A halál, Az eltemetés, A gyász). Ilyen módon a feldolgozás bemutatása is olyan határvonalakat emel ki, amelyeket a rítuselmélet kutatása által a későbbi szokáskutatások is fő szervezőelvként követnek (van Genneep).

A halál előjeleiként szereplő állat-hiedelemként felvázolása után erdélyi és hazai szakirodalmi összehasonlítást végez (pl. *halálpillangó, kutya, bagoly, denevér, tyúk*).

A szokásesemények részletes bemutatása a helyi társadalom strukturáltságát, összefüggő világképét emeli ki. A közösség kontrollja által irányított viselkedési minták az érintettek (család), valamint a szélesebb körben csoportként résztvevő közösség (falubeliek) számára eligazodási irányt mutatnak. Itt is érvényesül a közeli családtagok felmentése a temetési szertartásra való felkészülése alól. Ők a holttest előkészítésében többnyire passzív résztvevők (pl. halott mosdatását többnyire idős asszonyok végzik, újabban férfit férfiak is, de a borotválást kimondottan csak férfiak).

A szertartás előkészítése és felvigyázása a *Kalandos Társaság* tisztsége. Ez a csoport közvetít a szűk családi csoport és a tágabb bekapcsolódók között.

A szerző a záró tanulmányban kitér a hasonló társaságok magyar kultúrtörténetére (középkori eredet, a hóstátiaknál XVI. század). A helyi közösségekben, mint férfítársaság, egy zárt csoportot jelent, amely tisztség betöltése életreszóló. A halálhír közlésétől a sír előkészítésén át a temetés befejezéséig jelen vannak. A mulasztást pénzbeli bírsággal sújtották.

K. Kovács László munkájában egy strukturalista szemléletű elemzés érvényesül. A helyi közösség egy jól körülhatárolható immanens világképpel rendelkezik, amelyhez hozzátartozik a halálhoz viszonyuló magatartása. A záró fejezetben rámutat, hogy az életfordulók közül a halottas szokásokban öröklődnek át leghosszabb távon ősi elemek. Jellemző egy vizuális elemző készség (pl. a hozzátartozók állási rendjének variánsai a koporsó mellett, gyászmenet, temetőkultúra). A gyászolás folyamatával részletesebben nem foglalkozik.

A temetkezési szokáskör komplex elemzését Kunt Ernő néprajzkutató és antropológus munkássága jeleníti meg. A sírjelek hagyományos népművészetének kutatása mellett elmélyült tanatológiai és antropológiai tudással tárja fel a magyar parasztság halálképét. A magyarság nyelvterületeinek halottas szokáskörét foglalja

rendszerbe a *Magyar Néprajz* VII. kötetének *Temetési szokások*³¹ című fejezetében. E hagyományok történeti vizsgálatát nyújtja a *Temetők népművészete*³² című kötete, valamint egy kiválasztott vidék temetkezési elemzését a *Temetők az aggteleki–karszt falvaiban*³³ című kötet. A halál, kultúra és társadalom egymáshoz való viszonyulását vizsgálja hagyományos és modern közegben *A halál tükrében*³⁴ című kötetében.

Kunt Ernő: *Temetők népművészete*³⁵

A cím irányadó a könyv szemléletéhez és a kutatásban feltárt ismereteihez való olvasói viszonyulásunkhoz. A bemutatott tárgyi világ több „helyi közösség jellegzetes világképéből” mutatja be a magyar temetők általánosított képét. A magyar temetkezés szokásait a honfoglalás előtti nomád és pogány hitvilág kultikus elemeinek felvázolásával vezeti be. A finnugor rokonépek hitvilágának-, sírjelábrázolásával, a XIX. századi hazai romantikus sírjelkutatás kritikus szemléletű olvasatában és a XX. század magyar temetőinek még fellelhető sírjelábrázolásával összehasonlítva fogalmazza meg következtetéseit. A fejfaállítás eredettörténetét a következőképpen összegzi: „a fejfaállítás szokása ’ösi’ pogány eredetű lehet, melyet a kereszténység századokig háttérbe szorított – bár a nép körében feltevések szerint tovább élt –, mígnem a reformáció korában az új hitre térők eleveníthették fel, hogy ezáltal a temetőben is megkülönböztessék magukat a keresztet állító katolikusoktól”³⁶.

Dolgozatomnak a *Temetők és sírjelek* fejezetében hivatkozom Kunt Ernő könyvének a következő eredményeire: a középkori temető kialakulása, a katasztrófatemető terminus sajátos jelentésére, a katolikus temető „lélekharang” jelentésére, a sírjeltípusok beazonosítására és az ornamentika jelentéseire, a temetőgondozás és növényvilág jelenlétére, a síremlékkészítők és megrendelők kapcsolatára. A szócikkekként kiemelt terminusok és jelenségek átfogóan Kunt Ernő az „élő és halott falu” megfogalmazásában írható le. Könyvének sajátos jellegzetessége az igényes és esztétikai érzékkel készített képanyag összeállítása, amely mély vizuális antropológiai ismeretről vall.

³¹ Kunt 1990

³² Kunt 1983

³³ Kunt 1978

³⁴ Kunt 1981

³⁵ Kunt 1983

³⁶ Kunt 1983

Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás / A magyar parasztság halálképe*

Kunt Ernő munkája egy összegző képet ad a magyar nyelvterületen élő közösségek halálhoz való viszonyáról (az erdélyi adatok többsége Kalotaszegről és Moldvából származik). A hagyományos paraszti közösségeket vizsgálja, amelyekre még a csoporttudat jellemző, ugyanakkor jelen van a modernizációs átrendeződés is. Elemzésére a szaktudományok átmenetisége jellemző. A néprajz, kulturális antropológia elemzésmodelljei mellé egy jelentős tanatológiai és vizuális antropológiai (pl. halottas fényképek, temetőkultúra) befogadói magatartás társul. Ez azért is jelentős, mert a hagyományos közösségekben a közösség jelenléte által ellenőrzött viselkedési minták eligazodást, biztonságérzetet adnak az egyén számára.

A személyes gyűjtések szinkrón feldolgozását a szakirodalom ismeretében egy diakrón vizsgálattá tágítja. A jelen átrendeződő társadalmában emberöltőkkel ezelőtti viselkedési, megnyilvánulási formákat is megmutatja. A múltból hozott kulturális, hagyományként továbbéltetett rítusok bemutatását nyelvészeti értelmezésekkel támasztja alá (pl. a pogány magyarok lélekképe, *pára*).

Használja a „világkép” és „halálkép” terminusokat, amelyek által az elmúláshoz, személyes halálunkhoz való viszonyunkat, mint kulturális neveltetésünk lenyomatait jeleníti meg.

Könyvének jelentősége, hogy a halált nemcsak mint az életet lezáró és ezáltal tragikus eseményt mutatja be, hanem a mindennapok viselkedésében, társas életünkben is jelenlevő felkészülést a végső elválásra. Ennek keretében mélyebb elemzést készít az időhöz való viszonyunkról, amelyben szintén megmutatkozik, hogy neveltetésünk által kialakul bennünk egy „időkép,” amely örökölt tudást jelent. A népszokások kalendarisztikus ismétlődésében is jelen van az elmúlás jelenléte. Az emberi életfordulók átmenetiségében az egyik státusból a másikba való átlépés szintén a mulandóság gondolatát is hordozza. Ilyen tapasztalatokkal alakítjuk „szubjektív időképünket.” Ismerteti van Gennep rítusosztályozását, amely a későbbi szokásbemutató könyvek fő rendező modellje lesz.

Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*³⁷

Balassa Iván monográfiája a magyar temetőkultúra elemzését széles kontextusba helyezve értelmezi. A magyar nyelvterületek temetkezési és síremlék állításának

³⁷ Balassa 1989

hagyományát a kultúra folyamatos átrendeződésének ismeretében kutatja. A mai temetőkép kialakulása kulturális hatások következtében alakul ki, amelynek során már meglévő struktúrák jelenhetnek meg újra (pl. *fejfa*).

A temetők átrendezését, terének megváltoztatását Balassa Iván kutatói eredményével támasztom alá.

A temetőkultúrát a pogánykori magyar temetkezési szokás bemutatásával kezdi. A temetőt a szálláshelyek mellett az áldozó hely közelében helyezték el. A kereszténység felvétele után az épülő templomok mellé helyezték át a temetőt. Ezáltal is ellenőrzés alatt tartották a régi hitvilág gyakorlásának tilalmát. A reformációt követően a temetők egészségügyi megfontolásból a lakott területeken kívül kerülnek. Ezt erősíti meg az 1775-ös rendelet, amely kötelezővé tette a temetők lakott területen kívül való kijelölését.

A kultúrtörténeti horizont keretében olyan általánosságokat emel ki, amelynek variációi a magyar nyelvterület különböző helyein megtalálhatóak, ugyanakkor rámutat olyan jellegzetességekre is, amelyek csak egy helységekre jellemzőek vagy csak egyéni megnyilvánulások (*gyermektemető*). A temető és sírjel jelölésében kiemeli a hiedelemvilágot, amely egy sajátos viselkedési formát alakít ki. A hiedelem „a temető védelmeként” jelenik meg.

A temetők elemzését a temetkezési szokáskör keretébe helyezi, és így mutat rá az élők holtakhoz való viszonyára.

A monográfiából azokat a sajátos elemeket emelem ki, ami az általam kutatott közösség temetőkultúrájának kialakulását szintén meghatározza, és tudományos keretet teremt a felismert jelenségeknek. Felismerhető a családi, nemzetségi temetkezés nyomai, ami gyakran a templomi ülésrend hasonlóságát mutatja (a Hajdúságból és Nagykunságból hoz példákat). Ilyenek: a férfi családtag szervező szerepe (pl. ő kíséri ki a sírásókat a temetőbe és jelöli ki a sírhelyet), a föld szimbolikus értelmezése a halottas szokásban.

A sírjelek kutatásának kultúrtörténeti és tájegységek megkülönböztető jegyeinek vizsgálatára dolgozatomban *A temetők és sírjelek* című fejezetben hivatkozom. Részletesen kitérek a *fejfa* kutatás értelmezésére összevetve más kutatók eredményeivel (Kunt Ernő, Novák László és L. Juhász Ilona).

Elmélyült kutatással mutatja be a temető botanikájának képét, a virágok síron való megjelenését és annak jelszerű jelzéseit.

Novák László: *A Duna – Tisza köze temetőinek néprajza* (1978)

Egy kiemelt régió temetőkultúráját mutatja be. A tanulmány a kijelölt terület halottas szokásait és annak jelhasználatát egy elmélyült kultúrtörténeti áttekintéssel értelmezi. A temetőkultúra ilyen szempontú vizsgálata hasonlóságot mutat a Balassa Iván kutatásának szemléletével. A hasonló szemlélet továbbgondolásra, egymás kutatásának kiegészítésére ad lehetőséget. Reflexióként emelem ki Novák László Balassa Iván kutatói szemléletéről vallott véleményét: „Az eddigi kutatások tehát a figyelmet elsősorban a fából készült sírjelek népművészeti formakincsére irányították, s részben érintették a temetkezési szokásokat is. A temető azonban ’komplex jelenség’. A temető szervesen illeszkedik a településrendszerbe, a temetkezési szokások révén pedig a társadalmi élet avatott kegyeleti helye. Mindez a temetkezés rendjében, a sírjel állításában jut kifejezésre. A temetők komplex kutatására Balassa Iván hívta fel a figyelmet. A temetőnek, mint rendszernek kutatásán kívül kíváncsúnak tartja magának a temetőnek részletesebb vizsgálatát: pl. a flóráját, faunáját is, hiszen a növényvilág esetében ott számos olyan virág, vagy másféle növény őrződött meg, amely a népi kultúra egy korábbi jellemzője volt.”³⁸

A tanulmány levéltári adatokból a terület népességi viszonyainak XVIII-XIX. századi átrendeződéseit tárja fel, s ennek ismeretében mutat rá a XVIII. századi temetőhasználatot átrendező rendelet hatására. A temetkezési szokáskörbe építve kutatja a temető jelhasználatát. A temető társadalmi rangot felmutató térhasználatának megállapításait hivatkozásként használom az alsócsernátoni Nagytemető családi kriptáinak megjelenítésében. A sírjelek és a fejfák történeti kutatásainak eredményeire a *Temetők és sírjelek* című fejezetben részletesebben kitérek. A fejfák XIX. századból örökölt romantikus eredettörténetét kritikusan szemléli, kronologikus áttekintést ad a fejfák kialakulásáról és formakincsének idegen kölcsönhatásairól is.

Balázs Lajos: *Menj ki én lelkem a testből - Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*³⁹

Balázs Lajos néprajzi munkássága az emberi élet három nagy fordulóját (keresztelő, lakodalom, temetés) emeli ki egy közösség, Csíkszentdomokos társadalmában. Az erdélyi népszokáskutatásban mindhárom kötetével a van Gennep rítusosztályozás modelljével mutatja be a vizsgált szokás témakörét. Könyvének felépítése a helyi társadalom rövid felvázolása után módszertani, elméleti irányt követ.

³⁸ Novák 1978, 220.

³⁹ Balázs 1995

Viszonyítási pontként rámutat, hogy a modellek más életforduló-szokásokban milyen mélyebb jelentéseket hoznak felszínre. Például az elválasztó rítusok, amíg a születés és a lakodalom céltudatos előkészületében könnyen kijelölhető határvonalakat jelentenek, addig a halál képzetében csak a szorongás, félelem vagy előfeltevés érzetében vannak jelen. Vállalja, hogy a szokáselemek bemutatásában lesznek szerkezeti eltolódások. Azok a szokásesemények kerülnek részletesebb bemutatásra, amelyek háttérében jobban megmutatkozik a helyi társadalom szerveződése, amit a kutató mélyebb jelentéssel rendelkező gesztusnak tart. Ezzel is rámutat arra, hogy próbálja elkerülni a szokáselemek lineáris rendjének felszínes felvázolását.

Könyve beavatja abba a tapasztalatba az olvasót, hogy a közösségi tudás milyen egyéni lehetőséget kínál fel a veszteséget megélő ember számára. Az ellenőrzött viselkedési forma mikor és milyen társadalmi rend megsértése által válhat teherré vagy sérülést okozó feszültséggé a veszteséget megélő egyén számára (pl. öngyilkos hozzátartozóinak megítélése).

Rámutat arra, hogy az itt megismert rituális viselkedésekben hogyan egészül ki a keresztény egyház univerzális világképe az ősi pogány kori elemekkel, valamint e két világkép milyen sajátos helyi leképezéseket teremt (pl. a víz jelentései).

Mint a szakirodalomból hiányzó elemet mutatja be a *megkerítést* (gyertya funkcionális rituális kellék „általa valósul meg a megkerítés, a test alsó-felső határánál megállnak vele, lángját, füstjét a haldoklóval szembefűjják, hordozása közben célirányos imát mondanak”).

A helyi társadalom erős katolikus identitása mutatkozik meg a halál előtti gyónás felértékelte szerepében is. Elmaradása következtében rituális elemek kimaradnak (pl. temetés alkalmával holttest templomba való bevitele), illetve a hozzátartozók mulasztásának számonkérése akár megszegényítő megszólásokban is megnyilvánulhat. A kiemelt gesztusokban is feltűnik a közösség túlvilágképe.

Balázs Lajos: *A vágy rítusai – rítusstratégiák*⁴⁰

A szerző az eddigi kutatásaiban bemutatott életfordulók rítusainak egy újabb értelmezési horizontba állított elemzését mutatja be. A kiemelt eseménysorozatok (keresztelő, lakodalom, temetés) van Gennep rítusértelmezésének modelljét alkalmazva egy jól elkülöníthető és ezáltal leírható világképet adnak a helyi kultúráról. Ebből a

⁴⁰ Balázs 2006

nézőpontból az általánosan ismétlődő, kollektív megnyilvánulások jelennek meg. Balázs Lajos kiemeli, hogy van Gennep értelmezésében az átmenet, mint egy vizuálisan megjelenített, s ezáltal rituálisan megélt szertartásban jelenik meg. Így a külső megnyilvánulás kerül előtérbe a szubjektív belső énnel szemben. A pszichében történő átrendeződés, megélés általánosított formában nem jelenthet megoldást az egyén számára. A rituális megnyilvánulás mögött rejtőző vágyat emeli ki, ami az új helyzetbe való eligazodást, fennmaradást jelenti. A vágy a megmutatkozás pszichológiája, amely a rítusokban nyer önkifejezési formát. Így „az átmeneti szokások a közösség pszichológiai és stratégiai életrajza is.”⁴¹ A rítus határai elveszítik egyértelműségüket, és mint a személyiség fejlődésében, átalakulásában rejtőző lelki szükségletek jelennek meg. A kiemelt három életfordulónak egymáshoz hasonlított rituális viselkedését mutatja be. Kiemeli, hogy a funkciók a szokásokban mikor nyernek konkrét megnyilvánulási formát vagy maradnak latens módon rejtőzködő szimbolikus jelentésűek (pl. az elválasztó, eltávolító rítusok a házassági szokásban már a nemi szerepek és a párválasztás folyamatában jelen vannak, míg a halottas szertartásokban a haláltól való szorongásként jelennek meg).

Van Gennep rítusmodellje az eddigi szokáskutatásokban mint didaktikai szervezőelv van jelen. Nem véletlen ez az egyoldalú leíró jelleg, hiszen kutatása a XX. század elejének a rendszerező, struktúrákban gondolkodó szemléletét tükrözi vissza. Ennek helyénvalóságát az is alátámasztja, hogy gyakran Európán kívüli hagyományos, törzsi társadalmak szokásaival támasztja alá elméletét. A mai ember érzi, hogy a szokás által felkínált viselkedési norma egy lehetőség a magánélet közösségben való megélésére. Az elvárás adott helyzetéből való kilépés márcsak rosszalló viszonyulást von maga után a büntető szankciók helyett. Jellemző az újraértelmezésre egy hermeneutikai elmélyültség, amelyben érződik, hogy egy adott korban milyenek rajzolódott ki a kutatott helyi társadalom értékrendje, de ez az értelmezés idejében is módosulhat. A szerző az értelmezés újabb metaforáit teremti meg. A szokást életre keltő vágy mellett, a rítus *komp* értelmezése jelenik meg a *híd* fogalommal szemben. Felhasználja a kulturális antropológia kultúrát leíró nyelvezetét (forgatókönyv, szimbolikus idő és tér).

Arnold van Gennep *Átmeneti rítusok* művének rítusstratégiája Balázs Lajos munkásságába a román szakirodalom és a korai román fordítás által épült be.⁴²

⁴¹ uő. 20.

⁴² Arnold van Gennep *Átmeneti rítusok* könyvének román fordítása 1996-ban Iași-ban jelent meg.

A magyar szakirodalomban a magyar fordítás elkészítése előtt többen hivatkoznak rá.⁴³ A XX. század elején (1908) megjelent rítusértelmezés a későbbi kutatók alkalmazásában és továbbgondolásában sajátos recenziótörténetet teremt. Az angol strukturalista antropológiai iskola szellemét képviselő Victor Turner⁴⁴ szintén foglalkozott a van Gennep-i rítusosztályozással. Rámutat az elméletnek irányt adó, későbbi évtizedek kutatásait befolyásoló rendezőelvére, valamint feltárja hiányosságait, általánosító téziseit is.

Van Gennep⁴⁵ az átmeneti rítusok három szakaszát emeli ki: az elkülönülés, a liminalitás és az egyesülés szakasza. „Az első fázis (az elkülönülés) olyan szimbolikus magatartást foglal magában, amely jelzi, hogy az egyén vagy a csoport elszakadt a társadalmi struktúra egy korábbi, rögzített pontjától vagy a kulturális feltételek egy korábbi csoportjától (egy állapottól) vagy mindkettőtől. A közbeeső liminális periódusban a rituális szubjektum (átkelő) jellemzői bizonytalanok: olyan kulturális szférán halad keresztül, amely alig vagy egyáltalán nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek a múltbeli vagy eljövendő állapotot jellemzik. A harmadik fázisban (az újraegyesülés vagy visszafogadás szakaszában) az átmenet beteljesedik. A rítus alanya – akár egyén, akár közösség – ismét viszonylag stabil állapotba jut, és ennél fogva világosan meghatározott, »strukturális« típusú jogok és kötelességek fűzik másokhoz. Elvárják tőle, hogy azokkal a szokásos normákkal és erkölcsi mércékkel összhangban viselkedjen, amelyek e társadalmi pozíció betöltőire érvényesek a pozíciók rendszerében.»⁴⁶

Virt István: *Elszakasztottad a testedtől én lelkemet*

*A moldvai és a Baranya megyei csángók halottas szokásai és hiedelmei*⁴⁷

Virt István könyvében egy sajátos helyzetet ismerünk meg. A Baranya megyébe telepített csángó csoport halottas szokásaiban tovább éltet egy archaikusabb hiedelemvilágot, amelynek hasonlóságait a szerző későbbi gyűjtőutakon a moldvai csángók halálhoz való viszonyulásában ismeri meg elmélyültebben.

⁴³ A magyar fordítás 2007-ben jelent meg Vargyas Gábor bevezető tanulmányával.

⁴⁴ Turner 1997

⁴⁵ van Gennep 2007

⁴⁶ van Gennep 2007, 51.

⁴⁷ Virt 2001

A kultúra és civilizáció fogalmainak értelmezése után kifejti, hogy a halottas szokásaikban a mágikus hitvilágot továbbéltető kitelepített csángók egy hagyományos ősi kultúra emlékeit őrzik.

A lélek kultúrtörténeti összegzése után a szerző a moldvai csángók lélekképzetét egy kereszténység előtti értelmezéssel magyarázza. A holttest „megkerítése,” hasonlóan Balázs Lajos elemzéséhez, „a ház égő gyertyával történő megkerülése egyrészt megkönnyíti a lélek távozását, másrészt a távozó lelket védi az ártó erőktől, valamint óvja a túlvilágra vezető útján.”⁴⁸

A pusztinai lakosság és egyház viszonyának bemutatásában jelen van, hogy ha az egyház hivatalos szolgáltatása nem tölti be a hívek lelki szükségleteit (pl. harangozás a megszokott módon, magyar deák virrasztóban való jelenléte), akkor a generációkon át őrzött népi vallásosság rítusai erősödnek fel. Ennek a sajátos helyzetteremtésnek egy esetelemzését Nyisztor Tinka „*Rendes*” *temetések Pusztinán*⁴⁹ című írásában olvashatjuk

Részletesebb elemzésben mutatja be a virrasztók helyi sajátosságait. Az itteni hagyományos közösségekben jelen van az egész éjszakán át tartó virrasztás. Az időpont hosszúsága más viselkedési megnyilvánulásokat enged meg, mint a lerövidített, és ezért a veszteség érzetét túl előtérbe helyező virrasztókban. A jegybenjáró elhunyt fiatalok temetésébe a lakodalom analógiájára szimbolikus gesztusokat és tárgyi elemeket visznek be. A torban megfigyelhető a nemi elkülönülés.

Virt István Dömötör Tekla értelmezésén keresztül vonja be a van Gennep-i modellt. Elemzésében, a helyi archaikusabb halálkép értelméből következtetően, az elhunyt lelkének túlvilágképzete kerül előtérbe.

L. Juhász Ilona: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a XX. században.*⁵⁰

L. Juhász Ilona szülőfalujának temetkezési és halottas szokásainak bemutatása kettős viszonyítási pontot teremt kutatásomban. Kisebbségi létben jeleníti meg egy magyar falu életfordulót záró szokáskörét, valamint a szülőfalu személyes kötődéséből indul ki és teremt egy elemzéshez szükséges rálátó távolságot.

⁴⁸ uő. 32.

⁴⁹ Nyisztor 1997, 106–113.

⁵⁰ Juhász, L. 2002

A bemutatott világot – háttérben maradó személyes élményein kívül – gazdag interjúanyaggal jeleníti meg. A halált jelző előjelekből kiindulva, a halál beállta utáni eseményeken és gyászfolyamaton át, a település temetőkultúráját mutatja be.

Könyvében a jelen és múlt között egy távolság jelenik meg, amit a címben szereplő múlt század is előre jelez. Ezen kívül érződik az, hogy ebben a közösségben is a század közepén egy olyan társadalmi átrendeződés indult meg, ami az itt élők halálhoz és temetéshez való viszonyát is átalakította. A bemutatott átalakulásokból a ravatalozóház építését és használatát emelem ki, ami a temetkezés előkészítésének, valamint lebonyolításának aktív részvételétől felmenti, háttérbe szorítja a családot. Ennek lelki sérüléseit jelzik is az interjúalanyok.

A könyv egyik értéke, hogy egy olyan temetkezési szokást mutat be, ami teljességében már csak az idős adatközlők emlékezetében őrződik.

Berta Péter szerkesztette *Halál és kultúra (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I.)*⁵¹ című tanulmánykötet a társadalomtudományok halálkutatásába nyújt nemzetközi betekintést hazai szakirodalommal társítva. A választott írások sajátos tudományos szemléletet és értelmezési terminológiát mutatnak be, ami a kutatott terület jelenségeinek leképezéséhez, szöveggé szerkesztéséhez feltétel.

A könyv négy egységre tagolható. Az első csoportba kulturális antropológia elemzések jelennek meg távoli népek halálhoz való viszonyáról. A második összefüggő egység a hazai szakirodalom köre, amelyben egy történeti vizsgálódási szempont érvényesül. A harmadik körbe a cigány halottas szokások antropológiai elemzése tartozik négy különböző országban végzett kutatás alapján. Az utolsó csoport a zsidó hagyomány és halálkép értelmezése.

A tanulmányok egymás mellé helyezése egy párbeszédteremtésre ad lehetőséget nemcsak a befogadó olvasási sorrendjében, hanem a tanulmányok egymás közötti utalásában, továbbgondolásában is. Így olvasásuk egy kritikus magatartásra ösztönöz.

Robert Hertz tanulmányában az indonéziai népek kettős temetkezésének értelmezése közben a halál kollektív képzetéről olyan felismeréseket fogalmaz meg, amelyek más berendezkedésű társadalmak halálhoz való viszonyában is egy mélyebb jelentéssel bíró állapot felismerését hozzák. A következőkben azokat a megállapításait emelem ki,

⁵¹ Berta 2001

amelyek dolgozatomban megírásában gondolatébresztő tanulsággal bírnak: a lélek bolyongása, időszakos tartózkodása, a halottas ház tisztátalan állapota, a hozzátartozók tilalmai, a gyászt lezáró vallásos visszavezető szertartás a profán világba, a kollektív tudat és gyász megjelenítése.

Peter Metcalf tanulmányából a rítus és gazdagság összeegyeztetésének szemléletes példáját emelem ki.

Andrew Strathen tanulmányából a haldoklókhöz és a hagyatkozáshoz való viszonyulására reflektálok.

Berta Péter „lelkipásztori hatalom” (Foucault) terminusát emelem be elemzésembe, és ennek a normativitást szabott, közösségileg elfogadott tekintélynek a megnyilvánulási formáit kutatom egy adományozási gesztus kötelezetté tett állapotában. Az öngyilkosok temetésének megítélését a bemutatott történeti háttér ismeretében gondolom át.

A cigány halottas szokásokat bemutató tanulmányok alapján egy modellt ismertem fel az élőknek a halálhoz fűződő félelmében, a halott tárgyaihoz, túlvilág képzetéhez, egyházi képviselőhöz való viszonyában, valamint a hangoskodáshoz való kollektív viszonyulásukban (Michael Stewart).

III. „Segítenek a rítusok...” (Pszichológiai véleményezés a halálról)

A következőkben a pszichológia halállal, elmúlással foglalkozó írásaira reflektálok. Az itt kiemelt szerzőkre és írásokra való utalások nem egy szakképzett és elméleti megalapozottsággal rendelkező kutató, hanem a szokásban az egyén lelki átmenete iránt érdeklődő néprajzos olvasónaplója.

A néprajzi szakirodalom bemutatását követően a pszichológiai írásokból olyan szövegrészeket emelek ki és utalok általuk a felismert jelenségekre, amelyek a nagyvárosi ember problémáival foglalkozva reflexióként utalnak a falusi közösségekben élők hagyományos szokásaira és világképére.

A halálhoz való viszonyunkat mutatja meg a róla alkotott beszédünk is. Ennek a megállapításnak az igazságtartalmát a gyűjtés folyamán tapasztaltam. Falusi emberek olyan természetességgel beszélnek hozzátartozóik halálának körülményeiről és a halottas szertartás előkészületeiről, amelyben nem a témától elzárkózó félelem, hanem az adott helyzethez való alkalmazkodás és a rászorulóra irányuló figyelem mutatkozik meg. Ezzel szemben városi ismerőseim kutatói témám hallatán szorongva teszik fel kérdéseiket, valamint a téma elhárítását jelzik.

A közelmúlt tanatológiai vizsgálatai hasonló megállapításokat emelnek ki a mai társadalom halálhoz való viszonyából, amely szerint az emberi élet elmúlásához a tabu, az elhallgatás, a megnevezéséhez társuló eufemizmusok és a szokáselemek leegyszerűsödött kiüresedése társul. Terápiás elemzéseik a nagyvárosi ember problémáira, feszültségeire vonatkoznak, ugyanakkor gyakran a falusi közösségekben még fellelhető kollektíven ellenőrzött halottas szokáselemeket, és a bennük megmutatkozó gyászmunka folyamatának egyénre gyakorolt pozitív hatását emelik ki. Ezáltal az egyénnek lehetősége adódik a veszteség kinyilvánítására és a folyamatosan irányított rítusokkal a veszteség feldolgozására.

A hagyomány által éltetett halottas megnyilvánulásokra, szokáselemekre tett utalások:

„Régen a halál egy közösségi élmény volt.”⁵²

„A gyászirítus nemcsak külsőleg volt, hanem életfelfogás is. Világnézet állott mögötte. A gyászirítusok értelme-lényege az, hogy megtanuljunk élet és halál összefüggésében élni.”⁵³

⁵² Polcz 1996, 30.

„A rítus kollektív viselkedési program az életút fordulópontjaira, s ennek részeként a veszteség, krízisek elviselésére, áthidalására.”⁵⁴

„A gyással kapcsolatos népi hagyományok, rítusok (például virrasztás, siratás, halotti tor, gyászviselő) még századunk elején is országszerte elterjedtek voltak, mintát és közösségi támaszt nyújtva a gyászolóknak.”⁵⁵

„Pszichológiailag ugyanis segít, ha valamilyen hagyományhű és egészséges folyamatban végső búcsút lehet venni az elhunyttól, ezt a folyamatot jelképek irányítják, és a jelképek tárgyakhoz, helyzetekhez, helyekhez kötődnek. A folyamat kommunikációs természetű, része a találkozás, a közös cselekvés, az együttes élmény.”⁵⁶

„A kritikus napokban vagy hetekben sok függ az adott család struktúrájától és egységétől, kommunikációs képességétől és attól, hogy vannak-e értékes barátai vagy sem. Egy semleges kívülálló, akit érzelmileg nem rázott meg túlságosan az eset, nagy segítséget jelenthet abban, hogy meghallgatja a család problémáit, kívánságait és szükségleteit.”⁵⁷

„A társadalmi hagyomány a korábbiakhoz képest kevésbé látja el az egyes embert sztereotípiákkal, előre megszabott viselkedésmintákkal, amelyek megkönnyíthetnék számára, hogy az efféle helyzetekben megfeleljen az erős érzelmi igénybevételnek.”⁵⁸

A kiemelt idézetek a hagyományos szokáselemek pozitív hatását emelik ki, amelyek lehetővé tették a veszteség elfogadását és feldolgozását. Kutatásomban a szokásesemények társadalomnéprajzi elemzése mellett, a megnyilvánulások mögött lévő pszichológiai háttért is értelmezem. A tanatológiai szakirodalomban bemutatott lelki szükségletek feltárását a kutatásba bevont közösség halottas szokásaiban mutatom be. Az itt készített interjúk és megfigyelések arra is rámutatnak, hogy a közösség elvárása mennyiben segíti és igazítja el az itt élőket, vagy mennyire teherként zárja körül.

A néprajzi elemzés az egyén egyszeri történetéből kiindulva egy általános értelmezési keretet teremt, amelyben a személyes megnyilatkozások egy csoport, közösség értékrendjét, kulturális javait tárja fel. A tanatológiai elemzések ennek a fordított útját követik. Kiemelik a veszteséget ért egyént a csoportból, és az ő

⁵³ Polcz 2000, 35.

⁵⁴ Polcz 2001, 117.

⁵⁵ Pilling é. n. 99.

⁵⁶ Buda 1998, 13.

⁵⁷ Kübler-Ross 1998, 267–268.

⁵⁸ Elias 2000, 34.

problémájára irányítva a figyelmet tárják fel azokat a lelki szükségleteket, amelyekre a gyászmunkában szüksége van.

A családban bekövetkező halálhoz, veszteséghez való viszonyulás a gyerekkori szocializálódás folyamatában alakul ki. Ezért is fontos a gyereknek a közeli hozzátartozók temetésén való részvétel, hiszen a haláltól így nem az elzárkózás, zavaros képzetek kialakítása jelenik meg, hanem az elmúlásnak az élet végső stádiumaként való elfogadása.⁵⁹ Az itteni virrasztókban és temetéseken gyakori a gyerekek részvétele.

Az eltávolítás időintervallumában a három nap szintén lelki szükségleteket elégít ki, hiszen a hozzátartozó ezalatt jut a veszteség tudomásulvételében arra a szintre, hogy a temetés végső búcsújában az eltávolítást lezárja. A nagyvárosi temetkezési szokásban ez az időpont eltolódhat, és ezáltal nem alakul ki a gyászmunka szükséges folyamata. A falusi temetési szokáskör kerüli a spontaneitást, szabályozott megnyilvánulásokat alakít ki, hiszen a véletlenszerű eseményre a közvélemény felfigyel, és mint deviáns, elrettentő megnyilvánulást veszi tudomásul. A búcsúzás, a részvétnyilvánítás nyelvi sztereotípiái szintén megkönnyítik a veszteség kifejezését. A hozzátartozók munka alóli felmentése segíti, hogy minden figyelmük az elhunyra irányuljon, és a végső elválásra felkészüljenek. A közösség előtti kontrollált viselkedés részben lehetőséget ad a fájdalom kimutatására, ugyanakkor a folyamatos odafigyelés, a nyilvánosság előtti szereplés a lelki megrázkódtatás levezetésére is lehetőséget ad. A szakirodalomban a múltra vonatkozó megállapítás most is érvényes ebben a közösségben, „a közösség tagjai éberén figyelték a fájdalom kellő és szép kifejeződését, azaz egy norma volt jelen ebben, amit teljesíteni illett.”⁶⁰ A temetés alkalmával kialakul egy forgatókönyv, amelyet nem a társadalmi hovatartozás, hanem a rokonsági viszony határoz meg.

A cigánytemetéseken nagyobb a spontaneitás, amely sajátos viselkedésükből adódik. Temetkezési szokásukat lényegesen meghatározza a haláltól, holttesttől való félelem és iszonyat és ennek leküzdésére beépülő szokáselemek, hiedelmek. A cigányhiedelmekben nagyobb a szerepe az eltávolítás kihangsúlyozásának.

A kevés román lakosság halottas szokásaiban a nemzetiségi szokáselemek leegyszerűsödnek, ugyanakkor sajátos hiedelmeik tovább élnek.

⁵⁹ „Ez fokozatosan felkészíti őket és segít nekik abban, hogy a halált az élet részének tekintsék, ez olyan tapasztalat, amely hozzásegítheti őket a felnőtté váláshoz” (Kübler-Ross 1998, 32.)

„...az emberi létezés visszavonhatatlan korlátozottságát főként a gyerekek elől bizonyos kollektív vágyképekkel fedjük el, s magát ezt az elfedést szigorú társadalmi cenzúrával biztosítjuk” (Elias 200, 50.).

⁶⁰ Benczur 2001, 184.

A torral megindul a hozzátartozóknak a helyi közösségbe való visszaépítése. Az elkövetkező évben a gyázmunka folyamata segít a veszteség elfogadásában, emlékké való átalakításában.⁶¹ Ezáltal a személyiség reintegrációjához vezet.⁶²

A gyászruha viselése ebben a közösségben általános, amely jelzi a kívüllág felé a megkülönböztetést. A gyász folyamatát jól tükrözi egyik adatközlőm megfogalmazása, „*ahogy enyészik a test, úgy szűnik meg a fájdalom.*”

Gyászában a vesztest segíti a családja, valamint a közösség is megkülönböztetett figyelemmel, kedvességgel veszi körül. A pszichoanalitikus Freud is kiemeli „a gyász nem beteges állapot, bízunk benne, hogy az illető bizonyos idő után leküzdi, s az állapot megzavarását nem csak céltalannak, hanem károsnak is tartjuk,” valamint a környezetnek azt is segítőkész megértéssel kell elfogadnia, hogy a gyász folyamán „a személy elfordul minden olyan teljesítménytől, amely nem áll kapcsolatban az elhunyt emlékével.”⁶³

Polcz Alaine tanatológia elemzéseiben fő viszonyítási pont a kultúra és társadalom átrendeződésének kihatása az egyén halálképére, elmúláshoz való viszonyulására.⁶⁴ A fogyasztói társadalom, városi környezet nem ad teret az egyénnek otthonában meghalni, valamint a családnak az elválás rítusaival megélni a veszteség fájdalmát. A modern ember világképéből a halál ezáltal nem a mindennapi élet része. A hozzátartozó elvesztésével szembesülve nem rendelkezik egy olyan tapasztalati tudással, ami eligazodást és a veszteség tudatosítását segíti. A gyászoló elszigetelődik, a környezetében élők magára hagyják. Ezáltal nem mutatja ki, tudatosan nem éli meg a veszteség fájdalmát, s bezárt lelkivilágában rejtegetve őriz egy fel nem oldott félelmet. Polcz Alaine munkássága a hiányra mutat rá. A gyógyításban egy hagyományos társadalmi képet tár fel, a paraszti közösségek halottas megnyilvánulásainak irányított rituális viselkedésére mutat rá.⁶⁵ Ennek a világképnek a tapasztalati tudását szembesíti a veszteséget elfogadni és megélni nem tudó egyénnel szemben. A gyázmunka hangsúlyozódik ki, és annak folyamatos átalakulását segít megélni.

⁶¹ Pilling é. n. 100.

⁶² Buda 1988, 14.

⁶³ Freud 1997, 131–132.

⁶⁴ Polcz 2001, 117.

⁶⁵ Polcz 2000, 35.

Polcz Alaine irodalmának recenziója dialógust teremt az általam vizsgált közösség halálképével, elmúláshoz való viszonyával. A halálhoz való viszonyunkat a társadalmi folyamatok átrendezik.

Az erdélyi falvakban újabb jelenség a ravatalozóházak építése. Alsó- és Felsőcsernátonban a *Nagytemető*kben jelenleg Európai Unió előírásaként most hozzák létre ezen épületeket. Így a holttest három napig a családi otthonban, a belső (útfelőli) szobában van felravatalozva. A családtagok a holttest előkészítésével, a részvétnyilvánítók fogadásával töltik ki a temetésig kijelölt három napot. A holttestet látni akarókkal együtt tartózkodnak a ravatal mellett. A veszteséget megélő hozzátartozó számára lelki szükséglet a holttestet látni és közelében lenni, hiszen ezáltal tudatosítja az átmenet állapotát, az elválás és elengedés szükségességét. A csernátoni halottas házaknál jellemző, hogy a kórházban elhunyt és felboncolt, vagy az idegenben elhunyt és lezárt koporsóját felnyitják, s legalább a hozzátartozók szűk köre, még ha rövid időre is, megnézi és elbúcsúzik az elhunyttól.

Lényeges a gyász munkát alakító időhatárok kijelölése. A nagyvárosi ember környezetében a temetés kitolódhat hosszabb időre. Ennek zavaró hatása lehet a személyiségre. Az elbúcsúzás feszült idegállapotot teremt a veszteséget megélő hozzátartozó számára, amely a háromnapos időszakban egy fájdalmat előhívó és kimutató létezésben jelenik meg. A fájdalom kimutatása, a sírás feszültségoldó gesztus. A falusi közösségben segítik, bátorítják a veszteség kimutatását. A virrasztóba érkezők a hozzátartozók személyes közelségében az elhunytól alkotott rövid személyes narratív értékeléseket alkotnak. Ezáltal a veszteség elfogadásában segít, a „*nem vagyok egyedül*” közösségi összetartozás tudata.

A gyász munka egy lelki folyamatot követ, amelynek külső öltözködési- és viselkedési szokásai szintén a veszteséget segítik megélni.

IV. A falu művelődés- és társadalomtörténeti vázlata

Csernáton a Bodoki-hegység keleti oldalán, Kézdivásárhelytől 9 km-re fekvő, a Csernáton pataka völgyében hosszan elnyúló községközpont. Két, egymással még egybe nem épült faluból: Alsócsernátonból és Felsőcsernátonból áll.

Orbán Balázs lejegyzése szerint Csernáton a 14. század elején Háromszék „*legtekintélyesebb egyházközségét alkotta*.”⁶⁶ A reformáció után a lakosság többsége az új hitre tért át. Felsőcsernáton a reformáció előtt az Ikavár fölötti (ma Remete névvel jelölt) kaszálón volt. Az akkori kápolna romjai a Szentkertben a század elején még fellelhetők.⁶⁷

A lakosság mai helyszínre való leköltözése után új templomot és falut létesített. A templomot a reformáció után már eredetileg református templomnak építették, földcsuszamlások miatt később újraépítették és többször felújították.

Az alsócsernátoni református templomot a XVII. század második felében a megrepedezett falú középkori templom helyére építették,⁶⁸ melyet várfallal vettek körül. A katolikus templomot 1874-ben és az ortodox templomot 1872-ben építették.⁶⁹ Alsócsernátonban több kúriás nemesi család élt, a legnevezetesebb a Damokos, Cseh, Rápolthy, Bernáth, Eperjesi és Végh család, akiknek nagy szerepük volt a vidék polgárosodásában. Jelentőségüket mutatja az utókornak a népi barokk, klasszicista és empire udvarházaik.⁷⁰

A lófő székely családok mellett jobbágysorban élők is nagy számba voltak.⁷¹

⁶⁷ „E kápolna oly kicsiny volt, hogy belső világának hossza hat, szélessége csak négy öl. Hagyományok szerint remeték laktak ez Imolánál, mely a reformáció előtt híres búcsújáró hely, harc idején pedig a lakosok helye volt, miért az kellőképp meg is volt erősítve, mert a szentélyt harmincnégy öl keretű erős védfal övezte”⁶⁷ (Orbán 1968, 97).

⁶⁸ „...mai alakját többszöri átalakítást követően kapta. Eredetileg katolikus templom volt. Korai (román kori, majd gótikus) templomépületéről tárgyi emlék nem maradt fenn. 1690–1700 között építették. Mai alakját 1879-ben nyerte el, cintermében megőrizve a régen elpusztult reneszánsz kori vár falmaradványait” (Vofkori 2007, 404).

⁶⁹ „A katolikus lakossága 18. századtól szaporodott meg a faluban, így 1766-ban Bernárd György házában kápolnát állítanak fel számukra, majd 193-tól papot is kaptak. Plébániája 1874-ben létesült... Az ortodox templom 1872-ben épült az egykori, 1793-ban épült fatemplom helyébe” uő. és uo.

⁷⁰ Eperjesi-kúria (1907), Farkas-udvarház (1850), Bernáld-udvarház (1820), Damokos János-udvarháza (1859), Damokos–Cseh-udvarház (1839), Damokos–Eperjesi-udvarház (1840), Damokos Mihály-udvarház (1844), Damokos Dénes-kúria (XVIII. század), Végh-kúria (XIX. század)

⁷¹ Az 1567-es összeíráskor Alsócsernáton 68, Felsőcsernáton 36 kapuval rendelkezett.

Az 1848-as forradalomban a csernátóniak aktívan vettek részt. Végh Antal hadnagy ágyúöntőtársként dolgozott Túróczy Mózessel és Gábor Áronnal.

Felsőcsernátónban a következő felekezeti épületek vannak: református templom, katolikus kápolna és baptista imaház.⁷²

Csernátón község etnikai és felekezeti statisztikája:⁷³

Év	Össze- sen	Román	Magyar	Cigány	Orto- dox	Görög kat.	Római kat.	Refor- mátus	Bap- tista
1850	4857	402	4308	145	324	102	850	3580	-
1880	4905	9	4713	-	346	30	933	3585	-
1900	4785	3	4774	-	222	34	1132	3391	-
1910	4575	9	4552	-	216	16	1107	3223	-
1930	4471	31	4438	-	119	28	1165	3064	80
1941	5095	10	4943	185	27	7	1482	3444	105
1992	4143	45	4098	-	46	-	1584	2451	48

A népszámlálás adatai rámutatnak arra a jelenségre, hogy a társadalmi átrendeződés következtében változik az etnikai szerepvállalás. Így a románság helyi megítélésében a felekezeti hovatartozást is figyelembe kell venni, ami rámutat folyamatos jelenlétükre. 1941-ben román származású és ortodox felekezetű családok nagy számban magyarosítják nevüket és csatlakoznak a református felekezethez. A jelenlegi helyi románság jelentős számát a hat román rendőrcsalád jelenti, akiket a családfő munkakörének betöltése következtében gyakran áthelyeznek, s így véglegesen nem telepednek le a településen. Közel tíz etnikai vegyesházasságban élő román asszony él a faluban. Gyerekeik az apjuk felekezeti hovatartozását követik, és

Felsőcsernátónban egy 1602-es összeírás az itt élő 45 családból 14 lófő, 1 darabont és 30 szabados családot különböztet meg.

Az 1703-as összeírás a falu társadalmi tagolódását a következőképpen jelzi: 11 nemes, 67 lófő és gyalogos, 19 jobbágy és 10 zsellér család. Az eljobbágyosodás folyamata a XIX. század közepén ment végbe, az 1848-as összeírás 94 jobbágycsaládot jelöl (Orbán 1968).

⁷²A református templomot 1836-ban, a katolikus kápolnát 1983-ban és a baptista imaházat a XX. század közepén építették.

⁷³A statisztika tartalmazza a jelenleg közigazgatásilag összetartozó Albist, Alsó- és Felsőcsernátón és Ikafalva adatait (Varga E. 1998, 90-91; 137).

magyarnak vallják magukat. A cigányság két felmérés kivételével (1850, 1941) a magyar etnikum megjelölését választotta.

Csernáton Kézdiszék Sepsiszékkal határos területén a szomszéd településekkel egy erős református többségben élő felekezeti régiót alkot.⁷⁴ Jelenleg Felsőcsernátonban van a Kézdi-Orbai Református Egyházkerület esperesi hivatala.

A település művelődési, oktatási és gazdasági életét lényegesen meghatározta a református egyház. Az államosítás időszakáig református felekezeti iskola működött. A tűzoltó egylet és dalárda szintén a református egyház felügyeletével működött. A református egyház jelentős föld- és erdőtulajdonnal rendelkezett, amelyet a rendszerváltás után visszaigényelt. Vezetői a falu és a régió közművelési, gazdasági és intézmény létesítő hálózatában jelen vannak.⁷⁵ A katolikus egyház lényegesen kisebb vagyoni háttérrel rendelkezett a múltban is. Hívei között kevesebb birtokkal rendelkező és a közadakozást felvállaló család élt. A plébánosok gyakori áthelyezése következtében a közösséget szervező kezdeményezések időszakonként abbamaradnak.

A közösségi életet és a mindennapok viselkedési normájának XX. század eleji fenntartásába enged betekintést a Felsőcsernátoni Református Egyház *Presbitérium Jegyzőkönyve* (1904-1915). A református felekezeti többséget és összetartozást nagy törekvéssel próbálták fenntartani. A felekezeti vegyesházasságokban törekedtek a nem református felet átállítani, a születendő gyermeket reformátusnak keresztelni. Ennek a törekvésnek a hiányát emeli ki az 1905. bejegyzés: „*vegyes házasságok közül senki sem adott rezerbálást semminemű irányba*“.

A felekezeti kötöttségek mellett a társadalmi rend elvárásai lehet az oka a századelőn a vegyesházasságok nagy számának.⁷⁶

A századelőn megjelenő baptista mozgalom teljes elutasításba ütközött a református egyház képviselőinek viszonyulásában. Igyekeztek kizárni az új vallási mozgalommal rokonszenvező személyeket, valamint a mozgalmakat leértékelve rossz példaként állítani a hívek elé. Ugyanakkor fellépésükben az idegenkedés mellett az esetleges áttérők miatt gyengülő egyházi közösség aggodalma is jelen van. A református közösség az esperes bevonásával ellenőrző szervként lép fel ellenük. A

⁷⁴ Maksa – Eresztevény – Besenyő, Dálnok, Albis, Márkosfalva – Mátisfalva és Ikafalva

⁷⁵ Legújabb létesítmények: szegények konyhája, öreggondozás államilag támogatott intézményi háttérrel, intézményeket működtető épületek kialakítása.

⁷⁶ „*Népünk erkölcsi élete és vallásossága javult, de teljesen kielégítőnek nem mondható, aminek szomorú bizonyítéka az, hogy községünkben mintegy 12 vadházaspár él*“ (1910).

mozgalom vonzásának leértékelő gesztusa ellenére is a háromszéki falvak lakossága között itt alakult ki legerősebben a baptista közösség.⁷⁷

A származási rend és a hozzá társított szimbolikus kiváltságok már ebben az évtizedben kezdenek megbomlani és átalakulni. Azért nem beszélhetünk felszámolásukról, mivel a jegyzőkönyvben megörökített templomi ülésrend fölötti vita és az egyházi vezetőség általi megkülönböztetett ülésrend eltörlése még ma sem érvényes. A látszólag szimbolikus megkülönböztetés társadalmi és gazdasági kiváltságot is jelent. Hiszen a rangosabb családok tulajdonában volt és van most is a földtulajdon. A templomi ülésrend társadalmi tagoltságának zárt rendje ma is megvan az asszonyok ülésrendje közt, ennek eltörlésére a múlt század elején igyekeztek csak nem és korbéli megkülönböztetést figyelembe venni.⁷⁸

A felsőcsernátoni református templom mai ülésrendje:

A torony alatti főbejáraton haladva balfelől a férfiak sora, jobb felől a nők sora található, amelynek első padja tekinthető kiválasztott értékű helynek. Az úrasztalával szemben levő asszonyok padjának első sorába a halottas megemlékezések során a keservek szoktak helyet foglalni. A mellette levő leányok padjának első soraiban

⁷⁷„Esperes úr a megjelent presbitereket üdvözölve, eddigi munkálkodásukat méltányolva, figyelmüket a baptista mozgalmakra felhívja, egyházunk hitelve iránti buzgalomra és kitartásra buzdítja. A presbitérium nyilatkozata szerint a baptizmus kezdetben nagy zajjal és tüntetésekkel, körmenetekkel igyekezett a figyelmet magára vonni, s mint új dolog sikerült is egyideig az újdonság ingerével hatni, azonban az idő szerint hiveink ezzel szemben határozott állást foglaltak s mivel nyilvános szereplésre joguk nincs és erre hiveink és a külhatóság által figyelmeztetve voltak, most azok titokban csekély számban gyülekeznek.

A mozgalom inkább hanyatlóban van, és hogy gyülekezetté szervezkedések az erre megkívánható feltételek hiányoznak, mindazonáltal lelkész urat utasítja, hogy úgy mint eddig, úgy jövőben is a baptizmus életjelenségeiről az esperesi hivatalban tegyen jelentést“ (Presbitérium Jegyzőkönyv, 1907).

⁷⁸„Senkinek a templomban megszabott ülőhelye nincs, hanem az elhelyezkedésnél a leghatározottabban megkívánja és a keresztény érülettel is meggyőzőnek egyedül azt találja, hogy az elsődség a kornak adassék meg, az ezen belül való elhelyezkedést pedig a becsületre és miveltségre bizza. Részletekre nézve pedig megállapítja, hogy a torony alatti ajtón bemennek, jobbról mind a nyolc pad kivétel nélkül a férfiaké. Balra az asszonyoké, a szószékkel szemben levő ajtó melletti sor a férfiaké, a mellette levő rövidebb padokból álló sor a hajadon leányoké, a karzat a legényeké, az iskolás gyermekeknek pedig az első padok és az orgona mellett adatott hely. Mindezek után pedig kimondja egyháztanács senki között kivételt nem ismer és el nem fogad, és hogy az asszonyoknak a férfiakkal való együttülését el nem fogadja“ (Presbitérium Jegyzőkönyv, 1904).

konfirmálatlan gyerekek ülnek. A szembeni bal sor a rangosabb, nemesi származásúak helye, hátrafele csökkenő sorrendben. Jobb felől paraszti származásúak sora, amelynek első sora a vagyonosabbaké. A szószerk alatti pad a Végh nemesi család ülőhelye. Bal felől a fal mellett a papné helye található. A torony melletti karzat a férfiak helye. Az orgona melletti karzat a gyerekek helye.

A szomszédos református falvakban is jelen volt a templomi ülésrend szabályozott rendszere. Dálnokban a kiválasztott jelentőséggel bíró templomi ülésrendről végrendelkeztek is a családtagok. Albisban a felbomlott ülésrend után is kikövetkeztetők, hogy a nők jobb oldali padsora jelentette az elitebb származási tudattal élők szimbolikus helyfoglalását. A férfiak ülésrendjében is elkülönülés volt a határőr szerepét betöltő katonakar és a vegyes kar között.

A csernátoni katolikusok között nem volt jelentősége az ülésrendnek. Többségük hasonló származású volt, valamint többen más helységekből telepedtek ide.

A kollektivizálás előtt a gazdálkodó életforma határozta meg a családok életét. A kismemes rangú családokban gyakori a nagyobb fiúgyermek továbbtaníttatása.⁷⁹ Fontossá válik a piacra termelés. Egyes családok sajátos munkavégzésekre specializálódnak. Letelepedik egy olasz származású kőfaragó mester. Vízimolnár, kovács, szénégető; több generációra visszatekintő családok éltek a településen. Jelentős az erdőkitermelés. A kollektivizálást követően⁸⁰ a TSZ-ben, a Disznóhizlaldában és az erdőkitermelő vállalatnál dolgoznak nagy számban. Jelentős városra, Kézdivásárhelyre ingázó gyári munkások száma. Gyakori a Brassóban végzett szakmunkásképző utáni letelepedés.

A rendszerváltás után a földművelés és az állattartás lesz a legtöbb család bevételi forrása. A burgonya termelése a meghatározó tevékenységi forma, amelyet idegenből érkező román és itthoni cigány felvásárlók visznek piacra. Egyes családok ezt teljes foglalkozási körként végzik, mások az állami munkahelyük mellett a bevételi forrás kiegészítőjeként gazdálkodnak. Az Európai Unióhoz való csatlakozást követően a gazdálkodó életforma egy újabb válságos időszakát éli. Megnőtt a külföldön végzett ideiglenes munkavállalás aránya. Újabb kezdeményezés a helyi turizmus kialakítása, amelynek következtében több vendégfogadó ház és panzió épült.

⁷⁹ Többen tanulnak a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban (református felekezet).

⁸⁰ A faluban három család nem lép be a kollektív gazdaságba. Családtagjaik társadalmi elrendeződését és megítélését ez lényegesen meghatározza. Ezt az állapotot a dolgozat későbbi fejezeteiben részletesen érintem.

A falu jellegzetessége a középkori Ikavára, valamint az 1973-ban az egykori Damokos udvarházban megnyitott tájmúzeum, amely a Székely Nemzeti Múzeum szabadtéri részlege. A múzeum keretében 1991-től működő *Bod Péter Közművelődési Egyesület* a *Csernátoni Füzetek* honismereti kiadványát adja ki.

V. Az öregek viszonyulása az elmúláshoz

Az emberi élet szakaszaihoz kapcsolódó viselkedési normák alakítják az egyén életét. Öregkorban a mindennapi teendők elvégzése mellett felerősödik az elmúlás gondolata. A halál időbeli közelségének érzete idős korban a halálra való felkészülést is jelenti.

Az általánosítás mögött jelentéssel bírnak az olyan egyéni megnyilvánulások, amelyek egy-egy családtörténet konfliktushelyzeteiből olyan modellértékű viselkedési formákat mutatnak meg, amelyben érződnek az idő múlásával a generációk közti átmenet nehézségei. A lejegyzett élettörténetekből nem egy olyan egységes világképet tároknak fel, amely megmutatja a csernátони idős emberek elmúláshoz való viszonyát, hiszen így minden történet külön egy esetelemzésben lenne leképezhető, hanem olyan érintkezési pontokat keresek, amelyek több ember öregedésében személyes problémát jelent. A hétköznapi viselkedés jelentéseinek felismerése egy tágabb értelmezési lehetőséget teremt. "Egy kultúrában a halálról alkotott kép a létezésről való gondolkodás alapvető kérdése még akkor is, ha az nem filozófiai fogalmakban, hanem hétköznapi teendők, a viselkedésre vonatkozó elvárások formájában fogalmazódik meg."⁸¹

Az öregedéshez, az elmúlás érzetéhez kötődő megnyilvánulások közül egyik fő értelmezési szempontom a *hagyatkozás*, amely az utódok közti viszony rendezését, további működését is irányítja. Tanulságos Strathernnek a megállapítása: "elvárják, hogy a halál közeledtével [...] rendelkezzen afelől, hogy a rokonság hogyan ossza el a javait."⁸² A *végrendelkezés* című fejezetben a hagyatkozásra, az örökség rendezésére részletesen kitérek.

Értelmezési szempontként jelölöm ki az idősebb emberek magatartásából a látszólagos rend fenntartásának vagy felszámolásának igényét is. A látszólagos rend felszámolása alatt azt értem, hogy az öregedés által falusi környezetben megszokott passzív visszavonuló és környezethez alkalmazkodó magatartást nem tudja elfogadni. Ilyenkor gyakran kihangsúlyozódik a vagyoni állapotához való kötődése és annak felmutatása. Ez gyakran sérült állapothoz vezet, amely teljes elzárkózásban vagy egy visszailleszkedő magatartásban jelenik meg. A hagyományos falusi világkép lenyomatai

⁸¹ Verebélyi 1998, 412.

⁸² Strathern 2001, 100.

az olyan megszólalásokban jelennek meg, mint *“minek azt neki,” “úgyis itt hagyja,” “nem bír magával,” “még mit akar,” “még mi kell neki.”* Ennek válaszreakciója a *“ne forgassatok ki mindenből időnapelőtt,” “úgyis itt hagyok mindent”* védekező véleményalkotás. A nyelvi agressziót tartalmazó kifejezések jelzik, hogy az öregedéssel az egyéntől egy passzív létperspektívát várnak el. Ez az állapot többnyire a generációk együttéléséből adódik.

Köztes állapotnak nevezném, amikor a fiatalabb generáció a szülőt arra biztatja, hogy fizikai állapotához alkalmazva tartson fenn egy mindennapi munkavégzést (állattartás, gazdálkodás), amibe időszakonként besegít. A rendszeres munkavégzés és annak felelőssége egy egyensúlyt biztosít az egyénben, ugyanakkor ez a lokális kötődést is fenntartja. A lokális kötődésnek az időszakos vagy végleges felszámolása (városra költözött gyemekek magukhoz veszik a szülőt vagy a telet töltik együtt) gyakran a tehetetlenség érzetét jeleníti meg, amelynek gyakori állapota a halálvágy jelentkezése. Ennek verbális megjelenítése felhívó funkcióval szolgál. A városi környezet életformájához való alkalmazkodás a nőknél sikeresebb, hiszen a házi munkában részt tudnak venni. Idős özvegy férfiaknál gyakori jelenség, hogy az ünnepek előtt várakozással készülnek a városon élő családtagok együttlétére (*“elvisz a fiam,” “utánam jönnek,” “van ahova menjek”*), viszont az előre kijelölt együttlét időintervallumát lerövidítik. Ennek szemléletes példája, amikor nem várja meg a hazaszállítást, hanem közjárművel tér haza (*“haza tudok én még menni”*).

Az öregedés, az elmúlás érzésének a felerősödése egy függőségi helyzetet is teremt, ami jelen lehet a létfenntartásban is, és hozzá társul egy érzelmi kötődés felerősödése is. Az idős ember betegsége által vagy a közeli halálának tudatában a családtagok között egy látszólagos rendet teremt, ami az egymáshoz viszonyulás működőképes kapcsolatában mutatkozik meg. Gyakran a problémák tudatában van, ugyanakkor az elhallgatásával, valamint a családtagok elhallgattatásával egy konfliktushelyzetet elhárító mechanizmust⁸³ működtet – ha rendezni nem is tudja a kialakult helyzetet –, a halálához szükséges lelki békét teremti meg (*“halálom után oztán azt csináltok, amit akartok,” “csak azt várjátok meg, hogy legalább haljak meg,” “nekem már nincs sok hátra”*). A temetés után az utódokban a gyász kezdeti folyamatában ritka ennek a látszólagos rendnek a felszámolása.

⁸³ „...amivel nem tud szembenézni, azt kiszorítja tudatából” (Polcz 1996, 24.).

Az együtt élő idős és fiatal családtagok konfliktussal terhelt kapcsolatában az utódra vetül egy felülbírált közösségi elvárás, ami gyakran a temetés előkészítésében öngazolásként mutatkozik meg. A szülővel rossz viszonyban élő fiatal családtagok gyakran az unokával való foglalkozás felszámolásával különülnek el, és mutatják ki sértettségüket. Ez a jelenség erős érzelmi megrázkódtatást vált ki a közös házban, udvaron való együttélés következtében. Az idős egyénnek a háztartásból és unokák gondozásából való kizárása a tehetetlenség és hiábavalóság érzetét erősíti fel. Az *ellene nevelt* unoka a szülők elvárásának engedelmeskedik, és gyakran üzenetek közvetítőjeként működtetik. Az ilyen családokban gyengül a társadalmi háló is, hiszen vagy pártosság alakul ki, vagy elzárkózás az így kialakulható haragos viszonyoktól. Előfordul, hogy az erőteljesebb fiatal kitiltja a lakásból az idős családtag látogatóját. Ennek kísérő eleme, mikor az idős fél a nyilvánosság előtt beszél és mutatja ki elhagyatott, szálnalmas helyzetét. A kívülről jövő hatásokkal akarja ösztönözni és büntetni utódját a kialakult helyzetről. Gyakori a betegségek felerősödése vagy ennek kihangsúlyozása. A betegség mint a fiatal viselkedéséből származó következmény jelenik meg a róla alkotott beszédben. Előfordul, hogy gyógyszerek használatával vagy helytelen táplálkozással is elősegít egy rosszullétet. Ez az állapot a figyelemfelhívás mellett egy vágy is a rend helyreállítására, hiszen beteg ember gondozásra szorul és felmentést nyer a lelki teher alól.

Gyakori, hogy a kisgyerek a halál beszédtemával a kiélezett szülő és nagyszülő viszonyban ismerkedik meg. A nagyszülő várható haláláról való elszólás pedig tovább mélyíti a konfliktust.

A kiemelt családtörténetek egy gazdálkodó életforma újrateremtését jelenítik meg. Ebben az életformában több olyan megnyilvánulás jelenik meg, amely egy örökölt viselkedési formát hoz vissza, ugyanakkor arra is rámutat, hogy a jelenben milyen sajátos problémákat teremt. Egy közösség halálhoz való viszonyulásában lényeges az élethez, az együttéléshez való viszonyulásának megmutatása.

Falusi környezetben, ahol az idős generáció egy gazdálkodó életformába született bele, majd a kollektivizálást követően ezt elveszítette, s annak bukása után újra visszanyerte, lényeges szempont a magántulajdonhoz való viszonyulás is. A nagyobb földtulajdonnal rendelkező családok utódaikat egy gazdálkodó életformába nevelték (az 1950-es évekig). Ezért számukra adva volt egy létperspektíva,⁸⁴ amit a magántulajdon elvesztése

⁸⁴ Berta 2001, 214.

felszámolt. A többgyerekes, kevés földdel rendelkező családok gyermekeiket a mesterség általi megélhetés felé ösztönözték. Így ebből a rétegből többen más helységeken, nagyvárosokban helyezkedtek el. A múlt rendszer évtizedei alatt a városi gyárakban való munka hatással volt a családon belüli önállósulás, a fiatal generáció anyagi függetlenedésére. A magántulajdon visszaadása és a városi munkakörök nagyszámú felszámolása után többen visszaköltöztek falujukba. Több családban az idősebb és a fiatal generáció újra közös gazdálkodásra rendezkedett be. A föld jogilag a szülők tulajdonában van, viszont az új gépesítés használatának tudásával és munkaerővel a fiatal generáció rendelkezik.

Jelen elemzésemben olyan interjúk életútjait mutatom be, ahol sajátos módon, a helyi társadalmat visszatükröző módon mutatkozik meg a generációk egymás mellett élése.

I. Konfliktushelyzet részben az olyan együttélésekből származik, ahol a szülő ragaszkodik a jövedelem ellenőrzéséhez, és a közös háztartáson belül külön vagyoni helyzetet tart fenn magának. Nem adja fel a vagyoni helyzetét. Ez által próbál domináns helyzetbe kerülni. A gyűjtésből kirajzolódó családtörténetekben megmutatkozik, hogy addig sikerül fenntartani az anyagi háttér feletti felülvizyázást, amíg mind a két szülő él. Utána egy újabb átrendeződés történik, a fiatalok a szülő eltartását és temetési költségének biztosítását vállalják. A közös háztartásban a külön tőkegyűjtése és másoktól való elzárása konfliktushelyzetet teremt. Ennek példája az a család, ahol már évtizedek óta éltek a szülők a fiatalokkal. Az apa halotti torában a *“vége az életemnek”*, *“háttérbe kerülök”* verbális közléssel búcsúzik ismerőseitől az anya. Ennek ellenére nagyobb beleszólási és ellenőrzési jogot igényel az elkövetkezőkben. A fiatalokat munkaerőként fogadta el, de mint a gazdaság önálló irányítóiként nem. Ebben az esetben beleszólási jogot formál a hétköznapi életükbe.

A kiemelt esetelemzésben döntő hatású, hogy a családban élő meny nem rendelkezett családi örökséggel, és a háttérben nem áll egy összetartó családi közösség. Az idős asszony férje halála után rokonainak a *“szolga lettem”* megfogalmazással nevezi meg jelenlegi helyzetét, ami az irányító szerep feladásának félelmét jelenti.⁸⁵

A kiemelt család történetének rekonstruálását a szomszédok és rokonok elmondásából, véleményezéséből tárom fel. Sajátos jelenség az idősebb korosztályhoz tartozó történetmondók véleménye. Az idősebb családtag felmentését és megértését emelik ki.

⁸⁵ Hasonló jelentéssel bíró és helyi szállóigévé vált verbális közlés az 1980-as évekből az idős rokon közlése rokonának: „csak haláloed után, csak haláloed után, Ilona” (vagyis addig őrizze megtakarított pénzét).

Ebben az esetben személyes érdekeiket és esetleges sérelmeiket tárják fel saját gyerekeikkel szemben. A szomszédok történetének narratív formává való alkotását figyelemfelhívó példázatként fogalmazzák meg fiatal családtagjaikkal szembeni sérelmeikre.

II. Az idős többgyerekes szülők földjeiket az otthon maradt és korszerű gazdaságot művelő fiúkra bízta, aki a termés értékesítése után testvéreit évi bérrel kifizeti. Ez az állapot a szülők haláláig volt fenntartható, hiszen több arányos részre kellene tagolni az örökséget, ami a gazdálkodó testvér számára nem felel meg.

Az idősebb generáció részéről gyakori álláspont, hogy halálukig őrzik a tulajdonjogot, nem rendezik az utódok örökségének felosztását. Az örökösök közti látszólagos rend a temetést követően megbomlik, és rendezetlen konfliktusok teremődnek. A törvény döntését igénylő családok életében a családi viszonyulás felszámolódik, és a harag a család meghasonult állapotát okozza.

A korosodó emberek családtagjaikhoz való viszonyulásában jelen van a félelem az elválástól, az elszakadástól és az elidegenedett viszonyoktól. Sérült kapcsolatokban gyakori a közeli halál gondolatának megnevezése. A sír készítésének a bejelentése is bírhat felhívó jelentéssel.

Egyes öregek hagyatkozásaikkal maguk alakítják temetkezési ceremóniájuk forgatókönyvét. A hozzátartozók legtöbb esetben betartják az elhunyt elvárásait. Idős korban általános megnyilvánulás a saját temetkezési szertartásra szükséges pénz félretevése. Idős emberek gyakran erre az alkalomra külön takarékbetéti könyvet nyitnak,⁸⁶ az ide letett pénzösszeg általában jóval túlhaladja a temetkezési költségeket. Meglátásom szerint ez a megnyilvánulás nem az idős nemzedék bizalmatlansága a fiatalabb generáció iránt, hanem az élet természetes velejárójaként az elmúlásra való felkészülés ténye.

Gyakori a halottas ruha kijelölése, mely a legjobb állapotban lévő gyászruhát jelenti, valamint nem használt fehérnemű és cipő félretevését.

Adatközlők szerint elhunyt hozzátartozójuk több esetben hagyatkozott a temetési ceremónia ügyében. Gyakran előfordul, hogy előre gondolnak a tor megtervezésére. Egyik elhunyt idős asszony nem a szokványos tort, hanem a toron résztvevők gazdag ellátását kérte családtagjaitól.

⁸⁶ A takarékbetét-könyvet vagy annak hollétét a legközelebbi hozzátartozóra bízák.

Több hónapos ágyban fekvő beteg öregember hozzátartozóitól a *koszorúmegváltás*⁸⁷ szedésének megtagadását kérte, arra hivatkozva, hogy a kollektivizálás után elhunyt feleségének is egyszerű temetése volt. Az ilyen jellegű hagyatkozás betartása a családon kívüli közösségi, jelen esetben egyházi vezetők általi megítélését is maga után vonja.

Hagyatkozások vonatkoznak a „*szép temetés*” megszervezésére is, mely fogalom alatt a látványosságot és a sokaságot értik. Az elhunyt életében hátrahagyja, hogy családtagjai temetésére halottaskocsit, illetve dalárdát fogadjanak.

Az öltözet félretevése mellett előfordul a temetés tárgyi kellékeinek a beszerzése is. A falu asztalosa a koporsót saját maga és felesége számára már életében elkészíti. Gyakori a padlásnak vagy toknak való cserefa őrzése is a temetés alkalmára. Az 1980-1990-es években gyakori az idősebb generáció körében (már a 60 évesek körében is), hogy előre elkészíttetik sírjukat.

Idős korban nagy figyelmet fordítanak az egyházi adó rendszeres fizetésére, hiszen minden új év kezdetén a lelkész felolvassa az elmaradtak névsorát. A halál után is szégyen a családtagoknak, ha az elhunyt nagy kepehátrálékot hagy maga után.

Ebben a törekvésben felismerhető az a jelenség is, hogy a közösségében az elmúlásra készülő ember a saját élete mellett a családja képét is rendezettnek akarja látni.

A felekezeti identitás is jelentőséggel bír a halálra gondoló ember számára. A felekezetét elhagyó egyén öregkorában gyakran gondol a temetési szertartásának milyenségére. Előfordult, hogy halálára gondolva öregkorában visszatért az elhagyott katolikus hitre.⁸⁸ Más idős személyeknél a templombajárás erősödik fel. Ez akkor szembetűnő, amikor élete során pedagógusként vagy a fennálló rendszer tagjaként tiltotta azt.

Az elmúláshoz való viszony elemzésének új szempontjaként lehet beemelni az öregotthonokhoz való viszonyulást. Csernátomban nem létesítettek az öregek gondozására szakosodott szociális intézményt. Ez nem csak a hazai infrastruktúra elmaradottságából adódik, hanem elsősorban az idegenkedésből és elhárításból is. Kevés idős ember él a környék szociális intézményében. Két idős asszonynak a

⁸⁷ Erről a jelenségről *A temetés* szövegrészben részletesen írok.

⁸⁸ A múltban több családban sérülést okozott a felekezeti másság problémája. Már a párválasztásban fő elutasító szempont a más felekezethez való tartozás (katolikus vagy református), amely konfliktus a született gyermek megkeresztelésekor erősödik fel. Ilyenkor a szélesebb rokonság foglal állást. A baptista felekezetűek határolódnak el a legszigorúbban a felekezeti vegyesházasságtól, amely által őrzik a zárt csoporttudatot. Ezért nagy gyakorisággal más lokális térből választanak társat. A más felekezetűvel kötött házasság során nagy valószínűséggel a házastárs a baptista felekezeti identitást vállalja.

példáját emelem ki, akik a jó ellátás ellenére is, családtagjaiktól folyamatosan a hazatérés lehetőségét kérik. Ennek nem teljesítése során gyakran az öngyilkosság gondolatának megfogalmazásával próbálják érzelmileg meggyőzni őket. Történetük egy újabb öregekhez való viszonyulásba ad betekintést, aminek a nagyvárosi életből vett szokásai jelennek meg falusi környezetben. Az idegenkedés és elutasítás nagyon erős érzelmi reakcióval társul. Az elmúlt évtizedekben egy baptista asszonyt helyeztek szociális intézménybe. A nem azonos felekezethez tartozó rokonság és a falubeliek a magára hagyatottságot látták ebben a helyzetben. Az elemző magatartás távlatából látom, hogy a baptista szemléletet valló személy számára ez nem idegen, hiszen a hitélet gyakoribb és közösségi jellegű gyakorlásával, egy családjánál szélesebb közösséghez van szokva. Gyakran a vallási csoport jelentőségét a más felekezethez tartozó családtagjai fölé helyezi.

A kutatás lezárásának időszakában egy sajátos öreggondozási mód jelenik meg a településen. A felsőcsernátoni református egyház vezetésével alapított szociális egyesület az országos alapbér biztosításával munkanélküli asszonyokat alkalmaz napi pár órás öreggondozásra. A család a besegítő személy elfogadásával a nap egy bizonyos időszakára felmentett a beteg melletti folyamatos tartózkodástól, valamint nem kell teljes szociális öreggondozást alkalmaznia.

Gyerektelen öregek közül többen kerültek öregotthonba. Más lokális környezetbe kerülve személyes kapcsolataikat is elveszítik. Az elmagányosodás érzete nehezíti meg öregségüket. A szociális öreggondozás és a környéken gyarapodó öregotthonok száma azt mutatja, hogy nő az igény a külső segítség elfogadására. Ez előtt még két évtizeddel a *mennyház* (öregotthon) említése az idős családtag verbális közlésében úgy hangzott el, mint a család megszégyenítése a kívülálló hallgató előtt: *“megyek a mennyházba.”*

A családi otthonhoz mint a leélt élet színteréhez az idősödő ember erős érzelmi kötődéssel ragaszkodik. Az idős beteg számára a halál a megszokott környezetben elfogadhatóbb. Kórházi környezetből gyakran halála előtt kéri hazavitelét. Ebben az erős térhez való kötődésében jelen van a holttest tehetetlen kiszolgáltatottságának tudata is. A haldokló nem fogadja el, problémát jelent számára, ami a halál beállításának késleltető fázisaként is megjelenhet, az idegen környezet hatását. Ennek szemléletes példáját elhunyt szeretett családtagom megszólalásából emelem ki, aki súlyos betegsége alatt elutasította a kórházi kezelést, arra hivatkozva, hogy *“hagynál egy kórházi ágyban meghalni?”*

Öregkorban az egyént a vele egykorúak elhalálózása is előkészíti a közelgő halál tudatának elfogadására. A falusi közösség lokális zártságában az azonos korosztályúak egymás életét nagyobb figyelemmel kísérik végig. Az öregedés⁸⁹ folyamatában a hasonló korúak halála nagyobb érzelmi hatást vált ki, melyben benne van a saját halálára irányuló önreflexió is.

A naptári szokások és az életfordulóhoz kötődő átmenetek egyházi szokásai között van néhány alkalom, amikor az egyén saját korosztályát képviselve jelenik meg, és szembesül a csoport felszámolásával, a halál által egyre gyengülőbb csoportkohézióval. Ilyen alkalom reformátusoknál az ünnepek alkalmával az *úrvacsoravétel*. A jelenlevők számára főszemlélődés és szembesülés, hogy ki a legidősebb személy, s ki él még a saját korosztályából.

A konfirmáció beavató szertartásának kísérő rituáléja a huszonöt és ötven éve konfirmáltak bevonása. Ennek a szimbolikus jelenlétnek a régi beavatást megerősítő gesztusa mellett egy erős korosztályt összetartó, csoporttudat-erősítő szerepe van. Az elhunyt társak névsorát a szertartásba beépítve a lelkész felolvassa, és néma megemlékezéssel jelzik az elhunytakra irányuló tiszteletet, valamint egy szimbolikus közösségvállalást az élők és elhunytak világa között.

Katolikus felekezetűeknél minden hónap első péntekén a plébános meglátogatja a betegeket és a mozgásképtelen öregeket, akik ilyen alkalmakkor is élhetnek a gyónás lehetőségével. Az év ciklikusan ismétlődő ünnepei közé beépült az ősszel sorra kerülő öregek napja. Ezt az idős korosztályra reflektáló szertartást a református felekezetűek is az elmúlt években átvették.

Az életforduló szokásai közé beépültek az egyesített korosztály- és családtalálkozók, valamint a házassági évfordulók (huszonöt- és ötven éves). Ennek példáját egy alkalommal a felsőcsernátoni reformátusok is átvették, viszont a kezdeményezés abbamaradt, aminek magyarázata a református korosztálytalálkozók már meglévő hagyományában látható (konfirmációs találkozók). A tanult személyek életében hasonló szerepet töltenek be az érettségi találkozók, amikor a településen kívül élő személyekkel elvenítik fel és erősítik meg a régi csoporttudatot.

⁸⁹ Ennek az egyházi szokásalemnak a hagyományos megjelenítése, amikor - először a férfiak, majd az asszonyok - az úrasztala körül életkor szerint felsorakoznak, és a lelkész először a kenyeret, majd a bort szolgáltatja ki. Ennek egy újabb változata, amikor két lelkész, *mozgó úrvacsora* néven, egymást követve adja át a kenyeret és bort.

A személyes idő múlásával és az öregség érzetével erős érzelmi kötődés mutatkozik meg a fiatalságot jelképező csoporttudat felidézésére.

A korosztály tagjainak halálakor megjelenő elmúlásérzet erősebb veszteségtudattal társul az érzelmileg közelebb álló személyek között.

A hosszú élet olykor büszkeséggel tölti el az idős embert vagy a tehetetlenség és fölöslegesség kiábrándító érzésével társul.

VI. A halottas rítusok bemutatása

VI. 1. Álmodások és hiedelmek

A *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén* című dolgozatomban *Álmodások és hiedelmek* című alfejezetének haláltjósló hiedelmeinek a bemutatásával a magyar néprajz temetkezési szokásait kutató fentebb vázolt klasszikus művek szemléletét követem.⁹⁰

A kutatásom társadalomnéprajz-szemléletű beállításából adódóan is nem készítettem a falu lakosságának a hiedelemtudásáról és annak rendszerszerű működéséről részletes felmérést. A halállal kapcsolatos álmodásokat és hiedelmeket az interjúk során jegyeztem le, és folyamatosan kérdeztem rá annak megjelenési körülményeire. Az elemzésben a szakirodalomból ismert rendszerezési és elemzési szempontokat követem.

Elemzésemben az álomban megjelenő hiedelem és halállal kapcsolatos élmény, mint a veszteséget megelő emberben végbemenő gyász munka folyamata, válik elemzésem tárgyává. Ilyen értelemben a hiedelem kollektív jelentése az egyén lelkiállapotának és személyes halálélményének kódjaként jelenik meg.

Az előjelek érzékelése egy lelki felkészülés a következő veszteségre, aminek ismeretében egy kollektív tudás érvényesül.⁹¹ A hiedelemek és álmodások halálra vonatkozó képei gyakran a halál beállta után kapnak értelmet a közös értékelés által. Az események sugallta esemény elmaradása nem jelenti a kétségbe vonásukat, hanem a rituálisan végrehajtott cselekvés eredményeként értékelik (ima bevonása, figyelmeztetés).

Az előjelek nagy gyakorisággal olyan személyeknél jelennek meg, ahol beteg van a családban, és így már előre vetítve gondolnak a halál beálltára.⁹² Ilyen környezetben az előjel megjelenése megerősíti a bekövetkező veszteség tudomásulvételét, időben sugallja a veszteség elfogadására való felkészülést. Megjelenésüknek figyelmen kívül hagyása a hozzátartozó későbbi lelkiállapotában hiányérzetet, bűntudatot okozhat.

⁹⁰ Kovács, K 1944, 2004; Balázs 1995; Virt 2001; Juhász, L 2002

⁹¹ Berta 2001, 246.

⁹² „Az implicit hiedelmek... tudattartalmat fejeznek ki, de egyúttal az ember tevékenységét közvetlenül vagy közvetve befolyásolják... az emberi magatartás, viselkedés mozgatói lehetnek” (Fejős 1985, 32.).

Az eltávolító szokáselemek által a halál beállta után a hozzátartozóknak lehetősége adódik az elhunyttól való végleges elbúcsúzás, elszakadás folyamatának alakításában.

A csernátoni haláljósító jelek megjelenési formájáról a következő rendszert állíthatom fel: az állatok jelzése és megváltozott viselkedése, az álomban megjelenő haláljósító hiedelmek, halotthoz kötődő hiedelmek, valamint egyéni balsejtelmek.

Az állatok jelzése: bagoly kuvikolása

Haláljósító szerepét minden adatközlő ismerte. Személyes tapasztalattal kevesebb adatközlő rendelkezik, viszont a környezetben való előfordulásaként vagy hallott történetekből nagy számban fel tudják idézni. Ez a hiedelemem a fizikai valóságban és az álomban is előfordul. A közlésekből az mutatkozik meg, hogy a madár nem eltávolítható, vagyis nem hárítható el a halál.

-„Édesanyám mesélte, hogy mikor szegény testvére feküdt, akkor egy hétig ott volt a bagoly a nagy eperfán. Mind azt mondogatta, 'anyakám meghalok'. Heába kergette az ő édesanyja, nem tudta elkergetni.”

-„Kivárta, míg a bagoly hármát kuvikkolt, s akkor halt meg”

-„Oda szállt a házkéményre”

Az állatok megváltozott viselkedése

Halált jelző előfordulásuk nem gyakoriak. Tudnak a jelentésértékéről.

Előfordul:

- A *kutya* hosszas vonítása előre jelzi a család egyik tagjának halálát.

„Annyit vonyított, hogy már hangja se volt, de még akkor es”

Míg a baglyot el akarják távolítani, addig a kutyának enni adnak, próbálják kiengesztelni.

- A *tyúk* kukorékolása halált jelez a családban. A kukorékolás más szokáskörben is valami újnak a beálltát, változást jelent. A kakas kukorékolása vendéget hoz a házhoz, ennek negatív párhuzama a tyúk kukorékolása, mely a halál előjelét jelzi.

A tyúk kukorékolásának halált jelző szerepével két adatközlőnél találkoztam, akik személyes élményként beszélték. Az elpusztítására nincs adatom.

Halált jósló hiedelmek az álomban

- Álomban a zavaros vagy iszapos víz megjelenése.
- *Meszelés* cselekvése, valamint a „*pityóka*” (burgonya), és a hozzá kapcsolódó cselekvések (*pityókaszedés, pityókaválogatás*).
- A *medve* megjelenése.

Halotthoz kötődő hiedelmek

- Ha a ravatalon a szép halott után fiatal hal meg.
- Akasztott ember temetése után újabb öngyilkosság következik be.
- Terhes anya nem szabad a halottat lássa.
- Magzatelhajtás után a túlvilágon az anya megeszi gyermekét: ezzel a hiedelemmel egy adatközlőnél találkoztam, aki moldvai csángó asszony, s házasságkötés útján jött a faluba.

Egyéni jelzések

- Mohó étvágy, túl nagy jókedv.
- Álom.

A bevált előjeleket halál után a hozzátartozók megjegyzik, és az elhunytira emlékezve, vagy más halál alkalmával felelevenítik.⁹³

Jankus Kinga a visszajáró halottak megjelenési formáiról egy strukturált rendszert állít fel:⁹⁴ auditív élmények, fényjelenségek, álom a halottal, halotti látomások, halott megjelenése állat alakban.

Az alábbiakban közölt halottlátó álmennarratívákból kitűnik, hogy az előadásban olyan laza epizódyszerű megfogalmazás érvényesül, hogy minden előzetes hiedelemtudás beépül egy egyéni történetbe.⁹⁵

⁹³ „A közösség tagjai a kollektív tradíció alapján tudják, hogyan kell viselkedni a természetfeletttel való találkozáskor, milyen elhárítási módszereket célszerű alkalmazni” (Jankus 2001, 138.).

⁹⁴ A visszajáró halottak megjelenési formáit két csíki falu néphitének vizsgálatában rendszerezi (Jankus 2001, 146-151.).

⁹⁵ „Az álmennarráció és értelmezése a folklór számos jellemzőjét magán viseli: az álmok személyes élményeket elbeszélő hagyomány részei, és egyaránt tartalmaznak egyéni szimbólumokat, valamint

A kiemelt hiedelemelemek és az álomban megjelent motívumok a helyi közösség kollektív tudásában jelen vannak. Olyan vizuális élmények, amelyek gyorsan halványuló részletei narratív szövegekben fogalmazódnak meg.⁹⁶ Az álom személyes élménye az elbeszélő hagyomány sajátos kereteiben kel életre. Narratív szövegei az egyéni motívumokat mások számára is értelmezhető és megfejthető történetekként adják elő. A beszélő által feltárt motívumok gyakran a hallgató hozzászólásával nyernek értelmezést.

A kiemelt motívumok akkor válnak jelentőssé, ha nem általánosan mindenki számára ismert sztereotípiákként mutatjuk be, hanem az adatközlők egyéni narratív szövegeiként vizsgáljuk. Az álomban megjelent élmény vagy a felhívó funkcióval megjelent hiedelem a későbbi újraértelmezésekkel egészül ki, s így marad fenn a beszélő tudatában. Az álom elmesélésekor az elhunyt hozzátartozó üzenetértékű megjelenése hatással van a hallgatóra is, hiszen gyakran az álomlátó csak közvetítő a hallgató felé, aki többnyire családtag, így a pusztán hallgatásával is aktív részese lesz a történetnek.⁹⁷ Az álomban megjelenő elhunyt hozzátartozó üzenetértékű előfordulása jelzi, hogy mennyire elfogadott és feldolgozott a veszteség az egyén számára. A negatív előjelként, balsejtelmű jelentéssel bíró megjelenése a gyász munka folyamatában a veszteség el nem fogadását, sérülését is mutatja.

A társas kapcsolatok feszült, haragot tartó elkülönülésében is elrendező, békülést választó funkciót kap az álomban megjelenő elhunyt hozzátartozó üzenetértékű megjelenése. A tudatalattiban rejtőző sérelem ilyen módon talál elrendező megoldást. Az álomlátó erősebb késztetést érez a békülésre, ha érzékeli, hogy szeretett hozzátartozója az élők nem rendezett, rossz viszonya miatt nem tud elválni földi világától.

Az adatközlő álmában halott édesanyja jelent meg, és arra kérte, majd többszöri megjelenésével kötelezte, hogy kitagadott testvérének bocsásson meg, s jó testvéri kapcsolatot tartson fenn vele. Az ismétlődő álmok után próbált közbenjárót találni békülő szándéka üzenetének közvetítésére. Leánya, aki családalapítása révén lokális

olyanokat, amelyek az adott kultúrához kötődnek, ismeretlen eredetűek, rendkívül sztereotip jellegűek, és szájról szájra terjednek” (Kaivola–Bergenhøj 2001, 351.)

⁹⁶ Kaivola-Bergenhøj 2001, 255.

⁹⁷ Egyetemista gyermekei elutazásai előtt gyakran álmában édesapja jelenik meg, mint rossz előjel. Gyakori aggodalmát tehernek érzik gyermekei, és megállítják az álom elemzésében.

„Az álomlátó mások életébe és viselkedésébe akar beavatkozni, az álommal figyelmeztetni akar vagy tanácsot adni. Ily módon a hallgató is aktív szerepet játszhat” (Kaivola–Bergenhøj, 1998, 255.).

közelségben élve kapcsolatot tartott fenn nagybátyjával, közvetítette édesanyja szándékát.

A visszaépítő rítusok elrendező szertartásos jellegét követve egy vasárnapi ebéd keretében került sor a találkozásra, ahol szűk körben a családtagok is részt vettek. A közvetítő gyermek a kitagadott testvér kísérőjeként, közvetítőjeként jelenik meg. Családjában való jelenléte hasonló a beavató rítusokban a keresztszülő szerepköréhez (az itt felvázolt családtörténet előzményeire a kitagadás és vagyonrendezés kapcsán *A végrendelkezés* fejezetben részletesebben kitérek).

A következőkben három adatközlő esetelemzését mutatom be:

I. adatközlő (sz.1946) elveszítette szüleit, férjét és fiát. A hozzátartozói iránti veszteség megmutatkozik az álmaiban feltűnt motívumokban, valamint a halált jelző hiedelmek gyakori jelentkezéseiben. Az álomban megjelenő elhunyt hozzátartozók az ébredés utáni időre anaforikus módon előrejelzéseket sugallnak. Megjelenésüknek és előrejelzésüknek milyensége rendszert alkot, amely az elkövetkező időintervallumban igazolást nyer.

A halottakhoz társított jelzések:

- édesanyja jó érzéssel tölti el, pénzszerzési lehetőség, anyagi jólét
- férje megjelenéséhez szintén jó érzés, szeretet tölti el
- édesapja álombeli megjelenése másnap fizikai fájdalommal tölti el, rossz közérzettel veszi körül
- egy öngyilkos ismerős balsejtelemmel, rossz előjelenként jelenik meg
- autóbalesetben elhunyt fia álomban való megjelenéséhez nem társít előjeleket

Álmában fia tragikus halálára keresi a választ, ami jelzi azt is, hogy az előtte elhunyt hozzátartozók betegsége alatt az adatközlő gondolt, s ezáltal valamilyen szinten felkészült a veszteségre. Fia elvesztése előhívja a régebb elhunyt családtagok emlékét, s jelzésszerű megjelenésekkel veszi körül a gyászban résztvevő anyát. A gyász folyamatában ritkuló jelzéseket, valamint a rossz előérzéseket hordozó halottak elmaradása jelzi a veszteség tudatosítását és elfogadását.

Fia halálának előjele:

„Mielőtt meghalt, azelőtt azt láttam, hogy a martban perpenceszilvát nem érem fel, hogy leszakasszam. Volt egy vízárok, nem volt víz benne, keresztül mentem. Túlfelől édesszilva volt, egy szemet levettem, s jöttem vissza, s egy fa töviben azt az embert láttam, akit a felesége megölt. Minden beteljesült. Én azután jöttem rea, hogy netene az

álom jött rea. Ha perpencét ettem volna, élne. Az édesszilva azt jelenti, hogy hozzádtartozó, édes neked. Amikor meghalt... azt láttam, hogy megjelent nekem az oltári szentség, s én felébredtem, s megfejtettem. Az tündökölt, mintha ragyogna. S azt fejtettem meg, hogy kiderül minden“ (református adatközlő).

A kiemelt szövegrész epizódszerű alelemeinek laza szöveghálója több halált jelző motívumot jelenít meg, amelyek előfordulása kollektív (*kiszáradt víz, zavaros víz és halott*) és egyéni (*édesszilva*) jelentéssel bír.

Az álomban megjelenő halottakhoz eltérő személyes viszonyulás társul. Éber állapotban a rossz előjelek hordozóival elhárító rítusokat hajt végre:

„Mindenhová jött utánam, s aztán imádkoztam, hogy szabaduljak. A Miatyánkat elmondtam, s eltűnt. Adományoztam Jolánnak“ (a falu szellemi fogyatékos koldusa).

A gyászmunna előrehaladtával változik az álomban megjelenő elhunytak megjelenési gyakorisága, és az általuk hordozott kódok is jelentésváltozáson mennek át. Nagyobb szerepet kapnak az utólagos értelmezések és a történetek utólagos igazolása.

„Fejtem meg az ilyen álmokat. Mostanában nem látok annyi álmot. Akkor minden éjjel álmadoztam. Ki is van fáradva az ember, a szivemnél úgy szúr. A... néninek van egy álmofejtő könyve és abba néztük.“

Több családtag elvesztése után nagyobb érzékenységgel viszonyul a környezetében élők halálához, amelyet gyakran álomban előrevetítve vagy az állatok megváltozott viselkedéséből megérez:

„Jöttünk az úton lefelé, s jött egy nagy árvíz, ami iszapot hozott magával Zotiékig, a szekérben nem volt ló, csak a zavaros víz hozta. S valóban Gere Zoti meghalt“.

II. adatközlő (sz.1950) édesapját fiatalon, édesanyját idős korban veszítette el. Az álomban megjelenő szülők, s az általuk életre keltett érzet jelzi, hogy az apa halálának vesztesége még mindig egy nem feldolgozott veszteségként van jelen, az anya halála egy elfogadott és kiegyensúlyozottan levezetett gyászban folytatódott. Az apa iránti kötődés gyerekkori érzelmi alapon maradt fenn, amelynek megszakadásával a gyász folyamata nem érte el a feloldódás határát. Ezért negatív előrejelzésként mutatkozik. Az anya halálát hosszabb ágyban fekvő betegség előzte meg, mely idő alatt az elbúcsúzásra és az élettörténetükben adódó nehézségek rendezésére került sor.

„Ha édesapám látom álmomban egy napon belül valami kellemetlen történik. Még aznap mikor édesapámat láttam, a férjem úgy megrészegetett. Legutóbb a tavaly ősszel édesapámat a koporsóban láttam, fel volt ravatalozva, meg volt halva, nem volt

szemfödéllel letakarva, az asztal tetejére keresztbe téve volt a koporsó. Kértem, hogy legyen szíves keljen fel, s tűnjön el, mert nekem olyan boszúságom van másnap. Keljen ki a koporsóból s tűnjön el akárhová, hogy ne lássam, mert másnap olyan kényelmetlen helyzetben vagyok. S azt álmodtam, hogy álmomban beszéltem édesapámhoz. Ha élve látom, az is boszúságot jelent.

Az édesanyám halála után rengeteget kóboroltam a temetőben álmomban. A halottakkal, akinek a sírköve mellett mentem el beszélgettem vele, hogy látták-e? Jó érzés volt vele találkozni, ha őt láttam álmomban akkor megnyugodtam. Általában amikor édesanyámat láttam, örömemben sírtam. Beszélgettünk. S úgy dicsért örökké – milyen jó voltál, s most is hogy keresel – s akkor küldött haza. Visszanéztem a temető utcán, s ő ott állt a sír mellett. Pedig édesapámat örökké jobban szerettem. Csak az ő halála után tudtam édesanyámat igazán megérteni. Addig úgy jött, hogy édesanyám a testvéremet jobban szereti, s én édesapámhoz tartozom. Mostanában a temetővel nem álmodom, csak mintha élne, s meg-meglátogatom, elmondom neki, és úgy megvigasztal. Őt örökké bántotta, hogy velem szemben nem úgy viselkedett, ahogy kellett volna. Kölcsönösen egymásnak mindent megbocsájtottunk.“

III. adatközlő (sz. 1965) Férjét gyilkosság áldozataként veszítette el. Álmában a halottak, valamint élő hozzátartozók halottként való megjelenése gyakoriak. Az álomban megjelent halálmotívumok hiedelemekkel egészülnek ki, és együtt alkotnak értelmezést.

„Kétszer láttam álmomban a férjemet. Kereste a bicskát. Máskor holttest volt meztelenül, akit öltöztettünk fel.

Az élő édesanyámat látom, hogy meghalt és nagyon sirattam. Gyakori álom. Azt mondják, hogy hosszas életű lesz. Hírül adták a halálhírt.

Édesapám azt álmodta, hogy egy fiatal fenyőt vágott ki, és vitte haza. Én pedig álmomban sok színes virágot gyűjtöttem, s vittem haza. Másnap autóbalesetben meghalt az unokatestvérem.

Nagyapám halála napján a bagoly a házra szállt, s jött a sürgöny, hogy meghalt.

Amikor az uram meghalt, már előtte három nap a kutya vonított. Rossz érzete volt munkába induláskor, és a munkahelyén sokat a gyermekeiről beszélt.

Nagyapám (kutyaharapás), amikor álmomban megjelent, kérdeztem tőle, hogy van a túlvilágon, s azt mondta, hogy mindenki jól, csak ő nem.

Gyermekekoromban, amit álmodtam, arról most már nem tudom, mi álom s valóság.“

A kiemelt szöveg lélektani jelentésrétegének felismeréséhez tanulságos szempont a szövegstruktúra áttekintése. Ebben a szövegben is rendszerbe szerveződnek az elhunyt hozzátartozók megjelenése. Szempont lehet a halott álombeli megjelenésének gyakorisága és a szövegben elfoglalt helye. A legutolsó halott a férj, aki az álomban megidéző halottak közül az első helyre tevődik, és a beszédtema lezárása előtt újra megjelenítődik. Az ő halálának tragikuma (gyilkosság áldozata) egy nehezen elfogadható állapota a gyásznak. Az álmokban ritkán megjelenő szerepe (kétszer) jelképezi, hogy mélyebb jelentések társulnak hozzá. Ezzel szemben a nagypapa alakjának gyakori megjelenése nem kap mélyebb jelentést.

Az élő halottként való megjelenése egy fordított világrendet tükröz, ami a hosszú élet szinonimája.

A hiedelemrendszer vázolásából az olvasható ki, hogy a tragikus körülmények között elhunyt hozzátartozók halálának jelzéseként az *egyéni jelzések* lépnek működésbe (*bicska, színes virágok, jó kedv, családtagokról való beszéd*), viszont a természetes körülmények között elhunyt hozzátartozó halálát kollektív jelentéssel bíró hiedelemem (bagoly) jelzi.

Az elhunyt hozzátartozó megjelenésének szemléletes példája a kilenc hónapos gyereket⁹⁸ elveszített édesanya, akinek álmában gyereke kiságyában élőként jelenik meg. Az álom megjelenése éber állapotban egy szorongató gyászreakciót⁹⁹ hív elő. Az álom leküzdésére rendszeresen virágot vitt a temetőbe. Később két gyereke született. Halott kislányának álomban való megjelenése ritkult, s későbbiekben a rossz időjelzés motívumaként jelenik meg.

A hazajáró halott motívuma jelenik meg annak az idős adatközlőnek az álmaiban is, akinek fia felakasztotta magát. Az álomban jelentkező elhunyt mindig kopogtatással érkezik. Gyakori megjelenése elmosza az álom és az éberlét közti határvonalat, megjelenését valósnak véli. Eltávolító gesztus az elküldés.

Katolikus felekezetű adatközlők álmában megjelenő halott eltávolítására irányuló tevékenység a halott emlékére mondatott mise és a gyónás.

⁹⁸ Gelencén katolikus környezetben az elhunyt csecsemőt *angyalkának* hívják.

⁹⁹ „A gyász a veszteség által kiváltott reakció...A pszichológia ezeket a veszteségeket közös néven tárgyvesztésnek nevezi – ilyenkor szeretetünk, ragaszkodásunk tárgyát veszítjük el” (Pilling é. n. 100.).

VI. 2. A halál előtti állapot

A tíz éves résztvevő-megfigyelő szokáskutatás kiindulópontján Arnold van Gennep rítusosztályozó modelljét követtem,¹⁰⁰ amelyet román közvetítéssel elsősorban az Erdélyben megjelent szakirodalomból ismertem meg.¹⁰¹ Ennek kutatástörténeti és recenzióelméleti eredményeire reflektáltam a *Kutatástörténeti áttekintés* című fejezetben. Az események lineáris rendben történő bemutatása, annak pszichikai hatása a rítusban résztvevő egyénre, a temetési szokáskör elemzésében több vonatkozásban is szimbolikus értelemben jelenik meg, mint például haláljóslo előjelek elválasztó funkcióként való megjelenítése.

Dolgozatom viszont több esetben az egyén megnyilvánulás formáit keresi a meglevő viselkedési formák között. Ezért több esetelemzésre és egyéni megnyilvánulásra térek ki, amelyek ugyanakkor, egyedi és deviáns jellegük mellett is, több kollektív viselkedési formát tartalmaznak. A tanatológiai esetelemzések¹⁰² olvasási tapasztalata arra mutat rá, hogy az ilyen jellegű elemzés az egyént kiemeli a közösségből, amelynek során az ő személyes problémáira helyezi a figyelmet, és ennek felismeréséből térképezi fel a környezethez való addigi viszonyát.

A halottas rítusok bemutatását a halál beállta előtti jelektől a gyász folyamatán keresztül mutatom be. A kiemelt határvonalak az *átmeneti rítusok*¹⁰³ hármas tagoltságával hasonlóságot mutatnak, viszont nem törekszem a jelenségek előfordulásának egyértelmű beazonosítására. Előtérbe kerül az élők társadalmi megnyilvánulása és szerepvállalása.

A halál gondolatával való erős szembesülés a haldokló és hozzátartozók számára is a súlyos beteg kórházból való hazaszállítása. Ennek jelentéssűrítéssel bíró nyelvi sztereotípiái is jelzik a halál bekövetkezésének tudatosítását. Gyakori formula: „*mán (már) kiadták,*” „*hazahozták, mán nincs sok neki hátra,*” „*szegényt haza hozták*” (az írott és szóbeli közlés rituális megnyilvánuláshoz kapcsolódó sztereotip nyelvhasználatáról a *Gyászjelentő szórólapok* és *A végrendelkezés* szövegrészben részletesen kitérek). A orvosi kezelés felfüggesztését is jelentheti a kórházi környezet elhagyása. Gyakori jelenség, ha a haldoklónak nincsenek fájdalmai, a tünetet

¹⁰⁰ van Gennep 2007

¹⁰¹ Balázs 1995, 2006

¹⁰² Elias 2000, Polcz 1989

¹⁰³ van Gennep 2007

megszüntető beavatkozás igénylése, amelyet a következő érvelő sztereotip nyelvi kifejezés is sugall: „*mit akarnak vele, legolább hagyják meghalni.*” Ezt a véleményalkotást gyakran nem az aggódó hozzátartozó, hanem egy kívülálló fogalmazza meg. A kívülálló véleményezésében azt a kollektív szemléletet érezhetjük, amely a „*szép halál*” képzetéhez társul. A falusi környezetben élő személy egy olyan közösségi összetartozás érzetével viszonyul a környezetében élőkhez, amikor szűk családi körén kívül történetekben is résztvevőként jelenik meg.

A kórházi tartózkodás felfüggesztésének célja, hogy az otthoni környezetbe helyezze a halál beálltának periódusát, valamint elkerülje a kórházi boncolást.

Az öngyilkos halálakor több esetben a családtagok elhallgatták az orvos előtt a halál valódi okát, s egy betegséget neveznek meg.. Így elkerülték az orvosi boncolást.

A hozzátartozó halálának elfogadása könnyebb, ha a temetési szertartásra való felkészülés alatt nem látják a testi identitás megsemmisítésébe való beavatkozást. A holttest boncolása, és a kórházi környezetben hivatalos személy által öltöztetett elhunyt hiányérzetet jelent a hozzátartozókban. Helyettesítve érzik magukat, valamint betekintést adnak egy kívülálló idegen számára, ami családon belül is csak a legközelebbi hozzátartozót illeti meg.

Elfogadott, hogy a hozzátartozó mellett egy olyan szomszédasszony vagy családi barát segítsen, aki már több alkalommal vett részt halottöltöztetésben. A halottöltöztetés kimeneteléről, végrehajtásáról nem beszélnek családtagok egymás között se. A falusi környezetben a meztelenséghez szégyenérzet, és a holttest kiszolgáltatott életteleniségéhez idegenkedés társul.¹⁰⁴ Ezért boncolás esetén legtöbbször már a virrasztó időpontjára lefedik a koporsót.

Az elmúlt évtizedekben gyakori volt, hogy a tragikus körülmények között elhunyt személyeket a megyei szakorvos otthonukban boncolta fel. Ilyenkor egy családtag tanúként mindig jelen kellett legyen a művelet elvégzése közben.¹⁰⁵ Több alkalommal

¹⁰⁴ Idős adatközlők gyerekkori emlékeiként idézik fel, hogy megszégyenítő rítusként a lemeztelenítés több alkalommal megjelent. A családban az erkölcstelennek minősített lányt meztelenre vetkőztették és a kapuhoz kötötték (XX. század első felét megjelenítő emlék). A hűtlen feleség ruháját is letépték, és így utasították az utca nyilvános terére. A kisgyerekeknél is ritka, hogy meztelenen hagyják az udvaron. Az elmúlt évtizedekben a középkorú generáció számára is idegen volt a családi otthonukban vagy nyilvános munkavégzés közben a fürdőruha használata. A meztelenséghez az erkölcstelenség érzete társul.

¹⁰⁵ A faluban többször elhangzott átkozódási forma: a boncolóorvos (több évtizedig ugyanaz a szakorvos) nevét és annak a helyi jelentését hozzák kapcsolatba a megszólítottal: pl. „*Crețu kezelje.*”

előfordult, hogy erre a szerepre vállalkozó családtag pszichésen vagy fizikailag is (besárgult) megbetegedett.

A halál által elváltozott holttestet is lefedik, elzárják a nyilvános szemlélődők elől. A hozzátartozók erős késztetést éreznek arra, hogy a „*szép halott*” képével zárják le családtagjuk földi életének emlékképét. Ilyenkor a résztvevők lehetséges megítélése mellett elhangzik az elhunyt vélt véleménye is: „*ő se szeretné, hogy így lássák*”.

A halál előérzetének tartják, amikor súlyos betegségben hirtelen jól lesz a beteg. Válságos beteg esetén a közösség részéről megjelennek a felkészítés és a halált elfogadó mozzanatok.

A rokonok, ismerősök meglátogatják a súlyos beteget, hogyha beszélőképes állapotban is van, ritkán esik szó ilyenkor a halálról. A beteg szomorúságának feloldására, szórakoztatására törekednek. „*Betegágyánál*” tett látogatások alkalmával gyakori beszédtema a családról alkotott pozitív értékelés megfogalmazása a beteg és látogató részéről is. Ilyenkor azt az életérzést erősítik fel, hogy halála után az utódok életében továbbra is jelen lesz a beteg. Az ilyen rituális jellegű találkozások szintén egy sajátos feszültségteremtő és -feloldó együttlétet teremtenek. A nem spontánszerű látogatás a helyzet jelentőségével való szembesülést teremti meg a beteg és a látogató számára egyaránt. A beszédben feloldódó és elfáradó beteg, még ha a találkozás után a csendes lemondás csüggedtségében is, megkönnyebbül. Az emotív sírásban megmutatkozó erők a találkozás elejére tevődnek. A látogatás lezárása az érkezők részéről a beteg kifárasztására való hivatkozás, amely gyakran csak a távozás szándékának metanyelvi közlése. Az itt élők tudatában vannak, hogy a látogatásra szánt idő nem lehet önkéntes, hosszabb időt tölt ki, másképp a beteg hiányérzettel marad, vagy tehetetlen állapotának visszaigazolását látja.

A halála előtt lévő beteg a látogatásokból visszaigazolást nyer életére. Gyakori egy képzeletben összeállított csoport, amelynek tagjait elvárja „*betegágyához*.” A várakozás hosszabb periódusa után gyakori, hogy a beteg üzenetet küld az elvárt személynek. Ennek a gesztusnak is sajátos rituáléja van, hiszen jelentéssel bír az üzenetet átadó csatorna kiléte is.

A hosszabb elutazás előtt a betegtől a rokon a búcsúzáshoz fontos jelentést társítva búcsúzik el. Ebben a gesztusban gyakori elem a lehetséges halál gondolata. A búcsúzás, már maga a gesztus kimutatásában is, kódolt üzenetértékkel bír, ami a kapcsolatok rendezettségének felmutatását jelenti. Ennek pszichikai jelentőségét működési

folyamatában ismerik az itt élők, hiszen gyakran egymást figyelmeztetik az elmaradt vagy sokáig halasztott látogatásra.

Az eddigiekben a haldokló iránti kötelezettségként mutattam be a halál előtt álló beteg látogatását. Ennek a gesztus értékű megnyilvánulásnak társadalmi jelzése is van. Gyakori a „*mit szólnak*” másodlagos jelentés, a haldokló családjával tartott kapcsolat felmutatása. Ennek legsajátosabb eleme a beteglátogatás ideje alatt a család jelenléte. A jelenlét szimbolikus értelmet kap, megmutatja haldokló és családja viszonyát. Jelenlétük jelzése között szerepet kap a gondoskodás megmutatása, ami egy anaforikus visszautalás az megélt élet alatt kialakult kapcsolat milyenségére. Jelenlétük a kialakult jelen helyzetének a felügyelését is kaphatja, amikor cenzúraként működik a beteg és látogató között. Ilyenkor a kihallgatás, a „*mit mondott*” kínos állapota áll be.

A beteglátogatás után a tapasztaltak szűkebb és nagyobb körben való értékelése jelenik meg. A szűkebb kör első fázisa a látogatót kikísérő családtaggal való értékelés. Ilyenkor gyakori jelzésszerű gesztus a temetési előkészület munkafolyamatába aktív részvételnél való jelentkezés. Ez a megnyilvánulás már a társadalmi szerepvállalás, a társas kapcsolatok megerősítő gesztusa.

A látogatás értékelésének tágabb körben való részvétel által végig lehet követni a beteg állapotának változását. Ilyenkor mindig a legutolsó helyzetjelentéshez viszonyítják az előzőeket.

A látogatók szimbolikus megjelenésének kiemelt szereplői az egyházi közszereplők megjelenése. A betegség alatt a személyes kapcsolatokból is adódóan előfordul az egyházat képviselő személy (plébános, lelkész, pópa vagy prédikátor) megjelenése. Ilyenkor beépül a látogatók sorába. A katolikus felekezetűeknél az egyház képviselőjének beteglátogatása rendszerszerű, így elsődlegesen nem csak a közeli halált jelenti. A plébános minden hónap első péntekén betegeket látogat, és ilyen alkalmakkor gyakran gyóntatást is végez. A református felekezetűeknél a lelkész látogatása a külvilág felé egy felértékelt üzenetet jelenít meg, amely „*még a tiszteletes úr is meglátogatta*” állandósult metaforikus szókapcsolat teremtéséből is érződik. Az előbbi megszólalás szemléletes példája a presbiterek látogatása. A más látogatásokhoz képest többletjelentést kap az utolsó kenet és gyónás (katolikus), valamint az úrvacsora (református) szakrális jelentése. Különbség a látogatások között: a katolikus plébános látogatása, mivel rendszerszerű, nem bír olyan halálra felhívó funkcióval, mint a református lelkész megjelenése.

VI. 3. Haláltól a temetésig

„A halál beállta után elkezdődik magának a temetésnek az előkészítése. Ezek egyfelől magára a halott testére irányulnak [...] A temetési előkészület másik része a halállal kapcsolatos társadalmi tennivalókra irányul.”¹⁰⁶

A holttestre és az eltávolítás társadalmi szükségletére törekvő megnyilvánulás súlyos betegek esetén már haláluk előtt kezdetleges formában megindul. Gyakori, hogy a beteget már a halála beállta előtt lemossák, és a temetésre kijelölt alsóruhákat ráadják. Ennek háttérében a holttestől való idegenkedés is jelen van. Súlyos beteg esetén a lakás rendben tartása szintén a család egyik törekvése. A túlzott igyekezetet negatív megjegyzéssel illetik, és a hozzátartozó vágyállapotát ismerik fel a közelgő halálban: *„nem volt szép, hogy meg se halt, s már úgy rendezkedett,” „megvárhatták volna legalább haljon meg, s utána es ráértek volna.”*

A halál beállta után az elsődleges dolog a holttest kezdeti elhelyezése: fej alól a párna kivevése, az áll felkötése, a szemhéj levonása és a kezek elhelyezése. A kezdeti elhelyezésre a holttest egyenes merevedése miatt van szükség.

A katolikus felekezetűeknél a kezek elhelyezése másodlagos jelentést hordoz. A keresztbe tett kéz a keresztszülő-státuszt jelenti. A keresztyermekkel nem rendelkező elhunyt kezeit a holttesttel párhuzamosan leengedik. A *Rózsafüzér Társaság* elhunyt nőtagjának a kezére helyezik a rózsafüzért. Reformátusoknál a keresztbe tett kéz nem kap másodlagos jelentést. Az így elhelyezett kezek közé zsebkendőt tesznek.

A halott lemosása az élők kötelezettségét jelenti az elhunyt iránt. A legközelebbi hozzátartozó (élettárs vagy gyermek), ritkán idegen (abban az esetben, ha a családtagok félnek a holttesttől), langyos vízzel és szappannal lemossa a holttestet. A halottas víz elöntéséhez nem kapcsolódik hiedelem, bárhol el lehet önteni. A tevékenység elvégzése után előforduló jelenség, hogy a résztvevők elfogyasztanak egy pohár pálinkát. Az áll felkötésére használt kendőt a holttest megmerevedése után távolítják el a virrasztó és a halottnézők kezdeti időszaka előtt. A kendőt nagy gyakorisággal többet nem használják, általában a halottas ág ágyneműjével együtt elégetik vagy használaton kívül hagyják.

A holttesthez való viszonyulásban több összefüggésben térek ki. Az eddigiek alapján megállapítható, hogy nagy figyelemmel készítik élő a ravatalra helyezett

¹⁰⁶ Verebélyi 1998, 413.

állapotba. Ebben a folyamatban nagyon zárt körben és tapasztalt személy részvételével vesznek részt. A holttest meztelenségéhez az esetleges félelem mellett egy védő és óvó magatartás társul, amelynek mélyén a hozzátartozó a legszemélyesebb életterébe ad betekintést. A halottöltötetésben résztvevő hozzátartozó magatartása a művelet elvégzésének időszakára egy összpontosításra törekvő belső tartalmat kap. Ennek az állapotnak a hatását a későbbi visszaemlékezésekben megmutatkozó önreflexiókban gyakran kiemelik: „*olyan erőm volt akkor,*” „*ma se tudom, honnan volt annyi erőm,*” „*olyan erős voltam.*” A gyász távolodó folyamatában gyakori elem a veszteséget megélő hozzátartozó saját magatartásának értelmezése a holttesttől való elválás előkészítésében. A hozzátartozónak ebben segítő kívülálló jelenléte hosszútávon egy szorosabb érzelmi állapotot teremt. A múlt század közepéről idéznek fel egy „*halottnyújtogató*” férfit, vagyis egy halottkémhez hasonló személyt, aki a holttest előkészítésére vállalkozott. A róla alkotott kép egy negatív, leértékelt véleményalkotás. Ez is rámutat arra, hogy a holttest előkészítése egy bizalmi viszony a családtagok és a kívülállóként résztvevő között. Az olyan elhunyt holttestének előkészítésében, akinek családjához sincs szorosabb kötődése a résztvevőnek, elhárítja a segítséget. Ellenkező esetben többen is számon tartják, és verbális közlésekkel leértékelik.

A nyilvánosság előtt a ravatalon elhelyezett holttest a tér előkészített centrumában egy kiválasztott szerepet tölt be, megtekintése a családtagok számára kötelezettséget is jelent. A holttest megtekintése, a hosszabb ideig környezetében való tartózkodás segíti az elvesztés tudatosítását és az elválásra való felkészülést. A gyerekeknek is megmutatják a ravatalon elhelyezett elhunytat. Újabban jelzésszerű változás, hogy a családban lévő gyerekeket a temetés napjáig más környezetben élő családtagok viszik magukhoz.

A holttesthez való viszonyulás, idegenkedés felerősödése ebben a közösségben is érződik. Ennek egyik szemléletes példája, néhány évtizede még gyakori volt a hozzátartozók egész esti ravatal mellett való tartózkodása. Itt fogadták a résztvevőket is. Jelenleg külön helyiségbe helyezik a ravatalt, és csak a halottat látni akarót vezetik be ebbe az elhatárolt térbe. A cigány lakosságnál maradt még gyakorlatban a családtagok holttest közelében való tartózkodása, amely által minden érkezőt bekapcsolnak a holttesttel való szembesülésbe (*A cigányok viszonyulása a halálhoz* című fejezet).

A holttest megérintése is elveszíti gyakoriságát. A ravatal megérintése, a szemfedőn keresztül holttesthez való érés szintén gyakori eleme volt a „*halottnézőnek.*” Ezáltal a

halott földi identitásának felszámolását fizikailag is megtapasztalja, realizálja a halált. Egy sajátos hiedelem is alátámasztotta ezt a lelki szükségletet, „*a halott lábbelijéhez való érés szerencsét jelent.*” Másik halottnézést elfogadó hiedelem, hogy jósolni lehetett a közösséget érintő következő halott életkorára: a ravatalon elhelyezett holttest „*szép halott minősítése*” fiatal személy közeli halálát jelenti. A terhes nőt felmentik a halottnézés kötelezettsége alól.

Az idősebb elhunytat gyászos ünneplőbe öltöztetik: nőknél fekete kétrészes kosztüm, ritkán ruha, fekete harisnya és cipő; férfiaknál fehér ing, sötét kosztüm és cipő, nyakkendő is előfordul. A holttestre a ruha alá fehérneműt adnak. Fiatalon elhunytakat világos ruhába öltöztetik.

A fényképanyagból és az idősebb adatközlők visszaemlékezéséből kitűnik, hogy a párválasztás előtt elhunyt lány holttestét menyasszonyi ruhába öltöztetve jelenítik meg a ravatalon. A szakirodalomban ismeretes a fiatalon elhunyt temetésének a lakodalommal párhuzamba állított esete, a *halott lakodalma*.¹⁰⁷ Ilyenkor a temetési szertartás nyilvános terében is a kortársak aktív résztvevőként jelennek meg. Csoporttudatukat az általános gyászruha jelzésétől erősebb jelentéssel emelik ki. A székelyruha a gyászszertartásban a csoportjellegét hangsúlyozza.

A halott öltöztetését általában két személy végzi. A hozzátartozók megjegyzik az elhalálozás pontos időpontját, hiszen a papnak ezt bejelentik, valamint írott formában a gyászjelentő szövegében is többen rögzítik.

Az elhunyt közelében lévők értesítik elsősorban a faluban élő hozzátartozókat. A tájékoztatás sorrendje mutatja a családtagok és rokonok közötti kapcsolatot. Haragos viszonyban élő rokont nem értesítenek külön, ő a szaggatás (harangozás) informatív üzenetéből, valamint a falubeliek tájékoztatásából értesül (a harang és harangozás szimbolikus jelentéséről a *Temetők és sírjelek* című fejezetben részletesen írok).

Súlyos beteggel szokás kibékülni, hiszen ez a gesztus mindkettőjüket felmenti a rendezetlen kapcsolat lelki terhe alól, ami az élő számára feszültséget okozó érzés és feloldást nem kapó lelki teher a későbbiekben.

Előfordult, hogy az elhunyt még életében a kitagadott családtagnak megtiltotta a temetésen való részvételt. Az elhunyttal rossz viszonyban élő rokon jelenlétét a három napos szokásesemények idején a közösség és a család a harag feloldásaként tekintik.

¹⁰⁷ Szendrey 1941, 44–53.

A további távolmaradás, valamint a visszatetsző viselkedés a kapcsolat teljes felszámolását jelenti. Ennek egyik példája a halott tőszomszédságában élő egyik rokon magatartása: a halott, illetve a családtagok megvetésének jeleként pirosba öltöztette gyermekét és felhangosított zenét hallgatott. Ebben az esetben a harag feloldhatatlan, ugyanakkor a falu elmarasztalását is kiváltja.

Gyakoribb eset, hogy a haragos családtag csak passzív résztvevőként van jelen a közeli hozzátartozó temetésén. Nem lép be a gyászolók szimbolikus terébe, mint például a koporsó melletti helyfoglalásba. Ilyenkor a jelenlevők nem részesítik őt a részvétnyilvánításban. A szertartáson résztvevők egy közösséget alkotnak, amellyel körülveszik a hozzátartozókat, s ezáltal érzékeltetik a részvét és tisztelet általi felemelést (a későbbiekben Turner bemutatott *közösség* értelmezése ezt a felismerést alátámasztja). Az őt megillető helyet el nem foglaló hozzátartozó tulajdonképpen ennek a közösségnek nem válik tagjává, hanem csak szemlélő és megfigyelt résztvevőjeként van jelen.

Az elhalálózással kapcsolatos rituális viselkedés ugyanakkor egy *lelki kényszer* is lehet a hozzátartozók részére. A veszteségben megmutatkozó megnyilvánulás, viselkedés egy közösség előtti önértékelés megmutatása is. A falu már nem rendelkezik a megszokott normától eltérő büntető szankciójával. Az elkülönülés nem ölt általánosított kiközösítő formát, hanem csak a személyes viszonyok átrendezését vagy felfüggesztését jelenti. A kizárás felekezeti szintéren a baptista híveknél tapasztalható még az elmúlt években is. A csoport döntésekor kizárnak rövid vagy előre nem látható időre híveket a csoport erkölcsi normájának megsértése miatt. Ilyenkor a szűk felekezeti csoportból kiszakadt egyén vagy család rokonsági hálójá is sérül (az elmúlt évben az egyik családfő kizárása a családtagok eltiltását is jelentette). A baptista felekezeti csoportba való belépés még az utóbbi években is feltűnő esemény volt. Ennek felmutatása erősíti az amúgy is kis csoport megítélését (az elmúlt években egy család lépett be, valamint két fiatal fiú). Az új felekezetbe (baptista) való belépés átalakítja a familiáris viszonyokat, ezzel szemben előtérbe kerül a felekezeti identitás. A református és katolikus felekezetűeknél nem működik a kizárás, hiszen az eltávolodás vagy a folyamatos távolmaradás az egyháztól nem bír szankcióval. Viszont az egyház tekintélyét sértő személy s az őt követő családja az utóbbi években is új egyházat választ, ami lehet a felekezeti hovatartozás cseréje is. Azoknál kerül sor a kiszakadásra, akik azt megelőzően aktív tagjai voltak az illető egyháznak. Ennek erős lelki motivációja az, hogy a családban bekövetkező halál esetén ne legyen feltételhez kötve a temetés egyházi szertartása.

A családi kitagadás, egyik családtag a másik által való kizárása a családi életből, örökségből szintén átrendeződik és értelmét veszti, ha nem a hagyományos gazdálkodásra épül a család létfenntartása. Az ilyen családban történő elhalálozás új viszonyrendszer értelmezését nyújtja. A sérült családi kapcsolatok helyreállítása az itt élők elvárásában pozitív érték. A távolmaradót, az adott helyzet kapcsolatfelvételétől elzárkózó döntését negatív megítéléssel fogadják, és végérvényes lezárásnak tekintik. A lelki kényszer személyiséget bezáró hatása mutatkozik meg olyan esetekben, amikor a haragos hozzátartozó lélekben megrendül a veszteségben, és mégsem vállalja a közösség nyílt kommunikációs rendszerében a veszteség érzetét. Ilyenkor egy rejtőzködő magatartásba helyezkedik, és a ki nem mutatott gyász feszélyezően lappangó érzetével él együtt.

A családtagok a halál beálltát követően értesítik a papot, és az egyházi adó rendezése után megkezdődik a harangozás. Naponta háromszor ismétlődik a harangozás: reggel nyolc órakor, délben, és este nyolc órakor. Szemléletesen fogalmazza meg Ujváry Zoltán: “a harang, a harangszó a halál bekövetkezésétől az elhunyt sírbatételéig mintegy jelző irányítója az eseményeknek, a temetés mozzanatainak. Kevés túlzással a harangot, a harangszót tarthatjuk a temetési szertartás nélkülözhetelen élettelen-élő résztvevőjeként.”¹⁰⁸

A halált jelző harangszó sajátos többletjelentést kap a következő összefüggésben: az 1947-es szárazság idején a székelyföldi gazdák a Partiumból szereztek be az élelmet és a gazdaság megtartásáért szükséges takarmányt. A gazdaegylet szervezett formában közvetítette a falubeliek igényeit. A főszervező utazás közben tifuszban elhunyt. Családtagjai közül a leánytestvére és egy családi barát ment a holttestért. A halál és hazaérkezés között elhúzódott egy hét alatt a halálhírt közlő harangozással folyamatosan végigkísérték a megérkezést. Az elhunyt társadalmi presztízst is kiemelték a harangozással.

Felsőcsernátonban a katolikus felekezetűek a katolikus kishangzású harang miatt a református templomban is harangoztatnak (harangokról, mint a szakrális tér auditív elemeiről, *A temetők és sírjelek* című fejezetben katolikus harangláb áthelyezése révén részletesebben lesz szó), valamint a baptista és ortodox felekezetűek is itt harangoztatnak.

¹⁰⁸ Ujváry 1975, 135.

A felsőcsernátoni baptista felekezetűek a református egyházból váltak ki, így az egyházukat elhagyó első generációs baptista felekezetűeknek nem harangoznak. Előfordult, hogy a harangszó elmaradása miatt a család és a „*testvérek*” döntése következtében a temetési gyászmenet nem a megszokott úton a templom fele, hanem rövidítő mellékutcán haladt a temetőbe.

A harangozáshoz és a toronyba kitűzött fekete zászlóhoz információ társul: a halott neve, az elhalálozás időpontja, valamint felhívás a temetési szertartás eseményének részvételére. A halottkultusz rituális és információs szerepét szolgálja.¹⁰⁹

A személyi igazolvány leadásával a községházán a hozzátartozók kiállítják az elhalálozási igazolványt. Szükség van a községi orvos elismerő igazolványára is, hiszen fiatalon elhunyt (50 éves korig) vagy nem természetes halállal halt esetében a megyei orvosi bizottság az elhalálozás okának kiderítésére felboncolja a holttestet. A falubeliek elutasítóan viszonyulnak az orvosi beavatkozás tényéhez, a holttest ünnepélyes előkészítésének megzavarásaként érzékelik. Adatközlők néhány alkalmat elevenítenek fel, amikor a helyi családi orvos megértésével vagy látszólagos félrevezetésével sikerült a szükséges iratot megszerezni, s elkerülni a holttest felboncolását.

A halálhír tudomásulvétele után a halottasháznál megjelennek a család legközelebbi rokonai, ismerősei és a szomszédok. A halottasházhoz érkezők az alkalomnak megfelelően viselkednek. A hozzátartozókhoz hasonlóan a nők gyászos öltözetben, fekete kendővel jelennek meg.¹¹⁰ Első megnyilvánulásként a hozzátartozóknak részvételnek: „*Fogadd őszinte részvételem!*” vagy „*Vigasztalást kívánok.*” Már gyermekkori szocializálódás, társas viselkedés hozza magával a kiemelt eseményekbe való bekapcsolódás és viselkedés sztereotip verbális mintáit.¹¹¹ A részvét kinyilvánítása jelül arcon csókolják a hozzátartozókat (a férfiakat is), akik megköszönik a részvét gesztusát. A gyűjtés során egy alkalommal találkoztam azzal a megnyilvánulással, amely szerint az elhunyt felesége a részvétel megköszönése helyett a „*Soha!*” megnyilvánulással válaszolt.¹¹²

¹⁰⁹ Bartha, 1997, 215; Ujváry 1975, 135.

¹¹⁰ „A gyászruhát a halott családtagjai, közvetlen hozzátartozói a halál bekövetkezése után, a halott felöltöztetésével egyidőben felveszik” (Ujváry 1975, 158.).

¹¹¹ „A társadalmi hagyomány a korábbiakkhoz képest kevésbé látja el az egyes embert sztereotípiákkal, előre megszabott viselkedésmintákkal, amelyek megkönnyíthetnék számára, hogy az efféle helyzetekben megfeleljen az erős érzelmi igénybevételnek” (Elias 2000, 34).

¹¹² A veszteség ellen is lázadó közlés erős intuitív hatása ebben az esetben sérti a halottasháznál szokásos viselkedést.

A halott megnézése után az eseményekben való aktív részvétel, segítség felajánlása a következő mozzanat. A szűkebb család teljes mértékben felmentődik a munkavégzés alól. Ennek a részvételnek szintén jelentős pszichikai szerepe van a hozzátartozók lelki válságérzetének megélésében. „Egy semleges kívülálló, akit érzelmileg nem rázott meg túlságosan az eset, nagy segítséget jelenthet abban, hogy meghallgatja a család problémáit, kívánságait és szükségleteit.”¹¹³ A kiemelt szövegrész üzenete nem a falusi környezetben élő személyre vonatkozik, és mégis a környezettől független szükséges állapotként jelenik meg.

Az elsődleges teendők közé tartozik az udvarseprés és a szertartásos eseményeknek megfelelő tér átalakítása. A belső térben, lakás, a rendteremtés a holttest ünnepélyes előkészítését emeli ki, s azt állítja egy kiemelt centrumba. A külső tér, udvar elrendezése a kívülállók számára jelzi az új helyzet fontosságát.

Beteges háznál vagy idős hozzátartozó lakásában odafigyelnek már a betegség idején, hogy frissen meszelt legyen a szoba és rendezett legyen az udvar. A segítkezésben résztvevő férfiak szekérrel hozzák el az egyháztól a ceremóniához szükséges tárgyi kellékeket. Az egyházak rendelkeznek saját temetkezési kellékekkel (reformátusoknál: drapériák, halottvivő szalagok, ravatalozóasztal és terítő; katolikusoknál: a meglévő kiegészül gyertyatartókkal).

A ravatal felállítására a belső szobában kerül sor, ilyenkor a könnyen mozgatható tárgyakat kiviszik, általában csak a szekrények maradnak bent. A tükröt kiviszik vagy fekete textíliával letakarják.¹¹⁴ Ebben a rituális elemben látható, hogy figyelnek az elhunyt földi identitásának felfüggesztésére a tükörkép kizárásával.

A koporsót régen a falubeli asztalosok készítették, jelenleg a közeli városokban vásárolják, s itt rendelik meg a temetésre szükséges koszorúkat és gyászjelentőket is.¹¹⁵

¹¹³ Kübler-Ross 1998, 267.

¹¹⁴ Katolikusoknál a Húsvét előtti nagyhéten a templomban lévő keresztek takarják le fekete lepelletel. A közeli erős katolikus identitást felmutató Futásfalván a köztérre állított keresztek is fekete lepelletel takarják le.

¹¹⁵ Kézdivásárhelyen szerzik be a temetés tárgyi elemeit. Sepsiszentgyörgyi hozzátartozó esetén innen is rendelhetnek. 2006-ban egyik kézdivásárhelyi virágüzlet Csernátonban is nyitott üzletet, ahol a legnagyobb jövedelmet a koporsók és koszorúk eladása jelenti. Falun az otthoni nyári virágokból készített csokrokat vitték temetésre és más ünnepi alkalmakra. Az importált üzleti virágok vásárlása jelenik meg. Az otthon nevelt virág ajándékozása már szerénységnek, „pótmegoldásnak” tűnik. Halottak napjára minden család krizantént nevelt, amit szintén nagy gyakorisággal vásárolt példányok helyettesítenek.

A holttest felravatalozására második nap a bevásárlás után kerül sor. A holttestet négy hozzátartozó szokta befektetni a koporsóba. A koporsó aljában a halotti lepedő alatt, valamint a párnában gyaluforgács van. Előfordul, hogy az elhunyt ruhaneműiből, a halottaságy ágyneműjét is a koporsó aljába helyezik.¹¹⁶ A holttestről leveszik az ékszereket, idősebb halott esetén a kedvenc unokának ajándékozzák. Nyáron, a meleg időjárás miatt, a ravatalasztal alá hideg vízzel telt vedreket helyeznek, hogy ezzel hűtsék a szoba hőmérsékletét.

A közeljövőben a temetőbe épített ravatalozóház¹¹⁷ befejezése után a holttest és ravatal halottas háznál való előkészítésének szokása megváltozik. Városi hozzátartozók halotti szertartásaiból merítve a tapasztalatot érzékelik a falusi emberek is, hogy halottas szertartásaik átalakulnak. Kevesebb időre korlátozódik a virrasztás, valamint az otthont átrendező, azt előkészítő szimbolikus cselekvések is elmaradnak. Ennek következtében gyengül a szertartás előkészítésébe bekapcsolódó társas kapcsolatok megmutatása. Előfordul, hogy idősebb ember családtagjaitól kéri, hogy holttestét ne vigyék a ravatalozóházba, vagy meg is tagadja az építéséhez szükséges kollektív adakozást. Van, aki már a ravatalozóház építésekor családtagját arra kéri, hogy ígéretével biztosítsa a családi háztól való temetést. Az elmúlás gondolata több szinten alakít ki kötelezettségeket, aminek legszorosabb kötelékei az elmúlás előtt álló ember és család között van.

A ravatal az átalakított térrel az elhunyt átmeneti státusát emeli ki. A közeli hozzátartozók munkavégzésének felmentése révén a halott közelében helyezkednek el, szerepük az elbúcsúzásban és a látogatók fogadásában hangsúlyozódik ki. A mediátor szerepet töltik be az elhunyt és külvilág között.

Régen nagyobb volt a szerepe az első esti virrasztásnak,¹¹⁸ ugyanakkor siratóasszonyokat¹¹⁹ második estére fogadtak. Jelenleg az első este csak a fontosabb családtagok vannak jelen, ilyenkor lényeges a másnapi nagy virrasztó és a temetés előkészítésének megbeszélése.

¹¹⁶ Albisban gyakori, hogy az elhunyt kedvenc ruháit a koporsóba helyezik.

¹¹⁷ A katolikus és református falvak lakosságának a ravatalozóházak építéséhez való viszonyulására részletesen kitérek.

¹¹⁸ Gelencén használják az első esti virrasztásra, a *szűk virrasztó* állandósult szókapcsolatot, amelyre a komák (az elhunyt gyerekeinek a keresztszülei) is megjelennek a családtagok mellett.

¹¹⁹ Az 1950-es években katolikus felekezetű elhunyt virrasztójában még előfordult fogadott siratóasszony.

A virrasztásra szánt idő hosszúsága egyre jobban lerövidül: nyáron besötétedésig, télen késő délutánig tart.

A virrasztásban való jelenlét távolabbi ismerősöket felment a temetésen való részvételtől. A virrasztó időpontja a pap délutáni megérkezésétől kezdődik. A virrasztó időbeli lerövidülését részben az egyházi vezetők részvételének beépítésében látom. Jelenlétükkel a részvétel időzítésére egy kulminációs pontot teremtenek. Két évtizeddel ezelőtt még nem volt általános az egyházi személy jelenléte a virrasztóban. Katolikusoknál jobban kihangsúlyozódik az egyházi szertartás jelenléte. A nagy lokális távolság következtében Alsócernátonban a plébános, Felsőcernátonban a kántor vesz részt a virrasztóban. Az egyházi képviselő megérkezése előtt a *rózsafüzér társaság* asszonyai imádkoznak („*tíz negyed ima*”). A környék katolikus felekezeti többségben élő falvaiban a virrasztóban megjelenő plébános alkalmat teremt a hozzátartozóknak a temetés előtti gyónásra. Esztelneken a gyónás beépül a templomban tartott temetési szertartásba. Csernátonban a gyónásra leggyakrabban a temetés utáni gyászmisén adódik lehetőség.

Reformátusoknál és baptistáknál a lelkész és a résztvevők közös imáját jelenti: egy bibliai idézet felolvasását és a Miatyánk elmondását. A felsőcernátoni református lelkész szerint a felsőcernátoniak nem igénylik a kántor jelenlétét a virrasztóban, ami még mindig jelzi, hogy az idősebb generáció számára az egyházi jelenlét újszerű. Ez arra is utal, hogy az egyházi személyek jelenléte a virrasztóban új szokáselem a református felekezetükénél, és nem épült be egészen a katolikus szokáselem párhuzamaként a református temetkezési szokásba.

Délután az idős emberek járnak virrasztani. Késő délutántól jelenik meg a jelenlévők sokasága a halottasháznál.

A virrasztás mozzanatai a résztvevők számára ismert viselkedési minta szerint történik. A temetés kötött időpontjával szemben itt a résztvevő maga jelölheti ki egy időintervallum keretében a saját jelenlétét. Egy-két órát töltenek a halottasháznál. Túl későn nem illik érkezni. Első mozzanat a részvét kinyilvánításaként a hozzátartozók köszöntése és a részvételés. Állandó formulák: „*Fogadjátok részvéteemet*”, „*Vigasztalást kívánok*”.

Utána következik a halott megnézése, ez a mozzanat manapság nem kötelező. Aki fél a halottól, az a pap látogatása után jön, s így kikerülheti a halottnézést. Állapotos nők

mentesek a halottnézés elvárásától.¹²⁰ A hozzátartozók, a virrasztó előrehaladásában folyamatosan nem a holttest mellett, hanem a szomszéd helyiségben tartózkodnak, s itt fogadják a résztvevőket. A résztvevőket átadják a hozzátartozók terét a később érkezőknek, s egy távolabbi szobában helyezkednek el.

A virrasztó megszervezésében és annak időintervallumába való bekapcsolódásban érződnek felekezeti sajátosságok, amelyek a jelen leegyszerűsödő folyamatában hasonlókká válnak. Az egyházi képviselő jelenléte a katolikus virrasztókban régebbi eredetű, a református virrasztókban az elmúlt két évtizedben jelent meg. Ezáltal a délután elkezdődő és éjfélig tartó folyamatban nagyobb kulminációs pont teremtődött, amihez való igazodás által ennek az alkalomnak egy új normája teremődik. Ennek szemléletes példája, amikor a résztvevők állandósult szókapcsolataként jelenik meg *„mennyre sajnáljuk, hogy mikor a tiszteletes úr itt volt, nem tudtunk jönni”* megszólalás. A katolikus felekezetűeknél a plébános megjelenését megelőzi és előkészíti az asszonyokból álló *rózsafüzér társaság* jelenléte és közös imája. A lokális távolság miatt sajátos helyzet, hogy Alsócsernátonban a plébános és Felsőcsernátonban a kántor a virrasztók egyházi képviselője.

A jelenlévőket a felszolgáló asszonyok kaláccsal és pálinkával kínálják meg. Egy szelet kalácsot és egy pohár pálinkát mindenkinek el kell fogadnia, még akkor is, ha a halottas háznál nem tudja elfogyasztani

A kalács és a torra szükséges kenyér előállításában a szokás elemeinek leegyszerűsödése figyelhető meg. Még a rendszerváltást követően is gyakori volt a házi kenyér és kalács sütése a rítusban résztvevők számára. Ilyenkor az elhalálozást követő napon az egyik közeli szomszédban készítették el. A halottas család adta a szükséges alapanyagot, valamint jelölte ki a mennyiséget. Most városi pékségből rendelt kenyeret és kalácsot szolgálnak fel. A váltás egy évtized átmeneti távlatában észrevétlenül történt. Meglátásom szerint nem a házi előállítás lehetőségének megszűnéséből következik a változás, hiszen legtöbb háznál a jelenben is rendszeresen a hétköznapi szükségletre sütnek, hanem a rítusnak egy átértékelési folyamata indult el.

Távozáskor a résztvevők elbúcsúznak a családtagoktól, akik nem kísérik ki a távozókat. A hozzátartozókhoz való viszonyulás megmutatja, hogy kiemelt figyelemmel viszonyulnak hozzájuk a résztvevők, viszont ők felmentettek a beszédhelyzetek

¹²⁰ A terhes nőt védik az új helyzetek ijedséget és megrázkódtatást okozó helyzetétől. Ha visszatetsző dolgot lát, köpködéssel mentesíti magát az undor érzetétől. Az ijedséget ólomöntéssel oldják fel.

kezdeményezésétől, egy befele forduló állapotot élnek meg a nyilvánosság előtt. A kifelé figyelő megnyilvánulásokat, a résztvevők iránti túlzott érdeklődőket a jelenlevők később minősítik, s a veszteség fájdalmának hiányát ismerik fel benne.

A falusi környezetben az *átmeneti rítusok*¹²¹ egy olyan gyerekkortól tanult viselkedési kódexet jelentenek, amelyek a rendkívüli alkalmakkor eligazodási és tájékozódási irányt adnak. A szokványosan ismétlődő magatartások és sztereotip nyelvi megnyilvánulások feloldják a veszteség állapotában bekövetkező kommunikációs zavart és feszültséget. A verbális megnyilvánulás is kontrollált. A halottas szertartásban a szüksézszerűség a helyes megnyilvánulás. Nemcsak a hozzátartozók megnyilvánulásait és közléseit minősítik a jelenlevők, hanem egymást is felülbírálják. A rítusok befejezésével a hozzátartozók is összegzik és minősítik a jelenlét mellett a megjelenés milyenségét is.

A falusi környezetben az átmeneti rítusok forgatókönyve az itteni ember számára univerzálisnak tűnnek. Az elődeitől örökölt viselkedési formák, az elhunyt emlékéért történő megnyilvánulások elmaradása hiányérzetet jelent, ami szégyenérzettel társul a közösség megítélése előtt. A közeli Albisban, ami közigazgatásilag egy községet alkot Csernátonnal, a virrasztóban nincs kínálmáció. A csernátoni résztvevők számára ez összehasonlítási alapot jelent az otthoni állapottal, s hiányérzetet hívnak elő.

A sírt szintén a második nap szokás előkészíteni. A sírgödröt általában a munkatársak ássák ki, vagy a szomszédok és ismerősök vállalják kalákában. A sír kiásása után a halottasháznál ebéddel kínálják a munkásokat. Ilyen alkalomra munkásételt készítenek, gyakori bableves (*fuszulykaleves*), gulyásleves (*pityókaleves*) és utána *kötes- vagy hígpalacsinta*. A pénzzel fizetett sírásókat nem mindig hívják ebédre, számukra pálinkát és kalácsot visznek ki a temetőbe. A sírásókat rendszerint meghívják a torba. A mai temetkezési szokásnak általános elemévé válik, hogy idősebb korban megrendelés révén előre elkészítetik a síremléket. A betonlapokkal lefedett síremlék rövid idő alatt előkészíthető az eseményre. Így is megmaradt a sír előkészítéséhez az a viszonyulás, hogy a temetés előtti nap egy csoport férfi résztvevő megnyitja a sírt, és ellenőrzik annak állapotát. A sírásás hagyományos kalákában történő előállítása mára a váratlan, fiatalon elhunyt személyek temetkezésében jelenik meg nagyobb gyakorisággal.

Az elemzésbe bevont *ravataalképek* egymás mellé helyezésével egy évszázad távlatában láthatóvá válik, hogyan őrzik és tartják emlékezetben elhunyt családtagjukat.

¹²¹ van Gennep 2007

Ennek a végső állapotnak a megörökítéséről készült képek kimerevített pillanatokban mutatnak meg egy családi állapotot. „A testtartások, gesztusok, arckifejezések nemcsak hangulatokat, hanem íratlan törvénnyé vált kapcsolatrendszer is élénk tárnak. Ezek csak részben beállított képek, hiszen a rendező elv a vérségi kapcsolat és a hagyomány.”¹²²

A ravatalról készült képek mellett megjelennek a gyászszertatás más kiemelt helyzeteit megörökítő felvételek, valamint a temetőben az elföldelés után a sírhely körül csoportot alkotó gyászolókról készül kép. Itt gyakori a családon kívüli csoporthoz tartozás megjelenítése (*osztály- vagy munkatársak*). A gyászszertartásokon készült képek a ravatal mellett elhelyezkedettek kialakult strukturális rendszerét örökítik meg. Itt, eltérően más fényképezési helyzetektől, a családtagok nem teremtenek kapcsolatot a kamerával. Testtartásukon és mimikájukon egy elzárkózó és a holttest irányába tekintő magatartás érvényesül.

A cigány halottas szertartásokon értékelődik fel a fényképkészítés jelentősége. Ebben a környezetben a kamera egy új szereplőként jelenik meg. Ezek a képeket, kevés kivételtől eltekintve, az anyaggyűjtés során én készítettem. A fényképezés, a dokumentáló szándék, gyakran a megfigyelést zavarja, s egy szerepjátékra ad lehetőséget. A halottas szokásoknak a magyar lakosság számára nem ismert elemeit a néprajzосként résztvevő-megfigyelő előtt a fényképész szerepkörének az elfogadásával élik meg. Így a kulturális másság zavaró körülménye helyett a kamerának való megmutatkozás, és a megörökítés szándéka erősödik fel.

Kunt Ernő *Fotóantropológia (Fényképezés és kultúrakutatás)*¹²³ című tanulmányában a paraszti környezetben megjelenő fénykép szerepét értelmezi. A fényképek megjelenítése a nyilvánosság számára szól. Ezzel szemben a halottas képek nem a nyilvánosság számára látható térbe helyezik. Őrzésük által sokszor a dokumentumok, családi iratok környezetébe kerülnek. Rejtgetésük a fájdalmas érzések előhívásából is adódik.

¹²² Bognár 2001, 273.

¹²³ Kunt 1995

VI. 4. A temetés

A temetési szokássor legkiemeltebb periódusa az elhalálozás utáni harmadnap, a temetés napja. Az előző két nap eseményei a temetés pszichikai és társadalmi előkészítését jelenítik meg és zárják le.

Az elhalálozás után a hozzátartozókat környezete olyan passzív viselkedési formába helyezi, amelyben figyelmük elsősorban az elhunyt fele irányul, ugyanakkor összefogják és irányítják a környezetükben résztvevők munkafolyamatát. A hozzátartozók megkérdezése nélkül kisebb változtatásokat se lehet végrehajtani az előkészületekben. Így a temetéssel és torral lezáruló három nap alatt többször hoznak olyan döntéseket, amelyeket a családtagok hosszú ideig emlékezetben tartanak. Ezeket a válaszreakciókat emelem ki a későbbiekben.

Az események már délelőtt elkezdődnek, gyakori az idegenből érkezők korai jelenléte. A távolról érkezők és a család részére segítkező asszonyok ebédet készítenek (*húslevest sóbafőttel*, 'főtt hússal'). A falusi környezetben élők tudatában vannak, hogy a közös ebéd és annak kivitelezése, visszatükrözi az esemény fontosságát. Az eddigiekben, a sírásók ebédjének előállításakor is, utaltam arra, hogy mennyire normalizálódott a különböző eseményekhez kapcsolódó étkezés szabálya. A temetés napján előállított ebéd, amelynek az idegenből érkező családtagok is részesei, az ünnepi étkezés hasonlóságát mutatja. Az asztalnál való helyfoglalás, valamint az ebéd ideje alatti együttlét szintén a más életfordulók szokásához kötődő étkezés hasonlóságait mutatja. A közös táplálkozás fontosságát szemléletesen mutatja, amikor városi rokonok halottas házához otthon elkészített eledelt visznek a falusi hozzátartozók.

Az ebéd dél körül fejeződik be, hiszen szükség van a temetési szertartásra való előkészületek végrehajtására. A családtagok a három napi események alatt ünneplő gyászos ruhát viselnek, viszont a legválasztékosabban a temetés napján jelennek meg (a gyászruha sajátosságairól *A tor és gyász* alfejezetben részletesebben lesz szó).

A koporsót temetés előtt egy órával helyezik ki az udvarra.

A holttest ünnepélyes előkészítése és ravatalra állítása után a történések lineáris mozzanatait követve az egyik térből másikba való áthelyezése következtében mindig egy rendképződés figyelhető meg. Ennek kiemeltebb helyzetei: a koporsóba helyezés és ravatalra állítás után a családtagok közösen tekintik meg a halottat, a virrasztó alkalmával a halottnézésbe a nyilvánosságot is bekapcsolják, temetés előtt a nyitott

térbe való áthelyezése a szertartás előkészületét mutatja. A gyászszertartás előkészítését jelző koporsó áthelyezése a hozzátartozók végső elválására felkészítő aktusban jelentőséggel bír. A temetés előtti órában már a család tágabb csoportja van jelen. Nagy gyakorisággal ilyenkor zárják le a koporsót. A hozzátartozók közül többen még egyszer megérintik a holttestet. Gyakori, hogy késleltetik a lezárás végrehajtását: „*csak még egyszer lássam*”, „*ne siessenek!*”. Az áthelyezést a családtagokon kívüliek, *halottvivők*, végzik. Ennek a mozzanatnak szimbolikus jelentését a koporsót kísérő családtagok felállásának rendezett képe is mutatja. Ennek a helyzetnek nagyon erős az érzelmi telítettség. A szimbolikus jelentés egy előkészítő funkciót tölt be, hiszen a koporsó nyitott térbe való áthelyezése és a temetés közti közel egy óra időintervalluma között a hozzátartozók hozzászoknak egy új helyzethez, és ezáltal felkészülnek a szertartáson való részvételre. A temetésre érkezők növekvő számával és azok *részvétnyilvánításának* a fogadásával a hozzátartozók figyelme már a külső események fele is irányul, ami szintén fontossággal bír az elválás végső lezárásában résztvevő veszteséget megelő ember számára.

Nyáron három órákor, korán sötétedő időszakban két órákor van a temetés. A temetés a falu lakosságának nagy részét mozgósítja, ilyenkor megszűnnek az olyan társadalmi különbségek és tagolódások, melyek más szokásesemények szervezésekor működnek (pl. ki kit hívhat meg a lakodalomba). A temetésre megjelenők figyelembe veszik az elhunyt életének szerepét a közösségben, a személyes kapcsolatokat és a hozzátartozókhoz való viszonyulást.¹²⁴ A temetésben való részvételben jelentős a falu lokális tagolódása, hiszen temetéskor legtöbbször az elhunyt falurészből vesznek részt.

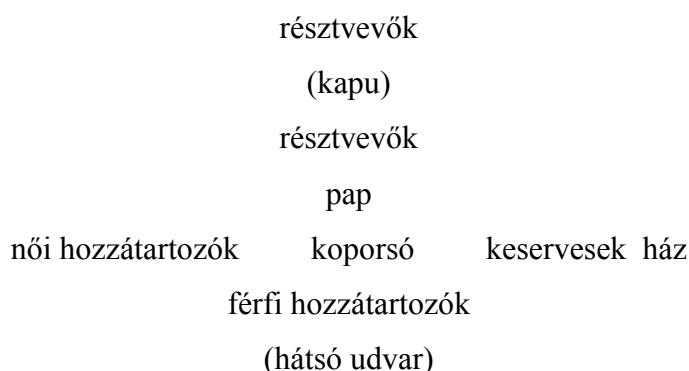
A temetésen résztvevő közösségben nagyobb ráirányult figyelem veszi körül a tanult emberek, az idegenből érkezett közismert személyek jelenlétét. A családnak jelentéssel bír a „*van emberünk*” megítélés. A temetésen a család egy összetartó mikroközösségként viselkedik. Több családtagot azért is megbíznak kisebb tevékenységek és feladatok elvégzésével, hogy bekapcsolják az események megszervezésébe, aktív részesévé téve az eseményeknek.

¹²⁴ Figyelemre méltó egy idősebb férfi véleménye, miért megy a másik falurészbe egy olyan személy temetésére, akivel nem volt napi kapcsolatban: édesanyja temetésén (három évtizeddel korábban) az elhunyt családtagja készítette el a sírba helyezett tokot, valamint jó kapcsolatban élt az elhunyt apjával (halott).

A temetés ideje alatt képződött közösség Victor Turner *közösség* (communita) értelmezésével látható át.¹²⁵ Számára a közösség nem egy térben élők egymás mellett élése, mert az alá- és fölérendelt struktúrát teremt. Az átmeneti rítusban megszűnik a helyi struktúra, és a szertartás idejére egy új rend képződik. Státuszt az átmenetben részesülő kiválasztott személy kap, aki a rítusban egy új szerepkörbe került. Az átmeneti rítusban az eltávolítás a régitől, valamint egy új állapotba való integrálás nagyon erős közösségi igény is.¹²⁶

A családtagok a koporsó kitévése után a hagyományos ülésrend szerint helyezkednek el. A koporsó körüli térhasználatban a rokonsági fokozat megkülönböztetése mellett fontos szerepet játszik a nemi elkülönülés is. A temetés szertartására érkezők az őket megillető helyet foglalják el. A koporsót az első udvaron, a ház előtt, lábbal a kapu fele helyezik el. A női családtagok a ház oldalán foglalnak helyet. Férfi halott esetén legelől a feleség ül, őt követik a lányai vagy menyei és az unokák. Velük szemben a távolabbi nőrokonok foglalnak helyet, hátuk mögött azok az idős asszonyok, akik állva nem bírják a szertartáson való részvételt. A férfi családtagok a halott fejénél helyezkednek el, középen a férj, az ő két oldalán a fiai vagy a vejei, mellettük az unokák, hátuk mögött a távolabbi férfirokonok és leghátul a résztvevő férfiak.

A koporsó melletti felállás lehetséges modellje:

¹²⁵ „Egyfajta dialektika érvényesül itt. A communitas közvetlensége utat enged a struktúra közvetettségének, és az emberek – az átmenet rítusaiban – csak azért szakadnak el a struktúrától s lépnek át a communitasba, hogy utána visszatérjenek, és a communitas tapasztalatával gazdagodva új élettel töltsék meg a struktúrát” (Turner 1997, 62.).

¹²⁶ Turner van Gennep *Átmeneti rítusok* értelmezése 1997, 51–63.

Ráírányult figyelmet és zavart okoz, ha a szertartás megkezdése előtt a családtagok és a közeli hozzátartozók nem a számukra kijelölt helyen vannak.

A baráti kapcsolatok által a résztvevő szintén a koporsó közelében helyezkedik el, de nem foglal helyet a koporsó körül szűk rendet képező családtagok között.

A munkatársak rendet képező csoportban jelennek meg. Ők rövid idővel az egyházi szertartás megkezdése előtt érkeznek. Abban az esetben, ha korábban érkeztek a szertartásra, akkor a halottas háztól távolabbi helyen várakoznak, és rendezett sorba tömörülnek. A fő beosztott vezeti a szimbolikus rendbe tömörült sort. Ő viszi a koszorút az elhunythoz érzelmileg közelálló egyik csoporttaggal.

Az elhunyt gyerekének osztálytársai is hasonló szervezési elvet követően jelennek meg a pedagógus vezetésével. Elemi iskolás gyerekek csak a háznál tartott szertartáson vesznek részt. A szervezett alkalmi csoportjellegét mutatja, hogy a pedagógus vezetésével szülő jelenléte nélkül is részt vesznek. A gyerekek nem részvételnek, helyettük a pedagógus fejezi ki a részvétnyilvánítás csoportos üzenetét. A szertartás ideje alatt egy közegben maradnak a halottas ház szimbolikus terének egy kiemeltebb pontján.

A temetési szertartásra való felkészülést az istentiszteleti harangozáshoz hasonlító háromszori *szaggatás* jelzi. A temetésről távol maradók is tájékozódnak a szertartás előrehaladásáról. A harmadik harangozáskor érkezik a pap, a halottasház elhagyásától a temetőbe való érkezésig tartó időt is a harangszó tölti ki.

Bartha Elek a temetésen közösséget teremtő résztvevők jelenlétéről találóan fogalmazza meg, „a falvakban a temetés [...] a közösség legjelentősebb, ökumenikus vallásgyakorlási alkalmává válhat.”¹²⁷ A nem rendszeres templombajárók temetések alkalmával is részeseivé válnak az egyházi élet szolgáltatásainak. A pap prédikálása mindig egy értékelést vált ki, amit a jelenlevők az elhunyt élettörténetének ismeretében értékelnek. Az elhunyt illuzórikus képének megteremtésében felismerik a családtagok és egyház viszonyát. Ennek sztereotip szókapcsolatban való leképezése a „*jól kitett magáért*” (pozitív értékelés az elhunyttról) értékelés. Az halott életéből negatívumokat kiemelő prédikációban is az elhunyt megítélésén kívül a család egyházi megítélését olvassák ki.

A kiemelt jelzésértékű megnyilvánulások példázására a temetéseken elhangzott prédikációk és élettörténetek összefüggésében mutatok rá. Egy kiemelt prédikáció

¹²⁷ Bartha 2006, 60.

élettörténetet elrendező és teljesnek mutató törekvését mutatom be a gyászbeszéd és adatközlők véleményezésének kölcsönhatásában. A rövid terjedelmű prédikáció a következő kiemelt értékelési szempontok szerint mutatja be az elhunyt életét: család, feleség és az elhunyt hozzátartozók iránti szeretet, valamint a munka áldozatvállalása. A közösség előtt felmutatott kép hallgatását a résztvevők az elhunyról kialakult ismeretük olvasatában fogadják. Az élettörténet hiányzó elemeit behelyettesítik: az elhunyt elvált lánya, el nem fogadott unoka, fiának magánéleti konfliktusai. Az általuk valósnak vélt és az egyház által forgalmazott képet értelmezik, amely temetések után gyakori beszédtema. A két teremtett kép nagy ellentmondása esetén egy közös emlékezésben hosszabb ideig tartják fenn a prédikáció befogadását, és a későbbi hasonló helyzetekben viszonyítási pontként használják. Az a jelenség is megfigyelhető, hogy ezzel a családot érintő gesztussal aktívabb lehet az elhunyt hozzátartozóinak az egyházi életben való későbbi részvétele. A pozitív kép felmutatása összefüggésben van a későbbiekben bemutatott *koszorúmegváltás* adományozási kötelezettség vállalással.

Átértékelődik az öngyilkosok megítélése is, amelynek gyakori hordozója az egyházi szertartásban kialakított értékítélet. Az élők számára továbbra is szégyenérzetet jelent az öngyilkosként elhunyt családtag. Konfliktushelyzetekben való felemlítése a másik megszégyenítéseként jelenik meg. A református öngyilkost teljes szertartásban részesítik. A prédikáció magán viseli az önkéntes halál tényét, de az elhunyt és családjának megítélése következtében negatív értékítéletet vagy felmentést tanúsítanak. Ilyenkor mindig az egyén, család és közösség megítélése áll a középpontban. A katolikus temetési szertartásban is egy változóban lévő viszonyulás ismerhető fel. Még az 1980-as években is a résztvevő plébános csak egy imát mondott a résztvevőknek, valamint nem öltötte magára a temetési szertartás szimbolikus öltözetét. Jelenleg a szertartás itt is teljes.¹²⁸

Egyes adatközlők temetésről alkotott véleményalkotásában a gyászszertartáson való részvétel a sírásra adott lehetőség pozitív közegeként jelenik meg. Így a közös jelenlétben és a felfokozott emotív állapotban a résztvevők lelki feszültségének kivetítése jelenik meg a sírás által. A gyűjtésből ezt az állapotot mutatja be a következő

¹²⁸ A közeli erős katolikus tudatot felmutató Futásfálván még az 1970-es években is az öngyilkosként elhunyt személyt a temető kerítésén kívül az Akasztottak Temetője részre temették. A kiemelt évtizedben két öngyilkos közül a másodikat a családtagok az elhunyt elmebetegségét elismerő orvosi igazolás felmutatásával győzte meg a plébánost a szertartás elvégzésére és a temető terébe való temetésre. A család összefogásában érződik az egyházi tilalom feloldására keresett lehetőség.

jelenség felvázolása. A nagy veszteségélménnyel élő anya fia halála után egy újabb temetésen résztvevőként való megjelenésekor a részvétnyilvánítás alkalmakor erős érzelmi megnyilvánulásban és azt követő sírásba tör ki. Ennek az állapotnak a megértéséhez szükséges fia temetési szertartásában megnyilvánuló magatartásának kiemelése. A kórházi környezetben és az orvosi beavatkozást újabb környezetbe igénylő átszállítás közben elhunyt személy gyászszertartásában az édesanya, mint az előkészületek aktív résztvevője kénytelen részt venni. Így a temetés előtti passzív magatartásra és annak állapotában a veszteség tudatosítására nem adódik lehetősége. A veszteséggel való szembesülés egy újabb temetésen tör felszínre.

A falusi lakosság halálhoz való viszonyulásának jellegzetes sajátosságára ebben a kiemelt helyzetben mutathatunk rá. Nem húzódnak el a veszteségét felfokozott állapotban kimutató egyéntől. Úgy veszik körül, hogy testi érintéseikkel jelzik, nincs egyedül, de ezek a gesztusok nem olyan erősek, hogy elhallgatásra készítsék. Hagyják, hogy az érzelmi kitörés egy hosszabb sírásban folytatódjék. Törekednek a gyászoló fizikai állapotának a felvigyázására (vízzel locsolják), s nem akadályozzák a feszültség levezetésében.

Falusi környezetben a veszteséget megélő hozzátartozót segítik és készítik a veszteségről, valamint az elhunytól alkotott beszédre. Erről a tapasztalatról átfogóbb képet az idősebb asszonyok teremtenek. Ez abból is következik, hogy a gyászszertartások előkészítésében irányadóbb és meghatározóbb véleményt nagyobb tapasztalattal rendelkező idősebb személyek fogalmazzák meg.

Temetés alkalmával a családtagok búcsúzása, sírása bizonyos kulminációs pontok köré csoportosul. A férfihozzátartozók keveset és halkán, női hozzátartozók hangosan és többször sírnak. A sírásnak, siratásnak megvan a látványos oldala. Legnagyobb erővel a részvételők fogadásakor, a pap érkezésekor, a háztól való eltávozáskor és temetőben az elföldeléskor mutatkozik meg.

A szélsőséges megnyilvánulást kerülő síró hozzátartozót gyakran megdicsérik. Erre a visszajelzést igazoló gesztusra a gyász kezdeti szakaszában új találkozások alkalmával kerül sor. Ez a megnyilvánulás is megmutatja, hogy az egymást ismerő és egymás életét tanúként végig kísérő falusi környezetben, figyelik a veszteséget megélő ember reakcióit és magatartását.

A temetésre koszorúkat hozók kinyilvánítják a családhoz és az elhunyt iránti szoros kapcsolatukat. A koszorúval érkezőket kiemelt figyelemmel hívják meg a torba. A koszorúkat erre az alkalomra egy fából összeállított állványra akasztja a család által

megbízott egyik férfi résztvevő. A koszorú átadása is gesztusértékkel bír. Ebben a helyzetben a hozzátartozók követik figyelemmel a szertartásba bekapcsolódók magatartását. A virágcsokor elhelyezésével a résztvevők nem váltanak ki nagyobb figyelemfelhívó üzenetet. Ez a gesztus jelképezheti az elhunythoz kötődő személyes kapcsolatot. A koszorú átadása viszont jelzi a családdal való kapcsolat felmutatását. Ezt az idő távlatában végigkísérik, és az átadó családjában bekövetkező halálkor kötelezettségüknek érzik visszaszolgáltatni. A koszorúszalag sztereotip kliséi gyakran elkülönítve jelzik a rokoni- vagy társadalmi motiváltságot: „*Fájó szívvel búcsúzik*”, „*Örökké emlékezünk*”, „*Meg nem szűnő fájdalommal*”, „*Utolsó búcsú*”, „*Emléke legyen áldott.*”

A csernátoni temetéseknek új eleme a *koszorúmegváltás*, az egyház részére a temetési szertartásba beépített adományozás. Háromszéken ez a szokáselem először Felsőcsernátonban jelenik meg az 1980-as években, a református lelkész javaslatára. Később a más felekezetűek is átvették. A virrasztó és temetés szertartásán megjelenők koszorúmegváltás címe alatt az egyház részére pénzt adományoznak.¹²⁹ Közeli családtagok nagyobb összeget adományoznak. A család egy távolabbi nőrokont bíz meg a pénz elvevésére és följegyzésére.

Az adakozás nem kötelező, de a háznál tartott szertartás befejezése után felolvasott adakozók névsora és a pénzösszeg nagysága versengést vált ki a családok között. A pénz az egyház tulajdona. Kezdetben szegényebb családok temetési kiadásaira is gyűjtöttek pénzt, vagy párhuzamosan egyház és család részére egyaránt. A család részére való gyűjtés háttérbe szorult, az egyházi személyek nem nézték jó szemmel az összegyűlt pénz családdal való megosztását. Alsócsernátonban előfordult, hogy a református egyház intézői követelték a család részére félretett pénzt is. Egy új szokáselem működésében ösztönző hatással bír a megjelenésekor kialakított szabályrendszer, amelyen a későbbiekben nehezen lehet módosítani. Az egyház és család részére párhuzamosan gyűjtött pénzösszeg adakozásában szükséges volt az egyik kizárása a másik érdekében. A megosztottság miatt az intézményként megjelenő egyház nem tudná az adakozást felvigyázni, valamint az adakozók a családot személyes kötődéseiknek a következtében gyakran előnyben részesítenék. Falvanként ez a jelenség

¹²⁹ A pénz értékének változását követően változik, 2007-ben 10 – 20 lej

kisebbségi eltéréseket, helyi megoldásokat teremt.¹³⁰ A koszorúmegváltás eseménye beépült a temetés utáni vasárnapi istentiszteletbe, valamint az újév első napján tartott beszámolóba is, amikor újra felolvassák az adakozók nevsorát.

Ez a szokáselem megjelenésekor újdonságával és látványosságával hamar általános lett a temetkezési szokásokban. A tiltakozókat magatartásukért a pap kipurkálta, az egyház ellenségeinek nevezte és az egyházközösséget is ellenük ingerelte.

A koszorúmegváltás az 1990-es évek végén túlméretezetté vált, a felolvasás meghaladja a prédikáció időtartamát. A családtagoknak nagy kötelezettséget jelent, hiszen a családtagok, az egyház részére adományozott pénzt más temetéseken visszaszolgáltatják. Előfordult, hogy a temetésen részt nem vevők mástól küldik el a pénzt. Újabban egyre gyakoribb a tiltakozás a koszorúmegváltás túlméretezett volta miatt, és ilyenkor kéri egy összegben való említését.¹³¹

Az egyház részére a temetési szertartásba beépített pénzadomány nem a túlvilágkép része. Nem az elhunyt lelki eltávolítását jeleníti meg, mint a cigánytemetéseken a koporsóba zárt másvilágba belépő számára szükséges érték, hanem az egyház gazdasági fenntartását jelenti.

Ebben a közösségben, hasonlóképpen sok más háromszéki közösséghez is, az elmúlt évtizedekben (már a rendszerváltás előtti években is) az egyházak egy megerősödő gazdasági helyzetet teremtenek önmaguk számára. Berta Péter fogalomhasználata „a lelkipásztori hatalom normaszabó képessége”¹³²(Foucault) találó jelzésként emeli ki itt az egyházak és falubeliek kapcsolatát. A szerző értelmezésében az egyház képviselői a halálkép antropomorfizált fenntartásában tartott igényt a hívek normakövető magatartásának irányításában. Az élők áldozatkész megnyilvánulása, magatartása az elhunyt túlvilági létezésbe való átmenetét és létezését jelentette.

Itt az adományozás beépítése a csernátoni temetés egyházi ceremóniájába nem tartalmaz üzenetet az elhunyt túlvilágképéről, hanem a család helyi társadalomban betöltött szerepét ítéli meg. Láncreakcióként lépnek be a családok az adományozásba, hiszen az elhunyt hozzátartozói kötelezettségüknek tartják a szimbolikusan az egyháznak juttatott összeget a más családokban bekövetkezett elhalálozások alkalmával visszaszolgáltatni.

¹³⁰ A református felekezeti többségben lévő Márkosfalván az elmúlt három évben gyűjtenek a család részére is. Az egyházi élet vezetésében résztvevő (presbíter) két gyerekes fiatal családfő halálakor csak a családtagok részére gyűjtöttek.

¹³¹ Egy temetés alkalmával 1000-3000 lej közti pénzüsszeg gyűl össze.

¹³² Berta, 2001 121.

A család számára egy önreflexió a temetés alkalmával felmutatott összeg, hiszen a nagy adomány a tisztelet, a széles társadalmi háló („*van emberünk*”, „*nem kellett szégyenkezni*”) felmutatását jelenti, viszont egy hosszú távú kötelezettség is.

Ennek az adakozásnak a temetésen kötelezett részvételre felhívó funkciója is kialakult, hiszen a tartozását érző családtagnak reprezentálnia kell családját, míg adakozási kötelezettség nélkül távol is maradhatna („*El kellett menjek, mert tartoztunk*”).

A *koszorúmegváltás* református kezdeményezéssel jelent meg. A református felekezeti többségben élő katolikusok is átvették. Itt több alkalommal került sor a családtagok részére való gyűjtésre. A plébános és a gondnok közös döntése szerint ez az összeg a környező református falvakban élő kevés számú katolikus felekezetűnek végzett időszakos istentiszteletre kiszálló plébános útiköltsége. Ez a példa is mutatja, hogy a *koszorúmegváltás* egy olyan bevételi forrás, amit az egyház vezetői saját döntésükként és belátásuk szerint használhatnak fel.¹³³

A lelkipásztori hatalom egy teljesen új szokáselemet úgy épített be a falusi lakosság normarendszerébe, hogy felismerte a családok közti hagyományos társadalmi és gazdasági viszonyrendszert, amely a *kalákában* végzett munkavégzések alatt is megmutatkozik.¹³⁴ Ez az irányított adakozási forma csak egy falusi nagyságú lakosság körében tud működni. Városi településeken a nem átfogható struktúra miatt is nem általános jelenség. Itt az adakozó egyéni döntését mutatja meg, s nem jelent kötelezettséget.

A lelkipásztori hatalom más szertartásokba is beépítette az adakozás (pl. *úrvacsorához* szükséges kenyér és bor) pénzbeli megváltását (*úrvacsorajegyek*), de itteni előfordulása csak családi körökben jelent kötelezettséget.¹³⁵

¹³³ A *koszorúmegváltás* a környező falvakban is jelen van. A református közelségben lévő katolikus falvakban is jelentős, ennek elterjedését mutatja a futásfalvi adatközlő véleménye: „koszorúmegváltást a temetés napján szinte mindenki ad, ezelőtt csak a rokonok és igen közeliak a család részére.” A távolabbi katolikus Eszterneken az adakozás az egyház részére csak a családtagok szűk körében jelenik meg.

¹³⁴ Mezőgazdasági és építkezési munkavégzések idején gyakori a kalákában végzett munka. A másnál végzett ingyenes munka egy előre tervezett befektetés, hiszen a legközelebbi alkalommal visszasegítik, és ezáltal mentesül a család a nagyobb anyagi kiadásoktól.

¹³⁵ Úrvacsoravételkor a családok bort és otthoni kemencében sült kenyert ajándékoznak. Konfirmáció vagy a nagy sátoros ünnepek alkalmával nagy mennyiségű felesleg felgyűl, amivel a szertartás után a presbitérium tagjait kínálja meg a lelkész, a többi az ő családját illeti.

A falusi közösségben a házi kenyér (3-4 kg) érték, hiszen a kollektivizálás idején kevés család rendelkezett a sütéshez szükséges lisztmennyiséggel. Az orvos, hivatalos személyek (pl. ügyvéd, tanár) megajándékozásában egyik fontos elem. Viszont a rendszerváltás után létesülő magánpékségek, családi vállalkozások felismerték a házi kenyérben rejlő vállalkozási lehetőséget, és így elveszítette az ajándék

A háznál tartott egyházi szertartás egy órát tölt ki, melyben külön kiemelkedik az elhunyt élettörténete valamint a hozzátartozóktól való elbúcsúztatás. A búcsúztatás érzelmessége lényeges része a „szép temetés” fogalmának.

A kollektivizálás előtt az elhunyt nagygazdák vagy családtagjaik ökörszekérrel vitték ki a temetőbe, másokat lovas szekérrel. Az alsócsernátoni református közösség 1990-ben halottaskocsit vásárolt. Alsói reformátusoknak a halottaskocsi ingyenes, más felekezetűeknek vagy felsőieknek kikölcsönözhető. Régen az „úri temetés” létrehozásában szokás volt a kézdivásárhelyi halottaskocsi megfogadása. Felsőcsernátonban általános a lovas szekérrel történő *halottvivés*. Előfordul, hogy a nagy számú koszorút egy második kísérő szerepet betöltő szekérre helyezik.

A gazdálkodó életformában élő személy érzelmi kötődéssel ragaszkodik tárgyaihoz és tulajdonához. A kollektivizálás, 1989 előtt, valamint a kollektív gazdaságban lóval dolgozó férfiak temetésén előfordult, hogy saját lovaival vitették ki a temetőbe az elhunyt koporsóját. Ennek párhuzama 2007-ben a hosszas betegségben elhunyt fiatal gazdálkodó temetésén a traktor által vitt koporsó. A jármű nagysága miatt megváltoztatták a temető terébe való belépést. A kapu helyett a közeli utcát használták.

A családi ház és a temető közti út megtevésére nem a rövidítő utcákat, hanem mindig a főutat választják. A temetési gyászmenet látványa bekapcsolja a szertartástól távolmaradókat is. A temetésen jelen nem levők ablakból vagy kapuból figyelik a *gyászmenetet*.

A gyászmenet felállításának hagyományos szabályai vannak: elől a pap és a kántor halad. Az alsócsernátoni volt református lelkészt idős kora miatt külön lovas kocsival vitték. A katolikusoknál elől viszik a keresztet és a temetési zászlót. A zászlót a halottal azonos nemű résztvevő viszi. Felsőcsernátonban a harangozónő és a gondnok az, aki rendszeresen zászlóvivőként is jelen van.¹³⁶ A környék katolikus többségben élő falvaiban a halottas zászló vivésének helyi sajátosságai, kötelezettségei is vannak.¹³⁷

szimbolikus jelentését. Konfirmáció alkalmával minden szertartásban részesülő gyerek családja, vagy jubiláló tag úrvacsora ajándékot ad. A nagy mennyiség elkerülése végett pénzadománnyal helyettesítik a szertartás szimbólumait.

¹³⁶ Tóth Erzsébet harangozónő berecki származású, harangozó családból származik. A katolikus lakosság véleménye szerint a legjobban ismeri a felekezetének megfelelő rítusokat. Erős vallási identitását ismerősei a katolikus vidékről való származásával kapcsolják össze.

Balázs Sándor gondnok aktívan részt vett a felsőcsernátoni kápolna építésében. Lánya a Rózsafüzér Társaság irányítója.

¹³⁷ Esztelneken az elhunytal azonos nemű keresztgyermek viszi a temetési zászlót.

Őket követik a férfiak csoportja négyes sorban felállva, a férfiak mögött a középpontban emelkedik ki a koporsót vivő szekér vagy halottaskocsi, mögötte a családtagok, rokonsági fokozat szerint sorakoznak, a hozzátartozók mögött nők csoportja négyes sorban csoportosulva. Idős és beteg résztvevőket autóval szállítanak ki családtagjaik a temetőig. Az autók a gyászmenet mögött haladnak.

A gyászmenet rendezettsége és a résztvevők nagy számából kialakuló hosszú sor a „szép temetés” megmutatásának kulminációs pontja. A temetést nézők megítélésükben viszonyítják eddig látott vagy részt vett temetésekhöz. A temetőtől távol eső halottas ház esetén, ha több autó társul a gyászmenet végéhez, gyakori, hogy csak a gépkocsivezető ül benne, s az utastársai csak a visszatérő úton veszik igénybe a járművet. Az autóvezetők távolságot tartanak, ezért a lassú menetet követően többször megállítják a járművet, vigyázva a zajkeltés elkerülésére. Jelenlétük a megtett úton részben *felfüggesztett* részvétel, hiszen a gyalogos kíséret tiszteletet fejez ki. Részes a gyászmenetnek, reprezentálja az elhunyt temetési ceremóniájának esztétikumát.

A nagy számú résztvevő által képződött hosszú sor jelenti a „szép temetés” egyik feltételét. Gyakran hangzik el temetésen résztvevőktől, hogy a háznál tartott szertartás befejezése után azért megy ki a *gyászmenetben* a temetőbe, hogy részese legyen ennek a közösségre elvárt igénynek: „*ki kellett menjek a temetőbe, olyan kicsien voltak, hogy az se volt, ki kimenjen.*”

A gyászmenetben a hozzátartozók sírása is ritka. Akkor erősödik fel, ha azt elhunyt emlékét idéző téren haladnak át. A résztvevők halk beszéddel kommunikálnak egymással. A hangoskodás, zajkeltés zavaró elem (ennek ellentétét mutatom be A *cigányok viszonyulása a halálhoz* című fejezetben fejezetben). Az úton közlekedő járműveket vezetőik leállítják, és a gyászmenet elhaladása után közlekednek tovább. Ha előfordul, hogy tovább hajt valaki, azt megróvó véleményezéssel illetik.

A kontrollált viselkedés az ünnep meghittségét és a tisztelet megadását fejezi ki. Találó megállapítást fogalmaz meg Victor Turner antropológus: „A rítus további jegye az alárendelt, megadó viselkedés és a csönd [...] az átmeneti rituálé résztvevőinek is alá kell rendelniük magukat egy olyan tekintélynek, amelyik nem kevesebb, mint az egész közösség. Ez a közösség a kulturális értékek, normák, viselkedésformák, beállítódások és kapcsolatok egész skálájának a tárháza. Képviselői az egyes rítusokban – és ők rítusról rítusra váltakozhatnak – a hagyomány általános tekintélyét testesítik meg.”¹³⁸

¹³⁸ Turner 1997, 54.

A temetőben az előre elkészített sírhelyhez a koporsó körüli felállás szintén a hagyományos felállási rendet követi. Az elhunyt fejénél középen az élettárs, mellette gyermekei, unokái, mögöttük a nőrokonok, vő, meny és sógor áll. Az alsó- és felsőcsernátoni temetkezési szokásokban különbség van az elföldeléskor. Alsóban a temetőbe megérkezve a koporsót leengedik a sírba. Felsőben a koporsót a sír fölött áttett rudakra helyezik, a leengedésre és az elföldelésre viszont az egyházi szertartás elvégzése után kerül sor, ami a *halottvivők* feladata. A halottvivők kiválasztása eltérően a temetés szokáseseményeinek más szerepkörétől (sírások, gazdasszonyok) nem jelentkezés szerint történik, hanem a család egyik férfitagja a virrasztóban jelenlevők közül kér meg négy férfit a halottvivés feladatára. Általában olyan embert kérnek meg, aki már volt *halottvivő*, és így nem áll fel a koporsó elejtésének veszélye. Az ő feladatkörük, hogy egy órával a temetés előtt megjelenjenek a halottasháznál, a koporsót kiteszik az udvarra, valamint a koporsó szekérre, majd sírra áthelyezését és leengedését is ők végzik. A koporsó beejtése vagy nem szabályszerű beengedése a sírba megbontja a *szép temetés* rendjét. Ennek előfordulásakor a halottvivőket hibáztatják, ami számukra szégyent jelent. A *halottvivők* hivatalosak a torba.

A háznál és a temetőben való részvétel közben a családtagok megjegyzik, hogy ki vett részt a temetésen és későbbi temetéseken ennek ismeretében jelennek meg.

A közösségi megítélés előtti megfelelés sajátos módon mutatja meg a helyesnek vélt viselkedési formát, részvétellel állást foglaló szerepet. A falusi közösség tagjai egymást ismerve tisztázzák, hogy kinek milyen kötelezettségek miatt kell részt venni a halottas szertartásokon. A temetéseken való részvétel éppen ezért nem lehet az akkori kedélyállapot döntése. Azáltal, hogy hasonló státusszal, ismerettséggel vagy társas kapcsolattal rendelkező elhunytnak részt vesz a temetésén, a másikén viszont nem, összezavarja az addig ismernek vélt társas kapcsolatok hálózatát. Azt mutatja ki, hogy az egyik családdal való kapcsolatát felértékeli a másikkal szemben.

Vannak rendszeres gyakorisággal résztvevők a temetéseken. A *“minden temetésen ott van,”* pozitív emberi tulajdonságként hangzik el. Aktív résztvevőként emelem ki a kántornak éneklésbe besegítő egyháztagok jelenlétét. Egyik elhangzott véleményalkotásból idézek: *“oztán ha meghal, biztos szép temetése lesz, (mert) minden temetésen ott vot (volt).”*

A kevés temetésen résztvevőt negatív példaként említik, és majd az ő gyászszertartásán kisebb számban vesznek részt. Ilyenkor az elhunyt családtagjaival tartott kapcsolatok motiválják az eseményen résztvevő jelenlétét.

Csernátonban a temetkezési szokás lényeges változása az elmúlt két évtized alatt a betonelemekből kirakott és arra ráépített betonlapokkal fedett síremlék általánossá válásával szemléltethető (erre a *Temetők és sírjelek* című fejezetben részletesen kitérek). Nem lehet elvonatkoztatni attól a gazdasági háttértől, hogy az elkészítése státuszszimbólum is, amelynek meglétét gyakran az anyagi javakkal és ingatlanokkal egyenrangúnak tekintették. Megjelenése előtt a *koporsótok*¹³⁹ jelölte a társadalmi státuszt és vagyoni helyzetet. A cserefa padlás használata volt általános az itteni temetkezési szokásban. Adatközlők visszaemlékeznek, hogy a szegény családok elhunyt tagjainak koporsóját csak földdel földték. Jelenleg a cserefa padló a szegények temetésén jelenik meg, amely előállításához szükséges faanyagot a helyi önkormányzattól is lehet igényelni. A környező településeken több helyen fennmaradt a koporsó csak földdel való fedése.¹⁴⁰ A temetésen résztvevők elutasítóan a koporsóra dobott föld által keltett hangot emelik ki. Gyakran koszorúkat dobnak a leengedett koporsóra a földelés kezdete előtt. A környék települései között ismerős volt a padmalyos temetkezés.¹⁴¹ Ezt a temetkezést a jelenben már csak akkor alkalmazzák, amikor az elhunytat olyan családi sírba kell temetni, ahol előzőleg ezt az elföldelési módot használták. Felhagyásában döntő szerepet játszott a kőkeretes síremlékek állítása. A padmalyos temetkezésre utal az oldalfülke beszakadását követő oldal irányba megdőlt sírhelyek. Kézdivásárhelyen a Régi Református Temetőben sajátos padmalyos temetkezés hagyományát őrzi a *bütü padmaly* kiképzése, amikor a leásott gödörrel nem párhuzamosan, hanem abból függőlegesen ástak fülkéket, amit téglával kiraktak.

A közeljövőben a temetési szokáskör nagyobb átminősülését a ravatalozóházból való temetés fogja hozni. Ennek szemléletes példái azok a közeli települések, ahol már ravatalozóházakat alkalmaztak a temetési szertartásban. Ezek az épületek az elmúlt években folyamatosan épülnek a háromszéki településeken. Egy Kézdiszéken végzett felmérésem összegzéseként megállapíthatom, hogy a katolikus felekezeti többségben élő falvakban hamarabb jelentek meg a ravatalozóházak építése és használata, mint a református felekezeti többségben élő falvakban.¹⁴² A református felekezeti lakosságban

¹³⁹ Az orbai-széki Zabolán *burának*, Csomakörösön *fedőnek* nevezik.

¹⁴⁰ Almás - Lemhény, Gelence, Kézdiszentkereszt

¹⁴¹ Kővár, Torja

¹⁴² Református felekezeti többségben élő lakosság: Albis (nincs ravatalozóház), Csernáton (Alsó- és Felsőcsernátonban egymással párhuzamosan több éve zajlik az építkezés, amelynek befejezése előre nem látható), Dálnok (nincs ravatalozóház), Maksa – Besenyő – Eresztevény (nincs ravatalozóház) Márkosfalva – Mátisfalva (nincs ravatalozóház).

nagyobb az idegenkedés és az elutasítás a használatukról. Ennek egyik magyarázata, hogy a temetési szertartás teljességéhez hozzátartozik az otthonról való temetés képzele. A ravatalozóház a halottas szertartás rítusai közül lényegesen érinti a virrasztót. A katolikus falvakban a példa azt mutatja, hogy a halál beállta, a holttest előkészítése és koporsóba helyezése után a ravatalozóházba helyezik át az elhunytira irányuló megnyilvánulásokat. A virrasztó kizárólag az egyház képviselőinek jelenlétére és a részvétnyilvánítások fogadására korlátozódik. Ezzel szemben a református virrasztókban az egyház képviselőinek jelenléte új keletű, a virrasztó a család megmutatkozásáról szólt. A kézdivásárhelyi református ravatalozóházban például nem jelenik meg egyházi képviselő, ezért gyakran a virrasztó is elmarad. Így a hozzátartozók a holttest koporsóba helyezése után, amit gyakran a kórház *halottnyújtógatója* végez, a temetési szertartás ideje alatt találkozhatnak az elhunyt földi maradványával.

A katolikus falvakban a ravatalozóházak építésére és használatának szükségességére ösztönző hatást a plébánosok gyakoroltak, akik szigorú fellépéssel vagy megengedő magatartással viszonyultak egyházuk tagjainak igényéhez.¹⁴³ Így a kizárólag ravatalozóházból való temetés mellett egyes falvakból az új jelenség mellett előfordult a működésével párhuzamosan otthonról való temetés is. A több temetőt használó településeken gyakori jelenség, hogy míg az egyik temetőhöz van ravatalozóház, addig a másiktól hiányzik.¹⁴⁴ Itt a nagy távolság miatt a lakosság egyik része az otthonról való temetkezést folytatja, míg a másik fele az új temetkezési mód elfogadását követi. Sajátos jelenség, hogy rendszeres szertartás végzésére nem használt templomot vonnak be a holttest temetést megelőző időszak elhelyezésére.¹⁴⁵ Az idegenkedő és elutasító lakosság a jelenben gyakran a ravatalozóház szükségességéről és korszerűségéről

Katolikus felekezeti többségben élő lakosság: Almás – Lemhény (átmeneti állapot, temetés napján a Szent Mihály templomban helyezik el a ravatalt), Bélafalva (van ravatalozó), Csomortán (nincs ravatalozóház), Futásfalva (nincs ravatalozóház), Hatolyka (nincs ravatalozóház), Hilip (nincs ravatalozóház), Gelence (a Ladiai Temetőben van ravatalozóház), Kézdiszentkereszt (van ravatalozóház), Kézdivásárhely (van katolikus és református ravatalozóház), Kővár (van ravatalozóház), Kurtapatak (épül a ravatalozóház), Martonos (nincs ravatalozóház), Nyújtód (van ravatalozóház), Ozsdola (van ravatalozóház), Szentkatolna (van ravatalozóház), Szentlélek (van ravatalozóház, a templomot körülvevő várfal temető felőli bástyájából alakították ki), Torja (a két közeli altorjai katolikus temetőnek van közös ravatalozóháza, a másik három temetőnek nincs).

¹⁴³ Nyújtódon a ravatalozóház használata után négy család igényelte a háztól való temetést. Kőváron az épület belső építkezésének végleges befejezése előtt már kizárólag csak innen temet a plébános).

¹⁴⁴ Gelence és Torja

¹⁴⁵ Almás – Lemhény, az új jelenség konfliktushelyzetet teremtett a plébánosok és a hívek között.

beszél. Ezekben a megnyilvánulásokban egyik elem a holttest térbeli eltávolítására és elhatárolására irányul. Míg ezelőtt két évtizeddel a temetést megelőző időszakban a hozzátartozók a holttest közelében voltak folyamatosan jelen és kívülálló résztvevőket kapcsolnak be az elhunyttól való elszakadásuk állapotába, addig a jelenben a holttest, mint az élőkön kívülálló és elkülönítést igénylő állapotában jelenik meg.

A ravatalozóházak használatának elfogadása a temetkezési szokáskör lényeges átrendezését és változását okozza. A csernátoni temetkezési szokás vizsgálatában jelzésszerű jövőbeli változásokra mutat a szélesebb régió, Kézdiszék településeinek a ravatalozóházak elfogadásához való viszonyulása. Az elmúlt években az egyházi vezetők irányításával egy erős áttörés történt az otthonról való temetkezés lemondásáról. Ez az átrendeződés a katolikus felekezeti többségben élő falvakban hamarabb bekövetkezett, amely kevés helység kivételével még nem lezárt folyamat. Az új helyszín elfogadása lényegesen érinti a virrasztó átminősülését. Új jelentéseket kap a veszteséget megelő ember számára a holttesthez való viszonyulás. A ravatalozóházak használatával jelentését veszíti a halottas ház szimbolikus terének a kialakítása, és szükségtelenné válik a cselekvő résztvevőként bekapcsolódók jelenléte, szerepkörüket alkalmazott személyek veszik át. A ravatalozóházakat használó falvak interjúalanyai a jelenben az új helyzet praktikus oldalát emelik ki. Ebből a hozzáállásból érződik, hogy egy idegennek tűnő elem kezd elfogadottá válni, és az itteni temetkezési kultúra is egy lényeges átalakuláson megy át, amely immanens módon tükrözi a halálhoz való viszony változását.

VI. 5. A tor és gyász

A temetés egyházi szertartásának befejezése után a család szervezésében tort rendeznek, melyre a résztvevőket szervezett formában hívják meg.¹⁴⁶

Csernátonban a halotti tor megtartására a halottas háznál kerül sor, az utóbbi években több alkalommal a Kultúrházban rendezik meg. A tor nyilvános térbe¹⁴⁷ való áthelyezése először az 1980-as évek végén jelent meg. Az új térbe való áthelyezése más előkészítési és szervezési formákat igényel. Gyakran a szélesebb résztvevők bekapcsolását célozza meg.

Erre a szokáseseményre való felkészülés kitölti a halál beállta és a temetés közti időt. Szervezői nem a közvetlen érintettek, hanem a tágabb rokonság, valamint a szerepet vállaló szomszédok. A családtagok munkavégzés, előkészítés alól való felmentése a közösség segítő viszonyulásában lehetővé teszi az elhunyt közelében (ravatal) való tartózkodást, a temetéssel lezáruló elválásra való felkészülést. Napokig a holttest közelében tartózkodó családtagok tudatosítják az elhunyt földi identitásának megszűnését. A holttest megérintése szintén elmélyíti a nem élő állapot tudatosítását, elfogadását. A torban a hozzátartozók a résztvevőket azzal is bátorítják a fogyasztásra, hogy *“nem mi készítettük, vegyék nyugodtan”* vagy *“nem ebben a házban készítették, a szomszédban süttötték a kenyeret.”* A fogyasztásra bátorító családtagok közlése szintén az átmeneti rítus sztereotip nyelvhasználatának megnyilvánulása. A kiemelt rituális helyzetekben a verbális megnyilvánulás sűrített közlése egy vágyott állapotot is tovább ad. A kívülállók, a tor ekőkészítői csak közvetítői a hozzátartozók szándékának. Nem érintkezve a holttesttel, így mentesek a halott földi identitásának átsegítő felszámolásától, ami a közös étkezésben zavaró, ambivalens érzést keltene.

Télen az elhunyt lakásában tartott torokon helyszűke miatt a ravatalt tartalmazó szobában a családtagok helyezkednek el. A résztvevők, ha lehetőség van rá, más helyiségben tartózkodnak. A holttesttől és a vele érintkező családtagoktól való

¹⁴⁶ A Néprajzi Lexikon meghatározása szerint: halotti tor: „az ősök tiszteletére rendezett szertartásos áldozati lakomák maradványa, amelyek a lélekhit és az ezzel összefüggő öskultusz és halottkultusz alapján fejlődhetett ki” (Néprajzi Lexikon II, 441.).

Áldozati lakoma halottkultusz jellegét ázsiai rokonnépeknél ma is megtaláljuk (Veres 1975, 77–109.).

„A tor a végtisztesség megadásának szokásjogi kötelezettsége, melynek megtartása a hozzátartozókra hárul” (Tárkány Szűcs 1981, 196.).

¹⁴⁷ A kollektív gazdaság étkezdejében szervezték meg.

elkülönülés elterjedése az étkezés alatt az élők földi identitásának sajátos megmutatkozása, amely az evés aktusában jobban felerősödik. Ebben a helyzetben a holttest jelenléte a tisztátalanság érzetét is kelti (ez az érzés a cigány lakosságnál erős elhárító viselkedésben nyilvánul meg, részletesebben a *Cigánytemetés* fejezetben). A hozzátartozók számára ez az idegenkedés ritkán jelentkezik. Minél szorosabb érzelmi kötődés szakad meg, annál nagyobb az ösztönzés arra, hogy az emlékeket felidéző tárgyi világgal együtt éljen.

A tor más térbe való áttevése alkalmával (Kultúrház) másképpen rendeződik a helyfoglalás.¹⁴⁸ Az asztalfőn a családtagok foglalnak helyett, kitüntetett helyet kapnak az idegenből érkezettek vagy a munkatársak. Ebben a környezetben nem jelenik meg az eltávolított holttest tudatához való sajátos viszonyulás, és ezáltal más a halott emlékéhez való viszonyulás is. Ezt az is sematikusabbá teszi, hogy az étkeket városi vendéglőben készítik el, s hivatásos pincérek szolgálják fel. A pincérek szintén gyászöltözetben jelennek meg, jelenlétükön viszont érződik a kívülállóság, ami egy sajátos vendéglői hangulatot teremt. A nyitott térbe áthelyezett torok (Kultúrház, Étkezde) szervezői a temetési szertartás nagyszámú résztvevőközösségét szólítják meg. A tor familiáris szűk tere (lakóház) kitágul, és a résztvevők kiválasztása se követ szelekciót, általában egy közös meghívással szólítanak fel minden jelenlévőt, amelyet a családtagok még személyesen megerősítenek. A nyilvános térbe áttett torokban elmarad az a bensőséges érzés, amelyben jelen van, hogy a hozzátartozók az elhunyt otthonában, a halottas háznál várják a meghívottakat. Így a veszteséget megélő ember a halottas háznál nem marad egyedül. A résztvevők távozásában is egy folyamatot követ azáltal, hogy folyamatosan hagyják magára, míg a legszorosabb emberi kapcsolataiból maradnak vele résztvevők.

¹⁴⁸ A kultúrházak a tor helyszínéként való használata a környező településeken is gyakori (pl. Futásfalva és Eszternek). Kultúrház hiányában az iskola épületét (Gelence és Szárazpatak) is használják. A falusi vendéglátóipar kialakulásával a vendéglőket is gyakran a tor helyszínének választják (Szentlélek).

Kézdivásárhelyen a tor helyszíne a vendéglő. Vannak vendéglők, ahol nagyobb gyakorisággal szerveznek halotti torokat, és felkészültek ennek lebonyolítására. Ilyenkor a kiszolgálók gyászöltözetben szolgálnak fel. A falusi torok mintájára teremtik meg a tor hangulatát. Előfordul, hogy egyes vendéglők nem felkészültek a tor megszervezésére. Ilyenkor a kiszolgáló személyek a vendéglőt jelképező piros öltözetben vannak jelen. Katolikusoknál a kezdő- és záró ima jelen van. Reformátusoknál nincs ima. Az egyházi személyek nem vesznek részt a torban.

A családi házaknál a tor előkészítésének feladatkörét asszonyok látják el. Férfiak nagyobb tárgyak emelésében, a torra előkészített tér megszervezésében vesznek részt. A szervezők nem felkérésből, hanem önszántukból segítenek a tor létrehozásában, és a hozzátartozók utasításait végzik el. A halál beállta utáni nap a torra való előkészülés fontos teendőit látják el. Ilyenkor a családtagok városban – Kézdivásárhelyen vagy Sepsiszentgyörgyön – megvásárolják a temetéshez szükséges kellékeket. A torra való vásárlás gyakran a koporsó megvételével egyszerre történik. A vásárlás lebonyolítása előtt a család eldönti, hogy „*nagy tort*” vagy „*kicsi tort*” tart a temetésen résztvevők számára.

„*Nagy tor*”-on a temetésen résztvevők meghívását értik, „*kicsi tor*”-on a családtagok szűk körének a jelenlétét, ennek tudatában szerzik be a szükséges kellékeket.

Legfontosabb az alkohol megvásárlása. Csernátóban virrasztóban és torban általában „*köményes pálinkát*” fogyasztanak, melyet üzletben vásárolt szeszből vegyítenek. A virrasztóban és a torban elfogyasztott italnál mindig nagyobb mennyiséget vásárolnak. Ha a család tulajdonában nagyobb mennyiségű gyümölcspálinka van, akkor azt is felhasználhatják.

Az élelem bevásárlása aszerint történik, hogy „*milyen tort*” tartanak. A hagyományosnak számító torra baromfiból húslevest és *sóbafőttet* (főtt hús) készítenek. Az „*újfajta*” toron szendvics vagy virsli a menü. A kétfajta tor közti átmenet, amikor disznóhúsból flekkent és körítést vagy *paprikást* készítenek, ritkán töltöttkáposztát.

A tor milyenségének szervezésében nagy szerepet játszhatnak a halottnak életében elhangzott kikötései, melyet a hozzátartozók többnyire betartanak (részletesebben az *Öregek viszonyulása az elmúláshoz* című fejezetben). A hozzátartozóktól való elvárás két csoportra osztható: szűk tort, vagy egyáltalán semmit – ne költsenek feleslegesen; nagy tort és a résztvevők bőséges megvendégelését.

A torra vonatkozó hagyatkozás a legkedveltebb hozzátartozóknak történik. Ehhez hasonló a temetésre való előkészülés idős emberek életében: temetésre pénz külön előkészítése, ruha kiválasztása és a sír előre való elkészítése.

A kenyér és kalács sütése az elmúlt években is még odahaza készült. Általában egy szomszédasszony ajánlkozott az elkészítésére, melyet saját otthonában végzett. Ebben szintén kihangsúlyozódik, hogy a halottas háztól elkülönítik az ennivaló előkészítését, valamint abban a térben a hétköznapi munkavégzést felfüggesztik. Jelenleg ritkán fordul elő a *halottas háznál* sütés, gyakoribb a pékségben megrendelésre vásárolt áru.

A tor érendjének változása az egyszerűsödés fele halad. A nehezen elkészíthető és tálalható ételek helyett szendvicset vagy virslit szolgálnak fel. Ez a változás leegyszerűsíti a torra szükséges előkészítés idejét, valamint a tor lefolyásának időintervallumát is.

Idős adatközlők szerint a II. világháború után, szárazság és „nehéz idők” esetén elmaradt a tor vagy szárazétellel (szalonna, kenyér) kínálták meg a torra meghívottakat. Ennek hasonlóságát más vidékekről is ismerteti a szakirodalom.¹⁴⁹

Az 1960-1970-es években általánosan a húsleves és főtt baromfihús fordul elő.

Az 1980-as évek második felétől a toron nagy szerepet kap a szendvics és a kávé.

Ebben az időszakban a szendvicses tor nem a könnyebb kivitelezhetőséget jelenti, hiszen falun a hagyományosnak számító tor előállítása könnyebb, mint a szendvics anyagának beszerzése. Előállításához szükséges volt a városi ismerősök bevonása, kiknek segítségével a hozzátartozók „*pult alatt*” jutottak hozzá nagymennyiségű szalámihoz, vajhoz, sajthoz és kávéhoz.¹⁵⁰

Előfordult, hogyha súlyos beteg volt a családban, a hozzátartozók a halál beállta előtt bevásároltak, és az üzleti szalámit házi füstöléssel tartósították. A szendvicseket egyes torokban kivételes gazdagsággal díszítették, amely ösztönzőleg hatott későbbi torok megszervezésére. A résztvevő az új elemben egy mintát látott, és annak – újabb jelenségek megjelenéséig – imitálására törekszik.

Az 1990-es évek elejétől háttérbe szorul a szendvics, és helyette virslit tálalnak a torban.¹⁵¹ A virslit előre tányérra kitéve vagy közös tálban szolgálják fel.

Meglátásom szerint a tor érendjének és kivitelezésének változása nemcsak a könnyebb előállítást, a kényelmet követi, hanem a divatos, falun ritkán fogyasztott ételek megjelenítése kap szerepet, a ritkaságot jelentő elemek beiktatásával.

A tor terének átalakítása már a halál beállta után megindul. Hiszen virrasztóra már átalakítják a lakóházat, az alkalomhoz fölösleges bútordarabok kiiktatásával.

A temetési menet elvonulása után az otthon maradt asszonyok átalakítják a tornak megfelelően a teret, és így várják a torozókat.

A temetői szertartás befejezése után a család által megbízott (általában) házaspár hívja meg a torra kijelölt családokat: „*Megkérjük szépen, jöjjenek be a torba;*” idegeneket – „*Ne tegyék meg, hogy elmennének anélkül, hogy nem jönnének be a torba.*” A

¹⁴⁹ Ujváry 1993, 209.

¹⁵⁰ Losonczy Imréné édesanyja torára Budapestről hozott szalámit, vaját és sajtot.

¹⁵¹ Egy torra általában húsz kilogramm virslitől negyven kilogrammig vásárolnak.

családtagoknak a temetőben részvételő idegenből érkezetteket külön meghívják. A többszöri meghívás erősíti az eseményen való részvétel kötelezettségét. A közeli hozzátartozók újra megfogalmazott meghívása kitüntetett figyelmet és tiszteletet mutat a meghívott számára. Ebben az esetben távolmaradni sértés, a temetéstől elzárkózó távolmaradás hasonló érzetét kelti. A családtagok megjegyzik az elzárkózást, és a meghívott családjában bekövetkezett halálkor ők se vesznek részt a torban.¹⁵²

Rossz kapcsolatban álló családtagok esetében az elhunyttal való szolidaritását a közösség kimutathatja azzal, hogy nagy számban távol maradnak a tortól.

A torra való hívás elfogadását, mint társadalmi gesztust, az elhunyt és a hozzátartozói iránti tisztelet tartja életben.

A torra érkezőket az asszonyok a nyitott nagykapuk mellett egy tál mosdóvízzel, szappannal és törülközővel várják.

A kézmosás az étkezés előtti higiénia egy mélyebb hiedelemmel fonódhat össze, mely a halottól való elszakadást, megtisztulást segíti elő.¹⁵³

A tort előkészítő asszonyok ültetik le a vendégeket, férj és feleséget egymás mellé, akik egymás közt halkán beszélgetve étkeznek. A torra legkésőbb a hozzátartozók érkeznek, hiszen ők maradnak legtöbbet a sír mellett. A falusi közösség fenntartja és normaként állítja az egyén számára az élet átmeneti szakaszait segítő rituális viselkedést. A temetőben a nagy számú résztvevők távozása után a családtagok hosszabb tartózkodása szintén az elválásnak egy magára maradt meghittebb formáját teszi lehetővé.

Így a falusi temetés szokáskörében folyamatosan váltakozik a veszteségével pillanatnyilag magára maradt ember és a nagy résztvevő közösség jelenlétében megjelenő gyászoló szerepe. Szembesül a veszteséggel, ám ugyanakkor érzi azt is, hogy ebben az állapotban nincs egyedül, és az elhunyt szép emlékhagyásáért meg kell felelnie a szertartáson résztvevők elvárásának. A torban a temetési szertartásból kivált szűkebb csoport jelenlétével erősíti a gyászolót az új helyzetben. Eddig az elhunyt hozzátartozó

¹⁵² Gyermektelen idős férfit egyik testvére gyermeke gondozta el. Temetését az elhunyt házánál tartották, a tort viszont a gondozást vállaló családtag házánál. A másik testvér családtagjai nem vettek részt a torban, arra hivatkozva, hogy a tort szervező családtag egyszer szintén elmaradt a családjukban bekövetkezett elhalálozáskor szervezett torról.

¹⁵³ Ennek a hiedelemnek egy változata Baranya megyéből: „A ház küszöbét addig senki nem léphette át, amíg kezet nem mosott. A kézmosó vízbe forró téglát, cserépdarabokat, és parazsat tettek. Kézmosás után kezet nem volt szabad törölni. A parazsat a háztető fölé kellett átdobni, hogy tiszták és egészségesek legyenek” (Sárosacz 1982, 238.).

holtteste és a rá irányuló figyelem előkészítette a végső elválást, de a temetőből visszatért gyászoló most szembesül a teljes hiánnyal. A három napos események, a nagy számú résztvevőkkel való kapcsolat (*részvétnyilvánítás fogadása*), ellenőrzése az események szervezésének, a virrasztás által való hosszas ébrenlét, táplálkozás esetleges hiánya fizikailag is kifárasztja a gyászoló állapotát, amelynek pillanatnyi lehetséges megnyugvását a tor visszafogott, csendesen familiáris és társas helyzete elősegíti. A tor végén a közelebbi családtagok hosszabb ideig maradnak a gyászoló mellett. Ilyenkor a városi családtagok éjszakára otthon maradnak, s valaki a gyászoló otthonában alszik.

A résztvevők érzik, hogy a gyászolók teréből mikor kell kilépniük. A nyilvános helyszínen tartott tor alkalmával elmaradnak a fokozatok. A „vendéglátó” szolgáltatás teljesítése, a résztvevők kiszolgálása jelzi az esemény lezárását. A vendéglátó ipar szolgáltatásának igénybevétele szükségtelenné teszi az előkészítésben és felszolgálásban résztvevő asszonyok jelentkezését, s így a család kötelezettségektől mentes törekvését is kifejezi.

A katolikus felekezetű elhunyt torában a szertartások alatt (virrasztó, temetés kezdete) szerepet vállaló *Rózsafüzér Társaság* tagjainak vezetésével közös imát mondanak a résztvevők. Református felekezetű elhunyt torában hiányzik a hangos ima, azt a pár kivételt leszámítva, amikor a lelkész jelen van.

Az asztalhoz való leülés („*asztalleülte*”) után köményes pálinkát isznak, és „*csendes nyugodalmat*” kívánnak az elhunytak. A hozzátartozók a tor végén a résztvevőkhöz közeledő magatartással hagyják el helyüket. Szó esik ilyenkor az elhunyról, a gyásról és mindennapi dolgokról. Ilyenkor már a hozzátartozók is érdeklődésüket fejezik ki a vendégek otthon maradt családtagjai, életük iránt. A tor kommunikációs helyzetében ez a kétoldalú törekvés, a hozzátartozók érdeklődése is elsősorban a családi házaknál tartott torokban érvényesül jobban, ahol hosszabb az együtt tartózkodás ideje, és a hozzátartozó saját személyes terében fogadó személy is.

A tor végén a résztvevők távozás előtt elbúcsúznak a hozzátartozóktól. Az élőknek megnyugvást, az elhunytak „*csendes pihenést*” kívánnak.

Magyarok cigányokat nem hívnak a torba. A sírásókat, ha kalákában ásták a sírt, meghívják, ha pénzért, akkor nem mindig. A szakácsnőket „*az elhunyt emlékére*” szokás rövid időn belül megajándékozni.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Román környezetben nagyobb jelentősége van az elhunyt emlékére történő megajándékozásnak.

A torra nem hívott szélesebb résztvevők számára vagy szegényebb családok esetében előfordul, hogy pálinkát és kalácsot osztogatnak a temetés végén a temető bejáratánál. A kapu, mint átmeneti szimbolikus tér, a temető halottak terét az onnan kilépő résztvevők, az élők világával köti össze. Gyakran a sír és a temető kapu között lényeges térbeli távolság jelenik meg, és ennek ellenére sem talál helyet a sír közelében való megkínálása a résztvevőknek. Ebben a sírtól térben eltávolodó magatartásban hasonlóságát látom annak, hogy a ravatalt tartalmazó szobától is a torban idegenkednek a résztvevők. A fogyasztás, táplálkozás, habár az elhunyt emlékére történik, mégis elhatárolódva tőle, az élők földi identitását erősíti. A helyi társadalom gazdagabb családjaiban a temetőkapuban való megkínálása után a család megítélése beszédtema lesz. Ilyenkor a hozzátartozók megítélésében az elhunyt földi életének értéke jelenik meg, *“ennyit megérdemelt volna.”* Gyakran megkérdőjelezzik a gyászolás őszinteségét, a gyászoló elhunytól alkotott megszólalásait pedig felülbírálják.

A torra nem meghívott résztvevők az elhunythoz kötődő személyes kapcsolataikat kimutatják azzal is, hogy a szertartáson résztvevő ismerőseiket meghívják házaikhoz egy pohár pálinka elfogyasztására. A nyilvánosság teréből kilépő résztvevők a tor kötött viselkedési normáinak laza kommunikációs helyzetét teremtik meg. Egy pohár pálinkával *“csendes nyugdalmat”* kívánnak az elhunytaknak, a túlzott italfogyasztás sérti a temetésen való részvétel tiszteletadását. Az elhunyt felidézett emlékek egy sajátos átértékelési formában jelennek meg, amellyel idealizálják, felértékelik alakját. A sikertelen élet is megértést nyer, gyakran a környezet (család) viszonyulásának megítélése kerül előtérbe. Megjelenik a szertartáson a család magatartásának az értékelése az elhunythoz, életében való viszonyulásának összefüggésében.

A tor megszervezésében és a résztvevőknek a meghívás elfogadásában kihangsúlyozódik a család és a közösség kapcsolata. Egy tor alkalom arra is, hogy a hozzátartozók lemérjék társadalmi kapcsolatuk mobilitását közösségükben, ugyanakkor a tor presztízst szerezhet vagy rombolhat.

A temetési szertartás befejezésével és a tor megtartásával elindul a gyászolók visszailleszkedése a közösségbe.

Temetés utáni első héten a családtagok nem végeznek komoly fizikai munkát, a temetési szertartásra átváltoztatott környezetüket illesztik vissza régi formájába. Az özvegyen maradtaknak, ahol a halállal egy munkaerő megszűnt, a tágabb rokonság nagyobb munkavégzés során rendszeresen segít.

A gyász fázisait jelzik az elhunyt tiszteletére történő megemlékezések. Katolikusoknál hat hétre, hat hónapra és egy évre misét mondatnak, melyen a rokonság részt vesz. Reformátusoknál szintén gyakorivá vált a megemlékezések sorozata. A templomi megemlékezéshez a temető meglátogatása és egy közös ebéd társul. A halott emlékének ápolását mutatja a temető látogatása és a halottaknap-i megemlékezés.

Az elhunyt eltávozó lelkére vonatkozó hiedelmek és elképzelések az egyházi tanításba épülnek be. Van, aki hiszi a mennyország és a pokol kettősségét, mások az új családtagokban (unokákban) való továbbélést tartják fontosnak. Egy adatközlővel találkoztam, aki szerint a székely ember hiedelmében a lélek három napig a test körül van, és a temetés alkalmával távozik. Ugyanakkor megjegyzem, hogy a lélek távozására vonatkozó tudását könyvből merítette.

A gyászolás külső interpretálása a fekete ruha viselete, amely viselésének és elhagyásának átmeneti árnyalatai vannak. A halál beállta után a családtagok feketébe öltöznek. Az öltözködéssel felmutatott veszteség állapota elsősorban a nőket érinti. A férfiak ünnepi sötét ruhát öltenek magukra fehér inggel. A gyász folyamán a férfiak megszokott ruhadarabjaikat viselik, kerülik a túl harsány színeket, elsősorban a pirosat. Megemlékezéseken veszik elő ünnepi öltözetüket. A gyászt a kabátra tűzött fekete karszalaggal jelzik. A férfi fekete öltözetének folyamatos viselése a gyász során városi hatásként jelenik meg. Nem elvárásként és nem általánosan van jelen, inkább szokatlanságával tűnik ki. A családot ért veszteséget a nő öltözködése jelzi. A férj családjában bekövetkezett veszteséget szintén a feleség öltözete reprezentálja.

Az utóbbi években a gyászolás öltözködésben megjelenített folyamata átminősül, és nem annyira olvasható jel, mint az ezelőtti évtizedekben.

A virrasztóban és a temetés napján általános volt az öltözet kiegészítőjeként megjelenített fekete kendő viselése, amelyet a homlokra előhúzva, a haját eltakarva kötöttek meg. Az elmúlt években gyakori, hogy az idős asszonyok többnyire fekete kendő viseletével vesznek részt a szertartáson, amit a gyász során meg is őriznek. A fiatal nőknél ritkább a fekete kendő, és ha jelzésértékkel előfordul, akkor is csak a temetés időintervalluma alatt viselik.

A közeli hozzátartozókat (szülő, testvér és gyermek) egy évig gyászolják. A távolabbi hozzátartozókat (anyós és após, nagyszülő, nagynéni- és bácsi, unokatestvér) hat héttől hat hónapig terjedő időszakon át. A gyászolás jelzése a kiemelt helyzetekben már teljesen egyéni választás.

A gyászolás öltözetben megjelenített kommunikatív jelzése az elmúlt évtizedekben közösségileg irányítottabb volt. Gyakoribb volt a családon kívüliektől a megszólítás, vagy családon belül a szidás, fenyítés előfordulása a gyászöltözet nem rendszeres viselete miatt. A városi családtagok idegen környezetben egyéni döntésként jelölhették ki a feketével jelölt gyászidőt vagy annak megjelenítését. Általánosítva kijelenthető, hogy a temetési szertartáson a városi nők jelentek meg nadrágos- vagy kalapviselettel. A fejkendő közeli hozzátartozó jelzése is náluk tűnt el elsősorban. Az újabb ruhadaraboktól való idegenkedést felváltotta a megszokás és a követés.

A tanatológiai írások a gyászolás lelki szükségletének hosszabb lefolyását emelik ki.¹⁵⁵ Ennek a lelki igénynek állapotát jelzik azok a közeli hozzátartozók, akik az év letelte után is viselik gyászruhájukat. A *“nehezen váltam meg tőle”* közlés jelzi, hogy a gyázmunka nem ért véget, és a veszteséget megélő ember szükségét érzi, hogy ezt ki is mutassa. Fiatalabb asszonyoknál a családtagok jelzik, hogy a gyászolás elhúzódott, és a család igényt tart arra, hogy figyelme az élők fele irányuljon. A közösség megítélésében ugyanakkor tiszteletet vált ki a hosszas gyász. Idős asszonyok hosszas gyászolásába nem szólnak bele, náluk elfogadottabb a gyász kitolódása, amit az jelez, hogy a feketét a gyászidő letelte után is csak a sötétebb színek váltják fel.

A faluban élő férfiszabó női kosztumöket is készít, valamint több varrónő is tevékenykedik. Már a temetés előkészítése előtt gyakori, hogy a fekete ruhadarabokat megigazítják, majd a későbbiekben az évszakoknak megfelelőet varratnak. Gyakori, hogy a gyászolók fekete ruhadarabokat a városi használt ruhaboltokban (*turkálók*) vásárolnak be. Szűkebb családi és baráti körben ajándékoznak vagy hosszabb időre kölcsönöznek fekete ruhadarabot egymásnak.

A gyászruha felhagyásának fokozataként ki lehet emelni a gyászkendő, a fekete harisnya elhagyását, majd világosabb felsőruhák viseletét. A gyászolás végén egy-egy fekete ruhadarab még megmarad, amely elhagyása után az öltözködés még nem hivalkodó, és kerüli az erős színhatást. A gyászruha a kívülállók fele irányuló jelzés is, amit az is tükröz, hogy az otthoni viseletben már gyászt fel nem tüntető ruhát gyászosra váltja, ha elhagyja otthonát és idegenek előtt mutatkozik. Valamint ennek hasonlósága látható abban is, hogy a távolabbi hozzátartozó fekete öltözetben látogatja meg a gyászoló családtagokat, ezzel is jelezve familiáris összetartozását és együttérzését a gyászolókkal szemben.

¹⁵⁵ Pilling é. n.

A gyászolás elszigeteli az egyént a közösségtől. A gyászt megélő ember lelki szükségletét érzi a visszafogott és csendes környezetnek, az elzárkózásnak, a nyilvánosság előtti szerepléstől való felmentésnek. A falusi közösség erre lehetőséget ad, sőt kötelezi is a gyászolót arra, hogy megélje a veszteség állapotát. Ettől a normától való eltérés megróvást, negatív értékítéletet teremt, amit későbbi véleménynyilvánításban ki is fejeznek. Abban az esetben, ha az egyén nem vesztésként éli meg a környezetében bekövetkezett halált, akkor egy nehezen megélhető szerepbe kényszerül. Habár környezete tudja és ismeri érzelmi viszonyulását az új helyzethez, mégis a gyászolásnak egy idealizált közösségi vágyát várják el tőle.

A rossz kapcsolatokkal élő egyén hajlamos arra, hogy elhunyt hozzátartozóját nagyobb feltüntetett gyással és hosszabb ideig gyászolja, hiszen ennek a felmutatása mentesíti a hétköznapi életben való aktív részvételtől és megítéléstől. A gyászolás védelmet is jelent számára.

Az elhunytal rossz kapcsolatban élő gyászoló elhúzódó gyászt szintén negatív értékítélettel illetik. *“Bántja a lelkiismeret,” “viseli magát”* megszólással minősítik, amit tudára is adnak.

A gyászoló nem vesz részt közösségi összejöveteleken, lakásában kerüli a televíziónézést és zenehallgatást.

A közösségileg elképzelt és fenntartott helyes gyászolás idealizált képében a veszteséget megélő ember megtalálja a számára lelki szükségletet kielégítő formát. Ennek példáját mutatja az a gyászoló édesanya is, aki fia temetését követő este a szomszédban tett látogatásakor a háziak televíziót kikapcsoló szándékát azzal állította meg, hogy túl egyedül van, fél magára maradni, és jó neki, ha valami elvonja a figyelmét.

A családban bekövetkezett halált követően egy évig nem tartottak lakodalmat, és lakodalmi meghívásokon sem vettek részt. Abban az esetben, ha gyereket vártak a fiatalok, elnézőek voltak és a gyász végén szűk körben megtartották a szertartást, amit egy vacsorával ünnepeltek meg. Egyre általánosabbá válik, hogy a megtervezett lakodalmat, ha a temetést követő hat héten túl esik, nem halasztják el. Így nagyszülő halálát követően előfordul a gyászydön belül az unoka lakodalma. Ilyenkor gyakori a kommunikációs zavar egy családon belül, de jelzi egy átrendeződő közösség viszonyulását is az elmúláshoz.

A gyászolás nem csak a gyászolót kötelezi egy közösségi norma által irányított viselkedésre, hanem a kívülálló tagokat is. Ilyenkor nem illik veszekedni, kérdőre vonni vagy durva megnyilvánulással illetni a gyászolót.¹⁵⁶

Az elhunyt tárgyi világának átrendezése szintén tükrözi a hozzátartozók gyászának alakuló folyamatát, valamint egy közösség halálhoz való viszonyulását. A veszteséget mélyen megélő gyászoló hosszú ideig, lehet a gyászolás egész ideje alatt, nem változtat az elhunyt szobáján, hosszabb ideig őrzi személyes tárgyait. Az elhunyt terének változatlan őrzésében jelen lehet a veszteség tudatosításának hártása is. Így hosszabb időnek kell követnie a veszteséget, hogy képes legyen a gyászoló felszámolni és átrendezni az elhunyt jelenlétét idéző teret. A gyászolásnak e fázisában sajátos megnyilvánulás, hogy az elhunyt tárgyait, ruhadarabjait megmutatják ismerőseiknek. A gyászoló személyes kegytárgyakként őrizz meg ruhadarabokat, amelyeket viselve vagy csak megőrizve hozza közelebb magához elhunyt hozzátartozójának emlékét. Az elhunyt ruhatárához való viszonyulás az idősebb generáció számára egy mélyebb kötődést mutat. Az öltözék, annak ünnepi változata, gyakran egy életre szóló. Egy jó állapotban levő *bőrscizma*, *télikabát*, értékesebb ruhadarab örökösét gyakran még életében kijelöli a hagyatkozó. Az így birtokba vett ruhadarabok kultikus jelentést kapnak.

Az elhunyt lakrészét nélkülözni nem tudó család kimeszeli és átrendezi az így birtoklásba vett új teret. A fölöslegessé vált ruhaneműt gyakran elégetik.

Az elhalálozással kapcsolatos rituális viselkedés ugyanakkor egy *lelki kényszer* is lehet a hozzátartozók részére. A veszteségben megmutatkozó megnyilvánulás, viselkedés egy közösség előtti önértékelés megmutatása is. A falu már nem rendelkezik a megszokott normától eltérő büntető szankciójával. Az elkülönülés nem ölt általánosított kiközösítő formát, hanem csak a személyes viszonyok átrendezését vagy felfüggesztését jelenti. A kizárás felekezeti szintéren a baptista híveknél tapasztalható még az elmúlt években is. A csoport döntésekor kizárnak rövid vagy előre nem látható időre híveket a csoport erkölcsi normájának megsértése miatt. Ilyenkor a szűk felekezeti csoportból kiszakadt egyén vagy család rokonsági hálóját is sérül (az elmúlt évben az egyik családfő kizárása a családtagok eltiltását is jelentette). A baptista felekezeti

¹⁵⁶ A tanatológiai szakirodalom hasonló vélekedése a hagyományos közösségekben megélő veszteségről. „A gyász idekjére a gyászoló kíméletesebb bánásmódban részesült, pontosan tudták a közösség tagjai azt is, hogy hogyan viszonyuljanak a gyászolóhoz. A gyász folyamata egyszerre egyéni és közösségi jellegű” (Benczúr 2001, 177.).

csoportba való belépés még az utóbbi években is feltűnő esemény. Ennek felmutatása erősíti az amúgy is kis csoport megítélését (az elmúlt években egy család lépett be). Az új felekezetbe (baptista) való belépés átalakítja a familiáris viszonyokat, ezzel szemben előtérbe kerül a felekezeti identitás. A református és katolikus felekezetűeknél nem működik a kizárás, hiszen az eltávolodás vagy folyamatos távolmaradás az egyháztól nem bír szankcióval. Viszont az egyház tekintélyét sértő eltávolodás következtében kiváló személy és az őt követő családja új egyházat választ, ami lehet a felekezeti hovatartozás cseréje is. Ennek erős lelki motivációja, hogy a családban bekövetkező halál esetén ne legyen feltételhez kötve a temetés egyházi szertartása.

A családi kitagadás, egyik családtag a másik által való (többnyire szülő) kizárása a családi életből, örökségből szintén átrendeződik és értelmét veszti, ha nem a hagyományos gazdálkodásra épül a család létfenntartása. Az ilyen családban történő elhalálozás egy új viszonyrendszer értelmezését adja. A sérült családi kapcsolatok helyreállítása a helyi társadalom elvárásában pozitív érték. A távolmaradót, az adott helyzet kapcsolatfelvételétől elzárkózó döntését negatív megítéléssel fogadják, és végérvényes lezárásnak tekintik. A lelki kényszer személyiséget bezáró hatása mutatkozik meg olyan esetekben, amikor a haragos hozzátartozó lélekben megrendül a veszteségben, és mégsem vállalja a közösség nyílt kommunikációs rendszerében a veszteség érzetét. Ilyenkor egy rejtőzködő magatartásba helyezkedik, és a ki nem mutatott gyász feszélyező lappangó érzetével él együtt.

Veszteség után az egyén gyázmunkájára hatással van a közösség figyelmének ráirányultsága. Az „élők társadalma” (Kunt Ernő) mintha saját veszteségének megrázó igazolását látná a környezetében történő gyászolás kimutatásában. A gyászolás meg nem élését (gyászruha hiánya, gyászidő alatt lakodalom) az élet értékeinek kiüresedésében látja. Sajátos helyzet a faluban és a városi környezetben élő leszármazottak megítélése. A városi környezetbe települt személytől könnyebben elfogadják a gyászruha rövid ideig való viseletét, vagy a társasági életbe való visszakapcsolódást. A gyászolás kollektív ellenőrzését az özvegyasszonyoknál kíséri nagyobb figyelem. Habár a gyászolás általános ideje egy év, mégis egy közösségi igény szerint hosszabb ideig kell elhúzódnia náluk. A gyászruha letétele után is hosszabb várakozási idő kell megelőzze egy újabb kapcsolat kezdetét. Az itteni társadalomban az egyik átértékelődés talán azokban a megszólalásokban is megmutatkozik, hogy „*nem jó egyedül maradni.*” A gyász hosszú folyamatát felmutató fiatalasszonyt megbecsülés és egy újabb kapcsolat létesítésére bátorító megnyilvánulások veszik körül. A verbális

megnyilvánulások, értékítéletek megróvó hatása veszi körül azt az asszonyt, aki a veszteséggel szembesülve és annak feszültsége alatt újabb kapcsolatokba menekül. Az ilyen kapcsolatban a férfiről tudomást vesznek, a szűkebb család próbálja lebeszélni a kialakulható kötelezettségről, de szigorú erkölcsi ítéletet nem alkotnak róla. A nőnek viszont megnehezítik a későbbi esélyeit, életét.

Egy falusi közösségben nevelkedett egyén környezetének reakcióiból olvasva rendelkezik azzal a tapasztalati tudással, hogy elhunyt hozzátartozójának elvesztésekor megmutatott gyászából is megítélik és értékítéletet alkotnak róla. Az elhunythoz pedig egy idealizált kép társul, amit elsősorban a hozzátartozónak kell forgalmaznia.

VII. Eltérések a temetési szertartásban

VII. 1. A református és katolikus elkülönülések, valamint kölcsönhatások a temetkezési szokásban

Csernátonban a katolikus és református felekezetű lakosság temetkezési szokásában kölcsönhatások figyelhetőek meg. A falu művelődési és társadalmi életében egy erős református hatás érvényesül. A falu a közeli református falvakkal¹⁵⁷ egy zárt református régiót alkot. Csernátonban a református felekezeti jelentéshez származási és gazdasági jelentések is társulnak. Az itteni templomi ülésrend bemutatásával érzékeltettem, hogy milyen szigorúan strukturált, múltból örökölt társadalmi rend képződik le. A katolikus lakosság térben is elszórtan él. A két részből álló falu két önálló református egyházzal működik, míg a katolikus felekezetűek kisebb számban térben távol egymástól egy laza hálót működtetnek. Az itteni református egyház erősebb gazdasági háttérrel rendelkezik, amit a magántulajdon visszaszerzése után még jobban megerősített. A református egyház kihatását a lelkészek itteni hosszú szolgálati ideje is erősíti,¹⁵⁸ míg a katolikus plébánosokat gyakran áthelyezik, így egymás kezdeményezéseit kell átvegyék.

A csernátoni temetkezési szokáskör bemutatásakor a következőkben a szöveg különböző részeire utalva kitérek a katolikus és református szokáselemek sajátos jelentéseire, valamint kölcsönhatásaira. Ezt követően az itteni katolikus gyászszertartás párhuzamaként bemutatok egy erős katolikus identitást felmutató falu (Esztelnek) temetését.

Az egyház évi szertartásai közé beépülő életfordulóhoz kötődő és csoporttudatot megmutató szokásai között katolikus jelentéssel bír az öregek napja és a közös házassági évfordulók. Ennek átvétele megjelent a református felekezetnél is, viszont a konfirmációs megemlékezések mellett másodlagosabb kezdeményezés maradt.

A virrasztóba beépülő egyházi vezető részvétele katolikus hasonlóságot mutat. Katolikus környezetben a plébános jelenléte a gyónásra való felhívást és lehetőséget erősíti meg. Ezt a mély jelentést viszont, amit a hozzátartozók ilyen alkalomkor végzett gyónása jelent, reformátusoknál nem éri el, így még mindig csak másodlagos elemnek

¹⁵⁷ Maksa – Eresztevény – Besenyő, Dálnok, Albis, Mátfalva – Márkosfalva

¹⁵⁸ A felsőcsernátoni katolikus gondnok katolikusok református felekezetéhez való átállását a következőképpen interpretálja: „*Elekes tiszteletes maga mellé hívta.*”

minősül. Felsőcsernátonban viszont a katolikusoknál a plébánost a kántor helyettesíti a virrasztóban, így gyónásra a temetést követő szentmisén adódik lehetőség. A csernátoni katolikus temetkezési szertartás és a felekezeti többségben élő katolikus falvak (*Szentföld*¹⁵⁹) temetési szertartásai között is lényeges eltérések vannak. Lényeges eleme ennek a hozzátartozók temetés előtti kötelező gyónása a csernátoni katolikusok temetés után sorra kerülő nem kötelező gyónás lehetőségével.

A katolikus felekezetűeknél a szentmise tartása és a gyónás, mint a hazajáró halott távoltartása is megjelenik. A koporsóban a holttest kezének elrendezése a katolikusoknál többletjelentést kap (keresztbe tett kéz keresztszülőt, leengedett kéz keresztyermek hiányát, a rózsafüzér kézre való helyezése *rózsafüzér társaságbeli* tagságot jelent).

A temetési szertartásba beépült *koszorúmegváltás* megnevezéssel jelölt adakozás az egyház részére a református temetéseken jelent meg először, amelynek kezdeményezői a felsőcsernátoni református egyház képviselői voltak, majd az itteni katolikus gyászszertartásba is beépült. Megjelenítésében a református temetéseken tapasztalt formát követik. Ezzel ellentétben a katolikus falvakban kisebb formában és elsősorban a szűk családra vonatkozva jelenik meg. Katolikus temetési szertartásokon általános adakozási elem a *perselyezés*, amikor a ministráns gyermekek tálcával körbe járják a résztvevőket, akik aprópénzt¹⁶⁰ helyeznek rá. Ez a környék katolikus temetkezési szokásaiban jelen van. Csernátonban is megvolt, amelyet mára a nagyobb összeget jelentő *koszorúmegváltás* kiszorít.

A temetést követő templomi megemlékezések a halott emlékére (hat hét, évente, kerek évfordulók) a református felekezetűeknél az elmúlt két évtizedben jelennek meg. Idős adatközlők szerint ez katolikus megnyilvánulás, gyakran kíséri a „*nem vagyunk katolikusok*” megjegyzés. A vasárnapi prédikációnak csak kísérő vagy befejező eleme. A megemlékezést a szertartás befejezése után a harang felhívó jelzése tudatja a szertartásról távolmaradók számára is. A megemlékezések, a katolikus megemlékezéssel szemben, gyakran elmaradnak.

A halottak napi világítás szintén katolikus elem, amelynek idegenségét mára a reformátusok már nem érzik. A halottak napján a temetőben a református lelkész

¹⁵⁹ Szentföld (Csernátontól eltávolodó irányba): Futásfalva, Torja, Szentlélek, Kővár, Szárazpatak, Kézdiszentkereszt, Kurtapatak, Bélefalva, Esztelnek, Csomortán, Almás, Lemhény, Nyújtód; más katolikus régió Ozsdola, Hilip, Hatolyka, Szentkatolna.

¹⁶⁰ egy lej

jelenléte a katolikus szertartás párhuzamaként jelenik meg. A köztemetőekben megjelenő egyházi képviselők más időpontot választanak, amelyet a megelőző vasárnapi templomi szertartáson jeleznek.

A katolikusoknál ismert gyertyahasználathoz református felekezetű idős emberek emlékezve szüleik véleményalkotására a későbbiekben is elutasítóan viszonyultak. Ennek példáját őrzi a szomszédos Albisban lejegyzett egyházi szövegrész is: „*a sírok kivilágítása hitelveink ellen lévén, nemcsak a lelkész, hanem a presbiter urak is ellene szólnak, ha egyebet nem tehetnek, családtagjaiknak tiltsák meg ezen hitelveinkkel ellenkező gyakorlatot.*”¹⁶¹ A gyertyahasználat a katolikusoknál a gyászszertartást végig kíséri, hiszen meggyújtásuk jelzi a szertartás kezdetét. A megemlékezéseken is egyik állandó szimbólum. A gyertya a katolikus felekezetűek szokásainak gyakori kísérő eleme. A csernátoni katolikusoknál a következő gyertyával megjelenített szokásokat gyakorolják a halottas szertartások mellett: Luca napján gyertyát gyújtanak, a vihar és rossz idő megszüntetésére szentelt gyertyát gyújtanak és szentelt pimpót égetnek, Balázs napján két keresztbe helyezett gyertyával mondanak imát torokfájás ellen.

Katolikus jelkép a temetési zászló, amelyet a *gyászmenet* előtt visznek.

Katolikus sajátosság a háztól induló temetési szertartás szentmise részének templomban való megtartása. Így a ház és a temető mellett kiemelt helyszín a templom. Azokban a katolikus felekezeti többségben élő falvakban, amelyekben a közelmúltban ravatalozóház épült, a templom szakrális terében tartott szentmise erre az új helyszínre tevődik át. Itt a temetési szertartás fő tere a ravatalozóház lett. Helyi sajátosságokat alkotnak az új épületek megtervezésekor. Így egyes ravatalozóházak fő tartozéka lesz a gyóntatófülke kialakítása.¹⁶² Alsó- és Felsőcsernátonban a *ravatalozóházakat* a református egyház építteti. Ennek felmutatását már előre jelzi a be nem fejezett épületen a csillagot feltüntető *szélkakas* református jelképe. Nélkülözik a gyóntatófülke beépítését, habár a katolikus felekezetűek is ezeket az épületeket fogják használni.

Esztelneken a Zárda Temetőbe való temetkezés rövid felvázolásával egy helyi sajátosságokat felmutató katolikus temetés forgatókönyvét mutatom be. A falu középpontjában lévő ferences barátok kolostora mellett lévő temetőben nincs ravatalozóház. Az ide temetkező falubelieket a háztól temetik, viszont a falu vallástörténeti jelentőséggel bíró egyházi életének hatása megjelenik a szertartáson.

¹⁶¹ *Presbitériumi Jegyzőkönyv*, 1952

¹⁶² Kővár, Kurtapatak (épül)

A családi háznál a temetési szertartás a résztvevők részvétnyilvánításával kezdődik. Az egyház képviselőinek (plébános, kántor és ministráns gyermekek) megjelenésekor a szertartás a temetési ceremóniához szükséges öltözék felöltésével indul. A rituális jelentőséggel bíró öltözetet a ravatal előtti nyilvános térben egy bőröndben készítik elő. A plébánosnak a kántor segítkezik, a ministráns gyermekeket asszonyok öltöztetik. Ez a rituális elem a csernátoni katolikus temetési szertartásban nincs jelen. Az asztalon fából faragott gyertyatartókba állított gyertyákat a szertartás megkezdése előtt gyújták meg. Szintén eltérés a csernátoni katolikus temetéstől, hogy a háznál tartott rövid egyházi szertartás ideje alatt a női hozzátartozók is állnak a koporsó mellett. A kihelyezett székeket az egyházi szertartás ideje alatt nem használják. Egyéni *koszorúmegváltás* nincs, a család adakozik, valamint misét kérnek hat hétre.

A szertartás fő centruma a templom. A ravatalt egy oldalsó teremben (cinterem) helyezik el, ahol a halottvivők testőrséget állnak. Számuk nyolc, négyen viszik a holttestet, társaik kísérik. Szerepkörüket a gyászszalagok és az arra feltűzött zsebkendők is kiemelik. A temető közelsége nem teszi indokolttá a halottvivők váltását. Nagy számú jelenlétük szimbolikus, díszőrséget állnak a koporsó mellett, valamint a templom belső terében lévő gyászszertartás ideje alatt a koporsó felvigyázását követik. Az egyházi zászlót az elhunyt keresztfia viszi a gyászmenet élén.¹⁶³ Csernátonban a zászlóvivésnek nincs az élőkre vonatkozó kötelezettsége, ezért a férfiaknak a gondnok, a nőknek pedig a harangozónő viszi.

A templomban az első sorokban a keservek helyezkednek el, és gyászmisét tart a plébános. Ennek kezdő aktusa a családtagok gyónása. A gyóntató fülkében a ferences rendű szerzetes pap végzi a szolgálatot. A templomi szertartás, a családtagok bekapcsolása a szertartásba és a holttest templomon kívül való elhelyezése egy istentisztelet kiemelt állapotát teremti meg, amelyben az érzelmi kitörés helyett egy kontrolláltabb viselkedés jellemző a családtagok jelenlétére.

A templomból távozva újra egy gyászmenetre jellemző rend teremődik. A halottvivők rúdon viszik a koporsót, amelynek kivivése a hozzátartozók kapunál való megjelenésével esik egybe. A központi Zárda Temető közelsége miatt is rúdon viszik végig a koporsót.

Az elföldelést szimbolikusan a plébános kezdi meg, aki a gondnok által lapátra emelt földből egy maroknyit a sírgödörbe dob, „ember emlékezz, hogy porból lettél és

¹⁶³ „A római és görög katolikusok gyászmenete mindig pompásabb volt a reformátusokénál” (Novák)

porrá leszel” halkan mondott szöveg kíséretében. Ezt követve a legközelebbi családtagok is egy maréknyi földet dobnak a leengedett koporsóra. Reformátusoknál ez a rítus a lelkipásztor részéről elmarad, viszont katolikus kölcsönhatásként a családtagok nem rendszeresen, de követik ezt a gesztust. Az elföldelés kezdetén már távoznak a résztvevők, annak befejezésére már csak a családtagok maradnak.

A torra való meghívás személyesen történik, s többször megerősítik.

Felsőcsernátonban a katolikus kápolna építése után gondoltak arra, hogy a temetési szertartás folyamatában használják a szakrális teret is. Ám a szűk tér nem tette lehetővé, hogy a résztvevők mind jelen legyenek a templomi szertartáson, így két temetést követően lemondtak erről az elgondolásról.

A közeli falvak református temetéseiben is megjelenik a templom terének bekapcsolása. A templom a temetési szertartás fő tereként az ikafalvi református temetéseken jelenik meg. Itt feltételezhetően egy reformáció előtti rítuselem maradt életben, vagy a szomszédos katolikus falvak hatása jelenik meg. Ennek alátámasztására emelem ki a környék református temetési szertartásaiban a templom bekapcsolásának szándékáról szóló feljegyzéseket, amelyek viszont nem váltak általánossá.

A következő feljegyzést 1923-ban a református felekezeti Albisban jegyezték le: „*A lelkész előterjeszti, hogy miután községünkben is kezd az a régi keresztény szokás életbe lépni, hogy az idős embereket a templomból temetik el, kéri a presbitériumot, csináltasson két kis padot, amire a koporsót a templomba ráhelyezhessék.*”¹⁶⁴ Márkosfalván időszakosan lelkészi kezdeményezésre jelent meg a gyászszertartás főtereként a templom használata.¹⁶⁵ A jelenben a presbitértagokat temetik a templomból. Csernátonban nem volt hagyománya a templomból való temetkezésnek.

A katolikus falvakban a gyászszertartás fő részének a templom terében való megtartása hagyományra tekint vissza. Falvanként sajátos jelentése volt a ravatal elhelyezésének, amely gyakran a szentelt tér átmeneti terében, a cinteremben volt elhelyezve. Ennek a térhasználatnak a kiemelt jelentését a ravatalozóházak veszik át, amelyek gyakran a templomkerben lévő temetőkben vannak felépítve. Református temetkezési hagyományban időnként feltűnt, egy falu (Ikafalva) kivételével nem vált

¹⁶⁴ *Presbitérium Jegyzkönyv, 1923*

¹⁶⁵ A református felekezetű egyházi képviselők nyitottak a templom terében világi rendezvények megtartására. Így Csernátonban a közelmúltban konferenciát tartottak (Bod Péter Napok alkalmával), valamint politikai fórumoknak is helyet adnak. A márkosfalvi református templomban a közelmúltban Tamás Gábor könnyűzene koncertet tartottak a gyülekezet vezetőjének szervezésében.

általánossá. Reformátusoknál a templom terének használata elsősorban státuszszimbólum, ami származás, egyházi tisztség vagy életkor kihangsúlyozására jelent meg.

A katolikus felekezetű Gelencén az elhunyt csecsemő temetése és gyászolása hagyományos szokást örökít meg. Az elhunyt megkeresztelt kisgyereket *angyalkának* nevezik. A szülők hat hétig gyászolják. A keresztszülőknek tilos a gyászolás, mert azáltal *összetörnék* a lelkét. Reformátusoknál is rövidebb a kisgyerek halálát követő gyász, viszont hiedelem nem társul hozzá. A sírhely és a hozzá társított síremlék kicsinyített változata hívja fel a figyelmet a sajátos életkorra.¹⁶⁶ Előfordul az elhunyt hozzátartozók sírhelyébe való temetés, amelyet a síremlék feliratában megörökítenek.

A csernátoni katolikusok temetési szertartása veszít erős felekezeti jelentéssel bíró rituális szimbólumaiból. Ennek a leegyszerűsödésnek a hatása jelen van más szertartásaikban is. Míg katolikus többségben élő településeken egyes szertartások megjelenítése a nyilvános térben a település különböző pontjainak szimbolikus összekapcsolásával jelenik meg, addig itt a templom zárt terébe tevődik át. Ez a jelenség a felsőcsernátoni katolikus egyháztagok vallásgyakorlásában még jobban érződik. A Húsvét előtti keresztjárás a templom belső falán elhelyezett képek előtt történik. A búzaszentelésre katolikus falvakban a határban kerül sor, itt viszont a templomkertben. A nyilvános terekre állított három régi kereszt közül csak egy található meg. A falu két kiemelt teréről még a kommunizmus ideje alatt eltűnt kereszt helyett nem állítottak újat, hanem a táj kereszt általi szakralizálását elsősorban templomkertjükben alakítják ki.

¹⁶⁶ csernátoni és torjai példa a mellékletben

VII. 2. A kommunisták és a szektások temetése

A következőkben kiemelt epizódszerű utalások a felekezeti gyászszertartástól való eltérésben azt mutatják meg, hogy egy ideológiai eszme kiszolgálására hogyan használják fel egy ember halálának szertartásos eltávolítását, és ezáltal hogyan zavarják össze a családon belüli kapcsolatokat.

Kommunista vörös temetés egy volt a hatvanas években („... *elvtárs*”). A pártszövetség részéről az egyik lelkes falubeli párttag „*prédikálta el*,” vezette le a szertartást. A búcsúztató az „...*elvtárs*” közösségi tevékenységének méltatását emelte ki. A rendszer tárgyi szimbólumait megjelenítették a szertartáson: piros zászló és koszorú elhelyezése a párt részéről.

Az adatközlők visszaemlékezéséből felvázolt temetés rámutat arra a jelenségre, hogy az egyházat kizáró ideologikus megnyilvánulás mégis az egyházi szertartásból ismert előzetes forgatókönyvet hozta működésbe, és annak analógiájára teremtik meg rítusukat.

A párthoz tartozó családok a továbbiakban nem helyettesítették az egyházi szolgálatot. Megalakulásuk korai szakaszában volt még egy megnyilvánulás arra, hogy az ima alatt a kommunisták nem vették le a kalapot, ami a családon belül is konfliktust teremtett: „*bácsinak a temetésére eljött, s nem vette le a kalapot, a kommunisták nem vették le a sapkát, s kacagtak. Utána összeeszerkeztek, te mocskos kommunista, nem kutyát temettünk.*”

Az itt kiemelt töredékes visszaemlékezések rámutatnak arra, hogy a hozzátartozók nagy törekvéssel társadalmi elvárásoknak felelnek meg, ám kezdeményezőként teljes elutasításban és megvetésben részesülnek. A ma is élő családtagok nem idézik fel aktív szerepvállalásukat. Sértés számukra az emlékeztetés. A múlt rendszer szerepvállalásának háritásával távolítják maguktól elődük emlékezetét is.

Párttagok temetésének egyházi szertartásába építették be a csoportot megjelenítő búcsúbeszédet. A búcsúztatókat általában egy jól fogalmazó és felolvasó személy írta, valamint olvasta fel. Közösségi részvételekre szóló köszöntők és búcsúztatók megírását nem illett visszautasítani.

Felsőcsernátonban a legtöbb alkalmi szöveget elkészítő személy írásai között egymás mellé kerül a papi beiktatás alkalmára készült köszöntő, iskolai búcsúztató, konfirmáció alakalmára készült konfirmandusok búcsúszövege a lelkésztől, elhunyt osztálytárs búcsúztatója és párttag-búcsúztató.

Az 1989. decemberi rendszerváltás előtt elhunyt párttag temetésén a temetői papi búcsúztató és a záróének előtt olvasták fel a Párt részéről írt búcsúztatót. Szövegek nem maradtak fenn, a résztvevők visszaemlékezése által rekonstruálhatók a búcsúztató tartalmi elemei: nagy megdöbbenéssel búcsúzik a Pártszövetség az elhunytól, elismeréssel méltatják az elhunyt köztevékenységét, ugyanakkor kihangsúlyozódik a csapatból való kiesésnek a vesztesége, és az elhunyt példaképe lesz a hátramaradottaknak. Az itt megjelenített nyelvi ideológia is mutatja, hogy nem a szöveg értelemszerű jelentésén van a hangsúly, hanem az előadás, megjelenítés aktusán. A szövegalkotó számára nem jelent teljes szerepbetöltést a feladat elvégzése, ha nem vállalja a hiteles előadását. Ez által el is hárítja magától a csoporttal való szorosabb kapcsolatot, és a közösség előtti véleményalkotás az előadót minősíti.

A faluban a párttagok viselkedése a rendszerváltás után lényegesen megváltozott. A halottbúcsúztató íróját és felolvasóját is megszólás érte, ugyanis „*hallgasson, aki kommunista temetésen szónokolt.*”

A párttagok temetésének beiktatott új szokáselemei átértékelődve a mostani visszaemlékezésekben a nevetségesség és a gúny forrásai is. Ilyen példaként forog közszájon a kollektíva lelkes alapítójának a halála is. 1989 decemberében fia a Ceaușescu-házaspár halálával viccelődött anyjának, aki a hír hallatára gutaütésben elhunyt.

Az egyházi adó nem törlesztése miatt egyik lakos halálakor elmaradt az egyházi szertartás. Szomszédai közadakozásból összeállítottak egy deszkakoporsót, sírt ástak, s eltemették a holttestet. A sírnál az elhunyt szomszédja elmondta a *Miatyánkot*, és elhantolták a sírt. Az egyházi szertartás elmaradása miatt a temetés időpontját a déli harangszóval egyeztették össze.

A Csernátonnal közigazgatásilag egy községet alkotó Albisban is előfordult az egyházi szertartást nélkülöző kommunista temetés. A helyi kommunista csoportot összetartó idős asszony temetésén nélkülözték az egyház képviselőinek jelenlétét, viszont a temetést jelző harangozás jelentőségét fontosnak tartották. A református lelkésszel való kapcsolatteremtés lehetőségének kikerülésével az elhunythoz közelállók közül egy férficsoport saját döntéseként szólaltatta meg a harangot. Tettükkel megsértették az egyház hagyományelvét. A *Presbitérium Jegyzőkönyvbe*¹⁶⁷

¹⁶⁷ „A lelkész egy igen sajnálatos üggyel kell ma foglalkozzon. Köztudomású, hogy egyházunkban 1962. március 13-án du. 3 órakor lelkész engedélye nélkül megszólaltak a harangok bűnös kezek által. Szerzője az ügynek: Vajna Balázs a helyi néptanács alelnöke. Segítői: Elekes Jenő, aki húzta a

megörökített bejegyzés értelmezésében az az állapot is felismerhető, hogy az egyház vezetősége hogyan reagál a visszaélésre, amikor tekintélyelvével már nem tud kontrollt gyakorolni a lakosságra, amelyben újabb csoportosulások alakulnak ki. A lelkész azért fordul a püspökség külső és tekintélyes intézményéhez, hogy ennek tudtul adtával szabályozza a híveket. Adatközlők visszaemlékezése szerint a koporsót piros zászlóval terítették le. Az elhunyt végrendelkezésével is megerősítette a párthoz való kötődését, és házát egy szentgyörgyi párttagra hagyta.

A kevés számú kommunista temetés arra mutat rá, hogy a hatalom ideológiájával azonosuló, és azt saját vagy családtagjai életfordulóhoz kötődő szokásaiba megjelenítő személy a meglevő renddel szemben egy új szervezetű csoporttal próbál fellépni. Itt a kis számú csoporttag mellett szimbolikus háttérként jelen van egy ideológia, amelynek tudata abban a helyzetben egy önigazolást érvényesítő megnyilvánulást teremt. A hatalom oldalán való megmutatkozás abban a helyzetben felmentést jelent a felelősség alól, viszont a falu közösségében való létezésre hosszú távon felülbírált viszonyulásokat teremt. Ennek hasonlóságát látom abban a kevés számú gyilkosságban is, amelyben a román és magyar ellentét mutatkozik meg.

A kis és nem ismert egyházi felekezetekhez tartozó személyek halálakor a lakosság nagy érdeklődéssel fordul a temetés megszervezésére és folyamatára. A részvétel az elhunyttal és annak családjával való kapcsolattartást jelentené, ezért a közvetlen részvétel aránya nem nő meg, viszont az érdeklődés fokozódik. A temetésen résztvevő az érdeklődés középpontjába kerül, a tájékoztató szerepét tölti be. Megnő a temetési gyászmenet útjába eső családoknál a „temetés nézés” jelentősége.

Az elmúlt években elhunyt „*jehovatanú*” temetése sajátos módon tükrözte vissza a felekezeti exogámiában élő családok helyzetét. A család a református egyházból vált ki és tért át a baptista közösségbe, majd a család szűkebb ága újra egy más vallási hovatartozást választott. Így a temetésen a tágabb család három vallási csoportra tagolódott.

Meglátásom szerint a temetés megszervezésére és lebonyolítására befolyásoló hatással volt a református környezet. A „*jehovistaként*” definiált csoport törekedett, hogy egy

harangokat a temetésre, míg Mihály András és Vajna József, akik őrt álltak a torony lépcsőjénél. Tudja azt mindenki, hogy Vajna Balázs sohasem fizetett sem egyháznak, sem lelkésznek, ezért letiltatott a rendes harangozás. Erőszakos fellépésével a legnagyobb bünt követte el. Ezen ügyről hivatalosan értesítettem az esperesi hivatalt, hogy a szükséges intézkedést tegye. A presbitérium a gyülekezettel együtt elítéli ezt a vétkes lépést egyházunk ellen” (1962).

pozitív képet alkosson magáról az idegen környezetben. Ezért megnyilvánulásukban és a szimbólumhasználatban leegyszerűsítették a vallási hovatartozást jelzőket, amelyet csak a temetés temetői lezárásában osztogatott kiadványaikkal mutattak ki. Az itt átadott ajándék párhuzamba állítható a tor funkciójával. Ennek átvitt értelme rámutat arra, hogy ebben a kontextusban a kiadványt nem lehet visszautasítani, mert a halott emlékét szolgálja.

VII. 3. Az urnás temetés

A megszokottól eltérő rítusok a résztvevőknek olyan rétegét szólítják meg, akik a látvány, az újszerűség vonzása által kapcsolódnak be a szertartásba.

A csernátoni temetkezési szokásokban újszerűnek és eddig idegennek tűnt a falu egyik középnemes leszármazottjának, kiemelt családtagjának, az Amerikai Egyesült Államokban elhunyt Cseh Tibornak urnás temetése.¹⁶⁸ Gyászszertartásában az amerikai szokáselemek jelenítődtek meg, amelyek a helyi résztvevőkben az ünnep jellegét emelték. A szertartás bemutatása közben arra irányítom a figyelmet, hogy a hagyományos temetkezési szokástól eltérő gyászszertartás hogyan kap másodlagos funkciót, amelyben a közösségi összetartozás élménye erősödik fel, valamint igazolása annak, hogy a közösségből kivált személy halála után hogyan válhat újra az itt élők szimbolikus tagjává.

A résztvevőket Haszmann Pál, a Csernátoni Falumúzeum vezetője mozgósította, akit rokoni kapcsolatok kötnek az elhunythoz. Így több résztvevő jelenlétét a szertartásra felhívó egyén személyes kapcsolatai mozgósítottak, valamint a megyei napilapban megjelent gyászjelentés is a szertartásra felhívó funkciót erősítette. Az itt megjelent szöveg kommunikációs funkciójában a felhívás mellett az elhunyt személyét és élettörténetét közvetítette az olvasó fele.

A református templomban tartott szertartás kiemelt pontja az elhunyt élettörténetének és életútjának ismertetése volt. Ez a gesztus azért értékelődik fel, mert a közösségből több évtizede (ötvenes évek) elköltözött személy elveszítette a személyes kapcsolatait a falu közösségével, valamint a nála fiatalabb generációval nem is alakíthatott ki kapcsolatokat.

A lelkész szertartása¹⁶⁹ után az amerikai gyászszertartás mozzanataiként a hozzátartozók búcsúbeszéde következett. Az özvegy (Gábor Anna) megszólalása, mint hiteles információk birtokosa, rekonstruálta az elhunyt élettörténetét. Beszédének kihangsúlyozott pontjai az amerikai magyarság sorsáért vállalt felelősség, amelynek erősítése megvalósult a magyar cserkészcsoporthoz, magyar házak, folyóiratok alapításában, valamint az anyaországgal való kulturális kapcsolatteremtés létrehozásában. Szövegének háttérében kitér személyes kapcsolatukra, amelyet unokája

¹⁶⁸ Több urnás temetés nem volt Csernátonban.

¹⁶⁹ Az elhunyt életútjába jelenre való politikai utalásokat is beépített.

szavaival zár, ezáltal a generációk közti folytonosság érzetét erősítve a hallgatókban. Egy teljes és lezárt életpályaként mutatja fel férje életét.

Az erdővidéki esperes (Nagy Károly) vallási motívumokkal megfogalmazott búcsúztatójában a közösségért és a nemzeti értékekért felelős értelmiségi személyként jeleníti meg.

A családtag (unokaöccs) beszédében a személyes kötődések, a veszteség érzései fogalmazódnak meg.

Az elhangzott beszédek a csernátони résztvevőket szólítják meg, amelyek által egy közülük elszármazott ember élettörténetét megismerve fogadják újra a közösség tagjává. Az idegen környezetben nemzeti feladatvállalása felértékeli, misztifikálja személyét. Az ünnep jellegét erősítette a nemzeti szimbólumok megjelenítése: magyar zászló, a templomban a *Hymnus*, a temetőben a család kérésére a *Székely himnusz*, valamint a *Magyarok világhimnuszának* eléneklése. Az urnát átkötő nemzeti szalag, valamint az urnát sírba helyező fiatalember székelyruhás öltözéke (nem helybeli) szintén felerősíti az elhunyt nemzeti és közösségi kötődéseit.

Az egyéni és közösségi, valamint nemzeti értékek együttes megfogalmazása fejeződik ki a szertartásban, amely által kihangsúlyozódik az elhunyt családjának a nemzethez, és egy szűkebb közösséghez való tartozása.

A gyászszertartás abban is eltér az itteni temetkezési szokástól, hogy meghosszabbították az elhalálozás és temetés közti időt. Ezért a most lezáruló beépítő rítus már a gyász folyamatában van, ami érződött a családtagok kiegyensúlyozott viselkedésén is. A résztvevőkön a gyászuha az ünnepi öltözék szerepét töltötte be. A lovas gyászkocsi és gyászmenet felállítása a templom és temető közti térben a helyi temetések imitációját követte. A temetőben újonnan felállított kopjafán feltüntetett elhunyt hozzátartozók nevei szintén a család egységét erősítette a szertartáson résztvevőben.

.

VIII. Az ortodox halottas szokáselemek a csernátoni és környékbeli románok szokásaiban

VIII. 1. A csernátoni románok etnikai és felekezeti kötődései a temetkezési szokásukban

A Csernátonban élő román nemzetiségű egyének nem alkotnak egy zárt közösséget. A jelenben kevés vegyes házasságban élő román személy mellett a rendőrök¹⁷⁰ alkotják a helyi románságot. A román rendőrök gyakori áthelyezése nem teremt lehetőséget arra, hogy véglegesen letelepedjenek családjakkal. Szokásaik távoli román vidékekhez kötik családjukat. Életfordulóhoz kapcsolódó szokásaikat nem itt élik meg, hanem szülőföldjükre térnek vissza. A kalendarisztikus szokásaik közül etnikai többletjelentéssel a Húsvét bír, amely a magyar lakosság ünnepétől gyakran más időpontra tevődik.

Csernátonban a XIX-XX. század folyamán a románság jelen volt. A politikai átrendeződések, az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetbe való kerülése során jelenlétük és közéleti szerepvállalásuk időnként felerősödött, a jelenre pedig megszűnt. A román etnikum és az ortodox felekezeti megjelölés szorosan egymáshoz kötődik, viszont a régi népszámlálás eredményeit összehasonlítva az a jelenség ismerhető fel, hogy az ortodox felekezethez kötődő személyek a politikai szerepvállalásnak megfelelően nem mindig vállalják etnikai hovatartozásukat.¹⁷¹

1941-ben a román családnevek magyarosításával¹⁷² és a református felekezethez való csatlakozásukkal igyekeztek felszámolni a román etnikumhoz való kötődésüket, amelynek a magyar lakosság értékítéletében mindig egy pejoratív jelentése volt. Az

¹⁷⁰ A településen élő hat román rendőr közül egy magyar nemzetiségű.

¹⁷¹ Csernáton község lakossága 1850-ben 4857, amelyből 402-en vallják magukat románnak, felekezeti szempontból 324 ortodox, 102 görög katolikus, 850 római katolikus, 3580 református, 1 izraelita. 1880-1920 között elvétele vallja magát románnak néhány személy (1880-ban 9 román, 1990-ben 3 román), viszont az ortodoxok és görög katolikusok száma jelentős (1880-ban 346 ortodox és 30 görög katolikus, 1900-ban 222 ortodox és 34 görög katolikus). 1941-ben 9-en vallják magukat románnak és 27-en ortodoxnak, valamint eltűnik a görög katolikusok feltüntetése. 1992-ben 45 román és 46 ortodox jelenik meg. Varga E. 1998, 90-91, 137.

¹⁷² A következő családnevek utalnak román eredetre: Máthé (Mateiu), Nagyoláh, Niculy (Nicui), Oláh, Timár, Ráduly (Radui).

adatközlők emlékezetében a románság szerepvállalása az 1940-es évek második felében válik jelentőssé, amelyet a Bécsi Békeszerződést követő sérelmek válaszreakciójaként értelmezhetünk. A felsőcsernátoni román család magántulajdonán szereplő ortodox harangot magyar résztvevők megsemmisítették („*leverték*”), és sértő verbális közlésekkel illették. Majd Erdély újra Romániához való csatolását követően a harangláb megsemmisítőjének egyik résztvevőjét fizikailag bántalmazták. Az akkor politikai szerepet és a helyi románság érdekeit képviselő család nevét magyarosította, református felekezetű, és az Ortodox Temetőben lévő családtagjainak a sírját gondozatlanul hagyta. Két emberöltő távlatából a család etnikai kötődése megváltozott. A XX. század második felében más településen élő és szolgálatot teljesítő egyházi vezetők időszakos jelenlétével irányították egyházuk életét. Ezekben az évtizedekben egy-egy lelkesebb egyháztag töltött be irányító szerepet. Az 1989-es rendszerváltást megelőző években rendszeres egyházi szolgáltatás volt jelen.¹⁷³ Az akkori egyházi vezető (pópa) kapcsolatban állt a román kommunista titkos szolgálattal (Securitate), akinek a rendszerváltást követő időszakban rejtőzködnie kellett. Az ő eltávolítása után ortodox egyházi vezető nem került a településre. A ritkán sorra kerülő egyházi szolgáltatásokat újra más helységről érkező egyházi irányító végzi el.

A rendszerváltás előtt is a román felekezetűek vegyes házasságban éltek, ezért gyakran a családok felekezeti hovatartozása megoszlott. Meghasonult példa az elmúlt évtizedben elhunyt ortodox kántort, fia utasítására a református temetőben, a magyar szertartás elemeivel kiegészítve temették el. A román családtagok a községben nagy távolságban élnek egymástól. Helyi egyházi irányító hiányában gyakran előfordul, hogy az istentiszteleten csak a gondnoknő van jelen. Ennek a távolmaradásnak hátterében a közösségi életet szervező egyén hiánya, valamint a nagy lokális távolságok mellett, meghatározó szerepe van a románságról való véleménykifejezésnek. Az ortodox egyház gondnokságát betöltő asszony¹⁷⁴ szerint, a régi román családok leszármazottjai hátrítják magukról a román eredetet, ennek felemlítése sértésnek számít.¹⁷⁵

A kis számban élő román lakosság halottas szokásaiban a templom szakrális tere kiemelt szerepet tölt be. Gyakran ide ravatalozzák fel az elhunyt családtagot, valamint a

¹⁷³ Az ortodox templom 1872-ben épült, akkor a falunak ebben a részében éltek a román családok.

¹⁷⁴ Román vidékről származik, vegyes házasságban él a faluban három évtizede, a magyar nyelvet használja környezetében.

¹⁷⁵ „*Nem es akarják tudni, erősen lenézik az ortodoxokat, csinálnak diferenciát (különbség).*”

templomkertbe temetik el.¹⁷⁶ A temetést követően a pap által megáldott ételeket közösen a templomkertben fogyasztják el. A halottas szertartás fő étke az édesített főtt koptatott búza (koliva). Ebből külön készítenek a pap és a jelenlevők részére. A rituális kalácsokból gyertyát tartó kerek kalácsot és pereceket készítenek. A rituális étek elkészítését és azok szimbolikus jelentését majd a zabolai románok halottas szokásainak bemutatásában részletezem.

Jelentős a hat hétre és egy évre sorra kerülő megemlékezés, mely alkalmakra megismétlik a főtt búza (koliva) elkészítését. A szokás lelki kötődések megélésére szemléletes példa magyar környezetben, s ennek következtében kevés román halottas szertartáson részt vevő román asszony története, aki egy év során többször is megismételve elkészíti otthonában a halottas szertartások ízesített főtt koptatott búzáját (koliva).¹⁷⁷ Családtagjaival közösen fogyasztja el. Szűk körben transzcendens tartalmát veszítve adja át otthonról hozott tudását gyermekének.

Az ortodox temetkezési szokás falusi környezetben előforduló szimbólumait jelenítették meg a családi kertbe temetett férfi temetésén, amikor bárányt dobtak át koporsója felett. Az ortodox halottas szertartás jellegzetes szimbolikus tartalmat megjelenítő *fát* (pomul) az adatközlők visszaemlékezése szerint az itteni ortodoxok nem készítenek. A szertartásból való kimaradása azért is valószínű, mert elkészítése specialistát igényel.

Erre a gazdag szimbolikus jelentést hordozó tárgyi elemre a zabolai románok halottas szokásaiban azért is kitérek, mert az egyik román család zabolai származású. Román tudattal és az ortodox egyházhoz való erős kötődéssel a zabolai származású pásztorember élt, aki az 1940-es években magyar katonai szolgálat következtében telepedett le az egyik birtokos magyar család szolgálatában. Magyar felesége követte férje felekezeti hovatartozását, habár a román nyelvet nem sajátította el. Temetésén a zabolai románoknál ismert ortodox rituálékát nem jelenítették meg. Egyházi vezető hiányában a virrasztó elmaradt. A temetés napján az ortodox templomban ravatalozták fel. A szertartás román nyelven folyt, viszont a túlvilágkép ortodox hiedelmeit megjelenítő szokáselemeket nem készítették el (főtt búza és kalácsokkal díszített fa), azokat a magyar lakosság szokásaival helyettesítették (pálinkával és kaláccsal vendégelték meg a résztvevőket).

¹⁷⁶ Öt családi síremlék van ebben a térben. A zabolai származású és erős román tudattal élő Vlad család sírjelen magyar nyelvű szöveg szerepel.

¹⁷⁷ A koliva alapanyaga koptatott búza, amit főzéskor cukorral és őrölt dióval ízesítenek. A halottas szertartásra készített ételre cukorból keresztet formáznak.

A közelmúltban vegyes házasság révén a faluba került román asszonyok,¹⁷⁸ ha felekezeti hovatartozásaikat meg is őrzik, de gyerekeiket a magyar apa felekezete szerint nevelik. A más térségből letelepedett asszonyok egymástól lokális távolságban élnek, és a nagy kihagyásokkal sorra kerülő egyházi élet hiányában nem tartanak fent intenzív kapcsolatot. Halottas szokásaikból a magyar lakosság számára a legfeltűnőbb a gyakori adakozás. Távol élő rokonaik halálát követően a gyász folyamán gyakran megvendégelik vagy megajándékozzák ismerőseiket elhunyt hozzátartozójuk emlékére.

A kollektív gazdaság alkalmazottjaként egy román család telepedett le a falu szegény körzetében. A családfő halálakor a felhagyott Ortodox Temetőt választották. A falu periferiájára szorult helyzetüket a temetés is követte. Szegény anyagi állapotuk és szűk társadalmi hálójuk következtében a legszükségesebb anyagi fedezetet tudták csupán biztosítani családtagjuk temetési szertartásában.

A Csernátonban élő románok etnikumhoz és felekezetéhez való viszonyulásában nem tárhatunk fel egy egységes képet. A magyar és többségében református felekezetű faluban való megjelenésük nem egységes. Jelenlétük gyakran kapcsolatban van a pásztorkodó foglalkozás betöltésével. Jelenleg is gyakori, hogy a juhtenyésztéssel foglalkozó gazdák román segédjuhászt (pakulár) alkalmaznak időszakos munkára. Jelen volt néhány gazdagabb és a református magyarságba asszimilálódó család. A politikai élet ideológiájának megfelelni akaró néhány család vállalta a román identitástudatot. A rendszerváltás után az egyházi vezető és a román kommunista titkosszolgálat szoros kapcsolatát megítélve gyengült a román nemzetiségi tudat, amely a felekezetéhez való kötődésre is kihatással volt. A távoli román vidékekről házasság révén letelepedett néhány román asszony felekezeti rituáléját gyakran szülőföldjére hazalátogatva éli meg.

¹⁷⁸ Kilenc vegyesházasságban élő család van.

VIII. 2. A környék románságának temetkezési emlékei

Kézdiszék falvaiban a román etnikum kis számban van jelen. A következő kiemelt falvakban találunk a helyi egyházi életre vonatkozó emlékeket.

Torján¹⁷⁹ külön elkülönített román temetőt különböztetnek meg, ahol néhány sírkő utal a kaszálóként használt terület régitemető jellegére. Idős adatközlők emlékeznek a temető közelében lévő régi fatemplomra, amelyet egy nagyobb templom építése érdekében bontottak el, és az újraépítés elmaradt¹⁸⁰.

Kézdiszentkereszt¹⁸¹ a település szélén lévő dombon található meg a régi román templom és azt körülvevő temető. A román eredetű családneveket viselő személyek nem emlékeznek a görög katolikus eredetre vagy nem látnak különbséget a két felekezet között. A népszámlálások feldolgozott eredményei rámutatnak arra, hogy az itteni románok görög katolikusok voltak. A sírköveken fellelhető családnevek¹⁸² arra utalnak, hogy az itt kiemelt román családok pásztorokká, juhtartókká foglalkoztak. Leszármazottaik magyaroknak vallják magukat és a jelenben római katolikusok. A templom közelében ismerhető fel az egyik volt román lelkész sírja.

Gelencén¹⁸³ a román templomot szintén temető veszi körül. A kihelyezett ortodox lelkész a környék kisebbségben élő ortodox felekezetű híveinek vallási életét

¹⁷⁹ Torja: 1850-ben összlakosság 4328, 145 román (ortodox nincs jelen, 153 görög katolikus); 1880-ban 16 román (6 ortodox és 188 görög katolikus); 1900-ban 33 román (3 ortodox, 214 görög katolikus); 1930-ban 110 (84 ortodox és 255 görög katolikus); 1941-ben 2 (2 ortodox és 5 görög katolikus); 1992-ben összlakosság 3675, román 22 (23 ortodox) Varga E. 1998, 114, 152.

¹⁸⁰ A görög katolikus felekezet betiltásával magyarázható az új templom építésének elmaradása.

¹⁸¹ Kézdiszentkereszt: 1850-ben összlakosság 1484, 99 román (104 görög katolikus); 1880-ban 3 román (124 görög katolikus); 1900 nincs román (1 ortodox és 110 görög katolikus); 1930-ban 30 román (5 ortodox és 110 görög katolikus), 1992-ben összlakosság 1371, 1 román (1 ortodox) Varga E. 1998, 107, 148.

¹⁸² Opra és Tódor (Todor)

¹⁸³ Gelence: 1850-ben összlakosság 2417, 53 román (71 ortodox és 162 görög katolikus); 1880-ban 6 román (1 ortodox és 196 görög-katolikus); 1900-ban 87 román (3 ortodox és 251 görög katolikus); 1930-ban 167 román (13 ortodox és 348 görög katolikus); 1941-ben 4 román (1 ortodox és 37 görög katolikus); 1992-ben összlakosság 4654, 58 román (60 ortodox) Varga E. 1998, 94, 140.

látja el. Az itteni temetőbe jelenleg a közelben élő katolikus magyar és cigány családok temetkeznek. A helyi lakosság emlékszik a görög katolikus eredetre.

Ozsdolán¹⁸⁴ az ortodox templom közelében élnek a román családok. A Bögözi családnevűekre jellemző az elmagyarosodás, a román tudat felekezeti hovatartozást jelent. A temető sajátossága, hogy gazdag magyaros motívumot tartalmazó sírjelt tartalmaz. A lokális közelségben élő hilipi sírkőkészítők csak tulipános motívumot tartalmazó sírkőmintával rendelkeznek, és ebbe a temetőbe is „magyarosnak” nevezett síremlékeket készítenek. A fakeresztek végződése is a kopjafák tulipán motívumait őrzik. Ortodox elemek a gyertyaégetésre készített mécsesek. Ortodox lelkész él a faluban, aki felekezetéhez tartozó egyéneket összetartja.

A kiemelt falvak román lakosságának egyházi múltjáról összegzésként megállapítható: görög-katolikus felekezetű román anyanyelvű (Gelence, Kézdiszentkereszt és Torja), valamint ortodox felekezetű (Csernáton, Ozdola és Zabola) juhtartással foglalkozó családok tartoztak ide. 1948-ban betiltott görög-katolikusokat az ortodox felekezet felvételére kényszerítették. Kézdiszentkeresztben és Torján a felekezeti hovatartozásukat elveszített román családok a római katolikus hitre tértek át, és román identitástudatuk megszűnt. Gelencén és Ozsdolán tovább él a román etnikumot felmutató ortodox felekezeti hovatartozás, viszont a vegyes házasságok és a magyar környezet az etnikai tudat gyengülését mutatja. A Csernátonban élő románok családok eltérő román vidékekről származnak. A régi családok magyarosították nevüket és a református felekezethez csatlakoztak. Ez azért is jelentős, mert ebben a helységben a kisbirtokosok – egy család kivételével – mind a református felekezethez tartoztak. Így a település rangosabb és gazdagabb rétegéhez tartozónak vélték magukat. A később letelepedő, elsősorban Orbaiszékről (Zabola) érkező pásztorok magyar házastársuk mellett, akár azt is áttérítve, megőrizték ortodox felekezeti identitásukat, de gyerekeik már gyakran feladják azt.

Orbaiszéken¹⁸⁵ egy erős nemzeti és ortodox felekezeti öntudattal élő románság van jelen. Általánosítva megállapítható, hogy lokálisan is elkülönülve, saját falurészbe

¹⁸⁴ Ozdola: 1850-ben összlakosság 1952, román 118 (ortodox 118 és görög katolikus 38); 1880 román 130 (161 ortodox); 1900 román 140 (144 ortodox és 19 görög-katolikus); 1930 román 275 (236 ortodox és 40 görög-katolikus); 1941 román 98 (131 ortodox és 8 görög-katolikus); 1992 összlakosság 3579, román 180 (170 ortodox és 4 görög katolikus) Varga E. 104, 146.

¹⁸⁵ Zabola, Vajnafalva, Papolc és Zágon

tömörülve élnek. A pásztorkodásra, juhtartásra épülő életformájuk a jelenben egy gazdag, a kereskedelembe is bekapcsolódó életformát teremt.

Az etnikai jelenlét és az ortodox felekezeti megmutatkozás együttesen jelenik meg. A településen lokálisan elkülönülve egy zárt közösséget alkotnak. Itt egy kettős szimbolikus térjelölés mutatkozik meg. Régi sajátos fatemplomaikat, s az azt körülvevő temetőiket egy-egy monumentális méretet öltő új szakrális tér újratemtésével erősítik meg. Az új templom építését követően a temetők helyszínét is átteszik az új környezetbe.¹⁸⁶ A régi templomokat és temetőket viszont gondosan rendezik és fenntartják továbbra is. A templom és temető körzetében útkeresztődésekre sajátos keresztjeiket állítják fel, valamint a régi és új templom homlokzatán feltüntetett szimbólum a román zászló. Ez a jelenség figyelhető meg Kézdivásárhelyen is. A régi és a város periferiáján lévő régi templomuk helyett az új befektetéseket, ingatlanokat és gyárakat tartalmazó telepre építettek új templomot. Itt a tér szűkossége miatt nem alakíthattak ki új temetőt. A temetőjüket a Katolikus Temető kőfalán kívüli területen jelölték ki.

¹⁸⁶ Zabola, Papolc és Zágony (Kézdivásárhelytől térben eltávolodó sorrendben)

VIII. 3. Az ortodox halottas szokások Kézdivásárhelyen és Zabolán

A kézdivásárhelyi¹⁸⁷ románság különböző vidékekről telepedett le, amely összefüggésben van a munkavállalással. Halottas szokásaikban az ortodox, román szokáselemek leegyszerűsített elemeit jelenítik meg. Az egyház által előírt és fenntartott elemek jelennek meg, s a különböző tájegységek és helyi variánsok egy egységes, az egyház által meghatározott szokásképet mutatnak. Az itteni halottas és temetkezési szokáselemek bemutatását párhuzamba állítom a zabolai románság elmúláshoz kapcsolódó megnyilvánulásaival, ahol egy zárt és történeti távlatban folyamatosan éltetett hagyományt jelenítenek meg.

A szokáselemek bemutatásakor kiemelem az elhunyt túlvilági életét irányító szokáselemeket, valamint a gyászmunka során a felszámolásra és az eltávolításra törekvő megnyilvánulásokat.

A román halottas szokásokban a halotti kalács mély szimbolikus jelentéssel bír. A három nagyobb méretű kerek kalácshoz az elhunyt bűneinek jelképes megjelenítése társul. A résztvervők részére megjelenített kisebb méretű kerek kalácsok elfogyasztása a bűn átvételeként és felszámolásaként jelenik meg. Ezt a funkciót tölti be a *koliva* (koptatott és édesített főtt búza) is. Az elhunytat és a sírt borral szenteli meg a pap. A temetés alkalmával az elhunyt magasságához hasonló gyertyát gyújtanak meg, amelyet negyven napig rendszeresen meggyújtanak.

Erős ajándékozási kötelezettség jellemző a gyászolókra. A papnak a temetést követően törülköző kendőt ajándékoznak. Hat hétre a halott ruháit szétosztják. A helyi ortodox pap közlése szerint Moldvában az elhunyt lakásában fellelhető minden személyes tárgyat elajándékoznak.

Az elhunyt papot a szolgálatát teljesített templom mellé temetik el egyházi öltözetében és Bibliájával. A földi világ analógiájaként a túlvilágon is szolgálatot teljesít. Ravatalán koporsója mellett negyven gyertyát gyújtanak meg, jelezve Krisztus mennybemenetelét.

¹⁸⁷ Kézdivásárhely: összlakosság 1850-ben 3559, 24 román (1880-ban román 24 és görög-katolikus 5); 1900-ban 37 román (63 ortodox és 46 görög-katolikus); 1930-ban 263 román (205 ortodox és 51 görög-katolikus); 1941-ben 32 román (28 román és 4 görög-katolikus); 1992-ben összlakosság 21304, román 1810 (1369 ortodox és 441 görög-katolikus) Varga E. 1998, 74, 127.

A megemlékezések (pomána) hat napra, hat hétre, majd egy évre, valamint hét évre követik egymást.

A kovászna-orbai medencében megtelepedett zabolai románság¹⁸⁸ magyar környezetben is az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokásaiban a román kultúra elemeit őrzi tovább. Nagy gondot fordítanak a halottaik végtisztességére és az ezt kinyilvánító szertartásos pománákra. A pomána megjelölést a halotti torra és ennek kellékeire használják, amelyet az elhunyt lelkéért való adományként értelmeznek. Az itt megjelenített ételek egy részét csak erre az alkalomra készítik. A rítus lényegi és időbeli pontjai megszabottak. Egy halott után a következő időpontokban tartanak pománát: temetéskor, hat hétre, három hónapra, félévre és évente egyszer az első hét évben. A család anyagi körülményétől függően egyes fázisai kihagyhatóak. Sanda Larinescu a pománáknál a következő egységeket különbözteti el: az első pomána egyfajta felhívás, mely a halott lelkét segíti egyik világból a másikba, a negyven napra készített második pomána a lélek mennybemenetelét segíti, az ezt követő pománák a halott lelkének segítése mellett az ősökkel való kapcsolattartásról is szólnak.¹⁸⁹

A pomána kísérője a *fa* (pomul), melyet a világfa képzetével állíthatunk párhuzamba. A koporsó mellett feldíszített faág és az életfa között szemantikai hasonlóság állítható fel. Az elmúlásban a lélek továbbélését szimbolizálja. A románok a *fa* elkészítéséhez vidékenként változóan gyümölcsfa ágát használják fel. Leggyakoribb az almafa, utána szilva- és körtefa, de előfordulhat cseresznye- vagy meggyfa is.¹⁹⁰

Az ágot a koporsó mellett egy vederbe helyezik. A vízbe helyezett fa a két világszint függőségi viszonyát szimbolizálja.¹⁹¹ A faág gazdagon díszített, amely azt is érzékelteti, hogy a hosszú túlvilági út során szükség van a bőségre. A román halottkultusz vizsgálói szerint a gazdagon díszített fához az a hiedelem társul, hogy a túlvilágra vezető úton az elhunyt lelkét feltartóztatják és a továbbhaladásért vámot kell fizetnie.¹⁹² A zabolai románok hiedelemvilágában ez az elem úgy jelenik meg, hogy a víz és az élelem a hosszú út során a lélek szomját és éhségét enyhíti. A fát a helyi hagyomány szerint díszítik. Erre az alkalomra rituális kalácsokat készítenek. A búzalisztból készített kalács

¹⁸⁸ Zabola: összlakossága 1850-ben 2006, 127 román (127 ortodox); 1880-ban 199 román (208 ortodox); 1900-ben 289 román (290 ortodox); 1930-ban 541 román (531 ortodox); 1941-ben 478 román (484 ortodox); 1992-ben összlakosság 3555, 934 román (908) Varga E. 1998, 120, 156.

¹⁸⁹ Larinescu, 584-585.

¹⁹⁰ Marian, 57.

¹⁹¹ Durand, 422-424.

¹⁹² Marian, 111.

az életet, a bőséget jelképezi. Ezek a kalácsok más alkalmakra nem elkészíthető sütemények, hanem „szellemi táplálékok”.¹⁹³ Szakrális jelleggel rendelkeznek, és szerepük van a földi és túlvilág közötti közvetítésben. Például a „*forfecat*” (olló) nevű kalács megformálásával a két világszint közötti kapcsolat átrendezését sugallja, segít a halott lelkének kilépni ebből a világból és átjutni a túlvilágba.

A kalácsok elkészítője a falu egyik köztisztelőjében áll, szegényebb özvegyasszonya. Az özvegyi kritérium ennek a szerepkörnek a betöltésében jelzi, hogy erre a szertartásos alkalomra készített kalácsok elkészítőjének teljesen tisztának kell lennie. Nem élhet nemi életet, és túl kell lennie a termékenység hordozó életkoron. A kalácskészítő közvetítő, hiszen az általa készített rituális kalácsok formai jegyei alapján jelentést kapnak az élők és halottak világszintjének szimbolikus értelmezése között.¹⁹⁴ Szegénységével is szerencsét jelent a halott túlvilági útján. A falu román lakosságának életében a halottas kalácsok a technikai tudás és a rítus átadásával élnek tovább. A kalácsot készítő asszonyok kevesen vannak, így előfordul az is, hogy Zaboláról hívnak kalácskészítő asszonyt a szomszédos Pávára. A zabolai románok szükségesnek látják a fa előállítását. Specialista hiányában a szomszédos kisváros, Kovászna pékségében rendelhető meg.

A városban készített kalácsok ornamentikája leegyszerűsödik, több forma ki is marad. Az első megemlékezésre (pomána) harmincöt, a másodikra huszonöt, a harmadikra húsz és az ezután következőkre tizenöt kg lisztet használnak a kalácsok elkészítésekor. Az elhunyt emlékére szervezett megemlékezés (pomána) folyamatát meghatározza a hozzátartozók társadalmi helyzete is. A szegényebb családokban az elhunyt első pománájára a kalácsokat már csak huszonöt kg lisztből készítik, valamint a második évtől a hetedik évig ki is hagyható. A kalácsok díszítése és nagysága különbözik. A kisebb méretűeket a fára akasztják, a nagyobbakat a fa alatti padra helyezik. A fára akasztott kalácsok formája háromféle, ezeknek „*colocei*” (kalácsok) a jelölésük. Mind a három formából kilencet készítenek. Melléjük mindenből kilenc darab almát, diót, töltött kekszet és csokoládét akasztanak a faágra. A „*măocoloci*” lyukas közepű kalácsot a vederre helyezik, ezen keresztül helyezik az ágat a vederbe. A kalácsnak ez a formája és elhelyezése más életfordulókhoz kapcsolódó szokásban is előfordul, hiszen a lakodalmas szokásba szexuális szimbólumként épül be. A két kerek alakú „*parastas*”, a létra alakú „*scara*” (létra) és az ellipszis formájú „*forfecat*” (olló) kalácsot a padra

¹⁹³ Hoppál – Jankovics, 113.

¹⁹⁴ Larinescu, 585.

helyezik. A „*forfecat*” nevű kalács ollós formájához kapcsolódó hiedelem szerint segít elszakadni a földi világtól és átjutni a túlvilágra. A „*scara*” (’létra’) létra formája szintén a mennyország fele való előrehaladást szimbolizálja. A kalácsok közé hármásával összekötött gyertyákat illesztenek. A kalácsok illetve a gyertyák száma misztikus: az ágon elhelyezett kilencszer háromféle kalács, szintén kilenc szárú kísérő díszítmény. A hármasszám, és ennek háromszorosán ismétlődő variációja az isteni teljességet szimbolizálja.¹⁹⁵ A túlvilág fényét jelképező gyertyák Krisztust szimbolizálják.

A fa alatti padra a halotti torra készített ételekből is helyeznek: egy tányér levest és sóbafőttet, kolivát (’édesített főtt búza’) és bort. Böjtös időben a kalácsba nem tesznek tojást, és húsos étel helyett rizses ételt készítenek. Az ételek fontos szerepet játszanak a halottas szertartásban, hiszen nemcsak az élők, hanem szimbolikus jelentésben a halottak is részülnek belőlük. Az evés aktusában a halál és feltámadás játszódik le. Durand szerint ilyen alkalmakkor a táplálékok titokzatos erőt tartalmaznak, amelyek az örök elixír tartozékai.¹⁹⁶ A szertartás végén a pap a bort a kolivára önti, miközben a gyülekezet „*In veci pomenire...*”-t énekli. A fát a háztól a temetőig az elhunyt neméhez és korosztályához tartozó egyén viszi. A gyász időszakában az elhunyt hozzátartozóit a bőkezűség jellemzi. Osztogatásukkal a halott lelkének túlvilági útját próbálják elősegíteni. A temetés ideje alatt, majd a későbbi pomának során a háznál, a templomban és a temetőben kolivát osztogatnak. Zabolán a koliva megfőzött s héjalt búzából készül, amelyet édesítenek és ízesítenek. A búza összetett jelentéssel bíró szimbólum. Jelképezi a folyamatosan újjászülető erőt, s magában hordozza a megváltó jelenlétét, valamint a közös elfogyasztása az elhunyt bűneinek a átvállalását is jelenti.¹⁹⁷ A papnak és kántornak két „parastas” (kerek) kalácsot, törülközőkendőt és gyertyát ajándékoznak. A fát a temetés után a halottfürösztő asszonynak ajándékozzák.

A koporsó felett bárányt tesznek át, utalva Krisztus feltámadásának történetére. A férfiak a gyász kezdeti időszakában hat hétig nem borotválkoznak.

Az ortodox egyházi szertartás a temetési szokásokban egy gazdag szimbolikus jelentéssel bíró helyi sajátosságokat megjelenítő forgatókönyvet teremt. A történeti távlatban egy térben élő lakosság megnyilvánulása kidolgozott, gazdag motívumrendszerrel tartalmaz. A városi környezetbe különböző helységekből és földrajzi környezetből letelepedett lakosság egy leegyszerűsített és az egyház képviselője által

¹⁹⁵ Hoppál, 77.

¹⁹⁶ Durand, 323.

¹⁹⁷ Maian, 82.

irányított szokáseseményt követ. A csernátoni vegyes házasságban és kis számban élő románok a hiedelmek jelentéseit (pl. adakozás, hat hétig a borotválkozás felfüggesztése, megemlékezések) ismerik, de a szimbolikus szokáselemeket nagyon leegyszerűsített formában jelenítik meg.

IX. A cigányok viszonyulása a halálhoz

IX. 1. A temetés helye az életfordulók szokásaiban

A felső- és alsócsernátoni cigányok egymástól lokálisan és társadalmi érintkezéseikben is elkülönülve élnek, amelynek tudatos működtetését az önmagát prioritással kitüntető alsói cigány megszólalás így emel ki: *„temetésre összejárunk, amikor találkozunk, de nem megyünk oda.”*

Az elkülönülés látszólagos viselkedési különbségei mögött gazdasági háttér is van, *„egyformák vagyunk, csak a szájuk nagy. Mű nem szeretjük a huncutságot.”* A felsőieket hangoskodásukkal, lustaságukkal bélyegzik meg.

Házasodási szokásukban is követik az elkülönülést, így a rokoni kapcsolatokat más falvakhoz kötik az alsói és felsői cigányokat. A két falurész cigány lakossága közt, ha előfordul házasság, akkor alsóiak nőszülnek. Az alsói leányok viszont nem választanak felsői férjet, *„ezek es megválasszák egy kicsit a maguknak valót.”*

A falu cigánylakossága dálnoki, futásfalvi, márkosfalvi és torjai cigányokkal tartja elsősorban a társadalmi kapcsolatokat, így a rokoni hálózat szélesesen kiterjed a szomszédos falvakra.

Az emberi élet fordulóihoz tartozó szokások körükben széles résztvevő közönséget mozgatnak meg, amelyek közül a legfontosabb viszonyítási pont a lakodalom. Keresztelőre és temetésre gyakran mondják, *„olyan szép s nagy volt, mint egy lakodalom”*; illetve olyan ételeket és annyfélét készítenek, mint egy lakodalomra; *„annyian voltak,” „annyi pénzt adtak, mint egy lakodalomra.”*

A társas összejövetel nagyságának és a közösségi megmutatkozás szándékának a kiemelése főleg temetkezési szokásukban, aminek a lakodalomhoz való hasonlítása a felértékelés és megszépítés szándékával egészül ki. A temetésről utólag alkotott értékelés a társas találkozás nagyságát és élményét emeli ki, amit már nem akar utólag az elmúlás félelmével beárnyékolni, és ezért az emberi életfordulóhoz kötődő szokások közül a pozitív jelentéssel bíró rendeli melléje, ami nem általános és nem ekkora közösségi összejövetelt mozgósító esemény körükben.

Szokásaikban egy kollektív cigánykultúra maradványait éltetik tovább, amelynek főbb sajátosságait az emberi életfordulókhoz kötődő szokásaikból emelem ki, és a temetkezési szokásaikban egy elmélyültebb elemzésben részletezek.

A közelmúltban és manapság is gyakori a leányszöktetés, melyet általános szokáseseményként tartottak be. Nem a lakodalom és a hozomány elmaradása miatt tették, hanem a fiatalok ezzel a tettel készítették fel családtagjaikat az esküvő előkészületeire. A szökés lehetett a faluban, vagy ha a szülők nem engedélyezték a házasságot, akkor távolabbra, valamint hosszabb időre (főleg regáti városokba, vagy Brassóba). Hazatérésük után a család befogadta őket, s megtartották a lakodalmat.

A keresztelés már egyházi beavatkozást igényel, nem fordítanak nagy szerepet a keresztelő megtartására. Rendszerint, ha mégis sor kerül rá, késleltetve nagyobb korban keresztelnek, eltérően a falu magyar lakosságától, így egy más keresztelési rítust követnek.

IX. 2. Az átoktól és haláltól való félelem

A cigányok halottas szokásaikba nagy tömeget kapcsolnak be. A halottas elemek mindennapi életüket mélyen átítatja. „A halált mindenekelőtt az ismeretlenség, és a tőle való félelem jellemzi a legjobban.”¹⁹⁸ A cigányok egyedi szokása, hogy nem istenre átkozzák meg magukat, hanem a szülőkre, a család legkedveltebb tagjára, vagy saját magukra vonatkoztatják annak hatását.¹⁹⁹ Az átok a hosszasan tartó betegséggel és a halállal kapcsolatos. Gyakori átokformula: „*A rák egyen meg!*”; „*Temessenek el!*”; „*Száradj el!*”; „*Vegyéki a beledet!*” stb.

A cigányok közhelyszerűen naponta átkozódnak, gyakran az őszinteség kifejezésének alátámasztásaként használják, viszont mindennapi gyakorisággal ismétlődő átok és a végiggondolt, rontó szándékkal megfogalmazott átok között különbség van. A naponta ismétlődő átkok megfogalmazásak nincs félelmet keltő hatása, gyakran a vicc szerepét töltik be. Az igazi átok saját belső törvénykezési szokásuk,²⁰⁰ ritkán alkalmazzák, mert ha az ellenkezője bizonyosodik be, akkor az átok visszaszáll az átkozóra. Az egyik cigány adatközlő szemléletesen fogalmazza meg az átok elhangzásakor életbe lépő rituális viselkedés háritó elemét. „*A hazugságban megfogják egymást. Mikor a cigány megátkozza magát, gombot vagy ilyesmit teszen, hogy ne őt fogja meg az átok, s ott hordja magán.*” Az igazi átkot mágikus eljárással, több esetben az átokkötés szakrális tárgyaként használt szentelt gyertyával hajtják végre. Az átokkötés nyilvános, tudomást szereznek róla a szomszédok, és továbbadják a hírt az ismerősöknek, mert a fel nem oldott átok a halálfélelmet kelti életre.

Az adatközlők közléseiből rekonstruált átokkötés mágikus eljárását konkrét személyhez kötni nem tudom. Tudásukban, mint a legrosszabb rossz létezik, amelyet kiszínezve jelenítenek meg. A kutatás kezdetén azzal szembesültem, hogy magyar résztvevőként igyekeztek minél különösebb és valóságtól eltérő történetekkel feltűnni, amely a magyar ember becsapásáról szól, s mely számukra a csoportos jelenlétben sikerélmény. Ezért sajátos hiedelmeiket csak a több alkalommal megfogalmazott narratív sémákból emelem ki. Körükben a hangfelvétel készítéséről is leszoktam, mert a magnó egy olyan mesterséges beszédhelyzetre adott lehetőséget, amelyben már a

¹⁹⁸ Kunt 1981, 146.

¹⁹⁹ Farkas 1983, 133.

²⁰⁰ Rézműves 1998, 21.

szereplési igény került első helyre. Megfigyelő, résztvevő magatartással tárom fel halottas szokásaiknak főbb jellegzetességeit. Kezdetben a fényképész szerepével azonosultam, amelynek elfogadását erősítette a „*postamesterné fiának*” számukra fontos jelentése. Szertartásaikon kezdetben csak részben voltam jelen, ami azt jelenti, hogy a virrasztóban rövid ideig időztem, valamint a temetőből is az egyházi szertartást követően távoztam. Ez egyrészt azért is adódott, hogy a lehetséges fényképrendelés lehetősége „látszólag” felforgatta a temetéshez általam szükségesnek tartott rendjét. A megnyilvánulások értelmezéséhez időbeli távlatra volt szükségem, valamint a gyakori jelenlétem által számukra is a megszokottság érzete kellett jelenlétemhez társuljon.

A cigány temetkezési szokásokban való részvételem általuk elfogadott lett. Nem léptem át a magyar ember szerepkörét, egy vendég fogadásának felértékelt figyelme vett körül. A kezdeti magyarázkodás viszont kezdett háttérbe kerülni. A résztvevő-megfigyelő szerepem addig lett elfogadott, amíg egy rendkívüli és a nyilvánosság előtt közösségi összefogást igénylő eseménykor jelenlétemet idegennek érezték, és a kultúrájuk iránti érdeklődést a hivatalos szervek felé való tájékoztatásnak és a nyilvánosság bekapcsolásának vélték. Erre a jelenségre egy esettanulmány keretében később térek ki.

Az átkozódással kapcsolatos megnyilvánulásaik azt a felismerést erősítik bennem, hogy a templom és a pap a cigányok képzetében az átokkal és a halállal kapcsolatos.²⁰¹ A pap lehet az átok megkötője, s így személyében a gonosz, a halál hordozója is. Az egyházi képviselőktől való idegenkedés abból adódik, hogy a pappal rendszerint halálesetkor érintkeznek, valamint a temetés egyházi szertartása számukra anyagi megterhelést jelent. Az egyház vezetőitől való idegenkedésüket az antropológus Piasere²⁰² a szimbolikus színélményükkel is kapcsolatba hozza. Így a fekete öltözék a gyász színeként a halállal asszociálódik. Életük során egyházadót nem fizetnek, ennek törlesztése az utódokra marad. Régen szokás volt az alkudozás az illető felekezetű (református vagy katolikus) pappal. „*Megalkudtak*” egy összegben, melynek kifizetése

²⁰¹ Ennek ellentétes példája az Ozsdolán élő cigány családok, akik nagy számban a pünkösdisták felekezetéhez tartoznak. A településen megjelenő új felekezeti csoportosulás szervezői az erős katolikus identitással élő magyar környezetben a cigány lakosság közül szervezett be nagyobb számmal tagokat vallási csoportjukba. Az ide tartozók számára az intenzív vallási élet egy kontrollált viselkedést jelent, viszont sajátos rítusaik beépülnek az új felekezeti elvárásokba. Így a temetésen az alkohol fogyasztása kisebb mennyiségben ugyan, de jelen van, és sajátos beszédtema viszont a vallás és a hit.

²⁰² „... a fekete a halálra, a gyászra, a szerencsétlenségre, az éjszakára, a papokra és az apácákra utal (azokra, akik feketét viselnek), míg a piros színhez az élet, a szerencse, a fény ... fogalmát kapcsolják. Ezzel szemben a fehérnek, akárcsak a feketének, negatív jelentése van, mert elsősorban a betegség és a kórház szinonimája (Piasere 2001, 261.).

után a lelkész egyházi temetésben részesítette az elhunytat. A felsőcsernátoni református lelkész nem fogadja el az alkudozást, visszamenőleg tizennyolc éves kortól kéri az egyházi adót. A család, ha nem rendelkezik nagyobb pénzüsszeggel, akkor a cigány közösség, hasonlóan egy nagy családhoz, kölcsönt ad az elhunyt hozzátartozóinak.

A cigányok nagycsaládként való megnyilvánulása abból is átlátható, hogy végrendeletet nem készítenek. Más a magántulajdonhoz való viszonyulásuk. Nincs éles határ a megszerzett javak birtoklásában. Ennek a kijelentésemnek igazságtartalmában az utóbbi években átértékelődést látok. A gazdagabb cigánycsaládok anyagi javainak használatában egy elhatárolódás, a szűk család képe jelenik meg.

Egy temetés alkalmával a kiadások nagyok, sokat áldoznak a halott tiszteletére. A halott tiszteletének megadásában nagy szerepet játszik a félelem. Az eddigiekből is látható, hogy nem élnek mély vallásos életet, az elmúlás köré hiedelmeik társulnak.²⁰³

A halott eltávolításának funkciója nagyon erős. A cigányok bármilyen alkalmi munkát elvégeznek a magyaroknak, ugyanakkor halottaikat nem öltöztetik fel, hanem magyar halottöltöztető asszonyt fogadnak. Ezért a halottat nem mindig mosdatják, annak elmaradása esetén csak az arcát mossák le borral, hogy szép legyen.

A halott és az élők világának elválasztottságát mutatja az is, hogy a halottat újonnan bevásárolt, nem használt ruhákba temetik, régi személyes dolgait, ruháit megsemmisítik (vele temetik el vagy elégetik). A halott személyes tárgyainak megsemmisítése vagy felszámolása a cigány halottas szokások nemzetközi szakirodalmában általánosan visszatérő elem.²⁰⁴

Ezt a jelenséget a hiedelemvilágukban élő kollektív tapasztalati megnyilvánulás jegyének tekinthetjük. Az elhárítás mögött kapcsolatot kell teremtenünk a halálhoz való

²⁰³ Rostás–Farkas 1983, 137–138.

²⁰⁴ Az angliai traveller romák: „A temetés után a halott személyes javait meg kell semmisíteni, mivel azok egyrészt tisztátalanok, másrészt pedig mágnesként vonzzák a mulót” (Okely 2001, 217.).

Az észak-olaszországi romák: „Az elhunytak szinte minden tulajdona használhatatlanná válik az élők számára: meg kell semmisíteni, el kell adni vagy el kell hagyni azokat” (Piasere 2001, 234.).

A Francia-Középhegységben germán hatással élő manusok: „Semmit sem szabad megőrizni, mondják a manusok. És valóban, a lakókocsit (binnen az elhunyt tárgyaival), ahogyan néha az autóját vagy a teherautóját is elégetik. A halott hátrahagyott ékszereit és pénzét [...] a sírba teszik, vagy a temetési szertartásra, a sír készítésére, illetve díszítésére költik [...] Ha nem semmisítenek meg valamennyi tárgyat, hanem néhányat megőriznek közülük, amelyeket csak nagyon óvatosan szabad használni ezután, épp azért viselkednek így, hogy nyilvánvalóvá tegyék bizonyos elemek különlegességét, és az összes többi semlegességét” (Williams 2001, 272–286.).

személyes viszonyulásukban. A bemutatott rítusok, viselkedési megnyilvánulások mögött gyakori a haláltól való félelem. Ezért az elhunyt objektumaival érintkezve a személyes halál gondolata erősödik fel. Így egy rendezett, rítusokkal irányított kapcsolatot kell fenntartani, hogy az elhunyt és az élők közti átmenet elhatárolódjon egymástól. Ennek a feltételezésnek a rítusokban megmutatkozó jegyeit követhetjük végig.

Az új ruha bevásárlása és a halott felöltöztetése gyakran a halál beállta előtti időpontra tevődik át, már súlyos betegek esetén, amikor már lehet következtetni a beálló halálra. Ilyenkor a halottól való félelmüket legyőzik és a családtagok végzik el az előkészítés szükséges teendőit.

A halál beállta után elkövetkező mozzanat a családtagok részére a papnál való jelentkezés, a községházán való bejelentés és a bevásárlás.

A halállal megindul a temetés előkészítése, amelynek egyik megnyilvánulása a holttest előkészítése, valamint a társadalmi tennivalók ellátása.²⁰⁵ A magyar és cigány halottas szokásokban megnyilvánuló lélektani motivációk fő különbségét éppen ebben a párhuzamban látom. A magyar családtagok számára fő törekvés, hogy a holttest előkészítésében amennyire csak lehetséges a legközelebbiek vegyenek részt, valamint az, akiben a család feltétel nélkül megbízik. A mosdatás és öltöztetés alatt a holttest meztelensége az esetlegest, a meztelenség szégyenérzetét kelti a hozzátartozóban az idegen előtt. Ezzel szemben a cigány hozzátartozó, ha teheti, átadja a holttest előkészítését az idegennek, és a társadalmi tennivalók megszervezésében aktívabb jelenléttel vesz részt.

Temetési szokásukban a magyaroknál is a múltban meglevő elemek közül többet is hosszabb távon őriznek. Ilyen a házasság előtt elhunyt fiatalok lakodalmi öltözéke. Az elhunyt házas férfiakat fekete kosztümben, fehér ingben és kalappal temetik el. A fiatal legényt nyakkendővel, a vőlegényt mirtuszkoszorúval. Az asszonyokat fekete ruhában, a lányokat pedig menyasszonyi ruhában. Az elmúlt évtized terepmunkája alatt fiatal cigánytemetés nem volt. Ezért a fiatalok lakodalmi öltözékét csak adatközlők felidézett emlékeiből emelem ki.²⁰⁶

²⁰⁵ Verebélyi 1998, 413.

²⁰⁶ Gelencén a közelmúltban elhunyt fiatal lányt menyasszonyi ruhában ravatalozták fel. A család ezzel a szimbolikus jelentést hordozó öltözkéssel megerősítette, hogy lányuk szűzként halt meg. A koporsót kézen vitték ki a temetőbe, amit a „*lánybarátok*” fekete öltözkében kísérték.

IX. 3. A hiedelem és rítus

Az elhárító és megsemmisítő funkciók közül nagyon erős az elhunyt tárgyi világának a felszámolása. Az eddig idézett szakirodalmi példák alapján is állítható, hogy a halott tárgyi világához a tisztátalanság érzete társul. Itt az öltözet felszámolásban nyilvánul meg. Az elhunyt kedvenc ruháját beleteszik a koporsóba, a használt ruháit a sírba dobják vagy elégetik.²⁰⁷ E megsemmisítő eljárás fontosságának hátterében a gazdasági helyzetet is ki kell emelni. Több hozzátartozó még a közelmúltban alkalmi munka elvégzése után elfogad a magyaroktól használt ruhát.

A halott eltávolításában és távoltartásában a következő hiedelmeket éltetik:

- A tükröt leveszik a falról annak érdekében, hogy a halott arcát ne lássák meg benne.
- Haláleset alkalmával este nem szabad vizet húzni a kútból, mert a vízben meglátják a halottat.
- Temetéskor a ravatal kivitele után fel kell fordítani az asztalt és a székeket, mert ha nem, hamar visszajön a halál.
- Haláleset alkalmával, míg a halott a házban van, a szemetet nem szabad az ajtó fele, hanem csak befelé seperni. Ellenkező esetben a szemét a halottra megy.
- Tor alkalmával enni kell adni a macskának és a kutyának, mert azt az ételt a halott fogyasztja el.

A bemutatott hiedelmek szintén az erős hárítás, elkülönítés és eltávolítás szerepét töltik be. Nagyon erős igény fogalmazódik meg az élők és halottak kapcsolatának a felszámolásában.

Túlvilágképüket rituális mozzanataikból, valamint nem tudatosan irányított megnyilvánulásaikból körvonalazom. A cigánytemetések amúgy is érzelmileg felfokozott állapotában, a búcsúzás pillanatában egy-egy egyén megszólalása a kollektív emlékezetben őrzött hitvilágot jeleníti meg. A sírnál elhangzó búcsú *„milyen szép házat építettünk neked,“ „element otthonról,“* valamint a koporsóba és a sírba helyezett pénz és a tárgyi emlékek arra utalnak, hogy hisznek a földi élet folytonosságát követő túlvilági életben.

²⁰⁷ A közeli településeken is hasonlóak a rítusok megjelenítése. Egy gelencei temetésből emelem ki, hogy a koporsóba helyezett pénz, cigaretta és ruha mellé behelyezték az elhunyt járását segítő botjait is.

A halott ravatalának felállítása után fontos teendő a rokonok értesítése. A halál beállta után a cigány halottas háznál jellemző a rokonok, falubeliek és idegenből érkezők sokasága. Magatartásukban, gesztusaikban ilyen alkalomkor fontos a hangoskodás, a nagy zajkeltés.

A csernátoni gazdagabb cigányok mintaadónak, modell-értékűnek a magyarok életét tartják, ugyanakkor társas összejöveteleiken egy sajátos rituális kollektív viselkedést éltetnek.

Az egyik adatközlő anyja temetése után úgy nyilatkozik, hogy „*a plébános úr nagyon megköszönte a viselkedésünket*” (ugyanis csendben folyt le a temetés), valamint a résztvevők „*nagyon rendesen viselkedtek, nagyon csendesek voltak*”.²⁰⁸ Michael Stewart kulturális antropológiai elemzésében találóan fogalmaz a cigányok társas érintkezésekor a beszédhez való viszonyról „a gyengeség jele a csend [...] A normális beszédben a cigánynak nincsenek eszközei arra, hogy elhallgattassa a másikat. Az önérvényesítés egyetlen eszköze az, hogy felemeli a hangját.”²⁰⁹

A saját kultúrájához való viszonyulása, valamint egy szűkebb csoporttudat fogalmazódik meg az olyan cigánytemetéseken, ahol a más faluból vagy falurészből érkező résztvevő a magyar résztvevőnek rákérdezés nélkül is azt bizonyítja, hogy „*mi ilyent nem csinálunk*,” vagyis a felfokozott hangoskodást, mint negatív megnyilvánulást ítéli el. Természetesen ez a más etnikumhoz tartozónak szól, és inkább a beszéd kapcsolatteremtő kezdeményezéseként fogalmazódik meg.

A virrasztó időtartama az elhalálozás napjától a temetés napjáig, sötétedéstől virradatig tart.²¹⁰

A virrasztó térbeli elhelyeződése a résztvevők rokonsági fokozata szerint történik.²¹¹ A belső házban a keservesek foglalnak helyet. Itt fogadják a résztvevőket. A távolabbi hozzátartozók és a látogatók a külső házban vagy az udvaron tartózkodnak.

A virrasztóba érkezők egy üveg pálinkát hoznak magukkal, melyet a megbízott távolabbi rokon vagy szomszéd „beszed,” és időnként megkínálja a virrasztóban résztvevőket. A virrasztóban csak ital fogyasztanak. Megszervezésében az italbeszedőn

²⁰⁹ Stewart 2001, 341–342.

²¹⁰ Ez az időrend figyelhető meg más cigánycsoportoknál is (Szapu 1984, 34.).

²¹¹ A cigány virrasztókban kiemelt jelentést kap az elhunyt életterébe (lakóház) való belépés. A ravatalozóházak építésével az új helyszínhez való viszonyulást mutatja a gelencei példa, ahol kérték a lakóházban való felravatalozást („*ott élt a házában, onnan vigyék*”), és lemondtak a virrasztóban az egyházi résztvevők jelenlétéről.

kívül más aktív személyek a zenészek, akik a virrasztók éjszakáin keserves nótákat, „*hallgatókat*” és az elhunyt kedvenc nótáit játsszák. A résztvevők a muzsikát énekléssel kísérik. A közeli hozzátartozók kimaradnak az éneklésből, az ő megnyilatkozásuk a halott elsiratásában és a tőle való elbúcsúztatásban nyilvánul meg.

A cigányvirrasztó időbeni hosszúsága és a nagyszámú résztvevő által jó alkalom a társas érintkezésekre; idegenből érkezett fiatalok ismerkednek, „*bellérkedéseket*” (‘vásár’) beszélnek meg. Aki közvetlenül nem a halott hozzátartozója, annak a virrasztó jó alkalom az élő kapcsolatok fenntartására.

Felsőcsernátonban az egyik virrasztóra érkező idegenek egyrészét nem fogadták, „*s amelyik rosszféle cigány volt, azt nem engedték bé.*” Ez is mutatja, hogy a halottas szertartáson való részvétel gyakran találkozási lehetőség. Az elfogyasztott alkohol, valamint a zene és ének hatására a virrasztóban résztvevőket a hangoskodás, felfokozott hangerő jellemzi.

A halott iránti tisztelet kifejezésére a virrasztóba érkezők pénzt tesznek a holttestre. Ezt a halott útravaló pénzének tartják. A közösség kontrollja, amely a tiszteletmegadás és a halál iránti félelemre épül, ellenőrzi, hogy a koporsó lezárása előtt a családtagok ne vegyenek el a felhalmozott pénzből. Újabban Alsócsernátonban a szegényebb családok a pénz nagy részét leveszik a halottról, s ebből állják a temetés költségeinek egy részét. Ebből a pénzből italt vásárolhatnak, melyet temetés után a temetőben osztogatnak. A halott pénzzel való ellátásának szokáselemének funkciója változóban van. A halott tulajdonát képező pénzösszeg, melyet magával visz a túlvilágra, most kezd szimbolikussá válni, hiszen a halott pénzből italt vásárolnak, amit az ő emlékére fogyasztanak el. A pénznek erre a célra való felhasználását csak a szegényebb cigánycsaládok tehetik meg, hiszen őket nem szólják meg. Egy jómódú cigány adatközlő vélekedése: „*ényszerintem kár csinálni arra, amit rea tesznek, le kéne szedni, italt venni rea, s a temetőben kiosztani a népnek.*”

Peter Metcalf antropológiai írása szemléletesen mutat rá a társadalmi háttér és a rítus összekapcsolására: „a halotti rítusok nagyságrendje az elhunyt és hozzátartozói társadalmi pozícióját fejezi ki. Abban az esetben, ha ezt nyomatékosítani kívánják, díszes temetéseket tartanak: ahol kisebb a tét, szerényebb szertartás is betöltheti ugyanazt a rituális funkciót – a rituális gazdaság jelenségével van tehát dolgunk.”²¹² A gazdagabb családok a külső megítélés végett tartnak fenn egy örökölt rítust, míg a

²¹² Metcalf 2001, 90.

szegényebb családokat a társadalmi helyzetük menti fel az elsődleges jelentés betöltésétől, és ad lehetőséget egy szimbolikus jelentésadásra.

A cigány virrasztóban nem alakult ki a siratás műfaji kötöttsége. A halottat a hozzátartozók minden tagja siratja és búcsúztatja. Általános formulák: „*Sokat szenvedtél, s hamar meghaltál,*” „*Még élhettél volna,*” „*Férjhez sem mehettél, s már meghóttál.*” Ez a spontán viselkedési megnyilvánulás jellemzi az egész szokáskört, amelynek ugyanakkor megvannak a belső törvényei. A magyar résztvevő, aki csak epizódjában (pl. temetési menet) látja a megjelenésüket, a rendezetlenség képét társítja hozzá.

A halottól való félelem és a szükséges események betartása következtében a hozzátartozók keveset táplálkoznak a halál beállta után, és a temetés közti időben, inkább alkoholt fogyasztanak. Ennek hasonlóságait a szakirodalom kiemeli.²¹³

„*A cigány temetés egészen más a magyar temetésnél. A magyarok esznek szépen s lefeküsznek. A cigányoknál nem esznek, míg virrasztanak, majdnem semmit sem esznek, nem kell.*” Egy cigány adatközlő a fenti közlésben szemléletesen állítja párhuzamba a virrasztók magyar és cigány különbségeit.

A virrasztó a második estén teljesezik ki, ilyenkor az idegenből érkezők maradnak a másnapi temetésre.

A sírt a távolabbi hozzátartozók, barátok, szomszédok ássák ki a temetés előtti napon. Ilyenkor italt visznek ki a temetőbe és meghívják őket a hat hétre, valamint az egy évre tartott megemlékezésre. Az új temetőrész „berendezésével” specialistákat fogadnak.

A sírásókhoz hasonló a cigányzenészek szerepköre is: nem hívják, saját maguktól mennek; nem jár pénzbeli honorárium tevékenységükért; itallal tisztelik meg őket; hivatalosak a hat hetes és az egy évre rendezett megemlékezésre is.

A néprajzkutatás a cigány gyászszertartásban a hangszeres zene jelenlétét a régi főúri és katonai temetéseken előforduló szokáselemként tünteti fel, amely itt átalakult kulturális emlékként őrződik meg. A cigányzenészek aktív résztvevői a virrasztásnak.²¹⁴ Ugyanakkor ebben a közösségben újra átminősül a jelenlétük, hiszen a temetésre megfogadott fúvószenekar presztízsértékkel bír, ám a cigányzenészek a virrasztóban, valamint a temetői búcsúzásnál másodlagos résztvevőként jelennek meg. Zenekart fogadni nem tudó szegényebb családok szertartásain kerülnek főleg előtérbe. A

²¹³ Rézműves é. n. 46.

²¹⁴ Tari 1976, 135–136.

zenészek a pap megérkezése előtt, majd a szertartás után a ház és a temető közti távolság megtételének időszakában, a temetői szertartás befejező aktusaként fejtik ki tevékenységüket. A cigányzenészek és a dalárda énekszámai váltogatják egymást. A dalárda szolgáltatása kötött repertoárt jelenít meg, s az egyházi szertartás befejezését követően véget is ér a szerepe. A temetést követően a hosszúra nyúló temetői tartózkodásban a falubeli cigánymuzsikások szerepe jelentős. A jelenlevők saját halottjaik sírhelye mellett kérik a zenélést. Ilyenkor sírtól-sírig végigkísérik a jelenlevőket.

A cigány lakosság kölcsönt ad a hozzátartozóknak, hogy a temetés általuk fontos elemeit biztosítsák. Szegényebb családok temetéssel kapcsolatos kiadása is túllépi a szerényebb mértékeket, a temetés egész látványosságát megteremtik. Az egyházi adó és a bevásárlás (koporsó, ruha, ital) mellett másik nagyobb kiadás a fúvósdalárda fogadása.

A temetés forgatókönyvét foglalom össze az alábbiakban, amelyet több szertartás általánosított variánsaként mutatok be. A szokás lineáris rendjének a leírása egy felszíni struktúrát teremt, amelynek mélyebb jelentéssel bíró tartalmai háttérben maradnak. Ezért az eddigi szövegrészben is többször részelemek kiemelésével próbáltam a látható jelenségek mögött a kollektív tudás képzettársításait, a hiedelem és megnyilvánulás összefüggéseit megteremteni.

A temetés időpontja hasonló a magyar temetésekéhez: tavaszon és nyáron délután három órakor, ősszel és télen (korán sötétedő évszakokban) délután két órakor. A halott bejelentése után az elmaradt egyházi adó kifizetése után rendszeresen szaggatnak ('harangoznak'), valamint a toronyba kitűzött fekete zászlóval tudtul adják a halálhírt. Férfi halottnak a nagy haranggal, női halottnak a kis haranggal kezdik a szaggatást, valamint a temetés előtt a templomi szertartásokhoz hasonlóan, háromszor harangoznak; az utolsóira érkezik a pap.

A koporsót kiteszik a temetés időpontja előtt egy órával az udvarra; mellette helyezkednek el a hozzátartozók. A cigánytemetéseken, ha az időjárás nem rossz, mindig nyitva van a koporsó. Az idegenből csak a temetésre érkezők így elbúcsúzhatnak a halottól, illetve a koporsóba tehetnek útravaló pénzt.

A koporsó mellett a családtagok felállása (többnyire állnak a nők és a férfiak is) a kívülálló számára nem mutat egy szervezett rendet.

Cigánytemetéseken a koszorú az utóbbi években jelent meg, számuk kevés. Gyászjelentőlapot nem készítenek. A szertartásban a nyomtatott szöveg igénylésének hiánya tanulságos következtetésekre hívják fel a figyelmet. A *Gyászjelentő szórólapok*

című fejezetben ezzel a szövegtípussal részletesen foglalkozom. Itt csak azt emelem ki, hogy a magyar falusi temetésen főúri mintaként, társadalmi presztízs megmutatására jelent meg, és korai szakaszában az elküldésével a család a közösségi háló felmutatásaként használja. Cigány környezetben csoporton belül sem kell egy modellt követni. Temetés alkalmával gazdag és szegény családok között nincs szimbolikus elkülönülés. A részvételre való felhívás nemcsak egy egyénnek és névreszólóan szól, hanem aki a hír birtokába jut, az megszólítottanak érzi magát. Temetésen nem az individuális megnyilvánulás, hanem a csoporttudat felmutatása jelenik meg.

A háznál a szertartás megtartása után a koporsót szekéren a temetőbe kísérik. A temetőben, a papi szolgálat elvégzése után italt osztogatnak.²¹⁵

A cigánytemetésen általános rítus, hogy a halott sírjára egy üveg pálinkát öntenek. Az újabban elkészített fedett cementsírok virágtartójába is pálinkát öntenek azzal a szándékkal, hogy legyen a halott előtt. Az epizódszerűen kiemelt rítusok hiedelemtartalma egy összefüggő túlvilágképet jelenít meg. Az eddigiek alapján összegezve – a sírgödörbe helyezett személyes tárgyak, a koporsóba lévő pénz, a sírgödör házként való megnevezése, majd az otthonaként való említése, a pálinka sírra öntésének szimbolikája, valamint a későbbi megemlékezések alatt a táplálkozás szintén jelzésszerű gesztusai – arra mutatnak rá, hogy a kollektív tudatban egy megőrzött túlvilágkép él tovább.

Cigánytemetésen a magyar lakosság részvételét a látványosság indokolja. A felfokozott hangoskodás, sajátos viselkedés, zenés kíséret kíváncsisággal tölti el a magyar résztvevőket. Magyar temetésen a cigányok háttérben, „*a kapu sarkánál*” állnak, ez a térhasználat jellemzi a magyar résztvevőket is a cigánytemetésen. „Ez a szabályrendszer az elődöktől tanult, a mindennapokban újratermelt, kéznél levő tudás. Kijelöli, mederbe tereli a csoportviselkedést a társadalom interaktív színterein, a jelenlevőknek kommunikatív környezetet teremt.”²¹⁶ A magyar temetésen a cigány résztvevő a kialakult társadalmi viselkedés alapján vesz részt. A háttérben való maradás egy megszokott szimbolikus helykijelölés számára, amely a találkozások különböző színterein is jelen van.²¹⁷ A hiedelmeik ismeretében megállapítható, hogy a temetés az a

²¹⁵ egy temetésen a temetőbe kivisznek 4-5 láda sört, valamint több liter pálinkát

²¹⁶ Oláh 1996, 184.

²¹⁷ Személyes tapasztalat: cigány osztálytársaink a hátsó padban ültek, egymás lakóházában nem voltunk (1980-as évek).

hely, ahol az elmúláshoz való sajátos viszonyulásuk alapján nem is érznek készletet a magyarok terébe lépni.

A református kántornőnek éneklésébe besegítő presbiterek a koporsó közelében helyezkednek el. A hozzátartozók megjegyzik a magyar résztvevőket és nagy megtiszteltetésnek érzik jelenlétüket.

A magyar résztvevők a gyászmenetben már nem jelennek meg. A temetési szertartásból a családi háznál tartott egyházi szertartás befejezésével kilépnek, és felfüggesztik a szertartásban képződött alkalmi összetartozást, amely a szimbolikus térbe való belépés periférikus határainak kijelölésével nem is nevezhető csoporttudatnak. A temetési menet egy rendképződést mutat fel, amely tükrözi a résztvevők viszonyulását a közösség önmagáról alkotott képéhez. A cigánytemetés gyászmenete a magyar szemlélődő nézőpontjában az utcai színház látványát is jelenti. Ennek egyik eleme a távolból érkezett nagyszámú idegen, ami magyar temetéseken nem ilyen nagy mértékben fordul elő. Ott az idegenről is tudják, beazonosítják, hogy melyik családtag részéről érkezett, vagy milyen kapcsolat fűzi a családhoz. Itt a tág ismerettség, a találkozás lehetősége a gyászmenetben is egy felfokozottabb, a kívülálló szemével nézve rendezettség nélkülöző, spontán állapotot teremt. Ezért a „temetésnézés” gyakori kísérője a cigány gyászmenetnek. Az útbaeső házak ablakából, padlásáról kísérik a gyászmenetet. Előfordul, hogy a főúttól távolabb lakó személyek ilyenkor ismerőseiket keresik fel, s együtt nézik végig a felvonulást. Ilyenkor gyakori a nagyszámú idegen, valamint a gazdagságot feltűntető öltözködés, valamint a gyászmenetet követő autók számbavétele. Idősebb adatközlők megjegyzései szerint gyerekkorukban a cigányokat a szegénység és a szerénység jellemezte a mai feltűnő viselkedéssel szemben. Az ilyen típusú vélemény kulturális idegenkedést, valamint a nem ellenőrizhető múlt rendezettségű tünő világképét vetíti ki a jelen állapotára. Az olaszországi cigányok halottas szokásainak kutatásában Leonardo Piasere találóan fogalmazza meg ezt a jelenséget: „A temetésen való részvétel az egyetlen olyan alkalom, amikor a romák együtt lépnek ki (a Patrick Williams által használt kifejezéssel élve) ‘hétköznapi láthatatlanságukból’, hogy megmutassák magukat a gádzsóknak. Nagyon sokan, mindnyájan együtt, Zingariként mutatkoznak meg és válnak láthatóvá abban a gádzsó környezetben, amelyben máskor megpróbálják láthatatlanná tenni roma identitásukat.”²¹⁸ Az antropológusok párbeszédet teremtő reflexióiban Patrick Williams szintén a közösségi jelenlét, mint a csoporttudat

²¹⁸ Piasere 2001, 233.

megélésére mutat rá: „Az egyetlen olyan alkalom során, amikor együtt jelennek meg (a temetésen), semmi sem történik, hacsak az nem, hogy saját maguknak és a gázsóknak is megmutatják, hogy összegyűltek. A síroknál történő megemlékezéseknek ugyanez a céljuk: biztosítják a csoport egységének a képét. Bár mindenki résztvesz a rítusokban, ezt anélkül teszi, hogy tettét mások tudtára adná.”²¹⁹

A temetőből a nagyon közeli hozzátartozók az idegenből érkezőket haza hívják. Gyakran a falu egyik kocsmájába térnek be, és ott folytatják az italozást. A tort a halál után hat hétre, valamint egy évre tartják, amely a gyász végét is jelenti.

„Hat hétre” a távolból érkező rokonokat már a temetés napján meghívják. Időpontja szigorúan kötött, abban az órában ülnek asztalhoz, mely órában elhunyt a családtagjuk. Abban az órában adnak enni a kutyának és macskának, melyek a halott jelenlétét helyettesítik. Az asztalfőn üres terítékeket hagynak a halott részére.

A tor helyszínének a tere az utóbbi években változóban van. A gazdagabb családok nem a családi háznál, hanem vendéglőben rendezik meg az elhunyt tiszteletére tartott tort. A tor időpontjának szigorú betartása nem változik a helyszín áttevésével, változásával.

A virrasztóban és a temetésen muzsikáló zenészek a torra hivatalosak, itt is zenélnek, melyet a torozók énekléssel követnek.

Torra a lakodalom étvendéjében szereplő ételeket készítik el, illetve rendelik meg a vendéglőben. Az étvendé gyakori rendje: előétel, leves, sóbafőtt, flekken krumplipürével, káposzta.

A tor alkalmával szintén nagy mennyiségű italt, valamint kávét fogyasztanak.

A hathetes tor másnapján a családtagok kimennek a temetőbe, a koszorúktól megtisztítják a sírt, és italt locsolnak rá.²²⁰ A környék falvainak²²¹ cigány temetőrészeiben gyakori elem, hogy a koszorúk alatt vagy később elrendezett sírokon édesség, üdítő, ital és pohár található. Az elhunyt számontartott és sírra helyezett kedvenc eledele azt mutatja, hogy hisznek a világi élethez hasonló túlvilágkép analógiájában. A gyűjtés során látott gelencei példa a cigarettával is ezt erősíti meg. Az unoka a nagyapja sírja mellett meggyújtott cigarettát a földbe szúrta, hogy az önmagában égjen el.

²¹⁹ Williams, 2001, 289.

²²⁰ A sír hat hét utáni átrendezése összefüggésben lehet azzal a hiedelemmel, mely szerint a halott lelke az első hat hétben a sír körül rejtőzködik.

²²¹ Dálnok, Gelence és Ozsdola

Hat hét után a gyász könnyebbül. A férfiak leborotválják hathetes szakállukat. A tor gyászos hangulata, az egyéves megemlékezésen fellazul. A tor egyéves megrendezése nagyobb méretű, mint a hathetes (150-200 személy vesz részt), a kiadások is nagyobb terhet jelentenek.

A cigányoknál a hozzátartozó elvesztését nagy lelki fájdalom kimutatásával élik meg.²²² Az ismétlődő torok alkalmával gyászuk könnyebbül. A veszteség felfokozott kimutatása szerepet játszik a feldolgozásban. Egy év távlatából ritkán hivatkoznak az elhunyra. Ebből is érzékelhető, hogy a gyászuk a feldolgozásra lehetőséget teremtő rítussorból tevődik össze.

A temetőt a megemlékezések és halottak napja kivételével ritkán látogatják.²²³ Temetőkultúrájuk alakulóban van, a magyar elhunytak síremlékeihez hasonlókat állítanak, és a magyarok által használt temetőtérben próbálják kialakítani temetőterüket. Erről a jelenségről a *Temetők és sírjelek* című fejezetben részletesebben írok.

A magyar lakosság ellenszenvesen viselkedik a cigányok e törekvésével szemben, hiszen egy más temetőkultúrát, viselkedést éltetnek, amellyel a magyarok nézőpontja szerint zavarják a temető rendjét.

Halottak napján a virágokat (krizantémot) a magyar lakosságtól szerzik be. Késő délután, közös italfogyasztással és zenéléssel világítanak.

Csernátóni cigányok nem alkotnak homogén csoportot, a falun belül elkülönülnek felsői és alsói csoportra. Származásilag is eltérőek, nagyrészüket a századelőtől került a faluba. Foglalkozásuk is különböző, az alsóiak elsősorban téglavetéssel, a felsőiek *bellérkedéssel* ('fekete kereskedelem') és alkalmi munkával foglalkoztak.

Ma nagyrészüket magyarországi kereskedéssel, „üzérkedéssel” foglalkozik, és jó anyagi háttérrel rendelkeznek. Magatartásukban (mely lakáskultúrájukban, életvitelükben is megmutatkozik) a magyar jómódú családokat igyekeznek utánozni.

Az életfordulóhoz kapcsolódó szokásaikban lényegesen eltérnek a magyar lakosságtól (leányszöktetés, keresztelés serdülőkorban, halottas szokások).

Ezek a szokások elemeikben a cigány szokások kollektív elemeit tartalmazzák.

²²² „Az uram halálakor egy nagy robbanást kaptam” (idegösszeomlás).

²²³ A katolikus környezetben élő gelencei cigánycsaládoknál tapasztalható, hogy halál esetén a családban felerősödik a templombajárás, és az azt követő temetőlátogatás. A koszorúk eltávolítása után a koszorúról levett műanyag virágokkal sajátos kompozíciókat teremtve díszítik a sírt.

Archaikus elemeiket folyamatosan átvett elemekkel bővítik ki, amit találóan fogalmaz meg egyik adatközlőm, „*elmentünk a magyarokhoz, s láttuk mi van ott.*”

Ilyen elem a koszorúmegváltás, mely legelőször cigánytemetésen, 1997-ben jelent meg, azután is nagyon ritka.

Sajátosságuk a látványosság keltése, melyet jól példáz egy idős adatközlő családjától való elválása, mely szerint halála után videózzák végig virrasztójának és temetésének folyamatát.²²⁴

²²⁴ Ez a közlés az 1990-es évek végén hangzott el, amikor a videó új jelenség volt, és városi szakértők, „specialisták” rendelkeztek csak vele.

IX. 4. A szertartást felvigyázó „vajda” szerepköre

A halottas szokások rítusaiban „a helyi cigány közösség hierarchikus szerveződését”²²⁵ az itteni vajda²²⁶ közösséget összetartó személye teremti meg. Szerepköre és a közösségben elfogadott tekintélye legnagyobb mértékben a temetések ideje alatt hangsúlyozódik ki. Véleményét, irányítását teljes mértékben elfogadják. Az alsócsernátoni cigány falurészen lakik családjával, a közeli kisvárosban gyári alkalmazottként dolgozik. Ennek következtében állandó munkaviszonya is felértékeli tekintélyét. Virrasztókban a megbomlott rendben ő az, aki a résztvevőket helyes magatartásra utasítja. A temetések előkészítésében gyakran az egyház vezetői fele a csoport közvetítőjeként jelenik meg. A szertartásba beépítve ő búcsúztatja a közösség nevében az elhunytat. Tekintélyének szimbolikus gesztusaként említhetem, hogy gyakran az elhunyt elhantolását is ő kezdi. Személye model-értékűnek tűnik a helyi cigány közösség tagjai körében.

Önmeghatározásában, „*nem olyan vagyok, mint a többi,*” státuszát hangsúlyozza ki, amely részben a csoporthoz tartozását is magába rejti, de ugyanakkor erős törekvést mutat csoporton belüli elkülönülésre is. Temetések alatt gyakran előfordul, hogy korra és nemre való tekintet nélkül szólít meg, utasít rendre résztvevőket. A felsőcsernátoni temetéseken is jelen van, ahol meglátásom szerint a rituális előkészületekben részt vesz ugyan, de a személyes megnyilvánulásokat kevésbé tudja normalizálni. Itt gyakran a lelkész függeszti fel beszédét, és fogalmaz meg utasítást a résztvevők viszonyulásának alakítására (pl. cigaretták eloltása és alkoholfogyasztás felfüggesztése a szertartás ideje alatt, csend).

A környék más településein élő cigány közösségekben is gyakori, hogy egy férfitag képviseli és tartja össze a helyi cigány lakosságot. Legerősebb cigányszervezet a környék falvaiban Gelencén van. Itt *cigányelnök*nek nevezik a kiválasztott személyt, aki a cigányság érdekeit politikai téren is igyekszik felvállalni. Ennek érdekében egy Háromszéket összefogó cigány párt megalakításában gondolkodik. Kapcsolatban van a Szebenben élő Csaba cigánykirállyal. A környék cigányságának megnyerésében a szociális juttatások elnyerését és a gazdasági háttér javítását emeli ki. A néprajzos érdekeltségű beszédterrással elégedetlen. A cigányság szokásaira rákérdező érdeklődésre

²²⁵ Oláh 1996, 183.

²²⁶ A megnevezés a kívülálló számára szól. Jelentése: elfogadott, tisztelt személy, aki a közösséget képviseli.

a magyarokéhoz hasonló jelleget emeli ki. A cigányelemek jelentőségét lefokozza, viszont a halottas házaknál ő a főszervező. Megnyilvánulásán érződik, hogy a kívülálló számára egy pozitívnak vélt képet akar felmutatni az itteni cigányságról, amelyben nem érzi helyét a halálhoz való viszonyulásuk magyarokétól eltérő világának.

Ozsdolán az erős katolikus identitást felmutató településen a pünkösdisták hittérítői a cigány családok jelentős részét vonták be vallási csoportjukba.²²⁷ A vallási élet intenzív gyakorlása egy kontrolláltabb viselkedést teremt a hétköznapiakban is, viszont a halottas szokásaik hiedelmei, valamint megélése lényegesen nem változott. Továbbra is kisebb mértékben az italfogyasztás jelen van. A cigány sírok a Katolikus Temető végében kapnak helyet, sajátos vaskeresztjei és műanyag virág díszek jelzik az elhunytak etnikai hovatartozását. A sír lakóház képzeteként való kialakítása, a hathetes tor jelentősége jelen van. Sajátos beszédtemaként jelenik meg, valamint ötvöződik a vallás és a hit hiedelmeikkel és szokásaikkal. A vallási csoport irányítója lett részese közösségi életük összetartásának.

A cigány halottas szokás szokáselemeit, forráskönyvét több megfigyelés és interjú leképezéseként követtem. Az elmúláshoz kötődő megnyilvánulásaik, szokásaik a kollektív cigány kultúra részét képezik. Az itt megismert etnikai sajátosságai párhuzamba állíthatók a szakirodalom számos alkotásával, amelyek közül hivatkozásaimban többre rá is mutattam.

²²⁷ Ezzel a jelenséggel párhuzamosan a szombatista vallási csoport is jelen van Ozsdolán (többségében magyar csoportokkal). Temetőjüket, a Katolikus Temetőtől elkülönülve, az első alapítók között szereplő Barbáth Imre kertjében alakították ki. Így a ravatalozóházat sem veszik igénybe. A háztól temetnek. A csoportot összetartó személy a prédikátor. A temetési szertartáson az italfogyasztást üdítővel helyettesítik.

IX. 5. A halál mint beszédtema

A cigányok haláltól és holttestől való félelme a magyar lakosságban gyakran viccek és szórakoztató anekdotikus történetek témája, amelyeket a terepmunka során gyakran hallottam. A látszólag felszínes történetek mögött ugyanakkor felfedhető a kulturális idegenkedés, a másság negatívumainak kihangsúlyozása. Ezek a történetek a cigányok emlékei közt kevésbé maradnak fent. Felejtésük arra is utalhat, hogy a halálhoz fűződő emlékek megőrzése befolyásolná életüket.

Két történetet közlök:

„Ikafalván huszonöt évvel ezelőtt Cigány Pali anyja virrasztójában a magyarok ráijesztettek a cigányokra, hogy a halott megmozdult, s a cigányok kifutottak a házból. A ház kettős volt, de nem mertek visszamenni. A másnapi temetésre, amikor a pap megérkezett, addig nem mentek közel, amíg a magyarok a koporsót le nem kötötték két helyen, a fejénél és lábánál.”

„ti. [magyar környezetben] fel volt ravatalozva a földrengés előtt, a cigánnyal nagy barátságban volt. A földrengés megmozgatta a ravatalt, amit haton fogtak le. A cigány úgy megijedt, hogy összeesett, nehezen tért magához”.

A falu szegény koldusának halálakor pénzt ajánlottak az egyik cigány férfinak, csak hogy vállalja el a halott felöltöztetését. Válaszát így idézi fel az adatközlő: *„Jaj, asszonyom mit mond maga nekem, hogy huszezer lejért megvessenek engem, s kitagadjon a családom. Még egy csészét se foghatnék meg a házban. Még a szülő édesapámat se öltöztettem fel, míg a kezelése folyt az öltöztetésben, mi messze mentünk, ki az oldalba, s csak akkor jöttünk vissza, amikor a ravatalára fel volt téve.”* A kommunikációban részt vevő két beszédpartner kulturális idegenkedéssel viszonyul egymáshoz. A magyar beszélő kérdésfeltevése már előre feltételezi a beszédpartner elutasító válaszát. Viszont a cigány beszédpartner az elutasítás alátámasztásaként közösségének véleményilvánításával szólal meg.

IX. 6. „Ha már elvette az életét...” (esetelemzés)

Egy esetelemzés elkészítésével arra törekszem, hogy a megfigyelt megnyilvánulások mögött felidézzem azokat a kulturális lenyomatokat, amelyeket a helyi cigány közösség őriz, és amelyek a veszteség idején hálóként tartják össze az egyént az őt körülvevő közösséggel.

A jelen történet szokatlanságával, deviáns jellegével külön elemzést kíván.

Az interpretáció során az én „fényképész”- megfigyelésem a résztvevők által felmutatott történetalakításba nyer betekintést.

Egy családban történt két halálesetet vázolok fel: a falu középpontjában anyjával együtt élő harmincas férfi gyilkosság vagy öngyilkosság áldozataként elhunyt. Az anya felöltözteti elhunyt fiát, s utána jelenti a rendőrségen fia halálát. A temetés után az anya felakasztja magát, a szomszéd faluból érkező rokonai pedig most az ő temetését készítik elő.

A temetés előkészítésében és végrehajtásában résztvevő cigány közösség összetartó csoportszelleme abban hangsúlyozódott ki, hogy csoporton kívül a hatóság és a magyar lakosság fele egyfajta elrendező és felmentő viselkedést mutat. A rendőrség felé a történetek fölötti felvigyázó és felelősséget átvállaló magatartást mutatnak, arra hivatkozva, hogy a temetést, a halott végtisztességét nem lehet felbontani, akadályozni.

A két halottas szertartás kiemelt figyelmet érdemel. A veszteség feletti fájdalom felfokozottságának kimutatása az első temetésen az anya önigazolásaként, felmentéseként is értelmezhető. A második temetés egyfajta beismerő aktusként a történetek újraértelmezéseként, beigazolásaként is értelmezhető.

Az első temetésen a magyar résztvevők aránya nagy, amely abból is adódik, hogy a falu központjában élő férfi több magyar családdal munkaadó viszonyban állt. Munkájáról elismerően, személyéről megbízhatósággal beszélnek.

A cigány résztvevők a magyar résztvevőkkel szemben egy zárt csoportot alkottak. Az eddigi cigánytemetésekkel ellentétben nagy hallgatás és visszafogottság jellemző viselkedésükre. A búcsúzás az anya részéről „*az ittal tett ide*” értékelésben hangzott el. A temetés megszervezésében érződött a csoport összefogása, a részletekre való tudatos odafigyelés: rétyi fúvósszenekar és a helyi tangóharmonikás cigányzenész jelenléte, a vajda irányítása, és az általa összegyűjtött koszorúmegváltás, egy fiatal hozzátartozó segéd irányítása a temetési menet kialakításakor.

Ennek a rendképzésnek a megnyilvánulása érzékelhető a „*miért nem fényképezed a ravatalt is*” odaszólásban is. Ebből a külvilág iránt sugallt rendből, elhallgatásból érződik egy hatalmas feszültség, amely a második temetésen felfokozott megnyilvánulásokban tör fel. Az anya halálával fellazult a zártság, betekintés adódott az előzőek történéseibe. Az irányítást a virrasztóban az elhunyt szomszéd faluban élő rokonai veszik át. Magatartásukkal igyekeznek a magyarok viselkedésmintáit követni. Nem engedik a résztvevőknek a hosszas virrasztást, a hangoskodást, a nótázást. Döntésükkor a magyar környezetre hivatkoznak. Nem szolgálnak fel alkoholt. A résztvevők a szomszédos bárba tértek be, ezért a virrasztás helyszíne is részben ide tevődött át.

A temetés alkalmával az egyik idős hozzátartozó arra hivatkozik, hogy „*ezer éve így csináljuk mi.*” Kijelentésének felszínessége mögött egy mélyebb jelentés fedezhető fel, amely részben a mostani generáció és az elődök közötti kapcsolatot fenntartó kulturális hagyományokra hívja fel a figyelmet, valamint a gazdagabb cigánycsaládok magyarokat utánzó törekvése ellen szólal meg. A közeli hozzátartozók a virrasztás során is a „*nem lehet tudni semmit*” történetek elhomályosításával fogadja a résztvevőket. A katolikus papnál hosszas beszélgetés és kérés után érték el, hogy végrehajtsa a gyászszertatást, amely leegyszerűsített formában valósult meg.

A temetés alkalmával több magyar résztvevő jelent meg, akik közül többen kikísérték a gyászmenetet a temetőbe. A temetés folyamán az eddig ellenőrzött rend és elhallgatás a cigány résztvevőkben is kezd felengedni.

Nem adták ki a gyilkosnak vélt személyt, viszont nem is mentették fel. Helyette a csoport is az öngyilkosságban látta a feloldást. A hirtelen bekövetkezett tett döbbenettel vette körül a közösséget, de nem váratlanul, hiszen számítottak rá. A két sírt egymás mellett helyezték el, és azért nem tevődtek egymásra, „*ha mán elvette az életét, legolább ne nyomja.*”

Az anya temetésén a cigány szokáselemek kihangsúlyozottan jelennek meg. A sírba a koporsó alá perzsaszőnyeget helyeznek, ruhaneműit melléje teszik, cigarettát dobnak a sírba, hantoláskor egy üveg pálinkát öntenek a sírra, az üveget eltörik.²²⁸ A pap és a kántor távozása után a cigány résztvevők körülzárták a két sírt, és a fiú kedvenc nótáit énekelték, az *Édesanyám kössön kendőt* és *Az én pici falum* kezdetűt. Utána a közelmúltban elhunytak sírjainál zenéltek. A megemlékezésben kapcsolatot teremtettek

²²⁸ Az eddigi temetéseken nem figyeltem fel az üveg eltörésére. Ez is tekinthető az élők és a halott világának rituális felszámolásának.

a halottak és élők világa között. Sajátos búcsújukban érződött az eddigi feszültségek levezetése, valamint a történetek elrendezettségének tudatosítása.

A cigány lakosság halottas szertartásain való részvételem gyakori jelenlétemből, „fényképész” szerepemből, valamint szülőfalumhoz való kötődéseimből és szüleim iránti tiszteletükből alakult ki az évek során olyan szinten, hogy idegenkedés, a megfigyelés számonkérése felszámolódott. A kutatás kezdetén a volt osztálytárs virrasztóba érkezésemkor védő eltávolítással vesz körül, *„errefelé ne jöjön, még magához ütnék,”* a későbbiekben a „nacsága,” a postamesterné fiaként tüntetnek ki. Évek múlva előre meghívnak szertartásaikra, vagy visszahívnak a késő éjszakai virrasztóba. A virrasztóban, ahol kevesebb a kötöttség, nincsenek a viselkedést szabályozó külső elvárások, hosszabb jelenlétem megbontja a rendet, hiszen a fényképrendelés, s a kamera előtti szereplés eltereli a figyelmet a halottról. Helyette az élők jelenlétének, a fényképen megmutatkozó társas érintkezések kerülnek előtérbe. Gyermeki rácsodálkozással szerepelnek és irányítják egymást a készülő képen. Így a fényképezőgép egy új szereplőként van jelen köztük.

Az egymást követő két gyászszertartás után a közeli kisváros helyi lapjában megjelent újságcikk tájékoztató és érdeklődést felkeltő céllal jelenítette meg a történeteket, amelyeknek a megfogalmazója nem volt személyes résztvevője. Részben hallomásból, valamint a szertartás távoli követőjeként jegyezte le benyomásait. Az írás a cigányközösséghez is eljutott, melyet – egyedüli magyar résztvevőként – nekem tulajdonítottak.

Az alábbiakban a szöveg közlése és elemzése közben arra irányítom a figyelmet, hogy egy kívülálló, a történéseken kívül maradó személy, hogyan próbálja a cigányokról hallott eddigi tapasztalatai alapján értelmezni a történeteket. A látszólagos ismertetés, valamint a megfigyelés „szóbeszéd” mikéntje az itt megmutatkozó halottas szertartásnak nagyon a felszíni struktúráját érinti, s ezáltal teljesen kizárja a rítusokban őrződő kulturális hagyományokat, valamint a cigány közösség halálhoz és belső önszerveződő sajátosságainak megértését.

Az információszerzésnek ilyen formája arra utal, hogy a másik etnikum iránti előítélet olyan erős, hogy az átjárás veszélyesnek tűnik egy kívülálló számára. „A különböző kultúrák közti »átjárásnak« legfőbb akadálya, ha az egyik közülük saját interpretációit

kizárólagosnak, egyedül érvényesnek feltételezi. E beállítódásból következik, hogy a saját világ határainak kijelölése, a másik eltávolítása állandó gyakorlat.”²²⁹

Egy olyan készen kapott megítélést, véleményalkotást hozunk működtetésbe, amely nem teszi annak lehetőségét, hogy felismerjük a másik jelentéssel bíró jelenlétét.

„Múlt heti lapszámunk kézdi-orbaiszéki kiadásában hírül adtuk: a [...] néven ismert hatvannégy éves csernátони cigányasszony jajveszékelve verte fel a falu csendjét november 7-én, pénteken azzal, hogy megölték a fiát, a harmincas éveiben járó [...] -t. A rendőrségi nyomozást titkolózás övezte mind a helyi őrsön, mind az ügyészségen, így csupán a falusi szóbeszédre hagyatkozhattunk.

A Csernátonban terjengő szóbeszéd szerint a fiatalembert maga az anyja szúrta le egy késsel, a munkából hazatérő fia ugyanis aznap sem volt józan. Egy másik verzió szerint [...], akinek színmagyar volt az apja, öngyilkosságot követett el. A családi dráma azonban korántsem ért véget. Előző lapszámunk megjelenésének napján [...] felakasztotta magát a sokat látott családi ház falai közt[...]

Az asszony temetésének napján látogattunk el a községbe. A Kézdivásárhely felőli letérőn haladva egy helyi biztonsági őr irányította a zsúfolt forgalmat, miután a fekete ruhás gyászvonulattal belepett úttesten kisebb közúti baleset történt. Néhányan egy bákói rendszámú Dacia körül ácsorognak. Mint később kiderült, egy temetésre igyekvő autó elütött egy helyi traktoristát, akit sérülései miatt a kézdivásárhelyi kórházba szállítottak. A gyászmenet pár perc erejéig magára hagyta a halottat, hiszen mindenki látni szeretne volna a csodát, de aztán minden visszazökkent a rendes kerékvágásba.

Útban a katolikus temető felé egy magyar gyászmenetet előztünk meg. A temetőben rétyi zenészekből álló, a gyászos alkalomra fogadott rezesbanda fújja a kesergőt. Legalább ötven, fekete öltönyös roma állja körül a két halott sírját, énekelnek, az ilyenkor kötelező pálinkásüveg pedig szájról szájra jár. A helybeliektől érdeklődünk. Szerencsénkre egy olyan községbeli számol be a történetektől, aki közvetlenül kísérte végig a cigánydráma eseménysorozatát. Nevét nem merte nyilatkozatához vállalni, amit többen helyeselnék is.

Megdöbbentő dolgokat hallunk – A roma közösség számított [...] öngyilkosságára. Ismerem őket és hallottam olyan véleményeket, hogy az asszony a hathetes gyász ideje alatt valószínűleg végezni fog magával, ha el nem viszik a zsandárok – mondja.

²²⁹ Oláh 1996, 186–187.

Hihetetlen módon, a cigány közösség teljes védelme alá vette[...], úgy érte, hogy különböző történeteket tálaltak fel, fátylazván ezzel az anya által elkövetett gyilkosságot. Ezzel magyarázható talán az a tény is, hogy az ügy kivizsgálása alatt megtörténhetett a gyilkosság . – Akik ismerték őket, [...]akik egy vakolatlan útszéli házban laktak együtt sok éve már, csak jóra és szépre emlékeznek. Békés dolgos embereknek ismerték őket. – Ahol tudtak, segítettek a szomszédságnak. – Ezzel magyarázható az is, hogy – nagyon sok magyar ember elment [...] temetésére – mondják. Bennfentesek szerint [...] temetésén is inkább a fiú sírjánál hulltak a könnyek. A megrendült csernátoni roma közösség fejet hajtva vonult ki a temetőkapun, helyt adván az aznapi második temetésnek. Míg a magyar gyásznép kísérte a halottas lovaskocsit, a túldisztett autók szép sorjában hagyták el a helyszínt. Utánuk sűrű lépésekkel igyekezett a gyásznép után két hangoskodó középkorú roma, egy láda szeszesitallal cipekedve vissza a halottas házhoz.”

IX. 7. Egy cigánytemetés magyar résztvevőkkel (esetelemzés)

A következő esetelemzés egy, a cigány halottas szertartásokon eddig részt nem vevő, középiskolai osztályközösségből álló csoport a kulturális mássággal való szembesülését értelmezi. A helyszín Zabola. A résztvevők a kézdivásárhelyi Apor Péter Szakközépiskola végzős diákjai és osztályfőnökük. A jelenlevő diákok közül ketten és a vezető tanáruk csernátони. A temetésen több csernátони cigány résztvevő jelent meg, akik külön felfigyeltek az eddig *fényképésként* megjelenő magyar résztvevő új státuszára, tanári jelenlétére. A szertartáson az otthonról ismerős magyar résztvevőt megszólították, amely kapcsolatfelvételben főelem a zajongás értelmezése. A csernátони cigánytemetéshez hasonló hangzavart a velük egy helységről érkező magyar *kísérő résztvevőnek* zavarként interpretálták. Folyamatosan azt hangoztatták, hogy a „*csernátониak ilyent nem csinálnak, nálunk rend van.*” Más falvakban is a gyűjtés során a helybeli cigány megszólalóktól elhangzik, hogy a saját falujukban nagyobb a szertartás fegyelmezettsége, mint a szomszéd falvakban. A Gelencén végzett gyűjtésem során az anyai részről Csernátонból származó fiatal adatközlő úgy nyilatkozik, hogy „*Csernátонban még a sorba se úgy mentek, mint nálunk, mintha kilógtak volna, s ordibáltak.*” Ebben a kinyilatkoztatásszerű állásfoglalásban az is meghatározó, hogy egy számukra kívülálló magyar számára annak az esetleges nézőpontját megérezve értelmezik környezetüket.

Az egyéves osztályfőnökség végén tanárként az osztályban járó zabolai cigányfiú nevelőanyja temetésére kísértem el diákjaimat. Az esetelemzés során egy kívülálló, harmadik személyt használó nézőponton keresztül követem a diákok számára eddig nem ismert állapotba való beavatásukat. Ez azért is lényeges viszonyulás a tapasztaltakhoz, mert kutatóként már előre ismertem a cigánytemetés sajátos hangulatát és a résztvevők megnyilvánulásait, a diákok viszont nem.

A gyászoló osztálytárs az osztály tagjainak anyagi színvonalán magasabb szinten álló, rendezett életű fiú. Etnikai mássága az osztályban nem bírt jelentéssel, hiszen elsősorban ő irányította, kit fogad el barátnak.

A halálhír tudomásul vétele során az osztály terepgyakorlaton volt; osztálytársuk kiemelt státuszát mutatja, hogy a temetésen húsz fölötti létszámmal vettek részt. A temetés előtti nap a résztvevők beszervezésével az osztálynak egy összetartó koherens hálóját mutatkozik meg.

A szomszéd iskolában tanul osztálytársuk húga. Így a két osztály közös autóbusszal szervezi a temetésre való megérkezést. Ugyanakkor a frissen megszerzett hajtási engedélyek, egymás iránti feszültségek következtében többen saját személygépkocsival érkeznek. A közös, látszólagos csoportba való rendeződéskor téma a közös *koszorúmegváltást* átadásának problémája. Nem rendelkeznek azzal a tapasztalattal, hogy a cigánytemetéseken nincs jelen az adakozásnak ez a formája. Első találkozásuk a résztvevők látszólagos rendezetlenségével és hangoskodásával zavart kelt bennük. A diákok nem rendelkeztek azzal a tudással, hogy ezen a szertartáson a családhoz közvetlenül tartozók mellett, idegenből érkező és a társasági élet terét kereső személyek is nagy számmal vannak jelen. Így a tér folyamatos átrendezését, a mozgást, a később érkezők bekapcsolódását is értetlenül fogadták. A szervezést felvállaló távolabbi családtagok rendreutasító, a szertartásra irányító gesztusait első jelentésében értelmezték, amelyben a fenyegetettséget érzékelték. Az egyházi szertartás figyelmen kívül hagyását értetlenül fogadták. Eddigi temetéseken való részvételük tapasztalataként ez töltene be a szertartás tetőpontját. A heterogén módon érkező, egymással távolságot tartó osztálytársak a szertartás ideje alatt egymás közelségét keresve csoportosulnak, alakítanak ki egy zárt teret. Zavarja őket, s megdöbbenéssel értékelik az időnként felfokozott érzelmi kitöréseket. Nem ismerik fel a *színház*-jellegét, amit a közeli családtagoknak a szélesebb résztvevő közönségnek be kell mutatniuk.

Nem értik, hogy tanáruk miért kerül más státuszba a megszokott iskolai szerephez képest. Tanárukat érkezésüket követően a lakóházba hívják be, majd őt követve a másik iskola tanárnőjét is behívják, megvendégelik, és a férfi tanárt halottuk emlékére egy üveg pálinkával ajándékozzák meg. Ez a férfirésztvevőnek kijáró megkülönböztetést tükrözi. Emiatt késik a szertartás, a pap másodlagos szerepet kap. Más az időhöz való viszonyuk.

A tanárnő is diákjaihoz hasonlóan első alkalommal van jelen cigánytemetésen, akit ebben a faluban élő kolléganője előre felkészít a cigánytemetés jellegére. Az információkat szolgáltató pedagógus tudását áttételesen, mások előítéleteiből szerezte. Ennek hatására kezdetben a félelem és idegenkedés van jelen rajta, ami a szertartás előrehaladásával oldódik. Felismeri a felfokozott érzelmek pozitív hatását a későbbi gyászra. A családja körében megjelenő cigány fiú osztálytársai jelenlétében az átlagosnál visszafogottabb és zavart. Ezért erősen kontrollált viselkedést mutat.

A katolikus plébános halk szavú prédikációját a cigány résztvevők figyelmen kívül hagyják. A szervező szerepét betöltő családtag rendre utasító magatartását szintén

értetlenül fogadják a diákok, nem ismerik fel, hogy ez az erős verbális megnyilvánulás nem sértő a megszólítottak számára. A cigány közösség megírt búcsúztatójának a felolvasását a plébánosra bízják. A halk hangért felháborodott szidalmakkal illetik a felolvasó plébánost. Ezen a temetésen a *ravatalozóasztal* felborításának rítusa nincs jelen. A megkérdezettek ennek ellenére a rítust és annak jelentését ismerik. A gazdag cigány család temetésén így az etnikumukhoz erősen kötődő rítus kihagyását ismerhetjük fel. A gyászmenetben a diákok tanáruk közelségét keresve a gyászmenet végén foglalnak helyet. Interpretálják a benyomásaikat, értetlenül fogadják a látottakat és tanáruk véleményét kérik a tapasztaltakkal kapcsolatban. Most fogalmazódik meg osztálytársuk cigánysághoz való kötődése, és az etnikai másságnak az övéktől eltérő világképe.

A szertartás következő fázisaiból kilépnek, amit azért is meg lehet tenni, mert a cigánytemetésen kötetlenebb a bekapcsolódás, és így kisebb figyelemfelhívást jelent a távozás.

A tapasztaltak kommentálásában egy kulturális másságot lehet felismerni. Osztálytársuk életét egy lényegesen érintő új helyzetben ismerik meg. Az itt látott etnikai sajátosságokat felmutató megnyilvánulásokat értetlenül és elutasítóan fogadják.

X. A gyászjelentő szórólapok

X. 1. Tartalom és funkció elemzése

A halottas szokások rituális mozzanataiként írott és nyomtatott szövegek jelennek meg a gyászszertartásban: koszorúszalagra írt szöveg, halottbúcsúztató, sírfelirat, újságban megjelentetett gyász hír és megemlékezésre való felhívás.

E szövegek funkciója a rítusokra való felhívás, valamint a halott emlékének fenntartása.

A gyászjelentő megjelenése a XIX. század második feléhez köthető, amikor városban a halálhír szóbeli közlését nyomtatott szórólapokkal könnyítették.²³⁰ A gyászjelentő előzményei a XVII-XVIII. századból a kézzel másolt és később nyomtatásban is megjelent búcsúztatók, „szomorújelentések.”²³¹

A családi értesítés írott forrásáról tudósít a Csernátonnal szomszédos Torján élő Apor Péter *Metamorphosis Transilvanie* művének temetésre vonatkozó fejezetében: „*Mikor aztán a temetéshez hozzákészültenek, napot rendeltenek, az rendelt napra az atyafiak, és ha nagy ember volt, az ország catalogusa szerint az ország rendeit levél által az asszonyokkal együtt elhitták.*”²³²

A gyászjelentő másik előzményének az 1820-as évektől megjelent bizonyáglevelet tekinthetjük, melyben a halottkém a halál okát és a temetés időpontját állapítja meg.²³³

A gyászjelentő szerkezeti felépítése és tartalmi elemei a kiemelt előzmények sajátosságait átveszi, ugyanakkor megváltozott szerepének következtében üzenetének kiüresedett sematizált változata alakul ki.

Megjelenése főúri kezdeményezés, melynek célja szűk körben a család értesítése, később városi környezetben a hír gyors közvetítését szolgálja. Funkcióváltás során a falusi temetési szokásba is beépül. Az itteni közösségben a halálhír és a szertartásra vonatkozó információk közvetítése elsődlegesen orálisan terjed. A nyomtatott szórólap a helyi rangosabb társadalmi réteg szerepét emeli ki a közösségben. A temetés előtt egy nappal a család egy távolabbi tagja osztogatja szét a megcímzett gyászjelentőket. A címzésen leggyakrabban a családfő neve szerepel, a nő közeli

²³⁰ Tripolszky 1985, 393.

²³¹ Szabó 1981, 29–30.

²³² Apor 1978, 127.

²³³ Szabó 1981, 29–30.

rokonaként az ő neve is előfordulhat, ugyanakkor nemcsak egy családtagra vonatkozik, hanem a családnak is szól. Ebben az időszakban a családhoz közelálló rokonok, műrokonok és ismerősök kifejejtése a gyászjelentő eljuttatásából komoly sérelmet jelentett.

A gyászjelentő az 1960–1970-es évektől lesz általános a csernátoni halottas szokásban. Általánossá válása során megváltozik a szórólapok eljuttatásának módja, hiszen a virrasztóban és temetés alkalmával a kapuban osztogatják.

Mai előfordulása nem az értesítés, az információ átadása, hanem elsődleges jelentését vesztett rituális elem, „amely az elvárásnak való megfelelés, valamint az emlékhagyásra szolgál.”²³⁴

A korai példányok a halotti bizonyságlevél hasonlóságaként a betegség pontos megnevezését is kiemelik: „*lassú inlázban elhaltát bánatos szívvel jelentik*” (1842), „*a végelgzengülés következtében jobb létre szenderült*” (1893).

A betegségre való utalás a későbbi példányokban sematizált formájában jelenik meg, amely gyakran ellentétes állításaival az elhunyt heroikus küzdelmét emeli ki az elmúlással szemben: „*rövid és súlyos szenvedés közben váratlanul meghalt,*” „*hosszas betegség után bekövetkezett halála,*” „*rövid szenvedés után elhunyt,*” „*hat évig tartó súlyos szenvedés,*” „*hajnalban rövid szenvedés után megszűnt élni,*” „*tartós betegség, rövid szenvedés után,*” „*hosszas, de türelemmel viselt szenvedés után,*” „*hosszas, de keresztényi türelemmel viselt szenvedés után,*” „*hirtelen és váratlanul elhunyt,*” „*tragikus körülmények között elhunyt.*”

A világkép változó lenyomatait, a kor emberének kiemelt jellemvonásait örökítik meg a gyászjelentők, mely által nyelvi világukba beleszövődik a jelen emberének erkölcsi és etikai értékítélete. Az értékelés az elhunyt pozitív tulajdonságainak kiemelése mellett tartalmazza az élők viszonyulását az őket körülvevő világról. A rövid terjedelmű szövegrészben az elhunyt életének értékelése kevés tárgyyszerű elemet tartalmaz (foglalkozás, közügyekért való munka). Elsősorban az érzelmekre ható belső pozitív jellemvonások dominálnak, amely által az elhunyt a családban és emberek közti viszonyulásában pótolhatatlan veszteséget hagy maga után, és eddigi élete a körülötte levők iránti szeretetben, konfliktusmentes viszonyulásban történt.

²³⁴ Keszeg 1999, 30.

Az elhunyt karakterének nem szerinti különbségei a korai példányokon kihangsúlyozódnak. A férfi szerepéhez a közügyekben való részvétel, a nemzeti értékek képviselése és ehhez társuló keresztény magatartás hangsúlyozódik ki. A nő szerepéhez a család összetartása, az önfeláldozó szeretet társul. Tehát a férfi képviseli a család pozitív megítélését, szerepét a közösség életében, ezzel szemben a nő a szűkebb otthoni körön belül képviseli a család értékeit.

Az 1960-as évektől a kollektivizálás során az egyéni értékelés leegyszerűsödik, a nemzeti és közösségi értékek képviselése kimarad, helyüket a szűk családi körhöz kapcsolódó viszonyulás veszi át, melynek során nem az egyéni, hanem közös emberi tulajdonságok emelődnek ki. A gyászjelentők szövegében megjelenített „halálkép az adott kultúra világképének organikus részét adja, amelyet az adott társadalom a halálról, az elmúlásról, az élők és halottak viszonyáról nemzedékek során alakít ki.”²³⁵ A történelmi változások, a társadalom gyors átszervezése nyomot hagy a falusi közösség értékrendszerének alakulásában, az addig stabilnak hitt elemek elveszítik szerepüket, az új elemek értéként való megjelenítése nem vonatkozik általánosan a közösség tagjaira, helyüket a szűkebb családi közeg veszi át, valamint az egyéni jellem kihangsúlyozását általános, mindenkire vonatkoztatható emberi vonások helyettesítik.

A halál és az idő folyamatos múlásának gondolata jelen van az élők mindennapjaiban. Az ember élete közösségben, embertársai közt ér véget. Életének utólagos értékelése a beteljesedés, a felejtethetetlen pótolhatatlanság érzetével ruházza fel. Ennek során a szövegekben rögzített halál gondolata heroizálva jelenítődik meg.

A nyomtatásban megjelent szórólapok elemzésével nyomon követhetők a XX. század történelmi változásainak a közösség életébe bekerült ideologikus változatai. A halálról alkotott elképzelések közös szimbólumokban, bibliai idézetekben fedezhetők fel, valamint a meglevő elemek gyors kiüresedésében és eltűnésében.

A XIX-XX. század fordulóján a helyi földbirtokos, nemesi családok temetkezési szokásában jelenik meg a gyászjelentő, amelynek gyakori eleme a társadalmi hierarchia megnevezése. Csernátonban több nemesi ranggal rendelkező birtokos család élt, szerepük fontos a vidék polgárosodásának alakulásában. Elszármazott rokonaikat, ismerőseiket gyászjelentővel értesítették hozzátartozóik haláláról. E korai példányokat mintaként használták fel a későbbi szövegek megfogalmazásában.

²³⁵ Kunt 1987, 33.

Az I. világháborúban elhunytak gyászjelentői új elemeket hoznak a halálról való nyelvi megnyilvánulásba. Dénes Endre (1917) gyászjelentője a halál után egy évre készült, melyet a halott emlékére tartott gyászsistentiszteletre készítettek:

„A hazáért hősi halált halt.

Mikor orvul támadó gonosz ellenség gázolt szülötte szent földjén s hazátlan bujdosó lett, oly sok előtte drága hely- vak dühvel veté magát az ellenségre, ott ahol kapá s szép piros vérét érettünk ontá.

Nemes reményekre jogosító pályája- annyi deli társával együtt derékban szakadt. Élete, eddigi munkálkodása áldozatra való készület volt halála pedig áldozatnyújtás Isten és Haza oltárán.

Kérdezzük, de kitől

Pihensz-e és hol

Szivünk fáj, keres,

Találkozunk”.

A megszépített közösségi érdekért történő heroizált halál szecessziós megfogalmazása az I. világháború elején kialakult halálképet adja, amelyhez nemzeti és vallási érzelmek társulnak. A 21 éves katona életét úgy mutatja be, mint egy beteljesedett életet. A halálesethez kapcsolódó információk háttérbe szorulnak, helyettük a háborúban elesett katona halálának túlesztétizálása fogalmazódik meg. A veszteség nemcsak a szűk hozzátartozók körére vonatkozik, hanem kollektív jellegű. Szimbólumai az adott kor életérzéséhez kötődnek: „szent szülőföld”, „szép piros vér” kiontása,” „élete áldozatnyújtás Isten és Haza oltárán”.

Az 1920–40-es években gyakorivá válik a falusi értelmiségiek, köztisztviselők temetési szertartásában is a gyászjelentő megjelenése. A halál a szűk családon kívül tágabb kontextusba helyeződik, hiszen a veszteség a társadalmat is érinti. Az elhunyt életével, a családi élet szépségének megteremtése mellett, a közjó és a nevelés jobbítására törekszik. A veszteség kifejezését gyakran bibliai idézetekkel is érzékeltetik:

„A nevelés titkainak ékes, zengő szava, bizonyágtevője volt, amíg tanított.

Erőskezü, hűséges gondviselője családjának, törhetetlen hive egyházának, Fájának. Neve, személyisége beleiratott letörhetetlenül faja helyi történetébe. A hit, amellyel lángolt, munkált, szenvedett, átvitte a halálból az életbe, legyőzvé a bűnt és a halált. Most hallja ő az Ura szavát Jól vagyon Mt. 25, 21. Mert semmi el nem hárítja az Isten kegyelmétől, vele van mi Urunk Jézus Krisztusban Rom. 8, 59.” (1938).

A gyászjelentők szélesebb társadalmi körben való elterjedésével gyakori elem az *otthon* és a *családi élet* esztétizálása, amely gyakran a női elhunytak emlékét emeli ki, vagy a családi gazdaságban dolgozó férfiakét. A hozzátartozók szövegalkotásában egy vágyott, illuzorikus életérzés fogalmazódik meg, amelyben a családi élet belső értékei egy tágabb közösségbe való betekintésre ad lehetőséget. Ezekben a példányokban a vallási motiváltság intenzív, az elvont emberi jellemvonások kihangsúlyozottak, mint: szeretet, jóság, adakozás, önfeláldozás. Motívumai: „*családi tűzhely,*” „*jóságos lélek,*” „*fejünk koronája,*” „*szerető szív,*” „*munkás kar.*”

„Kialudt a láng a családi tűzhelyen, megszűnt dobogni a szív, mely utolsó percig övéiért vert, sehol el nem múló fájdalommal sújtott az Úr, de felénk hangzik a vigasztaló ígéje Boldogok akiknek szívük tiszta, mert ők az Istent meglátják. Mát. 5, 8. 1947.

Jóságos lelkének forró szeretetével vett körül bennünket. A mi szeretetünk Most elvesztette Őt, de áldott emlékezetének kegyeletével fogjuk meg-Őrizni“ (1947).

A kollektivizálás után a temetési szokás általános elemévé vált a gyászjelentő, melynek során motívumhasználata a kor hangulatának kifejezését tükrözi. Leggyakrabban szereplő elem a *munka* és a hozzá kapcsolódó *munkaszeretet*, mely a család szeretetével, az otthoni világ pótolhatatlanságával forr össze. Ez a motívum az egyre jobban leszűkülő közösségre, a családra vonatkozik. Az itt megfogalmazott világkép az életét munkával töltő, szeretteiért önmagát feláldozó ember sztereotip képét adja:

„Övéiért mindig fáradhatatlanul dolgozó, munkaszerető élet pihent meg. Nemes szíved nem dobog többé szeretteidért, féltő gondosságod nem örködik ezután felettünk” (1972).

„Életét a becsületes munka, szorgalom és az övéiért való szeretet vezérelte” (1972).

„Életének vezérlő gondolata a családnak szeretete, a szeretteiért való fáradhatatlan munkálkodás, embertársainak tisztelete és megbecsülése, mint világító fáklya fénylett. Lehullott fejünknek koronája” (1979).

„Dolgos életében fáradhatatlanul munkálkodott szeretteiért” (1979).

„Egy hosszú élet munkássága után, aminek vezérlő gondolatai az övéi és gyermekei jólétének biztosításáért való aggodalom volt, távozott sorainkból ” (1982).

„Az üllő és a kalapács csengése elnémult, az izzó vas kihűlt, egy életen át örökké dolgozó munkás kéz hanyatlott le. Életét a becsületes munka, az övéért való féltő, önfeláldozó szeretet jellemezte” (1989). Az utolsó szövegrészben metaforikus utalás rejlik az elhunyt foglalkozására: *kovácsmester*.

A gyászjelentő záró szövegrészének alakulása is tartalmi változáson megy keresztül, hiszen a korai példányok gyakran mágikus funkciót társítanak a szöveghez, melynek során a halott emlékének megőrzése mellett az áldás és a túlvilági öröklét jutalmát kívánják az elhunytak:

„Áldás, béke poraira” (1922).

„Legyen áldott emlékezete, csendes pihenése, boldog feltámadása” (1938).

„Nyugodjék békességben az Úr Jézus nevében” (1942).

Az újabb példányokból a mágikus, vallásos funkció kimarad, helyette a család emlékezete jelenik meg:

„Emlékét örökre megőrizzük”.

Az 1990-es évektől a gyászjelentők szövege lerövidül, terjedelme kisebb. Kevés motívumból építkeznek, bibliai idézetek nem fordulnak elő. A halott emlékének fenntartását emelik ki.

A gyászjelentő formai alakulása:

Az ívlap nagyságú, fekete keretes lap ornamentikájához hozzátartozik a *kereszt* (katolikus) vagy a *szomorúfűz* (református) felekezeti hovatartozást jelölő ornamentika, amely kutatástörténeti és etnoszemiotikai elemzésével a *Temetők és sírjelek* című fejezetben részletesebben foglalkozok. A kommunista cenzúra miatt az egyházi szimbólumok kimaradnak, a tartalom lerövidül, és új elemek jelennek meg. Az 1990-es évektől a terjedelem fél ívlap nagyságúra csökken, melyen a szöveg az elhunyt adatait és a szertartásra vonatkozó információkat rögzíti. A jelenben gyakori, hogy a nyomdai előállítás mellett a helyi fényképezéssel foglalkozó személy számítógéppel készíti el és fénymásolva sokszorosítja. A régi gyászjelentők a későbbi generáció részére lehetővé teszik a rokonság családfájának követését, hiszen azok névszerint megjelölve feltüntetik a rokonsági rendszert. A falu cigány lakosságának halottas szokásaiban nem jelenik meg a gyászjelentő, elmaradásának hátterére A *cigányok viszonyulása a halálhoz* fejezetben részletesebben kitértem.

X. 2. A gyászjelentőlap mint önreflexió

Az 1990-es években készült gyászjelentők közt a Bardócz Andrásné gyászjelentője kivételes helyet foglal el. A gyászjelentők mai egyszerű formájával szemben régi idők példányait idézi. Nem egy régi szórólap formai felépítésének, tartalmi elemeinek átmásolásáról van szó. Megszerkesztésében többféle gyászjelentő elemét veszi át, zsúfolja magába. Szerkezeti felépítésében betartja a műfaj szerkesztési szabályait, de túlméretezett körmondataival, zsúfolt motívumhálózatával, a társadalmi életre való utalásokkal szét is feszíti.

Bardócz Zsófia édesanyja halála után két hétre készítettett gyászjelentőt a kézdivásárhelyi nyomdában, ám kivételesen kevés rokonnak és ismerősnek juttatott belőle. Így a rituális szórólap a temetési szertartásból kiszorult, illetve eltolódott. Az eltelt két hét alkalmat nyújtott a szöveg megfogalmazásának átgondolására. A lapok kézbesítésének és időpontjának eltolódása a funkcióját is megváltoztatta. A temetésen résztvevő falubeliek közül csak a jómódú és régi családoknak juttat, és kihagyja az ún. „*parasztokat*.”

Bardócz Zsófia édesanyjától búcsúzva szükségesnek érezte olyan elemek bevitelét a szövegbe, melyek különben nem jellemzőek erre a műfajra. Az elhunyt élettörténetének részletes bevonása nem sajátossága a régi példányoknak sem, hiszen itt az élet és halál világához tartozó érzelmek mindenkire vonatkoztatható általánosítása, a veszteség átesztétizálása a mértékadó.

Ezzel szemben ez a gyászjelentő reális körülményekre, a saját emberi kapcsolataikra és problémáikra utal:

„Árván született 1912. Május 9-én 53 év özvegység után 1998. április 15-én halt meg és 17-én volt a temetése Felsőcsernátonban. Élettársával alig szűken 9 évet élt páros életet: 4 gyermeknek és még 3 év özvegységi idő kölcsönös tisztelet, nagyrabecsülés légkörében kívánt Áldást, Életet, Munkát. A szegények gondozását is munkálta”.

Az élettörténet kiemelt mozzanatainak felsorolása után személyes kapcsolatukra is utal, ugyanakkor köztudomású a faluban, hogy a két együtt élő nő (az anya és vénlánya) nem élt egymással kiegyensúlyozott viszonyban.

„Bármit is mondanak... mutasson a látszat, én mindig szeretetben- még emlékedben is édesanyám veled vagyok és voltam – Mert ő volt a Gondvi-

*selés, az Örkdő szeretet életfája, mint egy rejtelmes meleg forrás volt Lé-
nyed. – Felelős őrálló szemével tiszta érték az élet könyvében, példa az Is-
ten dicsősége- az igaz istenfélelem. Nem emberi utak, s annak dicsősége,
Hanem Isten szentsége volt jellemvonása. Az erős hite Fenség volt szá-
momra. – Élete testi alkonya viruló tavaszban szűnik meg – s az lenne az
Isteni érzelem, értelem örök tavasza: – ha átfinomulna a társadalmi élet –
– az volna az igazi erény tavasza”.*

A gyászjelentő következő mozzanata a terjedelmes családfa felvázolása, a személyek említése gyakran becenevükön történik, utána szélesíti a család nagyságát a következő hozzátoldással:

*„Unokatestvérek sokasága, családtagjai különböző helységeken, közel-
ben, távolban. Férje testvére gyermekeinek családtagjai különböző hely-
ségeken, közelben, távolban.”*

A nagy családfa felvázolása ellentétként megjegyzem, aktívan a rokonság nem vett részt a temetési szertartásban, vagy egyáltalán meg sem jelent. A temetési rituálé lebonyolítását a szomszédok végezték el.

A részletes élettörténet felvázolása és a személyes kapcsolatok fontosságának kiemelése arra irányítja a figyelmet, hogy a szöveg alkotójának miért van szüksége ilyen mértékben a közösség előtti önigazolásra, valamint ezzel kapcsolatban mit tart fontosnak élettörténetükből és mindennapi kapcsolataikból kiemelni.

A gyászjelentő szövegében átesztétizált élet ellentétben áll a faluban kialakított véleménynel, melyet az elhunyt Bardócz Andrásnéra és lányára vonatkoztatnak.

A gyászjelentő műfaji követelménye, hogy a közösség egy idealizált világképét tükrözi az elhunyt életéről és haláláról.

A kiemelt gyászjelentő túlhaladja a sematikus hangvételt, és ennek során az élettörténet egyes elemeit felnagyítja, másokat elhallgat. Az itt alkotott élettörténetet a közösségben az elhunytól kialakult közvéleménnyel hasonlítom össze.

A kollektív gazdaság megalakulásakor Bardócz Andrásné nem állt be megalakuló a TSZ gazdaságba., ugyanakkor családtagjai egyrésze az új rendszer pártfogói. A faluban egyedüli kitartásukkal elszakadnak rokonaiktól, és kiszorulnak a közösségi életből. A kollektív gazdaság helybeli létrehozói nehezen fogadták el a magántulajdonuk mellett való kitartásukat, és igyekeztek megnehezíteni a faluban való megmaradásukat.

Az elhunyt lánya óvónői végzettséggel rendelkezett, és a szomszédos Ikafalván volt óvónő. A helyi kollektív gazdaság főkönyvelőjének szervezésével felbízott férfiak

szekérbe lekötözve vitték haza az óvónőt a szomszéd faluból, tettüket azzal indokolták, hogy elmebeteg. Ez a megszegyenítő rítus alakította a továbbiakban az életüket. Később postakihordói alkalmazottként naponta érintkeztek a falu lakosságával, ugyanakkor a falu periferiájára szorultak. Ennek a megszegyenítő rítusnak a végrehajtása nem előzmény nélküli Felsőcernátonban, hiszen az 1920-as években a „*régi román világ*” idején az ortodox vallást felvevő egyik család Medgyaszay református lelkészt szekér után kötve vonszolta végig a faluban. Mindkét megnyilvánulás arra mutat rá, hogy közösség életében kialakult rend külső változások hatására miként szűnik meg, és a meg nem alkuvókat hogyan juttatja a társadalom periferiájára, képtelenné téve őket a szembeszegülésre.

A gyászjelentő szövegének vizsgálata ráirányítja a figyelmet, hogy alkotója hogyan szeretné újraírva megörökíteni élettörténetüket, abban az esetben, ha sérül a család közösség előtti külső tekintélye.

A címzettekhez való eljuttatásával megerősíti a közösségben eddigi érintkezéseiket.

A temetési szokás keretében ez a nyomtatott szöveg nem megszokott funkcióját tölti be, hanem egy élettörténet önigazolásává válik.

X. 3. Adatbázis

I. A Deák család tulajdonában levő gyászjelentők (keletkezési időszak, hely, számuk)

1940–1950: 6 db Felsőcsernáton, 1 Futásfalva

1970–1980: 3 Felsőcsernáton, 1 Alsócsernáton, 1 Kézdivásárhely

1980–1990: 5 Felsőcsernáton, 1 Márkosfalva

1990–1999: 19 Felsőcsernáton, 1 Gelence, 1 Márkosfalva, 1 Csíkszereda, 1 Kézdivásárhely

II. A Csernátoni Falumúzeum tulajdonában levő gyászjelentők

1842: 1 db Kolozsvár

1887: 1 db Alsócsernáton

1893: 1 db Alsócsernáton

1910–1920: 3 Alsócsernáton, 1 Kézdivásárhely, 1 Marosvásárhely

1920–1930: 1 Alsócsernáton, 1 Torja, 1 Sepsikőröspatak, 1 Vargyas

1930–1940: 1 Alsócsernáton, 1 Budapest, 1 Angyalos

1940–1950: 1 Kézdivásárhely

1950–1960: 4 Alsócsernáton, 2 Felsőcsernáton, 1 Marosvásárhely, 2 Kézdivásárhely

1960–1970: 15 Alsócsernáton, 1 Felsőcsernáton, 1 Kolozsvár

III. A Máthé család tulajdonában levő gyászjelentők

1970–1980: 8 Alsócsernáton, 1 Felsőcsernáton, 1 Kolozsvár

1980–1990: 12 Alsócsernáton, 4 Felsőcsernáton, 1 Vargyas, 1 Barót, 1 Sepsiszentgyörgy, 1 Kolozsvár

XI. A temetők és sírjelek

XI. 1. A temetők

A mai temetők arculatának kialakulását több egymásra épülő hatás hozta létre. A temető helyszínét a lakosság felsőbb hatalmi rendeletek hatására többször változtatta.²³⁶ Alsócsernátonban a falu középpontjában levő templom körül hosszú ideig egy középkori temetkezési szokás élt tovább.²³⁷ Tudományos régészeti felmérések nem készültek. A közelmúltban történő építkezések során kirajzolódó emlékek, valamint Haszmann Pál muzeológus kutatásai eredményeképpen körvonalazható a régi temető struktúrája. A nemesi családok a templom cintermébe temetkeztek. Ennek emlékét őrzi a szószék alatti latin feliratú Damokos fivérek síremléke.²³⁸ A lófőcsaládok a várfalon belül, a templom körül, a paraszt és jobbágysorsban élő családok a várfalon kívüli területen temetkeztek. A várárokból történő ásatások során fellelt síremlékek arra engednek következtetni, hogy a megbélyegzett sorsú személyeket kiközösítve temették ide. Ilyenek lehettek az öngyilkosok, tolvajok, talán a cigányok és az idegenek.²³⁹ A templom körüli temetkezés a középkori temetők kialakulásának egy klasszikus példája. A temető a szakrális templom és a profán az emberi világ közt helyezkedik el. A temető a templom közeléből adódóan, szentelt helynek számít, ugyanakkor ezen a helyen zajlanak az élők mindennapjai.²⁴⁰ Temetés és vásár színtere egy helyre tevődik.

²³⁶ A *Kutatástörténeti fejezetben* kiemeltem Balassa Iván *A magyar falvak temetői* (1989) monográfiájából a magyar temetőket átrendező rendeletek kultúrtörténetét.

²³⁷ Templom körüli temetkezés hagyománya van jelen Kézdiszék következő településein: Almás – Lemhény (Szent Mihály templom), Bélefalva, Esztelnek, Gelence (Árpád-kori Szent László templom), Imecsfalva, Kézdiszentkereszt, Kézdiszentlélek, Maksa – Eresztevény, Ozsdola, Szárazpatak, Szentkatolna és Torja (Altörjai katolikus templom).

²³⁸ A középkori temetkezési szokások kialakulását szemléletesen mutatja be Kunt Ernő kiemelt tanulmányrészlete: „A honfoglalás után Magyarországon a rövid ideig tartó bizánci, majd pedig az uralkodóvá váló, nyugat-európai hatásokat közvetítő latin kereszténység befolyásának nyomán átalult a hagyományos halottkultusz a temetkezési szokásrend. A temetőkultúra változásában alapvető hatása volt Szent László I. 25. és Kálmán I. 23. törvénycikkeinek: »aki nem a templom mellé temeti az ő halottait: tizenlét napig vezekeljen kenyéren és vízen, kalodába zárva. Ugyanígy vezekel az az úr vagy falubíró, aki a helybeli szegény vagy jövevény halottat nem a templom mellé temeti.«” (Kunt 1983, 11.).

²³⁹ Haszmann Pál a Csernáton Falumúzeum vezetőjének szóbeli közlése.

²⁴⁰ Kunt 1983, 11–12.

Lakner 1993, 76.

Alsócsernátonban az 1718-1719-es pestisjárványban háromszázhat személy halt meg. A falu vezetőségének döntése szerint nem temették a köztemetőbe, hanem a falun kívüli, Keresztnek nevezett felszegi dombon temették el. A helynév tovább őrzi az egykori temető emlékét. Székely Zoltán és Haszmann Pál ásatásokat végeztek itt Vizsgálatuk eredményeképpen megállapították: a járvány áldozatait koporsó nélkül, a sírgödört félig töltött mészrétegbe temették. Nem tisztázott, hogy a falu nemesi származású halottait ide temették volna. Ennek a falutól távolabb eső helyszínnek a temetkezési helyszínként való kijelölését nevezhetjük „katasztrófatemetőnek”,²⁴¹ ami később elveszítette az elkülönített elsődleges jelentését, és így később a falu lakosságának egy része temetőként használta ezt a helyet. Régi temető jellegét ma a temető jellegzetes növénye, az orgonabokrok mutatják.

A csernátoni temetők mai formája, hasonlóan más vidékek temetőkultúrájához, a XIX. századtól alakul ki. Mária Terézia 1775-ben kiadott *Generale Normativum in Re Sanitatus* rendelete a temetőket a lakott terület határán kívülre helyezi.²⁴²

Csernátonban a temető helyszínét csak 1805-től kezdték megváltoztatni. A rendeletet köztemetőkre alkalmazták, de Felsőcsernátonban a gazdagabb státusszal rendelkező családok családi sírkertbe való temetkezését nem változtatták meg napjainkig sem. A kertben való temetkezés nem a temető távolságát jelenti, hanem a rokoni-nemzetségi temetkezés emlékét őrzi.²⁴³

A temető vizsgálata során különválasztom az Alsó- és Felsőcsernátoni temetőket.

Alsócsernátonban jelenleg három temetőt használnak: a Nagytemetőt, a Molnárok temetőjét és az Ortodox temetőt.

A Nagytemetőbe 1800 évek elejétől kezdtek temetkezni, és hasonlóan a XVIII. századra megnyílt temetőkhez, ezt is előre megtervezett, egymásra merőleges utakkal felosztott sírmezők jellemzik. Tovább őrzi a felekezeti elkülönülés emlékét, amely által

²⁴¹ Kunt 1883, 15.

²⁴² Lakner 1993, 77.

„A temetővel kapcsolatos rendszabályok tehát részletesen kitérnek a temetők kerítésére, védelmére, de ugyanakkor az egyes sírokra vonatkozóan is rendelkeznek” (Novák 1978, 229.).

Tárkány Szűcs 1981, 191–193.

²⁴³ Balassa Iván erdélyi gyűjtésében a Csernátonhoz közeli településről megjegyzi: „Bálványosváralján (v. Szolnok-Doboka m.) az egyes nemzetségek egy-egy falurészben, szegben laktak, ennek megfelelően történt a temetkezés is [...] A nemzetség és annak temetkezési rendje nem csak erdélyi hagyomány, kimutatható a magyar nyelvterület más vidékein is” (Balassa 1989, 23.)

a jobb oldal a reformátusok, a bal oldal a katolikus felekezetűek tere. A jobb oldali szélső sor az itt szolgálatot teljesített lelkészek mellett a presbitérium elhunyt tagjainak is sírhelye. A temető térstruktúrája vízszintesen is tagolt, hiszen a temető centrális középvonalát az egymás mellett levő hat családi kriptá alkotja. A Nagytemető térszerkezetének vizsgálata rámutat arra a jelenségre, hogy az új temető egy meglévő temetkezési rend újraalkotását folytatja. A centrumban a Damokos családok síremlékei,²⁴⁴ akár az előző temetkezési rend során a templom szakrális terében, itt is a középpontban helyezkednek el. A kripták előtti részben a nemesi származású, jómódú családok temetkezési helye, a hátsó rész az alacsonyabb származású és szegényebb családok tere. A felekezeti elkülönülés a temető térhasználatában már rég felbomlott, ugyanakkor a nemzetiségi temetkezés kikövetkeztethető, melynek során az elhunytat családtagjai mellé temetik. Balassa István megállapítja: „Székelyföldön nemzetségek egy-egy falurészben, szegben laktak, ennek megfelelően történt a temetkezés, a nemzetségek a falu meghatározott részét foglalták el, és ugyanez a rend szerint ültek a templomban és osztottak [...] a temetőben is.”²⁴⁵

A temető újabb jelentős tereként a kripták háta mögötti baloldal jelenik meg. Ennek hatása a Gyergyai kriptá állításában és az oda helyezett Haszmann-sírok kopjafáinak szimbolikus jelentéséből is adódik.

²⁴⁴ Novák László *A Duna – Tisza köze temetőinek néprajza* című tanulmányában a társadalmi rend kihangsúlyozásával a Nagytemető hierarchikus rendjéhez hasonló megállapítást fogalmaz meg: „a temetők képe azonban a mód szerinti differenciáltságot tükrözi [...] A településekhez hasonlóan pl. A vagyosabbak a temető központi helyén temetkeztek, a szegényebbek, illetve az alacsonyabb társadalmi réteghez tartozók pedig a szélekre szorultak [...] A város társadalmi rétegzettsége, erősen differenciált jellege következményeként, a módosabbak a temető fő útja mellett igyekeztek temetkezni, amely legszembetűnőbben a sírjelek állításában mutatkozott meg (Novák 1978, 230.).

²⁴⁵ Balassa 1973, 22.

A templomi ülésrenddel *A falu művelődés- és társadalomtörténeti vázlata* című fejezetben tárgyalom. A templomi ülésrend, mint a helyi társadalom rétegzettségének szimbóluma, jelenik meg a *Presbitérium Jegyzőkönyvében*. Az egyházi vezető tiltására se lehet megszüntetni.

A cigány lakosság a temető végébe temetkezik.²⁴⁶ Síremlékeik elhelyezésében, térhasználatukban nem a kitágító, üresen levő rész fele való temetkezést folytatják, hanem a befele irányuló, a magyar nemzetiségű síremlékek mellé való elhelyezést. Elkülönítésükben szerepet játszanak a temetkezési szokásaikban élő sajátosságok, amelyek következtében a temetés és megemlékezések során a hangkeltés, a zeneszó szerves része az elhunyt hozzátartozótól való búcsúzkodásnak.²⁴⁷ A magyarok a tisztelet megadásaként visszafogott, csendes viselkedést értékelik. A magyar síremlékek közelébe helyezett cigánysírok hozzátartozói a síremlék állításában és gondozásában a magyarokat utánozzák, és ezzel sajátos módon alakítják temetőkultúrájukat.

A temetők szerkezetében változnak a kihangsúlyozott részek. Olyan helyet, ahol egy időben sokan temetkeznek, évtizedek múlva helyszűke miatt hanyatlás követ. A kripták mögötti jobboldal régi telítettsége miatt az újabban kihangsúlyozott hely baloldalra tevődik át. A régi helyen a síremlékek elhanyagolása, gondozatlansága jellemző. Előfordul, hogy sírjellel már nem jelzett régi sírt ásnak ki újra. Ilyenkor a koporsó és a holttest maradványait az új sírgödör aljában ássák el. A körül nem határolt temetők új teret jelölnek ki, a régi sírhelyek háboríthatatlanul maradnak.²⁴⁸

A falu délnyugati részén, a Kalácshegy dombon alakították ki a Molnárok temetőjét, ahová régen a Benkő, Kocsis, Molnár, Végh, Gáll, László, Üke családok temetkeztek. Nemzetiségi jellegét ma is őrzi, hiszen most is a Molnár család elhunyt tagjait temetik ide.

A román nemzetiségűek az ortodox templom körüli kertbe temetkeznek.²⁴⁹ Itt kialakított temetőjük nagy szerepet tölt be halottas szokásaikban. A faluban élő román nemzetiségűek vegyes házasságban élnek. Halottas szokásaik a román halottas szokások

²⁴⁶ A temető térhasználatában a cigánysírok elhelyezésére ez jellemző Kézdiszék más településein is (Albis – Új Temető, Eszternek a templom várfal mögötti temetőrész, Gelence – Szaladári Temető, Ozdola, Torja – Altörjai Temető). Újabb jelenség, hogy a telített temetők régen betetelt és felhagyott részeit felszámolva a temető perifériája ezekre a helyekre tevődik át. Szárazpatakon a temető bejáratánál, a régen kiemelt centrumban a már nem gondozott sírhantokat szociális munka keretében elsimították egy új temetőrész kialakítása végett, és ide tevődnek a cigánysírok. Szentléleken is a temető középpontjában már régen telített és felhagyott terébe jelennek meg a cigánysírok. Dálnokban a felszegi Régi Temető erdővel határos területén a temető bejáratához kerülnek a cigány sírok.

²⁴⁷ *A cigányok viszonyulása a halálhoz* c. fejezetben részletesen kitértem a hangkeltéshez, zajhoz való viszonyulásokra.

²⁴⁸ „A temető régi felét a természetes növénytakaró egyre jobban visszahódítja [...] Az ilyen régi temetők minden gondozatlanságuk ellenére megnyugtatóak, mert nem az elmúlást, hanem a megújuló természet győzelmét mutatják” (Balassa 1989, 148.).

²⁴⁹ A hét jelölt családi sírhely közül három magyar feliratot tartalmaz.

kollektív jellegéből több elemet kihagy. Például nem készítenek főtt búzát (koliva), fát, illetve kisebb jelentősége van a megemlékezéseknek (pomána) is. A hat hétre és egy évre megrendezett megemlékezés tere a templom halottas kertjébe tevődik át (itt fogyasztják el a megemlékezés rituális élelmeit).

Felsőcernátonban külön helyen létesítettek katolikus és református temetőt. A temetők felekezeti elkülönülése jelzi a közösség vallásgyakorlását és annak hatását a hétköznapi életre,²⁵⁰ ami hosszú ideig a felekezeti endogámiában is kimutatható.²⁵¹ A katolikus temetőt Régi Temetőnek is nevezik, ami mutatja, hogy a felekezeti elkülönülés felbomlása után²⁵² erre a helyre a temető körül lakó családok temetkeznek. A katolikus felekezetűek Nagytemetőbe való temetkezésével egyidőben a XX. század második felében a református egyház is igényelte ebben a temetőben a közeli református családok elhunyt tagjainak az ide temetését. A temetőnek egy üresebb részét jelölték ki a református temetőrésznek, amelynek szimbolikus elhatárolódását egy árokkal jelölték. A Nagytemető integráló hatására ez a temető megszűnőben van és elhagyatott. Régi síremlékeket a temetőben felnövő bozót takarja el. Felszámolásában szerepet játszik a katolikus harangláb más térbe való áthelyezése is. A katolikus felekezetű temetőben a harang a hely szakrális jellegét erősítette. Az itteni haranglábnak nevezett építmény nagy hasonlóságot mutat a szakirodalomban leírt katolikus temetők lélekharangnak²⁵³ nevezett épületével, amelyet a temetkezési szertartás alatt és megemlékezések idején szólaltatnak meg. Ebben a falurészben, a református templom közelében, a katolikus felekezetűek vallási identitásának kifejezője. Többletfunkcióval egészül ki, hiszen még a kápolna építése előtt a temető terében elhelyezett harang, a napszakok tagolásában a reformátusok harangozásának kísérő eleme. A távolabbi falurészen is erősebben szóló református templom harangjának hangzása mellett nem is

²⁵⁰ „A valláshoz való szoros kapcsolatát mutatja régebbi temetőin felekezetek sterinti elkülönülése is” (Bartha 2006, 163.).

²⁵¹ *A Házassági anyakönyv*

²⁵² „A temetők felekezeti elkülönülésének megszüntetését és köztemetőként való működésüket 1868. L 111. Törvényben mondták ki” (Lanker 1993, 78.).

„A XVIII. század második felében a temető kiköltözése megindult. Az egyházi és világi hatóságok egyre inkább szorgalmazták a sorba temetkezést. A kijelölt temetői belső utak felé kellett a síroknak fordulni. Ez egyrészt akadályozta a sírok kelet-nyugati tájolását, másrészt csaknem lehetetlenné tette a nagycsaládi temetkezést” (Balassa 1989, 29.).

²⁵³ „A nagyobb katolikus temetők központjának közelében található meg az ún. lélekharang. Rendszeresen kevésbé díszített ácsolt faváz, egyszerű tetővel. Harangját a temetés ideje alatt, illetve halottak napján kongatja meg valamely gyászoló hozzátartozó vagy fizetett idegen” (Kunt 1983, 21.).

hallatszik. A katolikus ünnepekre felhívó üzenete, a nagy harang nem működtetése mellett, jelentősebben kihangsúlyozódott, és a másadlagos kísérő szerep helyett elsődleges felhívó funkciót töltött be.

Az 1980-as évek végén a régi temetővel szemben építettek katolikus kápolnát, ahol istentiszteletet az alsócsernátoni plébános végez. A területet magánszemélytől vásárolták, és a kisebb számban élő katolikusok itt alakították ki szakrális területet. Az új harangláb építésével és a harang áthelyezésével egy felekezeti összetartozás erősödik fel, hiszen eddig az alsócsernátoni közösség tagjai voltak. Az újonnan vásárolt egyházi terület szakralizációjának fontos eleme az épület építése mellett, a harang áthelyezése. Így a tér vizuális és annak auditív szakralizációja²⁵⁴ egy alakuló felekezeti közösség létezésének megmutatására törekvő igényét jeleníti meg.

A Katolikus Régi Temetőtől pár száz méterre található a Cigány- és a Román Temető. Elkülönítő kialakítására Balassa Iván megállapítása mutat rá: „A nagyobb településeken külön temetőkre temetkeztek a régi és jómódú családok, míg a jöttmentek, a szegények egy másikban kaptak helyet. Az ilyen elkülönülés nyomai attól az időtől kezdve figyelhetők meg különösen jól, amikor a temetők a templom mellől a település szélére kerültek ki.”²⁵⁵ A cigány lakosság lokálisan is elkülönül a magyar többségtől. A temető gondozatlansága összefügg a cigányok szokásával, hiszen halottas rítusaikban nagyon erős az eltávolító szándék, amely a hangkeltésben is a haláltól való félelem leküzdését mutatja. A rövidebb időszakot kijelölő gyász egy felfüggesztett állapotot jelent, amely a hathetes összejövetelben éri el kulminációs pontját, és szünteti meg a felfüggesztett tilalmakat.²⁵⁶ A későbbiekben csak újabb temetések alkalmával és halottak napján látogatják a temetőt. A Régi Cigánytemetőt a gondozatlanság látszata, jelentéktelennek tűnő sírjelek, valamint a spontán sírhelykijelölés jellemzi.²⁵⁷ A módosabb cigánycsaládok az 1990-es évek elejétől nem temetkeznek a Cigány Temetőbe, hanem a Nagytemető egy addig nem használt részében alakítják ki új temetőjüket. Itt költséges és díszes síremlékeket készíttetnek. Az ő síremlékeiken jelennek meg a művirágkoszorúk és -csokrok, ami erős vizuális hatást kelt a látogatóban. A művirág a sajátos ízlésvilág mellett az az időtlenséget, és a betonlappal

²⁵⁴ „A harangok készítése, állítása, akár csak a templom vagy más objektumoké, adott esetben része lehet a környezet szakralizációjának” (Bartha 2006, 121.).

²⁵⁵ Balassa 1989, 22.

²⁵⁶ A *cigányok viszonyulása a halálhoz* c. fejezetben részletesebben kitérek a halálhoz és az azt megidéző tárgyi világhoz való viszonyulásukra.

²⁵⁷ A mellékelt temetőtérkép ezt az állapotot tükrözi.

lefedett sírhelyen a gondozottság látszatát is adja. A magyar sírokon ezért is nem jelenik meg művirág, hiszen az etnikai elkülönülést mutatja fel. A cigány síremlékek megjelenítése után a magyar lakosság a sírhely kijelölésében a temetőnek ezt a peremterületét elkerüli. Az újszerű, monumentális és költséges sírok állítása a környék más településein élő cigány lakosság temetőhasználatában is megjelenik. A rendszerváltás után a sírállítás milyensége státuszsimbólummá válik számukra, ami összefüggésbe hozható térbeli mobilitásukkal. Ennek legszemléletesebb példái a külföldről rendelt sírkövek állításai, amelyek különleges térplasztikai hatást keltenek. Előtérbe kerül az elhunyt vizuális ábrázolása, a szoborszerű kiképzés és a magasított síremlék kialakítása.²⁵⁸

A régi temetkezési helyek felhagyásába és újabb temetők kialakításába adnak betekintést a *Presbitérium Jegyzőkönyvének* 1906-1907. bejegyzései:

„Tárgyalás folyamán szóba kerül, hogy a temetkezési hely úgy a Kölönte hegyen, valamint a Kőpü melletti temetőkerben teljesen beteltek, s oda temetkezni többé egyáltalán nem lehet.

Egyháztanács, mivel a megnyitott új temető már nem az egyház tulajdonát képezi, elhatározta, hogy a községi előjárásához azonnal átiratott, s kéri az új temető rögtön megnyitására és egyúttal fölhívja arra, hogy külső temető sírásások s a rendben való tartását és folytatását igyekezzenek rendben tartani.

Elnök úr előterjeszti, hogy a múlt ősszel tervbe vett gyümölcsözést keresztül vitték, illetve megkezdése végett az egyháztanács fásítsa be a jövő tavaszon a Kőpü melletti már lezárt temetőt, a hegyet pedig egyelőre ültessék körül tövis bozotokkal“ (1906).

„Elnök úr előhossa, hogy a temetőben a fákat, bokrokat és cserjéket a tavaszi gyümölcsözés végett jó lenne kitisztítani a sírokra ültetett fák sérelme nélkül.

Elnök úr jelenti, hogy a gyümölcsözés folyamatban van a templomoldalba 45 aranypármik ment, a Kölönte hegyre mintegy 100 darab batur van ültetve, a Kőpü mellett mintegy 70 darabnak van hely, de sajnálattal jelentem, már lopás is történt“(1907).

A kiemelt bejegyzések rámutatnak arra a gyakorlatra is, hogy a falu belterületében meglévő temetőket felső hatalmi rendeletek után se zárták be, hanem csak telítettségük után választottak a falu határán kívüli területet. A fennhagyott temetőket megkülönböztetett terekként kegyelettel tartották fenn. Ezért gyümölcsösöket

²⁵⁸ Albis (Új Temető), Dálnok (Felszegi Temető) és Gelence (Szaladári Temető)

alakítottak itt ki, valamint mesterségesen telepített bozótosokkal vették körül.²⁵⁹ A századelőn a gyümölcsösök megtelepítése és gondozása fontos feladata volt az egyházi vezetőknek is, amelyet a fiatalok nevelésében is kihangsúlyoznak.²⁶⁰ A temető felhagyott területeit, valamint a kevesebb sírt tartalmazó oldalt évi rendszerességgel kaszálják ma is.²⁶¹

A felsőcsernátoni Nagytemető alakulásában szerepet játszik a tér korlátozatlansága, és ezért a falun kívüli kaszáló és mező között elhelyezett temető arculatát szabadon alakíthatják. Jellemző, hogy a temető egy-egy részét teljesen felszámolták és határát tovább vitték. Kunt Ernő megállapítása vonatkozik a Nagytemető terének alakítására:

„egy-egy közösségben találkozunk különböző időszakban létesített, illetve bezárt temetőkkel, amelyek közül a legújabbat használják, míg a régebbieket már csak a halott-tisztelet kegyeleti színterei.”²⁶²

A régi temetőt felhagyták, száz méterrel tovább a mai temető a domboldalról a szántóterület fele terjeszkedik.

Felsőcsernátonban megőrződött a családi otthon közelében történő temetkezés hagyománya, hiszen rangosabb családok leszármazottjai továbbra is családi kertekben kialakított temetkezési helyeket használgák.

A családi kertbe való temetkezés egyik szemléletes példája a Kónya-kert, amely a XX. század első évtizedeiben került a család tulajdonába. A falu szélén vásárolt terület közel van a családi házhoz, és alkalmas a századelőn jelenséggé vált gyümölcsöskertek kialakítására. Ezen a területen hat síremlék található. Az elhunytak egy kivétellel közeli családtagok. A terület megvásárlása után a nagyszülőket temették ebbe a

²⁵⁹ A felhagyott temetők utóéletéhez más területeken is hasonlóan viszonyultak: „A temető régi, már nem gondozott, és még be nem temetett részét gazdaságilag is hasznosították. Részben úgy, hogy a pap, harangozó, sekrestyés élte, vagy az egyházközzég bérbe adta [...] A temető kaszálása az egész magyar nyelvterületen igen gyakori. Már ritkábban fordul elő, hogy az ott levő gyümölcsfák termését az egyházi tisztviselők takarítják be vagy bérbeadják. A gyümölcsfák egy-egy sírhoz és ennek megfelelően valamelyik családhoz tartoznak. A család azonban a temetőből sem gyümölcsöt, sem virágot, sem mást nem visz haza” (Balassa 1989, 18.).

²⁶⁰ Adatközlők visszaemlékezése által az iskolai nevelésben is szorgalmazták a gyümölcsfák ültetését. Több almafajtát honosítottak meg ebben az időben. Piacra termelték az almát, amelyet lovasszekérrel gyakran Brassóba is elvittek.

²⁶¹ Az egyháztól a Fülöp család bérelte több évtizeden át. A kaszálás a család tulajdonában levő más területek lekaszálása után került sorra. A fiútestvérek és a kalákába érkező ismerősök egy nap alatt végezték el a munkát. Sarjút (‘második kaszálás’) nem végeztek. Az alsócsernátoni Nagytemetőt a temető mellett lakó család kaszálta.

²⁶² Kunt 1987, 217.

magánterületbe. A feleség szüleinek kijelölt temetkezési helye szimbolikusan felmutatja azt a családi státuszt, ami vagyoni helyzetükkel is összefüggésben van. A következő periódus a kertet vásárló és gyümölcsöst kialakító szülők temetkezési helyének kijelölése. A házastársakat külön sírhelybe temették. A feleség sírhelye a szülők mellé helyeződik, a férj különálló sírhelybe van eltemetve.²⁶³ Az elkülönülés jelzi házasságuk utolsó évtizedeiben felmerülő személyes problémáikat. Gyerekkorban elhunyt gyereküket, még a családi sírkert kialakítása előtt, a Nagytemetőbe temették. Így a halottak napja és a sírhely gondozása a köztemetőben való részvételt is bekapcsolta. A harmadik periódus a tulajdonos gyerekeinek és azok házastársainak a sírhelyei. A négy leszármazott közül hárman a faluban éltek. A családi kertet négy arányos részre osztották fel, és mindenkinek a saját területén jelölték ki a sírhelyét. A női örökösök férjeiket szintén ide temették. Az egyik örökös jelölte kerítéssel a saját terét. A középső kertrész a gyerektelen tulajdonos férjének családjába került át. A terület felosztása, elkülönítése, valamint az új örökösök megjelenése után valószínű, hogy újabb sírhelyek kijelölésére nem kerül sor. Ez a kert visszatükrözi egy család évszázados történetét, és a családtagok egymáshoz való viszonyulását három generáción át.

A sírjelek az állíttatásuk idejében divatos formákat követik. Az első-két generáció síremlékeit márványlapos kőkerettel jelenítették meg, a későbbi sírhelyeket betonlappal fődött síremlékek.

A családi sírhelyek gondozását az ide temetett harmadik generáció gyerekei végzik. A nagyszülők síremlékét a faluban élő nyugdíjas unoka felesége rendezi. Az egyik kőkeretes sírhelyet az elhunytak gyerekei cementlapokkal fedték be, hogy haláluk után a szülők sírhelye ne tűnjön gondozatlannak. A kaszálóként használt kertbe a nyári munkavégzések idején érkező utódok virágcsokrokat hoznak.

Halottak napján a közös családi virrasztást addig tartották fenn, amíg a családi házban élő gyerektelen női leszármazott élt, és a családtagokat meghívott vacsorával vendégelte meg (a születésnapja is november elsejére esett). A három generáció (testvérek, első- és másodfokú unokatestvérek és azok családtagjai) évtizedeken át az évnek ezen a napján közösen töltötték a halottak estjét. Azok a családtagok, akiknek hozzátartozóik köztemetőben nyugszanak, a temetőlátogatásban a Kónya-kertet hagyták utolsóként, hogy a családi összejövetelen részt tudjanak venni. A megszokás és az ünnep jellege határozta meg ezt az estét. A vacsorán felszolgált étel legtöbbször a töltöttkáposzta volt,

²⁶³A zabolai születésű Kónya József tanítóként került a faluba. Házasságukkal nagyobb vagyont örökölt felesége, amit sikeres gazdálkodásukkal gyarapítottak.

ami ünnepi étel ezen a vidéken.²⁶⁴ A szilvapálinka és a sütemény szintén kísérője volt a vacsorának.

A másik nagyobb sírcsoportot tartalmazó sírkert a Rákossy-kert, amelyet az utódok öröklése több részre tagolt. A Rákossy – Veres kert kilenc jelölt sírhelyet tartalmaz, amelyek közül az első a XIX. század második felét idézik.²⁶⁵ Ezeknek a kezdetlegesen megművelt sírköveken sajátos motívumok a kőbe vésett tulipánvariációk, amelyek előfordulása ebben a korban ritka más sírköveken.

Kisebbségi számban családi sírhelyeket tartalmazó kertek: a Balázs Sándor-kertje és a Dezső-kert.²⁶⁶

A családi kertekbe való temetkezés felfüggesztését gyakran a terület idegen tulajdonba való kerülése határozza meg. Ilyenkor a sírhelyek belesimulnak a kaszálóként használt területbe. Előfordult, hogy a régi tulajdonos azzal a feltétellel adja el a területét, hogy halottak napján látogathatja a családi sírhelyeket. Az új tulajdonba került sírhelyek rongálására nem került sor.

A családi sírkertekbe való temetkezés Kézdiszék falvaiban gyakori. A kisbirtokos nemesi családok családi kertjeikben alakították ki temetőiket. Ez a jelenség a felekezeti és a későbbi köztemetők mellett folyamatosan jelen volt.

Jelentős családi sírkertek Kézdiszéken:

Albis (Vass Temető), Dálnok (Veress Temető), Futásfalva (Kisasszonykert), Gelence (Jancsók Temetője), Hilip (Gáll- és Vitályos-kert), Márkosfalva (Eperjessy-, Gáll-, Orbán-kert).

²⁶⁴ Töltöttkáposztát készítenek karácsony estéjére és húsvét nagyszombatjára, valamint a falusi lakodalmi menü utolsó fogása is az.

²⁶⁵ 1885

²⁶⁶ A ház háta mögötti kertbe az idős családfő még életében elkészítette síremlékét, amit naponta látva, gyakran sírt: „*hova visznek ki*” (a szomszédok elbeszélésében)

XI. 2. A sírjelek

A temetők helyi kultúrából építkező rendszere felbomlott, alakításukban jelentős az újonnan átvett és kívülről hozott elemek megjelenése. A temetők mostani arculatát egymástól eltérő sírjelek határozzák meg, amelynek hordozója az egyéni akarat, és magukon tükrözik egy székely falu társadalmi szerkezetének jelenkori átrendeződését.

Jelfunkciót tölt be minden olyan beavatkozás, amely sírhelyre utal. Ezért elsősorban a kijelölés a funkciója, amelyhez az elhunyt személyét idéző emlékhagyás is társul. Így az elsődleges óvó funkció a síremlék többletjelentésével egészül ki. Terminológia használatomban folyamatosan a sírjel megnevezést használom, figyelve arra, hogy komplex jelként értelmezzem, amelyben az elsődleges jelölés mellett másodlagosan az emlékhagyás megteremtése tevődik hozzá.

A sírjelek összefoglaló katalogizálása egy szinkrón vizsgálatot is eredményez, amely kiemel állításuk időszakából olyan jellegzetességeket, amelyek az egyéni kezdeményezések mellett is társadalmi jelentéssel bírnak. A csernátoni temetők sírjeleinek időrendi kategorizálása arra mutat rá, hogy a faragatlan sírkövek és régi fejfásírjelek után is koronként saját ízlésvilágot mutató új sírjelállítás követi egymást. Például a fejfa – kopjafa állítása egy meglévő sírjelállítás újratemtéséről is szól, amelyben a meglévő és könnyen előállítható sírjel a jelenben egy etnikai szimbólumteremtés és annak térjelölésére használt sírjel. A kiemelt sírjelek között vannak, amelyek állítása szorosabban kapcsolódik egymáshoz (pl. kerítés és kereszt), de külön is gyakran szerepelnek. Itt az elhunynak emléket állító sírjel egy másodlagos kiegészítő és teret lezáró jellel egészül ki, amelynek valóban vagy szimbolikusan az óvó funkció a szerepköre.

A régi sírkövek emléket állítanak az elhunynak, viszont a sírhely terét nem zárják körül, nem emelik ki a temető általános teréből. A sírkőhöz társuló kőkeretek a temető teréből kijelölik a sírhelyet. Mesterséges tere egy új temetőgondozást igényel, hiszen a kijelölt hely határai nem épülnek vissza a temető terének természetes flórájába. Ennek a sírjelnek egy tovább folytatása a sírkő kiegészítőjeként a sírhely terét egészében lefedő

betonlapok. Ezek a síremlékek nagyobb számban a megrendelő halála előtt készülnek el. Készítésükkel megszűnik a hagyományos elföldelés, egy betonból kialakított sírhelybe kerül a koporsó. A sírgondozás is elveszíti jelentőségét, hiszen a síremlék a sírhely kijelölése mellett lezárja annak gondozási felelősségét, miáltal egy élettelen betonfelületet kölcsönöz a sírhelynek.

A kategorizálás a főbb és általánosítható sajátosságokat emeli ki. A határvonalak között gyakran átmenetek léteznek. Így betonkerethez kopjafa is tevődik, de az már ritka, hogy betonlappal lefedett sírhelyhez ezt a síremléket társítsák. Kőkeretes sírkő állításánál is utólag általánossá vált, hogy a sírt betonlapokból képezték ki, és mégis a ráépített sírjel a természetes elföldelés látszatát adja.

A sírjeltípusok:

- sírkő (faragatlan vagy faragott)
- fejfa - kopjafa
- fakereszt
- vaskereszt
- vaskerítés (ritkán fakerítés)
- földdel földött kőkeretes sírkövek
- betonlappal lezárt sírkövek
- családi kripták
- síremlékekkel nem jelölt sírok (gondozott vagy gondozatlan).

XI. 2. 1. Az emlékhagyás mint közösségi feladat

Régen a falu elöljáróságának döntése szerint a falu nevezetes embereit elhunytuk után kiváltságos síremlék illette meg. Az 1848-as forradalomban harcoló és később otthon elhunytak síremlékét díszes sírkövel jelölték.²⁶⁷

Végh Antal ágyúöntő hadnagy sírkövének állítását a közösség magára vállalta, melynek emlékét a *Végh Antal Társaság Jegyzőkönyve*²⁶⁸ őrzi. A jegyzőkönyv 1886. január 1-én nyitódott és az utolsó bejegyzést 1909. január 3-án rögzítik. A 36 betöltött ívlap nagyságú jegyzőkönyv 23 év alatt a falu közéletéből figyelemre méltó bejegyzéseket tartalmaz.

A jegyzőkönyv elemzésében a következő szempontokat követem:

- egy személy halálának emlékezetben tartása hogyan nő túl a családi kötelezettségen;
- a közösségileg vállalt sírkőállítás hogyan válik a közösséget reprezentáló megnyilvánulássá;
- a közösség egyik tagjának halála után életének felmutatása hogyan válik nemzeti sorsvállalássá;
- a sírkőállítás hogyan válik avatási ünnepé;
- milyen ceremóniát jelenítenek meg, és ebbe hogyan kapcsolják be a falu lakosságát;
- közel egy évszázad távlatából, az 1989-es rendszerváltozás után, hogyan válik a közösségileg támogatott sírkő helyszíne a nemzeti ünnep egyik szimbolikus terévé;
- milyen újabb avatási ünnepel erősítik meg a falu egyik nagyszülöttjének kultikus emlékét (szoborállítás, kopjafaavatás, iskolai névadás, az utódokkal készített dokumentumfilm);
- hogyan viszonyulnak a közösségileg emlékezetben tartott elhunythoz a leszármazottak (ük- és szépunokák);
- hogyan működött egy helyi egyesület, milyen társadalmi struktúrát mutat meg;
- a közösségi élet hogyan lehet része az emlékhagyásnak (farsangkor táncmulatságokat szerveznek, amelynek bevételi díja alkotja a sírkőállítás alapját);

²⁶⁷ Az 1848-49-es szabadságharcban harcolók névsora, kik az alsócsernátoni temetőben vannak eltemetve, síremlékeiket sírkő jelöli: Végh Antal, Végh Ignác, Cseh Dávid, Kelemen István, Balogh Izra, Sebestyén Sándor, Jáni féle 1848-as sírok, Bernárd féle 1848-as sírok.

²⁶⁸ A leszármazottak a Csernátoni Falumúzeumnak ajándékozták.

- hogyan mutatja a sírkőállítás anyagi nagyságát;
- a közösséget ért krízishelyzetekben hogyan válik segélyegyletté, hogyan támogatják és mentik meg a perifériára szorulástól (a társaság a sírkőállítás állítására előteremtett összeget kölcsönadja, ha a társaság közös határozással úgy dönt, hogy a hitelt elengedi);
- a jegyzőkönyvbe átmásolt újságcikkek hogyan támasztják alá és teszik hitelessé, valamint teremtik meg a nagyszülőtről emlékezetben őrzött tudásukat;
- az írott szöveg, valamint az idős személy közlése hogyan támasztja alá a hitelességet (a forradalomban részt vevő idős személy jelenléte és szerepvállalása az ünnepségen);
- a Végh Antal emlékezetének őrzése mellett vagy annak mintájára, hogyan teremtik meg más nagyszülöttek kultuszát, milyen alkalmi szertartásokkal avatnak „nagy elhunytakat” az élők emlékezetébe (Cseh Tibor, Rákossy Árpád).²⁶⁹

A jegyzőkönyv felépítésének megszerkesztése különböző tartalmú szövegeket tartalmaz, amelynek tartalmi bemutatását a szövegek könyv lineáris olvasásának folyamatában mutatom be.

Az egyesület funkciója a sírkőállítás mellett Végh Antal „*magasztos életének*” rögzítése és elismertetése. Végh Antal magas életkora és az önkényuralom történelmi valóságot, részvételt elhallgattató megnyilvánulása mögött kereshető a válasz arra, hogy miért szükséges egy újabb generáció számára a tájékoztatás. A sírkőállítás szándéka és hosszas kivitelezése párhuzamba állítható a millénium évével, amikor a nemzeti örökség felmutatása fő törekvései voltak a székelyföldi falvaknak is.²⁷⁰ A falu nagyszülőttjének emlékezetben tartása külső hatásként is érthette a közösséget, hiszen a forradalomban elhunyt berecki születésű Gábor Áron és a kézdivásárhelyi Turóczy Mózes körül nagyobb kultusz alakult ki. Így a jegyzőkönyv első fele Végh Antal, az 1848-as forradalomban Gábor Áron és Turóczy Mózes oldalán résztvevő ágyúöntő hadnagy életének bemutatását nyújtja.

A jegyzőkönyv vezetője az egyesület tagjainak azt a közösségi igényét fogalmazza meg, amellyel Végh Antal forradalom bukása utáni életét, a faluban és a közéletben betöltött szerepét emeli ki. A forradalomban való részvételtől kevés információt jegyeznek le, a múltat korabeli újságcikkek átmásolásával jelenítik meg. Ez a hitelesség szándékát

²⁶⁹ Az *urnás temetés* című alfejezetben részletes elemzésben mutattam be Cseh Tibor hamvának a csenátoni temetőben való elhelyezését és annak ünnepi szertartását.

²⁷⁰ A szomszédos Albisban a millénium évében fenyőerdőt ültettek, amelynek tájolása és formája Nagy-Magyarország formai hasonlóságát mutatja. Az erdő neve Alsófenyős, az egyetlen fenyőerdő Albis határában. Egy másik székelyföldi településen, Esztelneken szintén hasonló fenyvest ültettek erre az alkalomra.

tükrözi, valamint implicit módon jelzi azt is, hogy a sírkőállításról gondoskodó egyesületi tagok már egy fiatalabb generációhoz tartoznak, és nem rendelkeznek azzal a személyes élménnyel, ami a háromszéki falvakban a szabadságharc idején kialakult.

A jegyzőkönyvben megjelenített ágyúöntő hadnagy szabadságharc utáni utóélete következő: Végh Antal a forradalom bukása után iparosként dolgozott, egy jellegzetes vasekét („*Végh-eke*”) állított össze, melyet megrendelésre gyártott Havasalföldre is. Ekéje eljutott Szászföldre, valamint budapesti gyárosokhoz is. Nagy szerepe volt Háromszék földművelésének fellendítésében. Meghalt 1882. január 9-én. A forradalmat hosszú évtizedekkel túlélő hős számára a jegyzőkönyv tanulsága szerint továbbra is a közügyekben való részvétel, a mesterember kísérletező és felfedező tulajdonsága emelkedik ki.

A jegyzőkönyv első része (1-13 oldal) Végh Antal karakterének megrajzolását követi, melyet korabeli újságcikkek átmásolásával támasztja alá,²⁷¹ valamint a faluban a „*szent öregről*” elhangzott véleményeket rögzíti.

Végh Antal magasztos élete, a közért való tevékenysége felhívja az utódok figyelmét a tiszteletadásra, mely egy sírkőállításban nyilvánul meg.

A jegyzőkönyv második része (12-35 oldal) az alapítvány üléseiről hat jegyzőkönyvi bejegyzést, a közejegyző által hitelesített elismervényt, az 1909-es évben megalakuló Végh András Társaság bejegyzését tartalmazza, valamint két alkalmi verset Fekete András jegyző tollából.²⁷²

A Gyűjtő Bizottság tizenöt taggal alakul, Fekete András jegyző a jegyzőkönyv állandó vezetője, elnök, pénztáros és a bizottsági tagok. A bizottság döntése szerint a síremléket közadakozásból állítják fel, melynek alaptőkéjét (a jegyzőkönyv megnyitása előtti két évben) 1884 és 1885 farsangján tartott táncvigadalom alkalmával gyűjtött (ötven és negyven forint) adja. A bizottság fontos teendője, hogy a meglévő tőkét évente 8 %-os kamatra a bizottsági tagoknak kölcsönzi. A sírkő felállítása eltolódik 1899-re, melyet az 1895-ös szárazság is hátráltatott és a „*szűk termésből az adósok nem lesznek azon helyzetben, hogy a maguk megrontása nélkül fizessenek*”.

A hosszasan előkészített és elhúzódó sírkőállítás háttérében jelen van a helyi vezető rétegnek a Végh Antal kultikus személyének megteremtése. A pénzgyűjtés, a közös tőke előteremtése, és annak a közösségi életben való haszna több embert bekapcsolt, részesévé tette az emlékéllítésnek, személyes meggyőződésévé vált a közös ügy.

²⁷¹ Nádas István: „*Egy öreg székelgy gépész*”. In : Magyar Polgár, 1881. szeptember 22.

²⁷² Fekete András: „*Végh Antal, székelgy naturalista, meghalt*”. In: Nemere, 1882. január 22.

A megemlékezések és ünnepélyek egyik centruma a Végh Antal sírjához kapcsolódik. 1898-ban, a forradalom ötvenedik évfordulóján és 1899-ben a sírkőfelállítás alkalmával a megemlékezés nemzeti ünnepé alakult.

A síremlék felavatására vonatkozó lejegyzések rámutatnak arra, hogy a nemzeti ünnepek és megemlékezések ettől az alkalomtól a Végh Antal sírját bevonják az ünnepek térszerkezetébe.

A sírkő felavatásának ünnepélye előkészített, átgondolt forgatókönyvként zajlott le. A felavatási napon Alsó- és Felsőcsernáton lakosságát mozsárágyukkal ébresztették, melyet a jegyzőkönyvben a következőképpen fogalmaznak meg: „*nem közönséges napra virradtak föl, hanem valami nevezetes dolog van készülőben*”.

A síremléknél való gyülekezőt a tűzoltó testület kürtjeladással adta tudtul.²⁷³ A falu előljáróságát meghívókkal értesítették,²⁷⁴ a nagyobb közönséget ünnepi hangadással vonták be. Ez alkalomra több mint ezer ember jelent meg. Az ünnep nemzeti jellegét nyomatékosítja a nemzeti szimbólumok tárgyi megjelenítése: egy 1848-as forradalomból hazahozott zászló. Szellemi szimbólumok megjelenítése a *Hymnus*, a *Kossuth-nóta* és a *Szózat* a felsői zenekar és az alsói dalárda előadásában.

Az ünnepély középpontja az idős „48-as agg honvéd” Kölönte László szavalata, „*A 48-as honvédek végrendelete*” alkalmi vers, mely Fekete András tollából született erre az alkalomra. Az ünnepély a főtéren felvonulással folytatódott és a templomi istentisztelettel zárult.

1900-tól a márciusi ünnepélyek egyik helyszíne a Végh Antal sírhely. Az egybeesés nem véletlenszerű, hiszen a forradalom ötvenedik évfordulójára időzített sírkőállítás és annak ceremóniája sem spontán. A kidolgozott forgatókönyv az aktív résztvevők bevonásával és a széles résztvevő közösség, ami közönségként is értelmezhető, bekapcsolásával egy ember életének kultuszteremtését indította el. A jegyzőkönyv nem tesz említést a családtagok szerepvállalásáról. Ebből is látható, hogy itt egy helyi közösség megmutatkozása teremődik meg. A főszervező a falu akkori vezetősége: a jegyző, az egyesület tagjai és az egyház képviselői. Szimbolikus státusszal a forradalomban résztvevő öreg honvéd jelenik meg. Jelenléte legitimizálja a teremtett

²⁷³ A mozsárágyúkkal való jelzés, közösségi szertartásra való felhívás összefüggésben lehet Végh Antal ágyúöntő szerepvállalásával. A kürt hangjelzése, mint hangadás, felhívó funkcióként jelenik meg.

²⁷⁴ Az írott szöveggel való értesítés a tisztelet és tekintély kimutatásának kifejezője. A *gyászjelentő szórólapok* c. fejezetben részletesen kitérek a helyi elitnek a szertartásra írott szöveggel való felhívására. A tágabb résztvevő közösséggel a halotti szertartásra való felhívást a harangozással (szagattással) tudatták.

helyzet ünnep jellegét. A templom terének bekapcsolása szakrális értékkel társítja a hazafias érzéseket. Hasonlóan a rendszerváltás utáni március tizenötödikei ünnepségekhez.

A rendszerváltás után a Csenátoni Falumúzeum vezetőségének támogatásával kopjafát állítottak a sírkő mellé. Újabb nemzeti többletjelentéssel erősítették meg a hely centrális jellegét.

A Végh Antal sírja ugyanakkor egy családi sírhely, hiszen később még négy családtagot temettek oda. A sír rendezése a kommunista rendszer alatt a család leszármazottjainak gondozásában állt. A rendszerváltás után a múzeum vezetősége és az elhunyt nevét viselő helyi általános iskola diákjai pedagógusvezetéssel látták el.²⁷⁵

Az elmúlt években halottak napja előtt újra a leszármazottak tisztítják meg a sírt, hiszen a leszármazottak közeli hozzátartozóinak sírhelye szomszédságában van a Végh Antal sírja.

Alsó- és Felsőcsernátonban külön ünneplik a Nemzeti ünnepet. Alsócsernátonban az ünnepi műsor kiindulópontja a falu középpontjában létesített világháborús emlékműnél kezdődik, ahol a helyi előljáróság és az iskolás diákok ünnepi műsorát tekintik meg a résztvevők, amelyet koszorúzás követ. Koszorúzás és rövid megemlékezés következik a Végh Antal sírjánál. Bartha Elek a vallási terek kutatásában a közismert személyek, közösségileg hősként elfogadott személyek síremlékeinek irányított látogatásában a nemzeti zarándokhely jelentést emeli ki.²⁷⁶ Az általa példaként felhozott síremlékek a nemzet kollektív tudásának ismeretét jelzik (az erdélyi példa Tamási Áron sírhelye). Március 15-én Végh Antal síremléke egy helyi község reprezentatív zarándokhelye, amelyet a falun kívüli forradalmat megidéző nemzeti zarándokhelyek helyszínébe nem építettek be. Az ünnepséget istentisztelettel zárják a református templomban. Szekeres felvonulók utaznak be a kézdivásárhelyi főtéri felvonulásra.

Felsőcsernátonban az újonnan létesített, szintén világháborús emlékműnél tartják meg az ünnepi műsort, amit a református templomban istentisztelet követ.

A párhuzamok összehasonlítása arra mutat rá, hogy a helyi vezetőség, értelmiségi réteg, hogyan vállalja fel és teremti meg az ünnep terének különböző pontjának beemelésével és összekapcsolásával a múlt örökségének emlékezetben tartását. A Végh Antal

²⁷⁵ A sír gondozását felügyelő Dénes Vilma tanítónő Végh Antal leszármazott.

²⁷⁶ „Nemzeti nagyjaink sírjai nemzeti zarándokhelyekké váltak, ahol időről-időre évfordulókon, jelesebb ünnepeken megemlékezünk azokról, akik kivívták a haza tiszteletét” (Bartha 2006, 162.).

emlékének felidézése arra mutat rá, hogy az emlékhagyás szándékának kétszer kellett szokást teremtenie, hogy a köztük levő több évtizedes kommunizmus a nemzeti érzéseket elhallgattató emlékvesztését helyreállítsák.

A Csernátoni Falumúzeum udvarán Bod Péter és Végh Antal mellszobrát avatták fel 1973-ban. A helyi általános iskola vezetősége a *Végh Antal Általános Iskola* nevet választotta. Ennek az avató ünnepségnek a jellege hasonló a márciusi megemlékezésekhez. Az iskola udvarán rendezett műsort koszorúzás követte a temetőben. A jelenlegi vezető réteg ünnepi beszédében a forradalom és az egyéni szerepvállalás jelenik meg. A jelenlevő fiatal generáció előtt, már részben a jegyzőkönyvből tájékozódva, újra kell teremteni a névadó személy jellemét. Erre az ünnepségre a leszármazott utódok meghívott vendégként vettek részt.

A Román Televízió Egyes Csatornájának Magyar nyelvű adását készítő szerkesztők a háromszéki forradalmárok utódaival készítettek dokumentumfilmet. Bemutatták a Végh Antal személyét és utóéletét meghatározó helyszíneket (iskola, múzeum, temető, a szülői ház helyszínét,²⁷⁷ mely az egyik leszármazott magánlakása), valamint rekonstruálták az elődről és iskolanévadóról fennmaradt tudást. Az adás készítése közben láthatóvá vált az a közösségi háló, amely az előd emlékezetben tartását a jelenben működteti.

A *Végh Antal Jegyzőkönyv* rögzítői a múltat a saját jelenükben akarták láthatóvá tenni, egy kiválasztott köztisztelőben álló személy emlékével a közösségi összetartozást erősíteni, és a közösségen kívül egy kultikus személyt felmutatni a millénium hangulatában egymással versengő falvak között. A jegyzőkönyv vezetése a sírkő felavatásával lezárult, viszont közel egy évszázad távlatából ennek az írásnak a felelevenítéssel hozták elő és erősítették meg kultikus alakját.

A Csernátonból elszármazott kiemelkedő közéleti személyiségek emlékének utóéletét tudatosan irányított „beépítő rítussal” teremtik meg. Rákossy Árpád az 1956-os forradalmat felidéző személyiség. A szűk családi körön kívül kevesen tudtak már a faluban életéről, politikai szerepvállalásáról. 2007-ben az iskola előtti téren mellszobrát avatták fel. A megjelent politikai elit diskurzusában (RMDSZ képviselő), a helyi polgármesteri hivatal és egyház képviselői által előkészített ceremóniával bekapcsolták a falu köztudatába. L. Juhász Ilona a kopjafák nemzeti szimbólumokként való bemutatásában kiemeli: „Míg Erdélyben elsődlegesen az 1848/49-es forradalom és

szabadságharc dominál, Magyarországon az 1956 emlékére felavatott kopjafák az elterjedtebbek.”²⁷⁸ Az 1990-es évektől Székelyföldön gyakori az 1848-as forradalom és szabadságharc megidézése. A Csernátonhoz legközelebbi kisvárosban, Kézdivásárhelyen, a meglévő Gábor Áron szobor mellé Turóczy Mózes-, Bem József-, Kossuth Lajos-, és Petőfi Sándor mellszobrot avattak, amelyeket több kispasztika és plakett egészít ki.²⁷⁹ A katolikus felekezetű falvakban, ahol a temetőkben idegen elem a kopjafa, a centrális terekben (templomkert és központ) gyakori tárgyi objektum az emlékezést felidéző kopjafa állítása.²⁸⁰

²⁷⁸ A szerző az erdélyi kopjafák köztérre állításának szokásának bemutatásakor Sütő-Bali szerzőpáros tanulmányára hivatkozik (Juhász, L. 2005, 21.).

²⁷⁹ A kiemelt szobrok Vetró András Kézdivásárhelyen élő szobrász alkotásai.

²⁸⁰ Bélafalva (1849 – 1999, templomkert), Esztelnek (896 – 1996, 1956 – 2006, központ), Kurtapatak (1956 – 2006, a falu bejáratánál), Torja (II. János Pál pápa emlékére, 2005, útkereszteződés), Szentlélek (Millénium, 2000, központ) Kézdiszentkereszt (896 – 1996, a falu bejáratánál), Martonos (1849 – 1999, templomkert), Hatolyka (2007, a Himnusz keletkezésének emlékére, templomkert), Szentkatolna (1848 – 1998, templomkert)

XI. 2. 2. 1. A sírkő

A faragatlan sírkövek a temetők régi jelei. Ez a formájuk régi múltra tekint vissza, már a XII. századból vannak feljegyzések arról a hiedelemről, mely szerint a sírra helyezett kőlap a halott lelkének visszatérését akadályozza meg.²⁸¹ A szakirodalomban gyakran előfordul, hogy kőlap nem fedte a paraszti sírokat, a falusi temetőkben is csak a gazdagabb és tekintélyebb személyek síremlékein jelent meg. Balassa Iván kutatása a sírkő temetőben való megjelenését a templomban temetett személyek emléktábláiból eredezteti, és a XVI. századtól tekinti állandósult sírjeltípusnak²⁸² Kunt Ernő későbbi évszázadra helyezi a sírkő megjelenését. A XVIII. századot jelöli a falusi temetők sírjel használatában a sírkő megjelenésére, amelyet a gazdagabb és protestáns réteghez köt. A parasztság polgárosodásának egyik elemeként látja e sírjeltípus elterjedését.²⁸³

Novák László a sírkő falusi temetőben való megjelenését és elterjedését egy osztályozás felállításával teszi szemléletessé. Kiemeli, hogy a nemes kőből, kőfaragók által készített sírkő anyagi értéke által a rangosabb és gazdagabb elhunytak sírhelyét jelölte. A közvetlen környezetből kifejtett, és kevés beavatkozással előállított sírjel a széles réteg számára elérhető.²⁸⁴ A sírkő költséges előállítása magyarázatot ad az 1848-as szabadságharcos síremlékének közösségileg vállalt áldozatára és kiemelt jelentőségére. Az elemzett jegyzőkönyv a társadalmi megnyilvánulások mögött betekintést nyújt egy

²⁸¹ Balassa 1989, 69.

²⁸² „A templom, kápolna padlójába, majd a falába helyeztek emléktáblákat. Később azok belső falában és körkerítésében kaptak helyet. A XVI. századtól kezdve önállósultak, vagyis faltól függetlenül, magukban állottak, különösen akkor, amikor a temetők településen túlra való vándorlása, ha lassan is, de megindult” (Balassa 1989, 70).

²⁸³ „A falun élő protestánsok gazdagabb rétege már a XVIII. században állíthatott halottainak kő sírjeleket, a szegényebbek azonban csak a múlt század középső harmadától kezdve alkalmazták őket. A parasztság polgárosodásának egyik kísérőjelenségeként értelmezhetjük e folyamatot, melynek eredményeképpen a falusi temetőkben a fa sírjeleket fokozatosan felváltják a sírkövek” (Kunt 1983, 55.).

²⁸⁴ „A sírkövek két nagy csoportját különböztetjük meg. Az egyik csoportba tartoznak azok, amelyeket a falvak, mezővárosok módosabb és rangosabb rétege állíttatott fel, s rendszerint nemes kőanyagból, kőfaragók keze munkája nyomán jöttek létre. A másik csoportba azok a sírkövek tartoznak, amelyeket egyszerűbb kőből, a helybeli kőművesek viszonylag szerényebb formára faragtak ki” (Novák 1988, 238.).

sírkőállítás költségébe is.²⁸⁵ A mai temetőkben a sírkő többsége a felhagyott vagy betelt temetőrészekben található még meg nagyobb számban. Elterjedését magyarázhatja az is, hogy a kopjafával szemben időtállóbb. Így a megrendelő gondoskodott arról, hogy elhunyt hozzátartozója síremléke háboríthatatlan legyen. Felsőcsernáton hegyes környezetében gazdagon megtalálható a sírkőhöz szükséges alapanyag. A falu felső határában kőbánya is működött. A faluban az idegen kőfaragó megjelenése és letelepedése is alátámasztja azt az elképzelést, hogy sírkő kifaragására is rendelése gyakori. Csernátonban gyakran jelentek meg olyan mesteremberek, akinek a munkavégzése hiánypótló volt. Az olasz származású Lisavetti kőfaragó telepedett le a faluban, családot alapított és asszimilálódott az itt lakókhoz.²⁸⁶ A környéken több faluban telepednek le olasz származású kőfaragó mesterek, akiknek leszármazott családtagjaik napjainkban is sírkőfaragásra szakosodtak.²⁸⁷

A fellelt sírkövek a XIX. század közepére vezetnek vissza. Ez összefüggésben van a század elejének temetőátrendező törekvéseivel. Alsócsernátonban ma is használt köztemetőt ekkor nyitják meg. Felsőcsernátonban pedig a betelt temető mellett egy új temetőt alakítanak ki. Gyakran a közelben lakók a sírköveket építkezésnél az alap töltéseként használták fel, előfordul küszöbfunkcióként is.

A sírkövek osztályozásában besorolási szempont a természetes állapotban sírra állított jelfunkciót kapó kövek közül a nemes és megmunkált sírkövek megjelenése.

– Természetes állapotban jelfunkciót kapó sírkövek:

A régi temetőrészekben találni ilyen köveket. Kérdéses, hogy tartalmaztak-e szöveget, vagy az idő és az időjárás következtében tűnt el a felirat. Valószínű kis terjedelmű szöveget tartalmazhattak. A Csernátoni Falumúzeum udvarára bevitt hasonló kövek az elhalálozás évszámát tartalmazzák, amelyet kijavított vésés és színnel való megerősítés által állítottak ki. A temetőkből bevitt kövek már nem jelölték a sírt. Funkciójukat elveszítve gyakran a bozótok és árkok elhagyatottságában maradtak fent. Több kő eltöredezett, amelynek darabjait összeillesztették és rekonstruálták.²⁸⁸

²⁸⁵ 1985-ben egy faragott sírkő felállítására 90 forint nem volt elegendő. A meglevő összeget 8 %-os kamatra kölcsönözték, és így állították fel a közösségileg vállalt síremléket.

²⁸⁶ Gyakori volt a helyi asztalosok mellett idegenből érkező asztalosok megjelenése a faluban. A jómódú családok alkalmazták őket. Gyakran míg a megrendelést elkészítette, akár több hónap is annál a háznál lakott családjával együtt. A másik idegenekre bízott munkavégzés a szénégetés. Egy hétfalusi csángó férfi szintén a faluból házasodott meg és telepedett le.

²⁸⁷ Szentlélek és Szentkereszt

²⁸⁸ Haszmann Pál vezetésével

– A kő természetes adottságát az elhelyezéssel és kisebb beavatkozással érvényesítő sírkövek:

A megmunkálatlan kövek után a kő természetes adottságát, előfordulását kihasználó sírkövek csoportját emelem ki. Az ilyen sírkövek a falusi emberek leleményességét és ízlését is tükrözik. Szemléletes példája az alsócsernátoni Nagytemetőben az a sírkő, amely úgy van felállítva, hogy a közepétől lefele keskenyedik, és így antropomorf hatást is kelt a nézőben. Ezek a sírkövek tartalmaznak nagyobb szövegtestet, amelyben fel van tüntetve név, születési év és elhalálozás, előfordulhat kezdő formula is („*Itt nyugszik...*, *Síremlék...*). Ezek a sírköveken a betűtípusok szabálytalansága mutatja, hogy nem kőfaragó készítette. A felsőcsernátoni Rákossy – Veses-kertben lévő XIX. századvégi sírkövek²⁸⁹ vésett tulipánmotívumokat örökítenek meg.

– Faragott sírkövek, amelyek formai beavatkozással nyerték el jelfunkciójukat:

Ebbe a csoportba a sírkövek magukon viselik a kőfaragó szakmai tudását. A formai összehasonlításukban feltűnik a hasonlóság, a sablonos forma. Egy-egy időszakra jellemző a hasonló méret és forma használata. Valószínű, ezeket a példányokat egy mester készítette. Gyakori változatok: 1. alacsony méret (hozzávetőlegesen 1 m magas) kerekített felsőrésszel, amely egy bemélyített véséssel párkányt képez. 2. a másik változat a magasabb méret, csúcsíves végződéssel.

Ezek a sírkövek a szöveg megjelenítése mellett, amely tartalmaz kezdő és záró formulát (pl. „*Itt nyukszik...béke poraira*”) gyakran a temető művészetének egyszerűbb ornamentikáját is megjelenítik. A *rozetta* nem jeleníti meg a felekezeti különbséget, csak díszítő funkciót tölt be. Hozzá hasonló a csillag forma, amelyet egy sírkőn találtam (Cseh Imre sírköve). A kereszt a katolikus-, a szomorúfűz a református felekezeti hovatartozást jelöli. Itt megnő az ornamentika szemantikai jelentése. Előfordul, hogy a vésett szöveget és díszítést festéssel teszik vizuálisabbá (pl. Az alsócsernátoni Nagytemetőben a Kocsi Ferenc sírköve). Ez arra is rámutat, hogy a sír gondozásához hozzátartozik a sírkő üzenetének a láthatóvá tétele. A temető régi sírköveinek gondozásában (helyreállítás, újra vésés, csiszolás, a szöveg bronzal való kiemelése) szerepet vállalt a Csernátoni Falumúzeum vezetőjének megbízásából egy magyarországi régészetet tanuló fiatal csoport.

– A több kőből összeillesztett síremlék, az obelisz:

²⁸⁹ 1883

Találóan fogalmazza meg Kunt Ernő megállapítása az obeliszkok társadalmi rangot jelölő jelentését: „az obeliszk formájú sírkövek földművesek sírján ritkábbak, mint a tábla alakúak. Gyakoriak viszont a kismemesi falvakban.”²⁹⁰ A felsőcsernátoni régi temetőben több példánya előfordul, gyakran kovácsoltvas-kerítéssel kiegészítve. Előfordul téglából épített, vakolt és meszelt változata is.

A kő megmunkálása mellett lényeges szempont a kő értéke. Koronként megfigyelhetünk újabb minőségű és tulajdonságú kövek megjelenését. A XIX. századi kövek mellett, a XX. század elején már megjelenik a szürke- és a fehérmárvány. A feketemárvány sírjelegyüttesen jelenik meg a század második felében elsősorban márványlapként beépítve a más kőből faragott sírba. A század végén egész síremlék anyagaként használják fel.

A környék falvaiban feltérképezett temetők sírkövei között korszakonként nagy hasonlóságok vannak. A kevés megmunkálást és természeti állapotában sírra állított sírkövek nagy száma az albisi Református Régi Temetőben lelhető fel. Itt is hasonlóan a csernátoni sírkövekre az alapanyagot a temető közelségében lévő helyi kőbányából nyerték. A kőfaragás specialistáinak megjelenése után is a XX. század közepéig itt megmaradt a kevés beavatkozással sírra állított kő hagyománya. Dálnokban a fejfahagyomány következtében kevés a régi sírkövek száma. Futásfalván a jellegzetesen nagy méretet öltő tetős keresztok arányához képest elenyésző a régi sírkövek száma. A Mátyásfalván a XIX. század közepén nyitott Református Temetőben a megmunkálatlan sírkövektől a sírkőfaragás gazdag és változatos állománya jelenik meg.

A katolikus falvakban Szentlélek és Szentkereszt alkotja a XIX. század végétől napjainkig a kőfaragás centrumát. Az itt megtelepedett olasz származású kőfaragó mesterek sírköveit településeken kívülről is a környéken nagy számú megrendelő igény működtette. Megjelenésük előtti időszakból két jellegzetes keresztvégződésű faragott sírkövet ismerünk fel. Nagyon gyakori keresztvégződésű sírkő a három félkörbe lekerekített változat. Később ehhez a formához a román – ortodox jelentés társul. Így folytatása egyértelmű elutasítást nyer. A hatolykai Katolikus Temetőben nagy számban ez a típusú sírkő robusztos és szögletes kiképzést mutat, amelyhez a későbbiekben sem társul etnikai jelentés.

Kézdiszék temetőiben folyamatosan felismerhető a szentléleki és szentkereszti kőfaragók síremlékei. A két szomszédos településen száz évre visszatekintő két

²⁹⁰ Kunt 1983, 55.

kőfaragó családdinasztia él. Közös a családtörténetben, hogy a szentléleki Bartalos és a szentkereszti Papp család olasz származású. Ennek jelentősége a temetőben már a XX. század elején századelőn felállított faragott sírkövek reneszánsz ablakpárkányok motívumaihoz hasonló ornamentikája, amelyek keresztvégződést kap. Kulturális kötődést tükröző hagyományból építkeznek. Sírköveik úgy tűnnek egységesnek, hogy folyamatos változtatás, kiegészítés jelenik meg rajtuk. A klasszikus párkányokból építkező obeliszk a XX. század közepétől gyakran sírkökeretekkel egészülnek ki. A régi példányok homlokzatának gyakori motívuma a a *szív* motívumának variációi. Ez a motívum a katolikus sírjelek sajátossága, és nagy gyakorisággal a katolikus falvak temetőiben ismerhető fel. A csernátoni katolikus sírköveken még a szentléleki és szentkereszti sírköveken is ritka a *szív* ábrázolás. Ennek jelentését abban látom, hogy a vegyes felekezeti temetőben a kereszt erős konnotatív jelentésével kell megerősíteni a hovatartozást, míg a felekezeti endogámiában élő közösségben rétegzettebb vallásos tartalmat működtető stilizációk jelennek meg. A megrendelő igényét fejezi ki, a bibliai motívumok közül a *bárka és hullámozó tenger* ábrázolása a szentléleki temetőben az egyik Bartalos síron.

A református megrendelő számára a *szomorúfüz* az általános sírkő motívum. Ennek a felekezeti hovatartozást felmutató motívumnak az ábrázolása katolikus falvak temetőiben pusztán stilizációként való ábrázolása is előfordul a kereszt fő motívuma mellett.²⁹¹ Kiemelt státussal rendelkező elhunytak rendelkeznek eltörött oszlop obeliszkkel. Az 1970-es évektől gyakori motívum a virágtartóként társított kopjafa stilizáció. A székelyföldi kopjafa mozgalom etnikai jelentése a sírköveken is megjelenik.

Időrendben ezt követi a homlokzaton megjelenített virágkompozíció, amely a bútorfestők motívumait ülteti át egy másik anyag díszítőművészetébe.

A Bartalos sírkövek stilárisabbak, több variációt dolgoznak ki, ugyanakkor a két sírkőkészítő műhely folyamatosan hatással van egymásra. A Papp családban²⁹² a sírkőfaragás mellett más tárgyak előállítása is jelentős. Szentkereszt centrumát, szimbolikus tereit kőfaragású tárgyaikkal gazdagítják. Székelykapu utánzatú faragott kőből előállított díszkapuval látták el az iskolát és a polgármesteri hivatalt, valamint a falu bejáratához szintén kőből készített kopjafa stilizációt tartalmazó helységtáblát

²⁹¹ Esztelnek

²⁹² A Papp család mellett, tőlük tanulva a mesterséget kőfaragással foglalkozik Fekete György és Vinkler Imre.

állítottak. A falu szimbolikus terei egy egységes díszítőművészetet tükröznek, mutatva az itt élő kőfaragó mesterek jelentőségét. A nagy számú falubeli és közösségen kívüli megrendelés következtében versenyhelyzet nem alakult ki a két falu kőfaragó családjai között.

A falu határában lévő kőbányákból fejtik a követ. Ezt az alapanyagot népi terminológiával sokáig homokkőnek nevezték, viszont egy németországi laboratóriumban végzett vizsgálat után a gránit egyik változataként határozták meg.

A sírköveknek egy társadalmi státuszt felmutató, kis számban állított változata a *kőkoporsó*, amelynek kiképzése a koporsó formáját követi. Szemléletes példája a martonfalvi templomkertben lévő régi temetőhelyen egy elhunyt tanító sírjele.

..

XI. 2. 3. A kopjafa

XI. 2. 3. 1. A helyi terminológia

Háromszéken, s így Csernátonban is, ennek a sírjelnek a terminológiája rámutat a változásban lévő jelentésére. A régi típusú, kevés faragást tartalmazó és kizárólag sírjel funkciót betöltő elemeket fejfáknak nevezik. Az elmúlt évtizedekben specialisták által megjelenített, gazdag motívumrendszert tartalmazó, népművészeti alkotásként tekinthető példányokat kopjafaként definiálják. Ezek a tárgyak térjelölésüktől függően betöltenek sírjel és műemlék jelleget egyaránt.

A kopjafa terminológia történetisége Háromszéken fellelhető a szakirodalomban ismeretes fej- és lábfák állításában.²⁹³ A következő református többségben élő falvakban temetés alkalmával faragott rudakat szúrnak le a sír két szélére: Eresztevény, Maksa, Besenyő, Márkosfalva, Mátisfalva, Páké és Zágon. Falvanként sajátos díszítést viselnek a leszúrt rudak végződése, amelyek időszakonként gyakran egy-egy falubeli mesterember munkái. A rudak gyakran másfél méter hosszúak. Így a koporsót fedő padlásig érnek le, és a föld felszíne felett közel félméter magasságban tűnnek ki faragott végükkel. Zágonban és Pákében magasabb és vastagabb rudakat használnak. A kiemelt

²⁹³ „A koporsó kézi szállítására használt, festett, faragott, felpántlikázott rudakat néhol a sír lábánál a földbe szúrták, innen lábfa a nevük” Jankovics 1998, 173–175; Palkó 1995, 162.

településeken ezeket a sírjel funkciót betöltő tárgyakat nevezik kopjafának, és ugyanezzel a terminológiával illetik az új típusú sírjeleket is. Egyedül Márkosfalván emlékeznek arra, hogy halottvivő rúdként használták a múltban. Jelenleg a sírjel elkészítése előtt a jelölés funkcióját tölti be, majd megsemmisítik. Zágonban és Pákéban továbbra is az elkészített kőkeretes földdel földött sírhelyen hagyják. Itt a felekezeti vegyes házasságban élők sírhelyén a katolikus felekezetű családtag fejhez illesztett példánya keresztkiképzést kap. Csernátonban a Felsőcsernátoni Katolikus Temetőben lelhető fel. Itt a temető járművel megközelíthetetlen fekvése miatt halottvivő rúdként használják. Faragatlan példányok, nem alakítják kereszt formára, és rúdnak nevezik. Az Erdővidéken gombfaként²⁹⁴ nevezett fejfa terminológiát itt nem használják.

Összegzésként közlöm Demeter Lajos a háromszéki fejfa terminológiával kapcsolatos levéltári és szakirodalmi összefoglalóját: „A háromszéki népnyelvben a temetők fejfáit vidékenként más-más névvel illették. Legtöbb helyen *fejfa*, *főfa* volt a neve, akárcsak távolabbi magyarlakta vidékeken, ahol *fűtül való fának*, *fűfának* is nevezték. Erdővidék népe kizárólag *gombnak*, *gombfának*, *gombosfának* hívta a fából faragott sírjeleket, a sírköveket pedig, mint például Szárazajtán, *kőgombnak* nevezte. Az eddig talált legrégebbi adat 1721-ből való és a csomakőrösi temetőben állítható fejfákat, Erdővidékhez hasonlóan, *gombos fának* nevezi. A zaláni falujegyzőkönyvben talált egyik adat *főfát* említ, de egy másikban *kopjafáról* is szó van. Háromszéken az utóbbi megnevezés Zágonból és Nagyborosnyóról is ismert, de Nyárádszentannán az 1678-ból feljegyzett adatban is szerepel, amelyben *feje felette fáról* és *kopjáról* tettek említést.”²⁹⁵

²⁹⁴ Balassa

²⁹⁵ Demeter 2007, 376.

XI. 2. 3. 2. Szakirodalmi reflexió

A temetkezési szokás- és temetőkultúra kutatásában kiindulópont és folyamatosan megújuló kutatási elem a fejfák, kopjafák kutatástörténete. Ennek a tárgyi objektumnak az eredettörténete, táji variánsainak és azok ornamentikájának kialakulása nem lezárt kérdés elé állítja a kutatókat. Az eddigi kutatási eredmények már egymás recenziótörténeteivé válnak, amely arra mutat rá, hogy a fejfa, kopjafa az egymást követő és saját szemléletét érvényesítő kor ideológiáját is rávetíti az eredményekre. A kopjafakutatás történetében különböző korszakokat különíthetünk el, amelynek sajátossága, hogy minden új szemléletű törekvés az előtte lévő kutatói eredményekkel kezd párbeszédet, és tárja fel azok megválaszolatlan hiányosságait, vagy az általánosítások mögött rejlő nem bizonyított állásfoglalásokat.

A csernátoni temetőben fellelhető kopjafák állításának és mai szimbolikus jelentésüknek megértéséhez szükséges a kutatástörténet recenziójának rövid ismertetése, amely egy értelmező és felismerő nézőpontot teremt.

A kopjafakutatás első összegző álláspontját Viski Károly *A magyarság tárgyi néprajza* II. kötetének *Fejfa* szócikkből emelem ki.²⁹⁶ Értelmezésében az eredettörténetre tevődik a hangsúly, amelyet a pogánykori honfoglalás előtti időszakba

²⁹⁶ Viski Károly é. n. 342–348.

vezet vissza. Feltételezéseit a finnugor rokonnépek és a török kölcsönhatás hasonlóságot mutató sírjeltípusaival állítja párhuzamba. Kapcsolatot teremt a sírjel és a kopjás, vitézi életmód között, amelynek legerőteljesebb hatását a székelyföldi kopjafákban látja.²⁹⁷ Az eredettörténet feltételezése mellett egy formai katalogizálást állít fel, amelyben a többihez viszonyítva is a székelyföldi kopjafákat tartja az ősiség által kultikusabb örökségnek.

Bemutatásában a helyi társadalom rétegzettségének, komplex temetőkutatásának szándéka még nem jelenik meg. Szemlélete a kor pozitivista törekvéseit mutatja, amely egy elemet kiemel a kultúra folyamatából, és annak eredettörténetének a felmutatásával létjogosultságot ad tágabb következtetésekre, mint például nyelvrokonság vagy székely eredettörténet.

A *Magyar Néprajzi Lexikon*²⁹⁸ fejfa szócikke az addigi kutatási eredmények összegzéseként a temetési sírjel felekezeti elterjedését, készítésének helyi szokásait, formai katalogizálását, díszítőművészetét, régióként eltérő terminológiáját emeli ki. Az eredettörténettel kapcsolatban nem foglal álláspontot, viszont továbbra is fenntartja a pogánykori örökség lehetőségét.²⁹⁹ Ennek a szemléletnek a széleskörű anyaggyűjtés, rendszerezés a sajátossága. Strukturális szempontok érvényesülnek, amelyek a beazonosítás és regionális különbségek megmutatását célozzák meg. A tárgyi objektum és ornamentika kiemelése mellett az elkészítés közösségi szokásjogait is kiemeli. Az eredettörténet háttérbe kerül, egy objektív és ellenőrizhető világképet jelenít meg, amely részben megmarad a leírás szintjén.

Ennek a szemléletnek az eredményeihez kapcsolódva a későbbiekben kitérek a Kézdi- és Orbaiszék régi fejfáinak katalogizálására. Rámutatok arra, hogy a két régió eltérő és egymástól független fejfakészítő hagyományt követett. A kézdiszéki református

²⁹⁷ „[...] igen ősi, föltehetőleg még honfoglalás előtti szokással, a kopjás temetéssel vannak kapcsolatban. Ezek a többé-kevésbé díszes kopjafák a kopják tartófái voltak egykor: a szokás elhanyaglásával a kopjafák elvékonyodtak, a kopják pedig kurtanyelű zászlócskákká rövidültek. Eredetibbnek tartható alakjuk – a szokással együtt – legtovább Székelyföldön maradt meg. E székely kopjafák úgyszólván kivétel nélkül mértani jellegű elemekből összerakott díszítményű oszlopok. Legközelebbi rokonságban a guzsalyformákkal vannak. Jellegzetes elemük egy nyolc csúcsú, egyenlő oldalú, háromszögekkel határolt buzogányszerű faragvány, továbbá egy négy szirmú kehelyre emlékeztető elem s ezek változata” (Viski é.n. 342-47.).

²⁹⁸ Magyar Néprajzi Lexikon II. 1979, 97-107 (Pócs Éva 1974.)

²⁹⁹ „Ezért kétséges – bár nem minden esetben kizárt – akár ősi szokások (pl.csónakba temetkezés), akár ősi jelképrendszer, ill. ábrázolásmód maradványait keresni a 20.sz.-i fejfákon. A típusok elterjedési képe meglehetősen tarka: bár a nagyobb tájegységekre általában jellemző egy-egy uralkodó típus (Pócs 1979, 99.).

falvakban (Dálnok, Albis, Csernáton és Ikafalva) egy kezdetlegesebb, és elsősorban antropomorf jegyeket feltüntető sírjel a fejfa. Orbaiszék (Kovászna és Papolc) egy kidolgozott és egységes motívumot jelenít meg, amely ugyanakkor nem azonos a mai népművészeti variánsokkal.

Kunt Ernő *Temetők népművészete*³⁰⁰ könyvének már a címe is kijelöli azt a személyes viszonyulást a kutatott tárgyi világhoz, amelyben a falusi közösségek esztétikai ízlésvilágát, önmagukról alkotott szimbolikus jelek együttesét mutatja fel. A fejfák kutatását a temetőkultúra többszöri átrendezésében mutatja meg.

A fellelhető fejfákat katalogizálja: fatönkös-, oszlopos-, kopjafák, táblás fejfák. Bemutatja a táji jellegzetességeket és a megjelenített ornamentikát. Rámutat az örökölt tudás időbeli átértékelésére és jelentésvesztésére.³⁰¹ Ennek a jellegzetes sírjeltípusnak a kialakulását történeti távlatban is kutatja, amelyet írott forrásban a reformációt követően talál meg, viszont nem zárja ki a régebbi eredet feltételezését: „a fejfaállítás szokása ’ösi’ pogány eredetű lehet, melyet a kereszténység századokig háttérbe szorított – bár a nép körében a feltevések szerint tovább élt –, mígnem a reformáció korában az új hitre térők eleveníthették fel, hogy ezáltal a temetőben is megkülönböztessék magukat a keresztet állító katolikusoktól.”³⁰²

Kunt Ernő temetőkutatása nézetem szerint elsősorban nem a feltárt eredmények bemutatásával emelkedik ki, hanem azzal a hermeneutikai szemléletű viszonyulással, amellyel a kulturális örökség megértését hozza közelebb akár a laikus olvasó felé is.

Balassa Iván: *A magyar falvak temetői* monográfiája komplex temetőkutatásban jeleníti meg a fejfák elemzését. Kutatási eredménye dolgozatom elméleti hátterének jelentős részét támasztja alá. Ez azért is jelentős, mert a bemutatott gyűjtése gazdag székelyföldi anyagot tartalmaz.

A fejfák eredettörténet bemutatásakor szintén egy kultúrtörténeti szintézist teremt. A XIX. századi romantikus nemzeti eszmény kopjafakultuszát kritikusan értelmezi.³⁰³ Felismeri a rokon- és török népek sírlelkeivel való hasonlóságot, de az eredetüket

³⁰⁰ Kunt 1980.

³⁰¹ „A fejfák egyes térbeli díszítőelemeit ma már csak cifraság, dísz, ékesség névvel illetik” (Kunt 1983, 48.).

³⁰² Kunt 1983, 6.

³⁰³ „... a múlt század második felében a harcias ősmagyarokról alkotott képbe nagyon jól beleillett. Ez a felfogás napjainkig is él, olyannyira, hogy az ún. kopjafa a nemzeti-népi múlt jelképévé magasztosul. Ezt a máig élő, ősmagyar és honfoglaláskori, feltételezett, de nem bizonyítható sírjelekhez kapcsolódó, újra és újra felbukkanó elméletek is táplálják” (Balassa 1989, 58.).

nem kapcsolja össze. Feljegyzések alapján a reformáció után véli elterjedni, majd az ellenreformáció idején, mint jellegzetes protestáns felekezeti sírjel, megerősödni, ami a XVIII. század végétől népművészeti jelleget kap.³⁰⁴ A fejfák eredettörténetének szemléletét az elkészítés, a jellé alakítás folyamatában is vizsgálja, és így az antropomorf jellegében nem feltétlenül egy pogány hitvilág megjelenítését látja. A kopjafa megnevezés eredetiségét megkérdőjelezi, újabb jelenségnek tartja.³⁰⁵ A falusi mesterek, specialisták, és megrendelők viszonyának szemléletes kiemelésében és egy-egy helyi motívumrendszer kialakításában a jelenkori csernátoni kopjafaállítás analógiáját látom.

A fejfák csoportosításában az anyag megmunkálását tartja elsődleges szempontnak: *körbefaragott-, táblás-, törzsökös fejfákat és lábtól való fát* különít el.

*A székellyöldi Erdővidék temetői*³⁰⁶ című munkájában Balassa Iván több évtized távlatából egy korai gyűjtését dolgozza fel.³⁰⁷ Ennek a zárt régióknak a fejfaművészetét falvanként mutatja be. A fejfát gombosfa megnevezéssel illeti.³⁰⁸ Falvanként sajátos jellegzetességeik tűnnek fel a faragott sírjeleknek, hiszen egy-egy közösség saját faragóval kialakítja a saját lokálisan elkülönült szimbolikus jelölését. Kutatja a fejfák sajátosan helyi antropomorf jellegét.

Balassa Iván fejfa kutatása több háromszéki fejfa faragó számára ismert. Szakkönyvei faragótáborokba és - iskolákba eljutottak. Ösztönző hatással bírt az erdővidéki fejfák tanulmányozására, azok motívumainak gyakori átvételére.

Novák László *A Duna – Tisza köze temetőinek néprajza*³⁰⁹ című tanulmánya és *Fejfa monográfia*³¹⁰ könyve több értelmezési és szemléleti ponton találkozik és viszi

³⁰⁴ „A XVIII. század végétől kezdve a magyar népművészet és benne a fafaragás is kivirágzott. Ebben az időben egy-egy táj faragóművészei, ácsok, részben asztalosok, paraszt faragók kialakították a jellemző gombfa, fejfa típusokat. Egy-egy jelentős mester keze nyomán nagyszerű alkotások jöttek létre, valóságos iskolákat teremtettek. Munkájukat a közízlés nemcsak ellenőrizte, hanem bizonyos mértékig irányította is. A sírjelek jelrendszerét éppenúgy figyelembe kellett venniük, mint azt az igényt, hogy a fejfa a halottat képviseli és egy bizonyos emberi vonásokat is tartalmaznia kell. (Balassa 1989, 68.).

³⁰⁵ „A kopjafa elnevezés, mely a köznyelvben az utolsó ötven évben, minden mást háttérbe szorított, ismereteim szerint csak 1838-ban fordult először elő” (Balassa 1989, 63.).

³⁰⁶ Balassa 1992

³⁰⁷ Balassa Iván 1941-42 között a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum munkatársa. Ebben az időben kezdte el erdővidéki terepmunkáját, amelyet a háborúban való részvétel miatt volt kénytelen felfüggeszteni (Balassa 1992, 5.).

³⁰⁸ „A gomb szónak a székely nyelvjárásokban, de azon túl is kimutatható a ’fej’ jelentése” (Balassa 1992, 71.).

³⁰⁹ Novák 1978

tovább Balassa Iván kutatásának eredményeit. A kiemelt síremlék, a fejfa, komplex temető- és társadalomkutatásba helyeződik. Egy kijelölt régió fejfakutatását az adott népesség kialakulásának távlatába helyezi. A kijelölt terület a XVIII. század végén egy társadalmi átrendeződésen megy keresztül, amely új településeket és temetőkultúrát teremt, a fejfához pedig felekezeti jelentést társít. A kutatás célkitűzése az eredetkérdés mellett a paraszti társadalomban betöltött szerepének a vizsgálata, valamint jelrendszerének a kutatása. A fejfa ilyen jellegű összetett vizsgálata a történeti nézőpontból belül egy szinkrón összefüggéseket teremtő kultúraértelmezéssé válik. Az eredettörténet egyszerűsítésével szemben itt egy kulturális kölcsönhatás folyamata mutatkozik meg.³¹¹ A fejfák antropomorf megfeleltetésének több vetületét helyezi egymás mellé, amelyet a temetkezési szokással állít párhuzamba, és tár fel lehetséges értelmezési alternatívákat, amelyek szerint: ősi örökség, kulturális termék vagy kölcsönhatás.³¹²

A problematizált értelmezés egy újragondolt osztályozási rendszerre ad lehetőséget. Elutasítja a kizárólag formailag felállított kategorizálást, és helyette a formai és tartalmi összefüggéseket helyezi előtérbe. Így a fejfák két nagy csoportját állítja fel: a *régi* vagy *archaikus* és *új típusú fejfákat*.³¹³ Régi típusú fejfának nevezi a kifejezetten antropomorf jellegű fejfákat és a gombos fejfákat. Az új típusú fejfák kategóriájába a csillag-tulipán és gombszerű fejfákat sorolja, amelyek településenként sajátos variációkat teremtenek. A csúcscsúszek szemiotikai kifejezőmódját újabb társadalmi

³¹⁰ Novák 2005

³¹¹ „A formakincs kialakulásában a török hatás domináns tényező, s ez a gombosfa típusában nyilvánul meg” (Novák 1978, 250.).

³¹² „Amennyiben feltételezhető, hogy a dzsidás-lobogós temetkezési szokás archaikus örökség, s tovább élt a keresztény hagyományokban, úgy természetes az antropomorfia megnyilvánulása is. A reformáció beköszöntésével, a XVI. század első felében éppen feltételezhető az antropomorfia jelentkezése a fából készült sírjelek díszítőrendszerében. Az antropomorf fejfa ilyen értelemben egy meghatározott társadalmi-gazdasági fejlődési foknak megfelelő hagyományvilágban újra jelentkező általános emberi kultúrjelenség. Hogy az antropomorf fejfák java része a kunok lakta területeken található meg, felveti annak lehetőségét is, hogy a XVIII. században betelepülő kunok hagyományvilágának öröksége. Ez azonban csak feltevés marad, nem bizonyítható” (Novák, 1978, 252.).

³¹³ „A fejfák alaptípusainak meghatározása formakincsük alapján történhet meg. Annak ellenére, hogy a fejfa a XVIII. századtól vált általános sírjellé, és viszonylag újkeletűnek tekinthető a díszítőelem-rendszere is, két nagyobb típusát különíthetjük el: a régi vagy archaikus, és az újstílusú fejfák nagy csoportját.

Az archaikus fejfák között az antropomorf tönkös-oszlopos fejfák alkotják az uralkodó típust, de ide tartozik még a gombosfák nagyobb csoportja is, mint az antropomorfia sajátos megnyilvánulása” (Novák 2005, 97.).

jelenségként értelmezi, ami ráirányítja a figyelmet a csernátoni kopjafák újszerű erős jelentéssel bíró társadalmi kódjára. Rámutat arra a kulturális jelenségre, hogy a díszítés túlértékelése felszámolja a társadalmi konvenciókat.

L. Juhász Ilona: „*Fába róva, földbe ütte...*” *A kopjafák emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál*³¹⁴ kötete a kopjafakutatás egy újabb paradigmaváltását jeleníti meg. Egy tárgyi objektum funkcióváltása az átrendeződő társadalom szimbolikus közösségi tudatának a térbeli és vizuális paraméterévé válik. A kiemelt kutatás eredményeinek dolgozatomba való megjelenítése egy tágabb értelmezői horizontot nyújt, amely által a tárgyi megjelenítés és a helyi közösség hozzá viszonyított magatartásán túl egy tágabb szimbolikus hálót ismerek fel. Számomra a könyv kiemelt értéke, hogy egy másik kisebbségi közösség létezéséből a kopjafa-állítás újszerű szokásán át próbál reflektálni az ott élők magyarságtudatára és az azt hordozó szimbolikus térjelölésre. A bemutatott szlovákiai magyarság kopjafaállításában megjelenő műemlékfunkció egy általánossá vált, uniformizált nemzeti jelleget teremtő sztereotípiá. A kialakult kopjafa-állítási folyamat és jelenség több szállal kötődik a székelyföldi magyarokhoz. A szlovákiai magyarok kopjafaállításában megnyilvánuló magatartása a székelyföldi magyarok erős magyarságtudatát, és nemzeti örökségének őrzését emeli ki.³¹⁵

A szlovákiai magyarok kopjafái nagyon eltérő formakincset és ízlésvilágot hordoznak. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a kezdeti székelyföldi átvétel háttérbe kerül (rendelés, ajándék), valamint a műemlékjelleg egy képzőművészi szabadsággal ruházza fel az alkotót. Ennek a tendenciának hasonlóságai a Székelyföldön is jelentkeznek, viszont én a csernátoni kopjafák bemutatásával azt szeretném jelezni, hogy egy intézményesült háttér hogyan teremt és tart fenn egy egységes formakincset.

A kiemelt kopjafakutatók eredményeinek kronologikus átgondolása nem a teljesség igényét célozza meg, hanem azokat az egymást követő kutatói, elemző paradigmákat próbálja felvázolni, amelyek ismerete szükséges a csernátoni kopjafák megjelenítésének és szimbolikus jelentésének felismeréséhez.

³¹⁴ Juhász, L. 2005

³¹⁵ „Ahhoz, hogy éppen a kopjafa lett a nemzeti hovatartozás kifejezésének egyik legelterjedtebb médiuma emlékmű formájában, nem kis mértékben járult hozzá a magyarországiakhoz hasonlóan a (cseh)szlovákiai magyar értelmiség Erdély iránti különösen nagy érdeklődése. Mivel a népi kultúra ott archaikusabb állapotban maradt fel, mint más magyarlakta területeken, úgy vélték, ott őizték meg a legősibb magyar kultúrát, s egyben az erdélyi magyarokat, s köztük elsősorban a székelyeket tartották a legigazibb magyaroknak” (Juhász, L. 2005, 24.).

IX. 2. 3. 3. A háromszéki fejfák, kopjafák hagyománya

A kiemelt sírjel terminológiájának helyi értelmezésekor is kitűnik, hogy nem egy egységes és szerves fejlődés által kialakult helyi kulturális elemről van szó, hanem több egymás mellett létező és eltérő formát követő sírjelfunkciót betöltő tárgyról.

A múltban kopjafa megnevezéssel illették a temetés alkalmával leszúrt rudakat, amelyek végződéseik faragottak voltak. Ennek a hagyománya a főúri-vitézi temetkezésben jelen volt a múltban.³¹⁶ A terminológia használatának vizsgálatakor jeleztem, mely falvakban és milyen kivitelezésben jelenítik meg e tárgyi elemeket.

A háromszéki református falvak egy-egy zárt kisebb régiót alkotnak. Kézdiszék református falvai (Dálnok, Albis, Csernáton, Ikafalva és Márkosfalva) Sepsiszék református többséget alkotó településeinek közelében találhatóak. A kiemelt falvak közül Márkosfalván, Csernátonban elvétve, és Maksán – Eresztevényen - Besenyőn található fel a kopjafa megnevezésű leszúrt rudak hagyománya. Távolabbi térben az orbaiszéki Pákén és Zágónban él tovább ez a hagyomány. Márkosfalván lelhető fel a kopjafa halottvivő rúdként való emléke, valamint Felsőcsernátonban a Katolikus Temető járművel nem megközelíthető állapota miatt szintén tovább ennek a funkciónak a betöltésével jelenik meg.

A leszúrt rudak kopjafa jelentésével nem rendelkező falvakban lelhető fel az oszlopos fejfák hagyománya. Ezeket a sírjeleket fejfának nevezték.

³¹⁶ Apor 1978, 133.

A dálnoki és albisi temetők falubeli asztalosok által készített oszlopos fejfái kevés díszítőelemet tüntetnek fel. Gyakori az antropomorf vonások kiemelése, egy fejrész kiképzése. A dálnoki temetőben egy *korona* motívumot jelölő fejfa fedezhető fel, valamint egy *hosszú nyak* motívum jelenik meg. Gyakori elem az eresz, amely az írást őrzi. Az itteni temetők máig nagy számú sírjele a fejfa. Az albisi fejfák nagy hasonlóságot mutatnak a dálnoki fejfákkal. Több itt a szögletes végződésű fejfa. Itt a Régi Református Temetőben a közeli kőbánya közelsége következtében gyakoribb a megmunkálatlan kő. Mindkét faluban ma is a helyi asztalosok készítik a fejfákat. A fejfa elkészítéséért fizetést jelenleg sem fogadnak el. Az elhunyt egyik családtagja esetleg visszadolgozza a későbbiekben. Gyakran csak a végleges síremlék elkészítésiig tölt be sírjel funkciót, amelyet a temetést záró elföldeléskor állítanak fel.

Malonyai Dezső³¹⁷ a múlt század elejéről az ikafalvi fejfáknak egy gazdagabb gombfa³¹⁸ variációit közli. Ennek hagyománya már nem lelhető fel. Itt a legyalult fejfák mellett a Csernátonban rendelt népművészeti kopjafák jelennek meg.

A katolikus felekezetiútú futásfalvi temetőben a magas keresztek mellett következetesen fejfával tüntetik fel a felekezetiileg vegyes házasságban élő családtagok síremlékeit. Hegyes végződés és ereszes kiképzés jellemzi ezeket a régi fejfákat.

Orbaiszéken a kovásznai és papolci temetőben lelhetők fel régi fejfák. Nagy hasonlóságuk arra mutat rá, hogy ennek a régiónak egy saját motívumot mutató gombfa³¹⁹ típusú fejfa hagyománya volt. Motívumai: kicsinyített gombvégződés, hosszú nyakrész, ezt követve nagyobb törzset jelölő gombdíszítés és eresz. A Csernátoni Faragótáborban tevékenykedő kovásznai résztvevők³²⁰ a népművészeti formavilágot mutató kopjafákat faragják. Így a nagyszámú kopjafát tartalmazó Kovásznai Temetőben³²¹ két régi fejfa maradt csak fenn. A közeli Papolcon helyi specialista faragó hiányában, és a falusi temető szabad területének korlátozatlanságának következtében közel tíz a kovásznaihoz hasonló fejfa maradt fenn.

³¹⁷ Malonyai 1909, 284.

³¹⁸ Novák 2005

³¹⁹ „Az erdővidéki, orbai-széki gombfák erőteljesebb gombos jelleggel rendelkeztek. Az oszlopalakú fejfák csúcsosodó gomb, kalapszerű, stilizált tulipán csúcsdísszel, törzsükön gombdíszekkel rendelkeztek” (Novák 2005, 110.).

³²⁰ Konnáth László

³²¹ A Kovásznai Temetőben 102 fejfa – kopjafa található (ebből két régi díszítésű, hat díszítés nélküli és két fej- és lábfarúd található).

Háromszéki fejfa, kopjafa történetéről megállapítható, hogy a református felekezeti falvakban jelen volt a múltban. Egymáshoz közeli településen, felekezeti régiókban hasonló volt a kiképzésük. A falvak fejfaállítása eltért abban, hogy vagy a leszúrt és kopjafának nevezett rudakat vagy oszlopos fejfákat állították. Kovászna környékén egy stílusosabb és gazdagabban faragott fejfatípust használtak. A helyi mesteremberek díjitalanul készítették el, amelyet a temetés alkalmával állítottak fel. Jelenleg állításuk csak elősírjelként van jelen, amelyet a végleges sírjel elkészítésekor eltávolítanak. A népművészeti formavilágot megjelenítő, specialisták által készített változat válik általánossá, amelynek kialakítása és elsajátítása a Csernátoni Falumúzeum faragó táboraiból indult el. A történeti Orbai-szék központjának Kovászna temetője gazdag kopjafa állománya. Az elemzésbe bevont terület azért is jelentős, hogy a jelenben faragó mesterek a csernátoni Haszmann-iskolában tanulták a faragást. A motívumok és fa megmunkálás a csernátoni kopjafák művelését követik. Szembetűnően a fejfa ottani méretének szabálya veszíti jelzésértékét. Az ember magasságtól jelentősen eltérő formai megjelenítés jelenik meg. Ezáltal a műemlék típusú fejfájkhöz hasonlítanak. Újabb formai variációk jelennek meg, amikor a fa organikus elemét követve több elágazású fa kopjafadíszítést tartalmazó sírjelként jelenítődik meg.

A kopjafa terminológia általános érvényűvé vált, és gyűjtőfogalomként használják sírjelekre és műemlék jellegű változatokra is.

A fejfák száma és a felekezeti megoszlás³²² aránya Kézdiszék temetőiben

Település	Temető	Kop-jafa	Köztér	Lakosság
Albis	Régi Temető	23	0	434
	Új Temető	90		ortodox: 2
	Vass Temető	4		római-kat.: 61
				református: 371

³²² Az eredmények az 1992-es népszámlálás feldolgozott eredményei (Varga, 1998)

Almás Csomortán Lemhény	Szent Mihály Temető	17	1 (katolikus templomkert, vallásos tartalom, „Az Úr a te Őrződ, az Úr Őrködik feletted))	3227 ortodox: 14 görög kat.: 2 római kat. 3501 református: 41 egyéb: 69
Bélefalva	Temető	7	1 (templomkert, 1949 – 1999)	474 ortodox: 1 római kat.: 468 református: 4 egyéb: 1
Csernáton	Alsócsernátoni Nagytemető Felsőcsernátoni Nagytemető Felsőcsernátoni Régi Katolikus Temető	96 31 13	4 (Felsőcsernáton református templomkert, Bod Péter szülői házának helyén)	3403 ortodox: 44 római kat.: 1440 református: 1860 baptista: 48 egyéb: 59
Dálnok	Alszezi Temető Felszezi Temető Veress Temető	70 136 10		1045 ortodox: 16 görög kat.: 1 római kat.: 133 református: 889 egyéb: 6
Esztelnek	Zárda Temető Nagy Temető	1 8	2 (központ, 896 – 1996 „Itt élned, halnod kell”, 1956 – 2006) 1 (Nagy Mózes iskolaalapító	814 ortodox: 2 római-kat.: 798 református: 12 egyéb: 2

			emlékére)	
Futásfalva	Nagy Temető Kisasszony kert Akasztottak Temetője	11 0 0		389 ortodox: 4 római-kat.: 353 református: 29 egyéb: 1
Gelence	Templomkert Szaladári Temető Ladiai Temető Ortodox Temető Jancsók Temetője	2 3 2 0 0	Központi park kopjafa stilizációk	4380 ortodox: 60 római-kat.: 4218 református: 93 egyéb: 9
Hatolyka	Temető	0	1 (katolikus templomkert, a Himnusz keletkezésének emlékére, 2007)	425 római-kat.: 370 református: 41 egyéb: 4
Hilip	Temető	1		317 római-kat.: 316 egyéb: 1
Ikafalva	Temető	17	1 (református templomkert, 896 – 1996)	306 római-kat.: 83 református: 220
Imecsfalva	Temető	1		287 ortodox: 3 római-kat.: 259 református: 25
Kézdivásár- hely	Katolikus Temető Régi Református Temető Új Református Temető	27 88 5	12 (iskolák: 4 Nagy Mózes Líceum, 5 Bod Péter Tanítóképző, 2 Apor Péter Szaklíceum, 1	21304 ortodox: 1369 görög-kat.: 29 római-kat.: 14696

	Ortodox Temető	0	ábor Áron szaklíceum) 2 (köztér: Millenium- park, Boldog Özséb Plébánia előtti tér)	református: 4789 evangélikus: 53 unitárius: 173 egyéb: 179
Kővár	Temető	3		952 római-kat.: 939 református: 13
Kurta patak	Temető	3	1 (utca, 1849 – 1999)	271 ortodox: 3 római-kat.: 265 református: 3
Márkosfalva	Temető	6	5 (református templomkert)	624 ortodox: 1 római kat.: 118 református: 495 baptista: 9 egyéb: 10
Mátisfalva	Temető	2		
Martonos	Temető	0	1 (katolikus templomkert, 1849)	644 római kat.: 362 református: 279
Nyújtód	Temető	15		1608 ortodox: 7 görög-kat.: 4 római-kat.: 1545 református: 44 egyéb: 9
Ozsdola	Nagy Temető Ortodox Temető	2 1		3579 ortodox: 170

	Szombatista Temető	2		görög-kat.: 4 római-kat.: 3238 református: 27 pünkösdistá: 76 egyéb: 140
Sárfalva				481 ortodox: 7 római-kat.: 455 református: 14 egyéb: 5
Szászfalu				272 ortodox: 2 római-kat.: 266 református: 4
Szárazpatak	Temető	2		687 görög kat.: 3 római-kat.: 679 református: 4 egyéb: 1
Szentkatolna	Temető	2	3 (katolikus templomkert előtti tér, 1849 – 1998, Millenium 896 – 1996, szöveg nélkül)	1435 ortodox: 24 római-kat.: 1341 református: 91 egyéb: 6
Szentlélek	Temető	2	1 (központ, „Kézdiszentkereszt Millenium 2000, a kereszténységünk 1000 éve”)	2862 ortodox: 4 római-kat.: 2811 református: 31 pünkösdistá:

				10 egyéb: 16
Szentkereszt (Polyán)	Nagy temető Ortodox Temető	1 0	2 (útélágazás 896 – 1996, Katolikus Plébánia tornác tartóoszlop)	1371 ortodox: 1 római-kat.: 1337 református: 15 egyéb: 18
Torja	Régi Temető Templom Temető Altörjai Nagy Temető Feltörjai temető Szent Ilona Temető Református Temető Ortodox Temető	0 1 10 16 6 17 0	1 (útélágazás „ <i>In memoram Naunos János Pál 1920 – 2005</i>)	3675 ortodox: 19 római-kat.: 3163 református: 485 egyéb: 10

Összegzésként megállapítható, hogy Csernáton közeli környezetében létező települések felekezeti megosztottsága (Dálnok, Albis, Márkosfalva és Ikafalva) egy református felekezeti többségben élő lakosságot mutat. A fejfaállítás hagyománya a kiemelt református környezetben felismerhető. A fejfa népművészeti kopjafa változának állítása az 1970-es évek közepétől válik jelentőssé. Kezdetben református lelkészek és pedagógusok sírhelyein, majd két évtized múlva a katolikus értelmiségiek sírhelyein is gyakorivá válik. A katolikus többségben élő falvakban a fejfa, mai kopjafa terminológiával jelölt változata, elsősorban műemlék jelleget tölt be. A katolikus temetőkben való előfordulása gyakran többletjelentést kap, hiszen a helyi értelmiségi réteg³²³ jelenlétére mutat rá. A helyi elit szerepét kiemelő kopjafák népművészeti

³²³ Futásfalva (Csernátonban katolikus kántor foglalkozást betöltő személy édesapja emlékére), Gelence (Finták emlékkopjafája, egy tanító házaspár kopjafája – Templomkert, lécfalvi származás feltüntetése – Szaladári Temető), Kővár (három kopjafa a több generációs tanító család sírhelyén, a

alkotások, gazdagon díszítettek és a megszokottnál nagyobb méretűek. Futásfalván és Torján a fejfa a keresztállítás mellett következetesen a felekezeti vegyesházasságban élő családtag sírhelyét jelöli.

IX. 2. 3. 4. A csernátoni kopjafák

A hagyományos síremlékek közül a kopjafa addig jelölte az elhunyt emlékét, amíg a leszármazottai emlékeztek rá. Kunt Ernő³²⁴ szemléletesen mutatja be a kopjafák életét. Kiemeli, hogy a temetés után állított kopjafa, a leszármazott második generáció életét kíséri végig, addig marad ép állapotban. Az állítása után eltelt két évtized után a földben levő elkorhadt rész eltávolításával újraállítják, ami a harmadik generációt kíséri végig. Az elhunyt emlékét életben tartó generációk halála után megszűnik jelként működni, és idővel megsemmisül. A mai műemlék jellegű kopjafák konzerválása és a földbe helyezése³²⁵ kitágítja azt az időszakot, amit jelfunkcióként kell betöltenie.

A csernátoni kopjafák egy „faragóiskola” termékei, ezért is egy egységes formavilágot és motívumrendszert jelenítenek meg. Ennek a jelenségnek kialakulását saját történetiségében mutatom be.

Dolgozatom látszólag egymástól elkülönített fejezetei között több olyan érintkezési pontot teremtek, amely rámutat ennek a közösségnek a közösségi és kulturális kapcsolataira. A *gyászjelentő szórólapok* című fejezetben az emberi jellemet

korona jelképe a motívumok között), Torja (Boér Géza tanár, költő sírköve mellé diákjai állítottak kopjafát, „*Isa pour és hamou vagyunk*” Ómagyar Mária-síralom sor)

³²⁴ Kunt 1983, 52.

³²⁵ Nem érintkezik a talajjal, betonba öntött fém foglathoz rögzítik.

megjelenítő koronként változó nyelvi sztereotípiái közül a XX. század első felében az értelmiségi ember tekintélye fogalmazódik meg.

A helyi kopjafák kutatása több évtizedes távlatból jeleníthető meg. Néhai id. Haszmann Pál tanító – felismerve a falusi ember hagyományos tárgyi világának elvesztését – feljegyzéseket, és gyűjtéseket végzett. Tevékenységére ösztönző hatással volt az udvarhelyi Tanítóképzőben az 1930-as években Kalot népművelő mozgalom. A gyűjtő szenvedélynek a tudatos művelésével teremtette meg az 1973-ban intézményként létesített Csernátoni Falumúzeumot. Utódai – Haszmann Pál vezetésével – működtetik az intézményt, ahol hosszú évtizedek munkájaként Népfőiskola működik. A Csernátoni Falumúzeum a maga történetiségében mindig szerepet vállalt egy szellemi élet megteremtésében. A diktatúra évei alatt a „faragótáborok” a fiatalok és értelmiségiek számára egy találkozási lehetőséget teremtettek.³²⁶ A kopjafakutatás és alkotás története is itt teljesedett ki. A hagyományos népművészet iránt érdeklődők később specialistákká váltak, akik az itt tanult formakincset más térségekben is tovább folytatják és saját elképzelésükkel egészítik ki. Ennek a jelenségnek a hasonlósága a falusi hagyományban is benne van. Balassa Iván³²⁷ az erdővidéki fejfa faragására specializálódott személyeket mutat be, valamint kitér arra a jelenségre is, hogy kölcsönelemekkel hogyan gazdagították formakincsüket.

A múzeumban faragó fő specialisták a Haszmann család tagjai, akik különböző tárgyak elkészítésére, munkavégzési folyamataira szakosodtak. Nem lehet a kopjafát a más népművészeti tárgyak megnevezése nélkül kutatni, hiszen a formakincs és stilizációk hasonlóságot mutatnak. Egy átmeneti osztályozást lehet felállítani a hétköznapi munkavégzésben, lakáskultúrában szereplő tárgyi világ és a szuvenír jellegű tárgyak között: festett bútorok, székelykapu, fejfa, sulyok és más kisebb kiegészítő tárgyak (mint sótartó, faragott gyertyatartó és népi játékok).

A csernátoni kopjafák sajátos jellege, hogy a XX. század közepén a sírjel eredeti helyén, a temetőben, lerajzolt kopjafák³²⁸ formai hasonlóságaira építve hogyan újítták

³²⁶ A rendszerváltás után a faragótáborokat irodalmi jellegű táborok követték. Néprajzi és közéleti rendezvények helyszíne.

³²⁷ Balassa 1992, 13–15.

³²⁸ Néhai id. Haszmann Pál az alsócsernátoni Nagytemetőben az ötvenes években öt régi, több évtizedes kopjafát rajzolt le, amit közlök.

meg és teremtenek hozzá egy gazdag formakincset. A rajz által megörökített legrégebbi csernátoni kopjafák egy értelmező viszonyulást teremtenek a mai kopjafák megjelenítési formáihoz. Az összehasonlítás abból a felismerésből indul ki, hogy a régi kopjafák készítői nem specialisták,³²⁹ hanem falusi mesteremberek. Ez látszik az egyszerű megmunkáláson és a díszítés puritánságán is.³³⁰ Nem rendelkeznek gazdag motívumokkal, nem lehet motívumrendszerről beszélni. A kopjafa csúcsát képező főmotívum a bemutatott öt példány ismeretében szintén nem képez rendszert, a nemi megkülönböztetést lehet hozzájuk rendelni kellő kritikus fenntartással. Az egyik példány főmotívuma a *korona*, ami a mai kopjafák ismeretében a tanult ember társadalmi tekintélyét emeli ki. Két példány lekerekített formái az antropomorf jelleget emeli ki, az ilyen egyszerűsített famegmunkálás használati tárgyak megformálásában is megjelenik. A rajzon feltűnő alacsonyságuk (a végző motívumhoz képest) azt mutatja, hogy megigazított, visszaállított kopjafák.

Az osztályozásuk is a szakirodalom ismeretében több variációra ad lehetőséget. Kunt Ernő³³¹ szempontrendszere szerint *oszlopos fejfák*. Ugyanakkor ennek a fejfátípusnak a leírása a később tovább gondolt és díszített fejfákra is érvényes. Balassa Iván³³² osztályozásából is két kategória közti átmeneti állapot jellemző rájuk. Az egyszerűbb kivitelezésű *törzsökös fejfa* és kidolgozottabb *körbefaragott fejfa* (a *koronás* esetében) megjelölés, a mostani fejfákra az utóbbi megnevezés vonatkoztatható. Novák László³³³ rendszerében az erős antropomorf jelleg alapján a *régi típusú fejfák* közé sorolhatóak, és a mostani kopjafák összetett motívumrendszerük alapján az *új típusú fejfák* kategóriájába. A mai példányok valóban egy gazdag ornamentikát jelenítenek meg. A

³²⁹ Balassa 1992

³³⁰ Novák 1978

³³¹ „Mind a négy oldalukat egyformán faragják meg, keresztmetszetük általában négyzet, ritkábban kör alakú. A főbb vízszintes tagolások körbefutnak mind a négy oldalukon, körplasztikai jelleget adva a sírjelnek” (Kunt 1983, 42.).

³³² „a körbefatragott fejfák. Minden oldalról egyformán faragják meg többnyire négyzetes metszetű testüket. A felső felük egymásból folyó térben formált, faragott elemekből áll, míg alul a feliratnak alakítanak ki helyet.

A törzsökös fejfák. Alapja egy gerenda, melynek csak felső felét faragják ki, míg hátul helyenként lekerekítik” (Balassa 1989, 83–101.).

³³³ „az első csoportba tartoznak a kifejezetten antropomorf és gombos fejfák feltehetőleg az archaikusabb réteget képezik az emberalakjelző fejfák. Az új típusú fejfák további alcsoportokba osztályozhatók. A csillag-tulipán, gombos-gombszerű díszek alapján szinte minden helység egy-egy variációt alkot” (Novák 1978, 258–260).

régi fejfák jellegzetes része a mély árkád, ami a feliratot védi, a mai kopjafáknak is jellegzetes eleme.

A kiemelt öt régi fejfa nem enged általánosított következtetéseket levonni. Rámutat arra, hogy a mai kopjafákkal van kapcsolatuk, viszont egyszerű antropomorf jegyeik kidolgozott társadalmi viszonyrendszerre nem mutatnak rá. Ezt példázza az a két 1972-ből fennmaradt két kopjafát bemutató temetőkép is (*koronás- és gombos végződésű fejfa*).

A csernátони temetőkről az elmúlt évtized alatt két alkalommal végeztem teljes felmérést. 1999-ben a temetők térszerkezetéről, sírjeltípusairól átfogó képet alkottam. Ennek eredményeként mellékelem a temetőkről készített térképeket is, amelyen a temetők sírjeleit típusokba sorolva és azokat kódokkal ellátva tüntetem fel. A temető egy folyamatosan alakulóban, átrendeződésben lévő organizmus. A térképek a temetőkről egy kódokkal leképezett struktúrát jelenítenek meg, amelyek rámutatnak a temetkezési helyek idő- és térbeli átrendeződésére. Centrális terek emelődnek ki és idővel képződnek újak. Aktívabban használt új terek jelennek meg a zsúfolásig betelt temetőhelyek után. Ez vezet évtizedek múlva a régi temető magára hagyott állapotához. A 2007. év végén végzett felmérésben a kopjafák dokumentálása volt a központi elem. Minden kopjafáról fényképet készítettem. A temetők megoszlásában a következő számban fordulnak elő: az alsócsernátони Nagytemető 96, a felsőcsernátони Nagytemető 31 és a Régi Katolikus Temető 13 kopjafát tartalmaz. Az alsócsernátони Nagytemető nagyszámú kopjafáinak jelenléte azt mutatja, hogy ebből a falurészből indul ki a kopjafaállítás újratereemtése. Itt volt erősebb ösztönző hatása a helyi értelmiségnek. Felsőcsernátонban elsősorban mint olcsó sírjel jelenik meg.

Figyelem a kopjafa és környezetének viszonyát: beazonosítom, mikor állították, ki készítette, az elhunyt milyen társadalmi osztályba tartozott, a környezetében milyen sírjeltípusok vannak, milyen sírjellel egészítődik ki, milyen állapotban van, mi utal a sírjel gondozására, kiegészítő tárgyi kellékek jelennek-e meg, a sírjel jelölése helyett a kopjafa milyen új funkciót kaphat. A fényképanyagból pedig a motívumrendszer variációi jelenítődnek meg, valamint egy későbbi időtávlatból egy összehasonlító helyzetfelmérésre adódik lehetőség. A motívumok vizsgálata azt a felismerést is hozza, hogy a falusi kőművesek cementlapokból készített sírjelei átveszik a kopjafák

motívumait, és a népművészet formai kincseit egy szubkulturális jelölésben jelenítik meg.³³⁴

A mai csernátoni kopjafákkal azért is érdekes foglalkozni, mert egy „faragóiskola,” azon belül egy család szakosodott specialistái készítik, és így egy egységes és zárt struktúrát teremtenek. A faragáshoz való viszonyukra a tudatos odafigyelés és a néprajzi műveltség birtoklása jellemző. Ugyanakkor az itt készített fejfák, már nem a falusi mesterek által alkalmi munkaként készített sírjelek, hanem népművészeti alkotások. Céltudatos törekvéssel választják meg az ábrázolt motívumokat. A díszítés gazdagságában alkalmazkodnak a megrendelő igényéhez, de nem vállalnak a kialakított formakincsükön kívüli egyéni igényt.

Az itt kialakított ábrázolás a magyar népművészet sűrített jelrendszerét jeleníti meg, amit gyakran az elhunyt társadalmi helyzetére próbálnak alkalmazni.

A több évtizedes „faragóiskola” utóélete, hogy önállósulva használják a megtanult formai tudást.

A sírjelek vizsgálata nem emelhető ki a társadalmi háttér elemzése nélkül. A felsőcsernátoni Régi Katolikus Temető sírjelhasználatára szintén a falu tagolt társadalmi helyzetét tükrözi vissza. A felekezeti kisebbségben élő katolikus családok nagy száma a falu felső részében szegényebb anyagi körülmények között élők csoportja. A gazdagabb falu alsó felében élő katolikus családok már a Nagytemetőbe temetkeznek. A temetők terének elemzésekor már kitértem arra a jelenségre, hogy egy erősebb szakrális tér kialakítása³³⁵ (a felsőcsernátoni katolikus kápolna építésével és a temetőből áthelyezett harangláb hatása a temetőre) felszámolja a régi tér erős elkülönítő szerepét, és egy deszakralizált folyamat indul be. Ennek következtében már kezd felszámolódni az igény a temető felekezeti használatában, így a temető közelében élők temetkeznek csak ide, a szegényebb falurész temetőjévé válik. A temető mai használatában közre játszik a sírjel állításának anyagi megterhelése³³⁶ is, ami abban mutatkozik meg, hogy az ide temetett elhunytak hozzátartozói gyakran a család által készített sírjelt állítanak fel. A hasonló sírjelek egy egységes temetőképet képeznek le, és nem mutatnak feltűnő ellentétet a specialisták és mester emberek készített sírjelek között. Ennek a temetőnek a mai

³³⁴ A felsőcsernátoni Nagytemetőben egy helybeli kőműves munkájaként közel húsz síremlékén ugyanaz a virágindás, székelykapuk díszítésén fellelhető ornamentika. A rajz elkészítésében segítséget nyújtottak a múzeum vezetői.

³³⁵ Bartha 2006, 124.

³³⁶ Egy márványlappal ellátott síremlék 6000 lejbe, egy hivatalos faragó készítette kopjafa 500 lejbe kerül

használata abból az igényből is áttekinthető, hogy a sírjelállítás anyagi terhet vállalni nem tudó családok, nem választanak egy olyan szakrális teret, ahol a társadalmi háttér szimbolikus határvonalai nagy kontrasztokat teremtenek.

A kopjafaállítás szokásait és annak megújuló igényét a helyi temetőkultúra történetiségében lehet feltárni, amelynek fennmaradt példányai egy évszázados áttekintésre adnak lehetőséget. A néhai id. Haszmann Pál által lerajzolt öt kopjafa megmunkálása és motívumai arra mutatnak rá, hogy nem specialisták, hanem famunkával foglalkozó mesteremberek készítették. Az 1972-ből fennmaradt két kopjafát megörökítő temetői kép³³⁷ szintén ezt a felismerést támasztja alá. Motívumaik nem alkotnak egy zárt struktúrát, a nemi- és társadalmi megkülönböztetés is kérdéses.

Az alsócsernátoni Nagytemetőben hét olyan fejfa maradt fenn, amelyek kevés megmunkálást mutató *törzsökös fejfák*,³³⁸ *tönkös-oszlopos régi fejfa*³³⁹ egyszerű változatainak azonosíthatóak be. Három fejfán lehet írásra következtetni, valamint ezek közül egy *eresszel* és *fűzfá imitációval* is jelölve van. A végződésük lekerekített és csúcsíves formában is előfordul. A régi példányok gyakran későbbi kiegészítőket kapnak: bádogtetőt és az elhunyt személyét jelölő kisebb fémtablát. Jelentéssel bír a temető terében való előfordulásuk, hiszen vagy a felhagyott helyeken, vagy az új sírjel szoros közelségében találhatók meg. Ez utóbbi arra vall, hogy már nincs akkora tér, hogy oda új sírhelyet ássanak, s így véletlenszerűen maradt meg. Előfordulhat az is, hogy az általa jelölt sírra már új sírhelyet helyeztek.

A mai temetők új típusú kopjafái az 1970-es annak variációit jelenítik meg. Ez a bemutatott intézményesült „faragóiskola” kulturális terméke. Az elkészítés szakmai tudása és a kivitelezés folyamata a műemlék jellegét mutatja. A folklorizáció folyamata olvasható le róluk. Értelmiségi kezdeményezésként erősödik fel a kopjafaállítás újramegjelenítése. Az értelmiség presztízsének falusi megítélése által válik újra elfogadottá. A specialisták számának növekedésével kezd gyakorivá válni.³⁴⁰ Szegény anyagi körülmények között a temető vizuális élményének hatására az elhunyt férfi

³³⁷ A Csernátoni Falumúzeum gyűjteményében található.

³³⁸ „Alapja egy téglalap metszetű gerenda, melynek csak első felét faragják ki, míg hátul helyenként lekerekítik. A felirat és a karcolt díszítmény az előlapon helyezkedik el. A tetejét hegyesre képezik ki vagy levágják, lekerekítik” (Balassa 1989, 100.).

³³⁹ Novák 2005, 97.

³⁴⁰ A Csernátoni Falumúzeumban tanulták a faragást, és most önálló mesterként működnek: Szabó Attila, Kászoni Jenő, Réthi Zoltán és Tódor István. A kopjafafaragás csak alkalmi megrendelés számukra, nagyobb megrendelések az ács- vagy asztalosmunkából adódnak.

családtagjai is elkészítik. Ennek példányai láthatók nagy számban a felsőcsernátoni Régi Katolikus Temetőben, kevesebb számban a Nagytemetőben. A házilag készített kopjafák a Haszmann-féle kopjafák másolatai. A faanyag kiválasztása, előkészítése, motívumválasztása és annak térplasztikai ábrázolása kezdetlegesebb, s könnyen felismerhetővé teszik a különbség felismerését. Ezeknek a példányoknak a megjelenítését a szűkös anyagi háttér hordozza. A kopjafaállítás szokásának a vizsgálata sajátos módon emeli ki az élők mentális és társadalmi hátterét.

A temető szimbolikus terében a kopjafa állítása a sírhely jelölése mellett újabb funkciókat kap. A most kezdődő kezdeményezések feltételezhetően a jövőben változásokat hoznak a temetői kopjafa állítás szokásában. Előre nem lehet megítélni, hogy az egyéni kezdeményezések hogyan válhatnak nagyobb méretű megnyilvánulásokhoz. Újabb jelenség, hogy a temetőben állított kopjafa megemlékezéshez kötődik. Ennek egyik példája a már bemutatott Végh Antal sírkő mellé állított kopjafa. Itt a sírjel kiegészítőjeként a nemzeti szimbólum jelölésére szolgál, és a temető szakrális terében a közösségi emlékezetet emeli ki. A temető terének ebben a részében egy új típusú családi sírhely mellé a hozzátartozók szintén kopjafát állítottak. Ebben az előfordulásában változik a megemlékezéshez kötött kopjafa állítása, hiszen míg az előbbinél egy falu közösségének nevében állította az „elit” réteg, addig itt egy család kezdeményezéseként a nyilvánosság előtt vizuálisan megjelenített emlékhagyás szándékát láthatjuk (*„Máthé Károly halálának 20. évfordulójának alkalmából. Köszönjük jó apánk, amit értünk tettel, 2007. szeptember”*).

A kopjafa mint kísérő sírjel más temetői környezetben is előfordul. Az új kripták közül a Gyergyai családi kriptá előtt a közös családi sírhelybe temetettek nevét egy-egy önálló kopjafán tüntetik fel. Ennek a megjelenítése eltér a családi sírboltba való temetkezéstől, s egy *individuális törekvést* fogalmaz meg. A „kísérő” kopjafa állítása összefüggésben lehet a közeli Haszmann sírok kopjafáinak hatásával is. Hasonló „kísérő” sírjelállítás a Damokos-kriptá előtt az újonnan eltemetett családtag személyét egy önálló sírkővel jelzik. Itt a mellérendelt síremlék a megerősítés, a család általános megnevezéséből az egyénre mutat rá.

A kopjafa másodlagos „kísérő” elemmé válásának, degradálásának a fordított irányát is megfigyelhetjük, amikor állítása után kicserélik, más sírjellel helyettesítik. Ennek a megnyilvánulásnak gazdasági háttere van. A kopjafa olcsóbban megrendelhető, mint a cementlapokból készített síremlék. A család a temetés után kopjafát állít, amit a szükséges költség előteremtése után kicserél egy másik sírjellel. Erre gyakran egy újabb

családtag halála után kerül sor. Ilyenkor a kopjafa elveszíti jelfunkcióját, és tűzifa felhasználhatóságára degradálódik. Ebben a jel nélküli felhasználásában egy nem tudatos háritó magatartás is érvényesül, ami a megsemmisítéséhez vezet. A felsőcsernátoni Nagytemetőben szemléletes példa, hogy az egyik elhunyt sírhelyét kopjafával jelölték, majd pár év múlva a házastárs halála után az utódok egy új sírjelt állítottak, olyan megoldással, hogy a kopjafát is megőrizték. Így a két sírjel egymásra tevődik, amelyek közül az új jelzi a sírjel funkcióját, míg a régi az egyik elhunyt emlékét idézi fel.

A kopjafaállítás és tér szimbolikus kölcsönhatása figyelhető meg a felállított objektumok méretének jelzésében is. A csernátoni kopjafák készítése is egy antropomorf világképhez viszonyul. Ennek leképezése a kopjafa kidolgozásának emberi testrészekkel jelölt tagolása, ami arányokat jelzi, az emberi test felépítésének követését. A régi kopjafák magassága nem az állításuk idején jelzett mértéket mutatják, valószínű visszaállított és megrövidített példányokról van szó.

A mai kopjafáknál azt figyelhetjük meg, hogy a műemlék jelleget betöltő példányok magasabbak a temetőben sírjelenként szereplő átlagos társaiktól. Viszont a temető kopjafái is méretbeli különbségeikkel szimbolikus jelentések leképezéseit hordozzák.

A Haszmann-féle kopjafa mérete a megrendelő igénye mellett egy tudatosan irányított és ez által jelzésszerű megjelenítést követ. Az általuk készített kopjafák egyik korai példánya a néhai id. Haszmann Pál sírjele, amely magasságával a többi családtag kopjái közül is kiemelkedik. A megnyújtott nyaki résszel, amellyel a motívumok bemutatásánál foglalkozom, az értelmiségi ember szerepkörét emelik ki. A temető kopjafákat sűrítő másik része a református lelkészeket és azok családtagjait jelző síremlékek. Itt is egy centrális tér teremődik, amelyet kiemel a Damokos-kripták közelsége is. A református lelkészek családi sírhelyeiket jelölő kopjafák kapcsolatot teremtenek a kopjaállításnak a történetiségével, hiszen a reformáció után felekezeti sírjelölésként jelenik meg,³⁴¹ valamint a közelmúlban a falusi értelmiségi réteg nemzeti szimbólumteremtő törekvésével. Ennek kiemeléseként rövid terjedelmű bibliai szöveg is megjelenik (pl. „*Mert tudom, kinek hittem*”). A református felekezeti hovatartozás, a katolikus kereszt erősen szakralizált jelentéséhez képest, több motívumban is megjelenik: *szomorúfüz, kehely, csillag*.

³⁴¹ Novák 1978, 248.

A faragás, mint a népművészet művelése, több értelmiségi szabadfoglalkozásában megjelenik. Sylvester János itteni születésű, Erdővidéken hosszabb ideig szolgálatot teljesítő református lelkész, sajátos motívumokat megformáló kopjafáján és faragásain kimutatható az erdővidéki hatás.

A családi sírhelyeket jelölő kopjafák állításában változatosság mutatkozik. Van, hogy egy kopjafával több halott emlékét idézik, és így több név és adat egy szövegtestben jelentkezik. A szöveg egyik részének megjelenítése utólag is történhet. Ezzel szemben gyakoribb, hogy különálló kopjafákkal jelölik meg a sírt. Az egy kopjafával való jelölés a temetkezési szokás átrendeződésével is magyarázható. Az elföldelés hagyományos rendje a férjet jobb és a feleséget bal felé helyezte. Most gyakori az egymásra temetkezés. Az egymás mellé helyezett sírokon a motívumok által a nembeli megkülönböztetést feltűntetik, valamint a családfő kopjafája magasabb méretben is megjelenhet.

A méret jelzésként a gyereksírokon tűnik fel, amely a felső- és alsócsernátoni temetőben is előfordul.

A szakirodalomban a kopjafák színhatása szintén jelzésszerű értékkel bír.³⁴² A fa természetes anyagként az időjárás viszontagságainak van kitéve. Állagának megőrzése érdekében már felállítása előtt szükséges kezelni. A régi kopjafákon nem maradt fenn kezelésre, festésre utaló nyom. Valószínű a földbe ásott végüket megégették, és így konzerválták.³⁴³ A Haszmann-kopjafák szakszerű, vegyi oldatokkal előkészített példányok. A fára rávitt anyag a fa egy-egy jellegzetes tónusát emelik ki. A régebb állított kopjafákkal gyakran fáradt olajjal kenik le, ettől sötét színt kapnak. Mindkét nagy temetőben előfordul egy pár új kopjafa piros színnel való festése. Mágikus tartalomra azonban nem lehet következtetni, inkább a kiemelés és a megkülönböztető szándék dominál. Egy kopjafa sárga színnel van jelölve, ami a sírt gondozó utód egyéni ízlését tükrözi.

A kopjafák faragásai ösztönzőleg hatnak a más típusú sírjelek készítésére is. Előfordul, a kereszt tulipán végződésű motívuma. Ez azzal is magyarázható, hogy mindkét sírjelt ugyanaz a mester készíti.

A cementlapokból készített síremlékeken gazdag népművészeti motívumok jelennek meg, amelyek gyakran a székelykapuk faragványaihoz hasonlítanak. Ezek a síremlékek

³⁴² Balassa 1992, 72.

³⁴³ A kerítés felállításakor is így készítik elő a tartóoszlopokat ('sas').

egy kőműves munkái, aki a megrendelők megnyeréséért kérte a „magyaros” ábrázolás vázlatát a kopjafa faragótól.

A kopjafa, mint jelenség, erős hatással van a környezet megformálására. Szimbólumként való ábrázolása a nemzeti érzések és magyarságtudat vizuális megjelenítésében kiemelt jelentősége van. Ennek hasonló üzenetértékű előfordulására a jelenlegi kopjafakutatás reflektál, és mint kisebbségi léthelyzetben kialakult szimbolikus „térfoglalás” jelentőségét kutatja.³⁴⁴

Csernátonban a kopjafa szimbolikus jelentésének feltérképezésekor nem lehet elvonatkoztatni a tágabb környezet hatásától. Háromszéken intézményesült formában itt teremtődött legkorábban újra a kopjafafaragás. A kopjafa itt elsődlegesen a sírjel szerepét töltötte be.

A temetőkben gyakorivá vált állítása erős hatással a sírjel elsődleges jelentését társította hozzá. A falu centrálisan kiemelt terein a szoborállítás vált fő törekvéssé. A világháborúk halottainak nevét idéző emlékművek állítása után elindult a falu nagyszülöttjeinek szellemét idéző szoboravatás. Alsócsernátonban a fő műemlékeket a rendszerváltás előtt állították: világháborús emlékmű, Bod Péter- és Végh Antal szobor, majd a rendszerváltást követően a katolikus templomot építtető Zámblér János szobra. Felsőcsernátonban a rendszerváltás után indult el a műemlékállítás: világháborús emlékmű, Bod Péter és az 1956-es forradalomban szerepet vállaló dr. Rákossy Árpád szobra.

A kopjafa közterekre való állítása, mint műemlékek kísérő, *kiegészítő eleme* jelenik meg. Szerepe a tér centrális jellegének a kihangsúlyozása. Református templom előtti térre állított Bod Péter szobor állításának kísérő eleme az ide helyezett három kopjafa. Az avatás egyik szimbolikus gesztusa a Bod Péter szülőházának helyszínén felállított kopjafa. A magyar nemzetiségű faluban nem jelent kihívást a tér nemzeti jellegének megmutatása. A műemlékeket megjelenítő terek kialakításában elsődlegesen a felekezeti megmutatkozás dominál. A református többség több teret tölt be, és saját ki szimbolikus jelöléssel. Ennek párhuzamaként a katolikus felekezetűek is saját szimbolikus tereiket teremtik meg, és jelölik ki határaikat. A katolikus tereken a kopjafa nem jelenik meg, helyette a kereszt, mint erősen szakralizáló tárgyi elem, valamint Mária-szobor és a templomépíttető plébános szobra. A két nagy felekezet szimbolikus térkijelölése között a reformátusoknál erősebb a politikai hatás és szerepvállalás. A kis

³⁴⁴ Juhász, L. 2005, Sütő-Bali 2002.

számban élő ortodox felekezetűek a falu végén kerítéssel körülvett templomkertben alakítják a saját területet. Nyilvános térben nem jelölik ki szimbolikus jelenlétüket. A magyar lakosság nem is fogadná el ilyen jellegű törekvésüket, hiszen 1941-ben Felsőcsernátonban egy magánszemély kertjében felállított ortodox haranglábat is „leverték”. A felekezeti kisebbségben élő baptisták is az imaházuk zárt terében élik meg konkrét és szimbolikus jelenlétük.

Az „iskolaként” vagy Haszmann-féle kopjafáknak nevezett kopjafák motívumrendszerét és annak szimbolikus értelmezését mutatom be. A megjelenített motívumokat Haszmann József és Haszmann Pál közléséből és rajzaiból foglalom össze.³⁴⁵ A motívumok értelmezését a Jelképtár³⁴⁶ és Hoppál Mihály etnopszichológiai elemzése³⁴⁷ alapján összegzem, amelyet más néprajzi értelmezésekkel egészítek ki.

A tárdalomban elfoglalt hely és származás a következő kopjafa végződéseken, fő motívumokban mutatkozik meg:

- *kucsma* – jobbágysorban élők;
- *korona* és *buzogány* – lófőszékely családfők;
- *láng* a tanult ember síremlékét jelöli.

A családnak a közösségben elfoglalt helyét elsősorban a férj kopjafája jelzi. A mai kopjafákon a nembeli megkülönböztetés a legerősebb. A korbeli megkülönböztetéseket jelenleg nem követik a kopjafák nagyságbeli különbségei (általában két méter magasságúak).

Az életkor megjelenítése a nőt jelképező motívumokkal:

- A fiatalon elhunyt lány kopjafájának végződő motívuma a *liliom*, mely az elhunyt szűzi tisztaságát és ártatlanságát jelképezi.³⁴⁸
- Az elhunyt asszony kopjafájának végződő motívuma a *tulipán*, mely a női termékenységét szimbolizálja.³⁴⁹

³⁴⁵ Szintén ezeket a rajzokat felhasználta és közölte Tamás Annamária (Tamás 1994, 12–15).

³⁴⁶ Jelképtár 1997

³⁴⁷ Hoppál 1990

³⁴⁸ Jelképtár 1997, 144.

³⁴⁹ „olyan női jelképről van szó, amely egyben költőien átfogalmazott vulvaábrázolás, vagyis a tulipánt lényegében a leírt széttett combnak és az »élet kapujának« ikonikus ábrázolása.” A tulipánt és a liliom később került a népművészet motívumkincsébe (Jelképtár 1997, 225–226.).

„...legtöbb esetben hasonlít csak virágra, valójában két egymásnak fordított S-ből kialakított jelet ábrázol. Ez a jel inkább szimbólumnak tekinthető, és a női vulvát jelképezi” (Hoppál 1990, 14.)

- Az idős korban elhunyt nők kopjafájának végződő motívuma a *konty*, mely jelzi idős korukat.

A megkülönböztetett női motívumok közül a *konty* ritkán fordul elő. A motívumok használata nem szigorúan kötött: a *liliom* motívumot megtaláljuk például egy idős korban elhunyt asszony kopjafáján, illetve a II. világháborúban elhunyt ismeretlen katona sírhantjára állított kopjafán is.

A régi fejfák motívumainak rangot jelző üzenete a mai kopjafák díszítésén a falusi értelmiségiek és munkás emberek megkülönböztetésében jelenik meg. Gyakran előforduló motívum a *korona*, a *láng* motívum, amelyek a tanult emberek kopjafáján fordul elő.³⁵⁰

A nehezen kifaragható *buzogány* motívum ritkán fordul elő. Szintén ritka fejmotívum a *hagyma*, mely az alsói temetőben egy családi síremléket jelöli.

A kopjafák antropomorf tagoltságán (fej, nyak, törzs, végtag, láb) a fejmotívum jelzése mellett a törzsre faragott motívumok száma is jelzésértékű. A nyak hosszúsága ma is jelzi az értelmiségiek kopjafáit. A mostani kopjafákon a törzsön öt-hét motívum fordul elő, de előfordul tizenegy motívumot ábrázoló rész is.

A zsúfoltság mutatja az „olvasni nem tudó” megrendelők igényét, mely szerint annál szebb egy kopjafa, „minél cifrább.” A fejet tartó motívum után a törzsön fő- és mellékmotívumok követik egymást. E láncolat a motívumok díszítettségét hangsúlyozza ki.

A törzsön lévő főmotívumok:

- *székelykereszt* – minden kopjafán megtalálható, egy kopjafán többféle stilizált változata is megjeleníthető. A nyak után általában ezzel a motívummal indítanak.³⁵¹

Nagy jelentőséget tulajdonítanak a faragók neki a nyak utáni teherbírásban.

- *molnár-gomb* - lágyabb ívelésű, gömbszerű alakját mind a négy oldalon bevágás díszíti. Közepén általában válaszvonal van, amely az élet megszakadását jelképezi.

Egy kopjafán egyszer szokott előfordulni.

- *tulipán* – a felső részi bemetszések egy stilizált tulipánt ábrázolnak.

- *csillag* – kifaragása nehezebb, ezért ritkábban fordul elő. Egy erdővidéki változata került be a Sylvester János által faragott kopjafára, a *peches csillag*.

- *hagyma* – egyszerű kivitelezést igényel, a motívum élei lapítottak, és így egy gömbhöz hasonló hagymastilizációt ad.

³⁵⁰ Elhunyt idős Haszmann Pál kopjafáját jellegzetes láng fejmotívum jelzi.

³⁵¹ Bartha 1997, 219.

A törzsön levő mellékmotívumok:

- összekötő elemként két főmotívum közt jelenik meg a *gyöngy*, vagy a két gyöngyből álló *gyöngysor*. A *gyöngysor* elemeivel utalni lehet az elhunyt életének évtizedeire.

A végtag kezdetét a beugró rész, az *eresz* jelzi, melynek funkciója, hogy a nedvesség ne érje a végtagra vésett írást. Az elhunyt információt a kopjafa keskenysége miatt tömören fogalmazzák. Általában az elhunyt nevét, születési- és elhalálozási évszámát jelöli. A kopjafa alulsó része a láb, jelenlétét a fa alsó részének szélét egy-két arasnyi hosszúságban letompítják. Erre a részre gyakori a bevéssett *rozetta* vagy *virágindák* ábrázolása. A *rozetta* mintát egy hat-nyolc szirmú virág egy körbe foglalása adja, mely a *napszimbólum* vizuális megjelenítésének egyik variánsaként tekinthető.

A temetőábrázoló művészetében kopjafákon a *rozetta-nap* motívum ábrázolásának hasonlóságát látjuk a halottak napján fagyönggyel díszített sírokon.

Más díszítő elem a *fűzfa*, *viráginda*, *áttört szív* és az egy töről nőtt két *összenéző tulipán* ábrázolása. A mellékelemként kiemelt ornamentikák a szakirodalomban bemutatásában egy sajátos kultúrtörténeti elemzést teremtenek. A megjelenés történetisége és az új elemek elterjedésének általánossá válása rámutat arra a jelenségre, hogy egy motívum elterjedése összefüggésben van a társadalmi jelzést megjelenítő előfordulásával (pl. *szomorúfűz* református emblémaként való megjelenítése). Balassa Iván könyvének *Jelek, díszek a temetőben*³⁵² című fejezete a kiemelt ornamentikák történetiségét vizsgálja. A legrégebbiek a kozmikus elemek ábrázolása (Nap, Hold és csillagok): „A nap, a hold és a csillagok ábrázolása az emberiség legrégebbi díszítő kincseihez tartozik. Mivel a halál, a túlvilági élet a nagy mindenséghez kapcsolódik, ezért természetesnek tartom, hogy a halottat jelképező sírjelre – sokszor a vallásra való tekintet nélkül – ezek a jelek kerüljenek rá, még akkor is ha később a kapcsolat elhomályosult. Ide csatlakozik a matematikából ismert végtelen jel.”³⁵³ A csernátoni kopjafák főmotívumainak ábrázolásában a *liliom* és *tulipán*³⁵⁴ a női jelképek életkorra vonatkoztatását jelképezi. Ábrázolásuk kevés formai különbséget mutat. A *liliom* megjelenítése más környezetben nem is szerepel, tehát csak egy jelentés árnyalati különbségének jelölésére szolgál.

³⁵² Balassa 1989, 117–140.

³⁵³ Balassa 1989, 125.

³⁵⁴ Csernátonban még mindig gyakori a *tulipánt* régies szóalak használata, amelyben a szóvégi –t a szótőhöz tartozik és nem toldalék. Ennek nyelvméltét olvashatjuk Csokonai Vitéz Mihály: *Tartózkodó kérelem* című versében is: „Te lehetsz írja sebemnek/ Gyönyörű kis tulipánt”.

Ennek a jelentésvesztésnek a kultúrtörténetét Balassa Iván mutatja be: „A magyar paraszti sírjeleken számos virág és fa képe és rajza is megtalálható. Ezek közül egyike a legrégebbieknek a lilium, mely a középkortól kezdve a virágok között az ártatlanság és szelídség jelképe, ezért legtöbbször gyermekek, fiatal leányok sírjelen tűnik fel. Kecses, hosszúkás ábrázolása a XVI. századtól kezdve lassanként megtelt, testesedett és alakja már akkor hasonlított, sokszor teljesen megegyezett a tulipánnal, amikor azt még főúri kertekben sem ismerték”.³⁵⁵ A csernátoni kopjafák és más faragások leggyakoribb motívuma a *tulipán*. Ennek a motívumnak a jelentéstartalmát a főmotívumok etnpszemantikai elemzésére alapozva bemutattam. A történetiségének felvázolásában Novák László összehasonlító elemzését használom. „egyes vélemények szerint – a Közép-Ázsia jellegzetes pusztai virágaként – a honfoglaló magyarokkal került a Kárpát-medencébe. Sajnos ez a feltevés sem bizonyítható. Itt ez a virág sem őshonos, Rapaics Rajmund a török kertészet diadalának tartja a tulipán magyarországi elterjedését a XVIII. század folyamán a parasztság kiskertjeiben, illetve a nép díszítő gyakorlatába. Megállapítása viszonylag megnyugtató, de meg kell jegyezni, hogy a tulipán mint díszítő motívum korábbi időszakról is megtalálható Magyarországon. A XVII. században már hímzésekben bukkan elő, s jóval korábban pedig, a XV. században reneszánsz kőfaragványokon jelenik meg. Megléte azonban még nem feltételezi a szélesebb körű alkalmazását, azaz jelenlétét a paraszti társadalom szélesebb kultúrájában.”³⁵⁶ A kiemelt tanulmányrész rámutat a motívumkutatás történetiségének összetettségére, amely alapul szolgál a szimbolikus jelentésteremtés megértéséhez. Összegzésként levonhatjuk a következtetést: a katolikus vallási tartalommal szereplő lilium világibb jelentéssel bír, míg a testiséget megjelenítő változata a tulipán.

A *nyíllal átlőtt szív* ábrázolása a fából készített síremlékeken jelenik meg. Megjelenítése egy tudatos motívumválasztás eredménye, hiszen a Haszmann-féle kopjafákon jelenik meg nagy gyakorisággal, és innen átvett elemként a fából készített és házilag előállított síremlékeken is. A temetőművészetnek egy régi motívumát helyezi újra vissza a mai temető ornamentikái közé, amely a környék katolikus temetőinek is gyakori motívuma.

A református sírjelek általános kísérőeleme a *szomorúfüz*, amely minden sírjeltípuson feltűnik. A kopjafákon az alsó részen kísérő dekoratív elemként jelenik meg. A dolgozatomban *A gyászjelentő szórólapok* című fejezetében mint református felekezetet

³⁵⁵ Balassa 1989, 126.

³⁵⁶ Novák 1978, 253–254.

jelölő emblémát kiemelttem, amelynek kialakulását Balassa Iván kutatásával támasztom alá. „Bár a szomorúfüz jelkép eredetét nem lehet az eddigi kutatások alapján minden kétséget kizárólag megállapítani, de azt fel lehet tételezni, hogy kiindulási pontja 1830-1840 körül Debrecen lehetett, mert nemcsak itt tűnik fel legáltalánosabban, de kimunkált formái is ezt bizonyítják [...], melyet a környékbeli, majd távolabbi parasztság nagyon gyorsan a magáévá tett. Ez a polgári szentimentális faábrázolás a népművészetben virágzott ki.”³⁵⁷ Ezt a felismerést fogalmazza meg Takács Béla is a *szomorúfüzről* „a modern temetőkultusz tette népszerűvé [...] mint fejfamotívum a XIX. század elején, a biedermeier stílus elterjedésével egyidőben került a fejfákra, és ugyanebben az időben került díszként a nyomtatott gyászjelentésekre.”³⁵⁸ A csernátoni sírokon újabb református tartalommal bíró motívum a *kehely*. Tanulságos a református lelkészek sírhelyeinek motívumait történeti távlatukban egymás mellé helyezni. Az 1888-ban elhunyt felsőcsernátoni lelkész (Vitályos György) sírhelyét a templommal szembeni téren helyezték el, amelyet később kerítéssel elválasztva elzártak a templom körüli centrális, műemlékjellegű tértől. A sírkő *csillag* motívumot ábrázol. Az alsőcsernátoni lelkészsírokat kopjafákkal jelölik, amelyeken a magasság és a sajátos motívumok az értelmiségi ember szerepkörét emelik ki.³⁵⁹ Kísérőelemként a *rozetta* jelenik meg.

A csernátoni faragótáborokban egy Háromszéket átfogó népművészet iránt érdeklődő láncolat alakult ki, amelynek továbbtanítását még a rendszerváltás előtt az akkori szabadidős programokba beépítették. A faragást elsajátító mesterek közül többen az akkori Pionír Házaknál helyezkedtek el, amely intézmények ma Tanulók Háza megnevezéssel működnek. Délutáni oktatásként működő tevékenységükben külön faragó szakosztályok indultak. Itt a legalapvetőbb elkészített tárgyak a kopjafák stilizált másai, amit gyakran ballagó diákok rendelésére nagy számban kellett előllítani. A faragótáborban tanult faragók közül elsősorban a Kovásznán élő Konnáth László tevékenysége a legkiemelkedőbb. Az itt működő Pionír Háznál, majd ennek későbbi intézményében Tanulók Klubjában dolgozik mesteroktatóként.³⁶⁰ Az elmúlt évtizedekben faragást elsajátított tanítványai már ismert faragók. Ez a tudás csak

³⁵⁷ Balassa 1989, 136.

³⁵⁸ Takács 1985, 209.

³⁵⁹ „Felekezeti temetőkben rendszerint központi helyen találjuk a településen elhunyt lelkészek és családjuk sírjait” (Bartha 2006, 164.).

³⁶⁰ Jelenleg tizenkét csoportba osztott hetven gyereket tanít.

intézményi háttérrel jelent biztos megélhetést. Többnyire hobbiként, szabadidős tevékenységként végzik.

Konnáth László a faragói tevékenységet a következő fontossági sorrendbe állítja: figurális faragott szobrászat, kapu és kopjafa, apró dísz tárgyak (sulyok, doboz, sótartó, fogas és kapatisztító), faragott bútor és kis állatfigurák. A Haszmann család nőtagjaihoz hasonlóan felesége bútorfestéssel foglalkozik.

Ismert kopjafafaragók Háromszékről: Bod fivérek, Gazda Zoltán kovásznai születésű színesz, Makó Csaba, Máthé Ferenc, Molnár Árpád állatorvos, Szabó Ferenc tornatanár, Szabó József volt gyárigazgató, dr. Szurkos István orvos, Tordai András (Kovács), Barabás Samu (Komandó) Sós Ferenc (Papolc), Kónya András (Zágon), Kelemen Dénes (Gelence), István Sándor (Kézdivásárhely), Bartók Zoltán (Százpatak), Gergely Róbert (esztelneki származású), Farkas Róbert (Kézdimartonos), Farkas Tibor református lelkész, Demeter Jenő református lelkész, Gecse Csaba (Sepsiszentgyörgy), Páll Dezső, Vén Ferenc (Albis), Kászoni Róbert³⁶¹ (Magyarország).

XI. 2. 3. 5. A kopjafákról más sírjekre áttevő ábrázolás

Az újszerű kopjafák gazdag díszítőművészete és a hozzá kapcsolódó nemzeti érzéseket kifejező törekvés eredményezi, hogy motívumok átmásolt formában vagy új anyagba való megformálásukban gazdag változatai jelennek meg.

Egyik legsajátosabb megjelenített formája a kopjafa motívumoknak a kereszt alakzat. Itt a kereszt tartóoszlopára rávéssett tulipános virágindáktól a kereszt végződéseinek a fejfa gombszerű kiképzéséig terjed. A kereszt kopjafamintás alkotása a csernátóni temetőkben elvétve fordul elő. Ennek látszólagos ellenmondásossága abban is rejlik, hogy az itteni specialisták nem részesítik előnyben ezt a megjelenítést. Leggazdagabb példája a torjai Nagytemetőben fordul elő. Itt a kereszt függőleges oszlopára vésett minták mellett a végzések fejszerű kiképzése is jelen van. A torjai temetők elkülönülő arculatát mutatja, hogy az Altorjai Temető keresztjeinek kopjafastilizációival ellentétben a Feltorjai Temetőben két méter magas keresztoszlop-rózsát tartalmazó keresztetek vannak jelen a kevés számú stilizálatlan református fejfán kívül. Az esztelneki

³⁶¹ Háromszéki születésű faragó Magyarországon él (munkái a márkosfalvi református templomkertben és a kővári temetőben láthatóak).

Nagytemetőben, Ozsdolán, valamint az almási Szent Mihály Temetőben a tér centrumába állított kereszt oszlopa is a kopjafa díszítőművészet elemeit jeleníti meg.

A szentléleki és szentkereszti kőfaragók is felismerték a magyaros ízlést kifejező kopjafa variációk vonzó hatását. A kőkeretes sírkövekre a két díszvirágtartót faragják stilizált kis kopjafának.

A rendszerváltás után a községházán vagy kollektív gazdaságban dolgozó kőművesek elvesztve munkahelyüket, műkőből előállítható sírkövek készítésére specializálódtak. A csernátони Máthé Sándor és Nagyoláh Ernő, valamint a hilipi Páll Zoltán az előállított síremlékek homlokzatán népi virágmotívumokat önt a formába. A csernátонiak a múzeumba készítettett formát használják. Később különválva a két mester mégis azonos sírjeleket készít. A családi hagyománnyal rendelkező szentléleki és szentkereszti mesterek képesek úgy felhasználni hasonló motívumokat, hogy újabb variációkat, egyéni megoldásokat keressenek. A hilipi mester egy külföldre távozott rokonától örökölte meg a „magyaros” formát. A közeli Ozsdolára készítette a legtöbb síremléket. Változatos motívumokat nem ismerve az Ortodox Temetőbe is ezt a díszítést alkalmazta. Egy itteni megrendelője utasította el, mert túl magyarosnak ítélte.

Városi márványból dolgozó sírkőfaragók is a jelenleg divatos „minimál art” egyszerűsítésre törekvő elemeivel párhuzamosan alkalmazzák a kopjafa minták ábrázolását. Gyakran a sírkő mellett és vele egy magasságban márványba faragott kopjafákat készítenek. Motívumaik zsúfoltak, amelyekkel az erős nemzeti érzések felmutatását célozzák meg.

Az 1990-es évektől a temetők, templomok és papilakok környezetében gyakori formát ölt egy sajátos tárgykomplexum megteremtése. Az Altorjai Templomkertben a temető közelében egy keresztből és kopjafastilizációkból összetevődő térplasztika jelenik meg. A szentkatolnai templom, temető és plébánia nyílt terén műemlék kopjafák, székelykapu és népi jelleget mutató kerítés van felállítva. A zabolai katolikus plébániát, templomkertet és temetőt összekötő térben megsokszorozódó székelykapuk, katolikus kegyszobrok mellett kopjafa tartóoszlopok vannak jelen. A kézdivásárhelyi középiskolák közül a Bod Péter Tanítóképző bír hasonló szimbolikus jelentést teremtő tér megteremtésével. A rendszerváltás előtt állított székelykapu egy közösségi megmutatkozás igényét szolgálta. Egy hosszú időszakra ide tevődött a főbejárat kijelölése. A belső térben a kapusház népi jelleget kapott a fatornácos falusi ház stilizált másolatával. A hirdetőtáblát kopjafa tartóoszlopokra helyezték. Ebben a környezetben jelennek meg az elhunyt tanárok és diákok, valamint érettségi találkozók emlékét őrző

kopjafák. A kopjafák állítása szakrális jelenést kap, hiszen felállításuk után egy közösség jelenlétében szenteli meg a katolikus plébános.

A kézdivásárhelyi Katolikus és Református Temető centrális tereiben kiemelt helyen vannak felállítva az öregdiákok iskolai találkozásainak emlékkopjafái. A Református Temetőben Nagy Béla elhunyt magyartanár és iskolaigazgató családi sírhelye mellé a család a Csernátoni Múzeumban faragtatót kopjafát állíttatott, amit diákjai egy diáktalálkozó alkalmával egy társkopjafával egészítettek ki.

Összegzésként megállapítható: a kopjafa (fejfa) a régi temetők gyakori sírjele, amely egyszerű előállítással került jelfunkcióba, értelmiségi kezdeményezéssel többletjelentést kap, nemzeti szimbólumként jelenik meg, és a magyar népművészet motívumkincséből egy sajátos struktúrát teremt, más népművészeti tárgyak újraalkotását készítve elő.³⁶² A szegényebb réteg számára értelmiségi közvetítéssel a házilag előállítható sírjelkészítést teremti újra, elterjedése egy ízléshez való igazodás hatását is hordozza.³⁶³

XI. 2. 4. A kereszt

„A kereszték a tartós térszakralizáció objektumai”³⁶⁴ a temető terében jelzik a felekezeti hovatartozást. A kereszt sírjelként vagy egy sírjel jelzésszerű ikonikus ábrázolásaként erős szakrális érzés hordozója.

A régi temetők felekezeti elhatárolódásának kutatásában jelentős informatív szerepe van. A felsőcsernátoni Nagytemető felhagyott, régi részében a kősíremlékek között nincs keresztformát megörökítő kő. Ez is mutatja, hogy a felekezeti elkülönülés a temetőhasználatban is milyen erős jelentéssel bírt.

Kunt Ernő a temetők művészetének kutatásában rámutat arra, hogy „a faragott sírkövek az utóbbi másfél-két évszázadban kezdtek elterjedni a falvakban.”³⁶⁵

³⁶² A Székelyföldön az elmúlt évtizedben a székelykapuk köztéri állítása vált gyakorivá, amelynek eredménye a legnagyobb székelykapu torjai állítása és a készülő a világ legnagyobb kapujának uzoni példája. 2007-ben a Háromszéki Világtalálkozó alkalmából több szimbolikus jelentéssel bíró köztéri székelykaput avattak (pl. a Perkőn).

³⁶³ A cementlapokból készített síremlékeken gazdag népművészeti motívumok jelennek meg, amelyek gyakran a székelykapuk faragványaihoz hasonlítanak. Ezek a síremlékek egy kőműves munkái, aki a megrendelők megnyeréséért kérte a „magyaros” ábrázolás vázlatát a kopjafa-faragótól.

³⁶⁴ Bartha 1997, 217.

³⁶⁵ Kunt 1980, 36.

A csernátони régi síremlékek gyakori eleme a kő lehetett, hiszen hegyvidékes és kőben gazdag település. A hegyekben fejthető és a patak medréből kiemelhető köveket használták az építkezésben az épület alapjának szilárd kialakításában, pincék kirakásában, valamint a melléképületek építésénél. A régi sírhelyeken is gyakori a félig megmunkált kőlapok elhelyezése. Ez abból is következik, hogy homokkőben gazdag vidék, aminek ugyanakkor az alapos megmunkálása nem lehetséges. A kereszt kiképzése már nagyobb beavatkozást igényelne az anyagba. A környéken kifejtett kőre rótt írás se maradt fenn hosszú távon.

A fasíremlékek hosszú távon nem őrzik a múlt lenyomatait. Balassa Iván megállapítása rámutat ennek a vidéknek a keresztállításhoz való viszonyulására. „A háromszéki kereszték ritkán díszítettek, de deszkával fedik be, mely közül az egyik kinyúlik a másikon és erre tulipánt vagy más jeleket vágnak.”³⁶⁶ Feltételezhető, hogy a csernátони felekezeti kisebbségben élő katolikusok fakeszterket állítottak. A háromszéki keresztokról a formai leírás most is jellemző a több évtizedes és faanyagból készített változatukra.

A legegyszerűbb keresztábrázolás a két részből egy függőleges és egy vízszintes fa összeállításából kialakított kereszt. Összetettebb változatuk a *nyerges kereszt*,³⁶⁷ melynek két vízszintes szárának végét a felmagasodó középsővel két deszka köti össze. A fakeszterek gyakran kiegészítő kellékként fémtáblákat kapnak.

A fakeszt állítása gyakran csak időszakos sírjel, amelyet a sírhely jelölésére a végleges síremlék elkészítése előtt helyeznek.

A felsőcsernátони Régi Katolikus Temetőben a tulipán mintába végződő kereszt hasonlóságot mutat a Balassa Iván kutatásából idézett ábrázolással. Ez az egy példa előfordulása nem igazolja ebben a közösségben a régi létezését, inkább a kopjafa motívumának átvételéről van szó. A vésett stilizációk közül gyakori az *átlőtt szív*, az élet megszakításának nyomatékosításaként, valamint a *viráginda*. A kopjafák lábrészének is ezek a gyakori stilizációi. Az *átlőtt szív* régebbi motívumként jelen lehetett a régi példányokon is, a virágindás motívum kopjafákról átvett stilizáció is lehet.

Az Ortodox Temetőben a sajátos keleti kereszt házi ábrázolása jelenik meg: rövid alapú és a vízszintes részt vastag faanyag vagy kettős fémrúd jelzi. Ebben a temetőrészben található három kereszttel ellátott jelentős kősíremlék, amelyek közül az egyik felirata

³⁶⁶ Balassa 1989, 76.

³⁶⁷ Kunt 1990, 91.

olvasható. A síremléket a bécsi döntés előtt állították, és magát románnek valló család egyik tagjának sírjelét jelöli. A sírjel állítása utáni évtizedben a család leszármazottai a román tudatot nagyon hártják, és a későbbiekben több családtagot nem temettek ide. Az elmúlt évtizedben két új román elhunytat helyeztek ebbe a temetőbe, akik a kollektivizálás idején kerültek a faluba. Az „élő és halott falu”³⁶⁸ oppozíciója visszatükrözi a mindennapokat a bemutatott élettörténetekre való utalásban is. A román identitást vállaló családtag sírhelyét magára hagyják a családtagok, amikor ez az etnikai szerepvállalás szégyent jelent számukra. Az idegenből ide telepedett román házaspár a falu periferiáján él, és a temetőben is az idegeneknek kijelölt temetőhelyen nyugszanak. A keresztek újabb változatai a fémkeresztek. Ez a sírjel is a specialisták által vagy házilag előállított osztályozási skáláján helyezhető el. Kimunkálása sok variációra ad lehetőséget. Az ereszes fakereszt minimális kivitelezése helyett gazdag díszítést mutat. Gyakori előfordulása az 1960/1970-es évekhez köthető, amikor a faluban működő kovácsműhelyben készítették nagy példányszámban.

Kézdiszék katolikus falvaiban találunk egységes keresztállományt tartalmazó temetőket.

A futásfalvi Temetőben magas *tetős fakeresztek* uralják a temető sírjelölését.³⁶⁹ A tetőt alkotó deszkák közül az egyik jobban kiemelkedik, és gyakran tulipán vagy recés formát teremtő bevágást jelenít meg. Sajátos díszítő elem a tartóoszlop föld feletti alsó részébe vésett kereszt. Előfordul díszesen kiképzett és bádogdíszekkel ellátott fedett kereszt is. A jelenben Futásfalva a környék erős katolikus identitást felmutató helyszíne. Zarándokhely (Mária-nap), a csíksomlyó Mária-kegyszobor korabeli hű másolatával rendelkezik. Erős szakrális térteremtés jelenítődik meg a falu tereit összekötő keresztek szimbolikus jelentésének hálózatában. Legkiemelkedőbb példája a templomtól kiinduló és a temető kerítése mentén az erdőig haladó *keresztút*. A templomkertben keresztek gazdag variációi vannak megjelenítve. Sajátos jelentést kapnak a Húsvét nagyhetén fekete lepellel letakart keresztek.

A Feltorjai Katolikus Temető két méter magasságot elérő és egységes képet mutató keresztjei bírnak erős teret szakralizáló hatással. Az ácsolt sírkeresztek két fagerenda *kereszt-szeg-rózsa* összeillesztésével készül. A föld felszíne felett egy arasznyi

³⁶⁸ Kunt 1983, 14.

³⁶⁹ Több évtizeden keresztül ugyanaz az asztalos készítette el díjtanul a keresztek. Ambrus József halála után (1971) Márton István készít keresztek.

magasságban látható a kivágott fa megmunkálatlan része, amely felfele hasáb formára gyalult kidolgozott formában folytatódik.

Azokban a katolikus temetőkben, ahol a vidéken ismerős kőfaragók munkái megjelentek, nincs jelen egy egységes fakeresztállomány. Az Almás és Lemhény közös Szentmihály temetőjében a fakereszteknek változatos és sokszínű változata látható, de nincs köztük egy egységes összefüggő rendszer.

A katolikus temetők centrumában jelen van a temető felekezeti felmutató méreteiben kiemelkedő kereszt. Az esztelneki Zárda Temetőben a fedett Krisztus-szobrot tartalmazó közkereszt a barátfőnök sírja mellett van elhelyezve.³⁷⁰ A kézdivásárhelyi Katolikus Temetőben a temető legrégebbi részében van felállítva az fagerendákból ácsolt Krisztus fémszobrát tartó kereszt. A hatolykai templomkertben levő temetőhöz, a templom bejáratához van elhelyezve a fémből készült Krisztus-szoborral ellátott kereszt. Az ozsdolai Katolikus Temetőben az emelkedő hegyoldalon a legkiemeltebb és minden oldalból a ráláthatóság viszonyának megfelelő térbe van elhelyezve a közkereszt, amely gazdag faragászati mintát kap. A kővári Temető fagerendákból összeillesztett keresztjén fémlemezről kivágott egysíkú Krisztus-kép és fém díszítményei jelennek meg.

Az ilyen céllal állított kereszttek között gyakori a *zsidelyes kereszt* variánsai. Az esztelneki Nagy Temetőben a zsidellyel fedett kereszt két oldala nyitott, a kereszt középpontjába egy faragott Krisztus-szobor van elhelyezve, és a tartóoszlop a kopjafák népi faragászat motívumainak zsúfolt ábrázolását követi. Almás – Lemhény közös Szentmihály temetőjében az almásiak az általuk használt oldalon magas *zsidelyes kereszt*tel jelölik ki temetőrészüket. A zsidelyekkel körbe fedett tető még egy másodlagos keresztvégződést is kap. Ez a kiképzés hasonlít a székelykapuk *parasztkapu* változatának *galambdúcos* kis kapujának díszítésére. Hasonló kereszt található Gelencén a Szaladári Temetőben. A fedett tető alatt a tartóoszlopra szegezett deszkalapon Krisztus arcát örökítették meg. Itt a keresztet szöveggel is ellátják („*Én vagyok a feltámadás és az élet*”). Ezt a keresztet helyi mester készítette. Bélelfalván a falu bejárata előtt a közeli temető körzetében található a *zsidelyfedős* festett pléh Krisztust tartalmazó kereszt.

Az Orbaiszékhez tartozó Zabolán a közkereszt még a XX. század közepén is fellelhető katolikus és református térhasználat határvonalát jelölte. A kommunizmus kezdeti

³⁷⁰ Dr. P Benedek Figel barátfőnök, elhunyt 1974-ben.

éveiben az új rendszer hívei a keresztet eltávolították,³⁷¹ majd a rendszerváltás után állította vissza az egyik katolikus család, amelynek emlékét megörökítették.³⁷²

Csernátonban a temetők nem tartalmazzák a temető felekezeti centrumát és erős katolikus identitását kijelölő közkereszteket. Ezzel szemben a felsőcsernátoni Nagy Temetőben a református többséggel szemben a temető alsó felében az egyik elhunyt katolikus sírhelyére elhelyezett, méreteiben nagy fakeszt túl mutat az egyén emlékét felidéző sírhelyén, és egy kisebbségben élő felekezeti közösség megmutatkozási szándékát jelzi. Csernátonban a múltban három közkereszt volt nyilvános térbe állítva. Az alsőcsernátoni országút mentére, valamint a Felsőcsernáton határán lévő dombra állított kereszt eltűnt, a mellékutcában lévő Juga-kereszt van még jelenleg.

A környék temetőiben a szegény vagyoni helyzetben élő cigány családok sírjelei a fémkeresztek variánsai. Házilag előállított kezdetleges, ugyanakkor zsúfoltan díszített megoldással készülnek. Ezek a sírjelek és a közvetlen közelében elhelyezett művirágok mutatják a szegény anyagi körülmények között élő etnikum családtagjainak sírjeleit (nagy számban fordulnak elő Ozsdolán, részben Szárazpatakon és Szentléleken). Tőlük akár térben is eltávolodva jelennek meg a monumentális, részeiben vagy teljes mértékében külföldről rendelt, erős vizuális hatást keltő, gazdag cigánysírok.³⁷³ Felsőcsernátonban a Román- és Cigánytemetőben a házi készítésű vaskeresztek vannak jelen a sírhelyeken, a Nagytemetőben újonnan elhelyezett cigánysírokon a jelenben divatos műkőből készített mozaikos sírjeleket helyezik el.

XI. 2. 5. A vas- és fakesztítés

Sírt körülzáró vaskerítés a vaskereszttel együtt terjedt el. Gyakran díszítő funkciót tölt be. A felsőcsernátoni Régi Katolikus Temetőben védő funkcióként a sírokat gyakran veszik körül fém-, drótháló- vagy deszkakerítéssel. A temető hátulsó felében lakó családok gyakran engedik ki az állatokat a közterületekre. Ez régebb általános

³⁷¹ Ennek hasonlósága a Mikes-kripta megsemmisítése.

³⁷² „Inri. Feltámadunk. A dálnoki temetőben nyugvó Kovács Péterné Biszak Mária emlékére állította Biszak István 1934, javította Szabó István”

³⁷³ Ennek legszemléletesebb példája Gelencén a Szaladári Temető hátsó részének cigánysírokat tartalmazó területe. A szegénységet megmutató házi készítésű fa- és vaskeresztek mellett monumentális térplasztikai hatást keltő sírjelek jelennek meg. Gyakori elemük a fénykép alapján készült elhunyt képmásának megörökítése. Ezek közül a síremlékek között vannak, amelyeket Horvátországból és Magyarországról rendeltek.

szokás volt Felsőcernátonban, más falvakhoz hasonlóan. Ez a jelenség a mai szemlélődő számára érthetővé teszi, hogy milyen volt a távoli múltban a temetőhöz való viszony, miért beszélünk a falusi temetőkultúra és gondozás késői kialakulásáról. A temetők óvása és felvigyázása, mint közösségi kötelezettség jelenik meg a már idézett *Presbitérium Jegyzőkönyvében* 1906-ban.

XI. 2. 6. A földdel fedett kőkeretes sírkövek

A XX. században leggyakrabban állított síremlék. Az eddig bemutatott helyi szokáselemek (pl. gyászjelentő) megjelenéséhez hasonlóan a polgári módosabb réteg sírjeleit jelölték ezzel a síremléssel. Állítása megrendelés által történik. Megjelenésekor nem voltak helyi specialisták, ezért a környék kőfaragó műhelyeiből rendelték (kézdiszentkereszti, szentléleki, és városon élő kőfaragók). Költsége elérhetővé tette a szegényebb családok számára. A század közepétől a műkö használatával egyre gyakoribbá válik, az 1970-es években közel napjainkig a leggyakoribb síremléktípusként tarthatjuk számon. A formai sajátosságok leírásával beazonosítható az adott korszakban dolgozó vállalkozó.

A kőkeretes síremlékek megjelenésének és gyakori állításának hátterében a temető növényzetének, virágkultuszának hatása is jelen van. A kőkeretes sírok az idő múlásával nem simultak vissza a táj természetes flórájába. Kiszakítottak és körül zártak egy darab területet, amit az utódoknak kötelezettségük rendezni.

A kőkeretes sírok növényzetének elhanyagolása a halott emlékével való kapcsolat felszámolását jelenti, amelynek akaratlanul is nyilvános jelét is adják. Ennek a folyamatnak kezdeti eleme, amikor olyan élő növényeket ültetnek a sírra, ami gondozás nélkül is alkalmazkodik és kitölti a kijelölt teret.

A kőkeretes sírjelek állításának háttérbe szorulását a temetőgondozás rendszeres és közösségileg is ellenőrzött terében látom. Gyakori, hogy idős személyek elődeik sírját cementlapokkal fedetik le, így felmentik utódaikat a temetőgondozás rendszeres felelősségétől.

XI. 2. 7. A betonlappal lezárt sírkövek

Az 1980-as évektől gyakorivá váló sírjel. A kőkerítéssel körülzárt sírkövek elemzésénél bemutattam, hogy a sír gondozása, a mesterséges növényzet kiképzése és a temetőlátogatás milyen szoros kölcsönhatásban van egymással. A betonlappal körülzárt sírkövek a hozzátartozót mentesítik a temető gondozásától, és ezáltal a temetőben való jelenlétét ellenőrizhetetlenné teszik.

Változást jelent a temetkezési szokásban, hiszen a mélyebbre ásott sírokban a közös síremlékben egymásra temetik az elhunytakat, akiknek koporsóit cementlapokkal választják el.

Ennek a sírjeltípusnak is időszakonként kialakítják a saját változatait. A helyi vállalkozó által készített sírjelek megjelenésekor nagy számban jelentek meg a hasonló síremlékek. A csernátoni és hilipi sírkőkészítők vállalkozására a kopjafák motívumainak más sírjelekre való átvételekor részletesen kitértem. Ismétlésként emlétem a rendszerváltást követően a községházán alkalmazott kőművesek elbocsájtását követően szakosodtak a sírkőkészítésre. Működésük előtt hasonló síremlékeket az árkosi sírkőkészítők készítettek. A műköből készített sírjelek a megrendelők igényeinek kiszolgálását célozzák meg. Ezért temető gyakori motívumait, a népművészeti hatást, valamint a mozaikos technikát is megjelenítik.

A most divatos elem a fekete- és fehér márvány összeegyeztetése. A formahasználatban is a változás folyamatát szemlélhetjük, ami a városi temetők hatásának tudható. A faragással túldíszített sírjelek helyett egy leegyszerűsödő, geometriai vonalakat követő, „*minimal art*” hatás kezd közkedvelté válni, amellyel párhuzamosan jelen vannak az új anyagra áttett kopjafa stilizációk és kiegészítő motívumok.

XI. 2. 8. A családi kripták

Az alsócsernátoni temető térkialakításában a Domokos család kriptái³⁷⁴ meghatározóak, e síremlékeket helyezték a temető centrális, középtengelyére. A Nagytemető térszerkezetének bemutatásakor részleteztem azt a felismerésemet, hogy a XIX. század elején nyitott temető egy meglevő térszerkezet mintáját alkotja újra és tartja fent. A református templom szószerű alatti felirata jelzi Damokos Gyula síremlékét.³⁷⁵ Hasonlóan a középkori templomba és templom köré temetkezés hasonlóságaként a temető centrális terében a nemesi családok síremlékét helyezik, amely monumentális építményével kitűnik a sírjelek közül.

Az első kriptá 1828-ból való, amely házhoz hasonló kiképzett homlokzattal sajátosan népi építmény. Hasonlít a régi magtárakhoz, gabonásokhoz. A másik három a XIX. század közepétől a XX. század első felében készült. Ezek az épületek a népi építkezés klasszicizmust utánozó hatását mutatják. A kripták közül van, amelyet a legutolsó temetés után mindig befalaznak, és a vasajtó tulajdonképpen egy falat takart. Újabb temetés alkalmával a sírhely előkészítéseként betörik a falat, melyet a temetés után újra befalaznak.

A Damokos-család tagjait a kollektivizálás alatt kitelepítették. Leszármazottjaik nem Csernátonban élnek. Viszont a Sepsiszentgyörgyön elhunyt Damokos-utódot a csernátoni családi kriptában helyezték el. Temetésének szertartását a városi ravatalozóházban tartották, amelyet követően a csernátoni temetőben az itteni lelkész szertartásával egészítették ki. Emlékét a kriptá előtt felállított sírkő jelzi. A rendszerváltás után gyakorivá vált a kiemelt családok, az elszármazottak halála utáni szimbolikus visszahelyezése egy családtörténetbe, valamint a falu köztudatába.

A felnőtt fiatal generációnak nincs személyes élménye a más környezetben élő, szülőföldjüktől elszakadt személyekről. Így a temetési vagy megemlékezési szertartás

³⁷⁴ „A sírjelek egy sajátos, különleges típusát a temetői építmények, kripták alkotják. Egy-egy mezőváros, falu módosabb, rendszerint nemes családjai építettek kriptát. Helységeinkben a kriptás temetkezés előzménye a templomban történő temetkezés volt. A középkori hagyományoknak megfelelően, a XVIII. század elején is egyes földbirtokosok a templom alatti sírkamrákban, illetve a templomon belül, a falba vágott üregekbe temették magukat. Hatósági intézkedések nyomán, azonban megváltozott a helyzet a XVIII. század második felében” (Novák 1978, 232.).

„Az ilyen épített, falazott aknájú, nagyobb belső terű kriptákat mindenekelőtt a vidéki birtokosok, nemesek, vagyonosabb mesterek emeltették maguknak, családjuknak. Külsőjük barokk, klasszicista, copf, alkalmasint romantikus vagy szecessziós stílusjegyeket mutat, s tanult kőfaragók, kőművesmesterek munkái. A gazdák, vagyonosabb parasztok is készítették maguknak családi kriptákat. Sajátosan népi építmények a házhoz hasonló homlokzattal kiképzett kripták ...” (Kunt 1983, 26.).

³⁷⁵ „Kisebb helységek földesurai – kúriás falvak esetében – a templom alatti kriptába temetkeztek” (Novák 1995, 166.).

részeseként vagy más résztvevőtől közvetített informálásból tájékozódik azokról a személyekről és élettörténetekről, akik régen a falu vezető rétegét alkották, s akiket haláluk után visszahelyeznek a falu köztudatába (*Az urnás temetés* alfejezet).

A Rápolthy-kripta szemléletes példája a csernátoni udvarházak kiemelt lakói élettörténetének. A család a magántulajdon elvesztését követően, a megmaradt ingóságait a bedolgozó „mindenesre” hagyta. Így került a családi kripta üresen maradt helyeinek használata a Bedő családtagon keresztül a Dóczé-család tulajdonába. Halottak napján kinyitják az ajtót, virágokat helyeznek a koporsók mellé, és az előtérben gyertyát gyújtanak. Az elmúlt években a kripta belső teréről készített fényképek összehasonlításakor láthatóvá vált, hogy a polcrendszeren elhelyezett koporsókat egy újabb temetés előkészítésekor átrendezték. A felső polcon elhelyezett gyerekkoporsót a földszinti sorba helyezték át, ezáltal a levegőztető nyílást megnyitották. Valószínű erre azért volt szükség, hogy az újonnan elhelyezett koporsóban bomlásnak induló holttest szellőzhessen. A bomlás jele a koporsóból kint levő halotti szemfedőn már feltűnt.

A kriptába temetkezés e temetés temetői szertartásának egy sajátos variációját teremti meg. Az egyházi szertartás ideje előtt a kripta előtti szabad térre helyezik a koporsót, majd annak befejezése után a halottvivők a kijelölt helyre helyezik be a koporsót. A koszorúkat szintén a kripta belső terében helyezik el, egy kivétellel, amit kívülről az ajtóra akasztanak fel. A koszorúk belső térben való elhelyezéseinek következtében (eltakarítás) is a gyászév során többször megnyitják a kriptaaajtót, és a hozzátartozók közvetlenül a koporsót látják.

Két új kriptát iktattak be a temető síremlékei közé. A Kocsis-kripta beépül a Damokos-kripták által kialakított láncolatba, valamint a Gyergyai-kripta a temető külső részében van elhelyezve. A felsőcsernátoni Nagy Temetőből hiányoznak a régi kripták, az 1980-as években épített egy családi kriptát, a Czerék-család. Ennek a kriptának létesítői egyszerű falusi emberek. A kriptát a hegyoldalba helyezték el, ahol újabban a cigány temetőrészt alakítják ki.

Az elkészített kripta tulajdonosa a falu temetkezési szokásától eltérően előre elkészítette koporsóját, amelynek alapanyaga pléh, illetve gyolcsból halottas ruhát varratott. A halálra való készülődés így módon nem a szokványos rítuskört vonja maga után, hanem szerepet játszik az új rítuselemek kialakító élettörténetének különködése. A gyűjtés évtizedes távlatából látható, hogy kezdeti kezdeményezések hogyan minősülnek át, valamint az egymást követő történések hogyan befolyásolják a későbbi megítélést. A kriptát építő családfő elhunyt, az elkészített családi sírboltba temették. Az elgondolt

halottas ceremóniát a család saját belátása szerint a megszokott szerint rendezte meg. A temetőnek ez a része a kriptá építése és a jelen között átminősült, hiszen a cigány lakosság itt alakítja ki az új temetőjét. A magyar családok itt nem jelölnek ki sírhelyeket, a temető más irányába jelenik meg a temető új centruma.

Felsőcsernátonban a Végh-família rendelkezett családi kriptával, melyet a családi kertben helyeztek el.

A kollektivizálás után a megalakuló TSZ-t a Végh-kúriába helyezték el. A létesített rendszer falubeli hívei sírgyalázként feltörték a sírt, s az elhunytak maradványait szétszórták a sírboltban. A síremlék rendjét pár év eltelte után a hozzátartozók állították helyre.

Kézdiszék temetőiben végzett átfogó felmérésem alapján láthatóvá válik, hogy a birtokos családok a XIX. század közepétől gyakori temetkezési helyként családi kriptákat emeltettek. Az előtte levő korokban a kiváltságos, centrális térbe temetkező nemesi ranggal rendelkező családok mellett a polgárosodás során a birtokkal rendelkező családok is a század közepén létesített köztemetőkben családi kriptákat emeltettek. A torjai báró Apor-család a XX. század közepén történő kiemelésükig megőrizte a templom alagsorába való temetkezést (Szent Anna-kápolna).

A felsőcsernátoni Végh-kripta kollektivizálást követő sírgyalázásaihoz hasonlóan a környék temetőiben több helyen törtek fel családi kriptákat. A kor társadalmi feszültségeitől, egy új rendszer ideológiájától félrevezetve („*traktorista nemzedék*”) a feltört kriptákat a régi rend felszámolásaként élték meg. A sírgyalázás utólagos értelmezéséhez egy közösségi szégyenérzet társul. Ennek példáját mutatja, hogy a Zabolára visszatelepedett Mikes grófnő előtt a falubeliek elhallgatják az eseményben résztvevők neveit. A kriptá a grófi kastély kertjében a temetővel szomszédos határrészben volt felépítve. Orbán Balázs *A székelőföld leírása* művében közöl egy rajzot erről az épületről, valamint a család fennmaradt fotóalbumában maradt fent egy kép róla. A kastély átvételét követően a kriptát erőszakos módon megsemmisítették. Az alapanyagot beépítették egy üvegház építésébe a meglevők mellé. Az emberi maradványokat szétszórták a területen. Jelenleg egy kereszt jelzi a családi kriptá emlékét.

Márkosfalván Márton-kripta feltörését és a meggyalázott holttestek rituáléját adatközlők általánosítva felidéznek, viszont neveket nem adnak ki. Az alakuló kollektív gazdaság – hasonlóan a felsőcsernátoni Végh-kúriában létesített TSZ-hez – a falu legjelentősebb birtokos családjának, a Márton-család birtokára rendezkedett be. A családi kertbe épített

kripta mellett alakították ki a gépparkot. A kriptát elhelyezett koporsókat alkohol hatására traktoristák feltörték. Az utoljára eltemetett idős női családtag holttestét „meghordozták a határban, hogy lássa még egyszer az öregasszony a földjeit,” más visszaemlékezés szerint ez a csoport a bálba vitte be a holttestet. A későbbiekben a kripta előtti téren ásott gödörben helyezték el a holttestek maradványait.

Albisban a Lengyel – Bakcsi-család kriptájában a II. világháborút követően katonák rejtőztek, a megnyitott koporsók rendjét nem állították helyre.

Kézdivásárhelyen a Régi Református Temetőben az 1960-as évek végén a Séra-kriptában egy középiskolásokból álló csoport esténként saját összejövetelt, az adatközlő hallomása szerint „orgiát” rendeztek. A város akkori előkelőségei közé tartozó családok gyerekei közül is részt vettek ezeken az összejöveteleken. A rendőrségi kivizsgálást követő ügyet a hivatalos szervek hallgatása vette körül.

A Kézdivásárhelyen 1832-ben létesített Régi Református Temető sajátos épületei a temető régi határvonalait követő családi kripták. A céhes város polgárosult ízlését és anyagi helyzetét tükrözik a kripták. A három éve nyitott új temető létesítéséig végig követi a város társadalmi átalakulását. A kezdetben céhvel rendelkező családokat követve később a gazdagabb értelmiségi családok, majd az új rendszer hívei jelennek meg. Négy kriptasor körvonala ismerhető fel, amelyek sajátos falakat képeznek a temető terében.

Kézdiszék temetőinek családi kriptái

Település	Kripták száma	Keltezés	Előfordulás	Család
Albis	1	XIX. sz. második fele	Régi Temető	Lengyel - Bakcsi
Almás - Lemhény	1	XX. sz. második fele	Szent Mihály Temető	Kelemen
Bélefalva				
Csernáton	9	1: 1828, 2-5: XIX. sz. második fele,	Alsócsernátoni Nagytemető	Damokos Damokos Damokos Rápothy

		7: 1970-es évek 8-9: 1990-es évek	Végh kúria kertje Alsócsernátoni Nagytemető Felsőcsernátoni Nagytemető	Végh Kocsis Gyergyai Czerék
Csomortán				
Dálnok	2	1-2: XIX. század második fele	Alszezi Temető családi kert	Márton
Ikafalva	1	XX. sz. második fele	Temető	Urszuly - Szabó
Imecsfalva	1	XX. sz. másodikfele	Temető	Kicsid
Kézdivásárhely				
Kővár	1	XIX. sz. második fele	Templomkert	Solyom
Márkosfalva	4	1-2: XIX. sz. második fele 3: XX. sz. eleje 4: XX. sz. második fele	Családi kert Temető	Márton Domokos – Eperlyesy Gáll –Balogh
Martonos	3	1-3: XIX. sz közepe	Temető	1-2: romos állapotban, név nélkül
Szárazpatak	1	1914	Temető	György
Szentkatolna	5	1-2: XIX. sz. második fele 3-5: XX. sz. első fele	Temető	
Szentlélek	1	XIX. sz. vége	Temető	Kozma

Torja	5	1: 1908	Szentilonai Temető	Petheo
		2: 1923		Petheo
		3: XX. sz.	Református Temető	Kun
		eleje		névtelen
		4-5: XX. sz.		
		második fele		

A kiemelt családi kripták rámutatnak a polgárosodást elősegítő, gazdag birtokos réteg jelenlétére ezen a vidéken. A táblázatból hiányzó falvak hiánya arra utal, hogy többnyire onnan hiányoztak a nagyobb származási ranggal és vagyonnal rendelkező családok.

A kripták állítása mindig egy jelentéssel bíró kiválást hordoz a sok hasonló sírjel közül. Nemesi származású, udvarházzal rendelkező családok temetkezési szokásában jelenik meg. Elhelyezésük a temető centrumát jeleníti meg. A kollektivizálás után a megmutatkozni akaró családok sírjelhasználatában is megjelenik, valamint egy egyéni különködés eredménye is lehet.

XI. 2. 9. A lábfa

A magyar temetkezési szokásban elterjedt elem temetés alkalmával a halottvivő rudak fej és lábhoz való leszúrása.³⁷⁶

Szerepe: jelölte a sírt, ha a temetés után elmaradt a síremlék (többnyire fejfa) vagy a később állították ezt fel.

Régi változatán a földből kitűnő rész faragott volt.³⁷⁷ A felsőcsernátoni Régi Katolikus Temetőben a lábfa használata gyakori. Az egy évtizedes gyűjtés kezdetén és a közelmúltban is találtam olyan újonnan temetett sírhelyet, ahol lábfát helyeztek a sír

³⁷⁶ „A koporsó kézi szállítására használt, festett, faragott, felpántlikázott rudakat néhol a sír lábánál a földre szúrták, innen lábfa a nevük” Jankovics 1998, 173–175; Palkó 1995, 162.

³⁷⁷ Egy régi faragott fejfa a Csernátoni Falumúzeum tulajdonában van, mely az alsócsernátoni Nagy Temetőben került elő.

felső és alsó részéhez. Ebben a temetőben a lábfa használata feltételezhetően abból a szükségállapotból maradt fenn, hogy a közelben lakók rúdra helyezve gyalog hozzák a koporsót, valamint a hegyoldal miatt a sírhely nem is közelíthető meg halottvivő járművel. Így a koporsót lábán viszik ki a temetőbe, amit sírjelző funkcióval a síremlék elkészítéséig a sírra helyeznek.

A temetők és sírjelek használati szabályainak közösségi irányítása megszűnt, a temetőt egymástól eltérő sírjeltípusok egymásmellettiisége határozza meg, mely magában tükrözi egy székely falu jelenkori átrendeződését. A változások hordozója a gazdasági átalakulás, melynek során a helyi szinten kialakult társadalmi rétegek átalakulnak.

A kopjafa háromszéki terminológiájának értelmezésekor kitértem a halottvivő rúdak, fej és lábfa kopjafaként való értelmezésére, amely a következő falvakban maradt fenn: Besenyő, Eresztevény, Maksa, Márkosfalva, Páké és Zágon.

XI. 3. A temetők használata és gondozása

A csernátoni temetők bemutatása közben kitértem azokra az írott forrásokra és visszaemlékezésekre, amelyek a temetők rendezését, felhagyott temetőrészek kegyelemben tartását, és az ezt fenntartó növényzet kiképzésre vonatkoztak. A református egyházak *Presbitériumi Jegyzőkönyvei* időszakonként kitérnek az egyház tulajdonában létező temetők rendezésével kapcsolatos teendők megörökítésére. A csernátoni forrásokat az albsi és márkosfalvi református *Presbitériumi Jegyzőkönyvek* temetkezésre vonatkozó megjegyzéseivel, valamint a közeli falvakban élő adatközlők ismereteivel egészítem ki. Az így megmutatkozó temetőkultúra párhuzamokat és hasonlóságokat mutat a csernátoni temetők történetével.

Az albisi református *Presbitériumi Jegyzőkönyv* 1912-ben való bejegyzése a temető használatával kapcsolatban *Szabályrendeletet*³⁷⁸ örökít meg. A falu köztemetője a református egyház tulajdonában van. A temető felvigyázása és rendezettsége érdekében temetőgondnokot fogadnak fel. Szabályozzák a sírok elrendezését, és ezáltal egymással párhuzamos ösvényeket akarnak kialakítani. Ez a törekvés ebben a temetőben nem valósult meg. A családok tovább folytatták az elhunyt családtagjaik mellé való temetkezés hagyományát. Rendeletbe foglalták a református és más felekezetűek („idegenek”) temetőhasználatának jogait. A reformátusok számára a temető használata díjtalan, a más felekezetűek számára fizetés ellenében igényelhető a temető terének használata. Ebben a faluban új jelenség az Új Temető bejáratánál megjelenő két román sír. A Brassóból itt területet vásárló román család ide temette el elhunyt családtagjait. Ez összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy a nagy városokban egy meghatározott időszakra és magas díj mellett lehet sírhelyet igényelni. A falusi környezetben a jelenben díjtalan a temető használata és a jelölt sírokat nem háborítják az idő múlásával sem.

A bejegyzések gyakori eleme a temető bérbeadása. A régi temetőt szilvafákkal ültették be, valamint a szénafű értékesítése végett a területet hosszabb periódusra adták bérbe. Ilyenkor a kerítés javítása a bérlőre hárult.³⁷⁹ A temető bérbeadása évtizedek múlva is folyamatosan jelen van.³⁸⁰ A Régi Temető területének megőrzésére szintén az

³⁷⁸ „A kézdialbisi református egyház temetője elsősorban az egyházközség számára és azok családtagjainak temetkezési helyéül szolgál minden külön díjazás nélkül. [...] a temetkezések észak-déli irányban engedjessenek, úgyhogy minden két sor sír között 3 méter széles út hagyassék, azonban ha valaki sírhelyet akar fenntartani hozzátartozója mellett a temetőőr által a presbitériumnak bejelentendő, s a presbitérium a fenntartásról intézkedik.

A református temetőben azonban temetkezhetnek az országos törvény értelmében bármely törvényezetten bevett és elismert vallás felekezetei tagjai is. Ezek azonban egy sírhelyért 5 koronát tartoznak fizetni az egyház pénztárába. Harangozásért pedig 1 koronát a harangozónak kötelesek fizetni.

A temetkezés rendjének felügyeletére és általában és általában a temetőre való felügyelettel egy erre alkalmas és lelkiismeretes egyháztag választandó csekély díjazás mellett [...]

Az egyház község által felfogadott temetőőr mindenben a lelkész illetve a presbitérium ellenőrzése alatt áll” (1912).

³⁷⁹ „Elnök úr előterjeszti, miután az ő temető haszonbér ideje lejárt, felhatalmazza Elekes Kálmán gondnok urat, hogy azt 6 egymást követő évre adja ki haszonbérbe olyan feltétel mellett, hogy a kerítések javítása a bérlőt illetik (1921)”.

³⁸⁰ „...gondnok előadja a temető és kert kiadásának ügyét[...]míg a temető részére javasolnak 300 lejes árat” (1961).

„Bevételek: egyházfenntartó díj, temető, kaszáló és persely” (1964).

egyházi életben résztvevő tagok törekednek, viszont az egyház a kommunizmus alatt már nem bír szankciókat alkalmazni. Így a temető szomszédságában élő család egy új kerítés ürügye alatt elhatárolt területet jelenleg is birtokában tartja.³⁸¹ A futásfalvi Katolikus Temetőben a szilvafák termése a harangozó tulajdonába kerül. A csernátoni temetők bemutatása közben részletesen idéztem az 1906 – 1907-es bejegyzésekben feltüntetett felsőcsernátoni Református Temető fákkal való beültetésének folyamatát, valamint a felhagyott régi temetőrész bozóttal való körülültetését. Az itteni gyümölcsfák mára kiöregedtek, ültetésüknek későbbi pótlására nem volt folytatás. Az egyháznak nem jelentett olyan mértékű bevételi forrást, mint Albisban.

A falusi temetők gondozását a jelenben az egyház vezetésével a hívek tartják fenn. Több településen kijelölnek egy közmunkanapot, amikor többen részt vesznek a cserjék kivágásában (pl. Futásfalva). A munkanélküli szociális támogatást igénylőket a községek polgármesteri hivatalából tavasszal gyakran a temetők gondozására osztják be (pl. Dálnok, Szárazpatak, Torja és Gelence).

Kézdivásárhelyen a Katolikus és Református Temetőben is a temető melletti szolgálati lakásban temetőgondnok él, akinek a temető gondozása mellett a ravatalozó házak felvigyázása és annak használati irányítása is hatáskörébe tartozik. Ez a tisztség gyakran generációkon keresztül öröklődik.

Kézdivásárhelyen az 1832-ben nyíló Régi Református Temető helyszínét az akkori város határába helyezték át az addig templom körül való temetkezés beszüntetéseként. A temetőt téglából rakott kerítéssel zárták körül, amelyet arányos szakaszokra tagolva a városban élő kézműves családok céhei vállaltak fel. A temető kerítésének belső falában helyezték el az általuk állítatott falrészre *céhtábláikat*, amely az adott falrésznek a kijavítását és gondozását is jelentette. Törekedtek arra, hogy az általuk építtetett fal mellé temetkezzenek. Az idegeneket és öngyilkosokat a temető falán kívüli helyre

„Az árverés először a temetőfű eladásával kezdődik, amelynek kikiáltása 500 lej. A jelenlevők sokallják a kikiáltási árát, de a lelkész felhívja a jelenlevőket, hogy az egyház nehéz anyagiakkal küzd. Végül megindult az árverés, melyen Vizsuly András testvérünk 615 lejes áron veszi meg” (1965).

„A temető területéhez vagyis az eladási árhoz semmilyen százalék nem tetetett, mert a szilvatermés bizonytalan és a fű kevés lesz, határozta a presbitérium” (1983).

„Elnök lelkipásztor bejelenti, hogy ezzel az évvel az egyház község tulajdonában levő földek, valamint a régi temető három évi haszonbérleti szerződése lejárt ... „, (1985).

³⁸¹ „Elnök lelkipásztor bejelenti, hogy Gábor András írásban felszólítatott a temető kerítés helyreállítására. Lelkipásztor a gondnokkal és több gyülekezeti taggal a helyszínre is kiszállt, mikor Gábor András ígéretet tett, hogy a kerítést visszatesszi eredeti helyére, és amikor a munkával elkészült, hírt ad a gondnoknak” (1979).

temették, amely tilalomnak a felszámolása után kibontották az elválasztó falrészét, s itt alakították ki a Kicsi Katolikus Temetőt.

A temetőkben előfordul a rend megőrzésére és a helyes viselkedésre figyelmeztető táblák kitétele, ennek legszemléletesebb példája az altorjai Katolikus Temetőben alkalmi költeményként megfogalmazott figyelmeztetés.³⁸²

A gyűjtés tavaszi időszakában személyesen találkoztam a Kézdiszentkereszti Temetőben a temető melletti szeméttároló gödör közmunkában való ásásban résztvevő férfiakkal, Szentléleken a családi sírhelybe temetett családtag névtáblájának az elhelyezésében résztvevő egyik Bartalos kőfaragó családtaggal, Esztelneken egy sírkövet helyreállító mesteremberrel, Ozsdolán a templom és temető közti átjáró faragott kőlépcsőinek kialakításán a falu polgármesteri hivatalának megbízásából dolgozó kőművesekkel, Kőváron az újonnan épített ravatalozóház belső munkálataiban résztvevő mesterekkel, Kurtapatakon a ravatalozóház építőivel, valamint több falu temetőjében a sírokat gondozó asszonyokkal.

Az év ciklikus mozgását követve kiemelkednek nagyobb intenzitású temetőlátogatások, amelyek a gondozással is kapcsolatban vannak.

A temetést követő hathetes megemlékezést (a reformátusok is átvették) követően a családtagok közösen tisztítják meg a sírt, és távolítják el a megszáradt koszorúkat. Ilyenkor a koszorúszalagokra írt adakozók neveiből újra értékelik a résztvevők jelzésértékű gesztusait. Egyik gelencei adatközlőm szerint nagyszüleje halálát követő hatodik héten a koszorúk eltávolításakor összeírták a koszorúkat hozók névsorát, hogy tudják követni elhalálozásuk során az adakozásnak ezt a formáját.

Alsócsernátonban a múzeumi vezető irányításával törekvés volt az 1848-as szabadságharcban résztvevők sírjainak iskolások bevonásával való gondozása. Így a tavaszi sírgondozás a helyi szellemi örökség tudatosítását és a fiatalok csoporttudatának alakítását szolgálja. Ez a törekvés még nem vált hagyománnyá.

³⁸² Védjük a temetőt: Akik e szent helyen pihennek/ a megbántástól védtelenek/ ajkuk néma és szemük csukott/ nem látják a rongálókat.

Mert ha látnák, megkérdeznék/ „Honnan e műveletlenség?/ Hogy a szülők példát adnak, hogy a gyermekek lopjanak. (a 3-4. szakasz az eltörött üveg miatt olvashatatlan)

Arra kérjük mindazokat/, akik embernek érzik magukat/ Legyen gyermek avagy szülő/ maradjon szenthely a temető.

Ahol őseink pihennek,/ ne legyen préda állatnak, embernek/ Emeljünk kalapot, ha belépünk/ ezt kívánja emberségünk. (Torja 1977. március 4.)

Tilos!!! A temető területén háziállatokat legeltetni! Ellenkező esetben büntető eljárást indítunk. (A kézdivásárhelyi Új Református Temetőben)

A halottak napi temetőlátogatása nagy méretet ölt. A napját megelőző időszak az ünnep előkészítésének munkavégzéseit jeleníti meg. A sírok megtisztítása a jövő évi előkészületet is jelenti. Többben halottak napja előtt ássák fel a sírokat. Egyes élő növényeket újra ültetnek.

Társadalomnéprajzi szempontból érdekes sajátosságot mutat a hozzátartozók sírgondozásának kötelezettsége. A családi házat örökölt utód kötelessége a nagyobb sírgondozás munkafázisának az elvégzése, még akkor is, ha testvérei a faluban élnek.

A halottak napja alkalom az idegenbe telepedett családtagokkal és ismerősökkel való találkozásra. A halottak napi virrasztás megnevezése a halottas háznál tartott virrasztás szimbolikus, az emlékezés időkeretét kitágító szóhasználat. A halottak napi temetőlátogatás már a délelőtti órákban megkezdődik. Ilyenkor az idegenből érkezők, idős emberek, valamint a más helységek temetőit is felkeresők érkeznek.

A XX. század közepén a reformátusoknál még nem szokás a gyertya használata, ennek tiltására a katolikus jelképek bemutatásakor kitértem. A halottak napi virrasztás idejének lerövidülése a temetőbe bekapcsolt egyházi szertartás következménye is. Így a napnak egy délutáni pontjára tevődik a fő temetőlátogatás. Alsócsernátonban a református felekezetű lelkész az elhunyt lelkészek sírja mellett tartja meg az istentiszteletét. Ez által is tovább erősödik ennek a temetőrésznek a centrumjellege.

A sírok díszítésére az otthon nevelt krizantém az általános. Az elmúlt években gyakori a virágüzletben vásárolt virág is, ami gyakran cserepes változatban is megjelenik.

Az otthon nevelt virágok gondozása végig kíséri az évet. A korai fagyok miatt levágott állapotban, vízben tárolva hetekig a lakás egyik helyiségében tartják.

A cigány lakosság a magyaroktól szerzi be a virágok nagy részét. Ebben a megnyilvánulásukban egy sajátos jelentést kap a „*koldul*” megnevezés, hiszen a halottak napja előtti időszakban az ősök emlékéért felerősödik a megajándékozás gesztusa.

Idős adatközlők megjelenítése által fiatal korukban a háztartás gyakori tartozéka a virágoskert megjelenítése. A virágoskert és a családtagok sírjai között szoros kapcsolat áll fenn. A vágott virág és az itt előkészített palánták gyakran a sírhelyre kerülnek.³⁸³

³⁸³ „A sírok virággal való beültetésének divatja várossól terjedt el, falun pedig az utóbbi évtizedekben növekedett meg a jelentősége annak, hogy tavasztól ősziig nyíló virágokkal ültessék be a sírokat. Az idény virágok mellett különösen kedvelt sírvirág a krizantém és az árvácska” (Verebélyi 1998, 414.).

Véleménye szerint még a század közepén is előfordult, hogy virág hiányában gyakran a sírt csak felkapálták, és a gyomnövényektől megtisztították.

A kőkerítéses síremlékek állítása kötelezetté tette a sírok rendszeres gonozását, és egy mesterséges növényzet kialakítását. A sírok növényzete is a bennetelelő és az egyéves növények kategóriájába sorolható. A sírokra igyekeznek olyan dísnövényeket ültetni, amelyek évente kihajtanak, s ezt egészítik ki egyéves magról vetett vagy palántált növényekkel. A temetők növényzetének gazdagsága folyamatosan változik. A leggyakoribb évelő növények: bazsarózsa, lilium, tulipán, németszegfű, kőszegfű, Margit-szegfű és az évelő krizantém. Újabb fajták, amelyek a növénykereskedelem hatására jelennek meg: kőrózsa, pálmalilium és nemesített rózsák.

Az egy éves növények közül gyakori: őszirózsa, tátogtató, portula, sarkantyús-, galamb- és kardvirág. Vásárolt palántaként a temetők gyakori virága az árvácska, szalvia és napvirág, ritkábban a nagy vízigénye mellett a petúnia.

A sírra ültetett virágok közül az árvácska megjelenítésében is a temetőkultúrához való viszonyulásnak egy sajátos példáját emelem ki. Az elmúlt évtized virágpiacának hazai kiteljesedése előtt az otthon előállított virágpalántáknak a háztartásban dolgozó vagy nyugdíjas asszonyok számára mellékkereslet forrását jelentette. Az árvácska előállítása egy hosszú és ciklikus folyamatot igényelt. A mag begyűjtésétől és szárításától, az őszi elvetésen és a tavaszi kiültetésen (pikérozás) át, a késő tavaszig tartó gondozás után az új végleges területre való átültetésig tartott. A kiemelt munkavégzések hosszas folyamata is mutatja, hogy előállítására szakosodott specialisták jelennek meg, akiktől a főrendelések a sírok virággal való beültetésére szólnak. Kialakultak a megrendelői körök, akik már az őszi előkészületek idején jelezték vásárlói szándékukat, majd évről-évre visszatérő vásárlókká váltak. A virágoskertekben az árvácska, mint szélvirág, virágágyások kiegészítője volt jelen. A síron pedig hosszabb ideig a teret kitöltő főnövényzet.

A kereslethez képest nagyobb mennyiségben előállított növényeket, az otthoni kereslet kiszolgálása után, a kézdivásárhelyi zöldségpiac csütörtöki vásárnapjain értékesítették. Itt városi és más falvakból érkező vásárlók igényét szolgálták ki. Az árvácskák előállítására specializálódó asszonyok fő törekvése már a mag beszerzésével a virágok változatos színvilágának előállítása. A „profi” termelő már a szín szerint külön ágyásokba különítette el a palántákat. Az újítás szándéka, mint egyéni kihívás és vásárlói igény megnyerése, folyamatosan jelen volt. Az új elem (szín) megjelenése a

következő évben már kezdett általánossá válni, amelynek legegyszerűbb formája a temetői sírokról begyűjtött magból is adódott.

Az árvácska termelése beépült a falusi családok kertgazdálkodásába.³⁸⁴ Az előállítására szakosodott specialisták látták el zöldségpalántákkal a falut. Az őszi és tavasz közötti idő az árvácskák termelésével a „melegágyak”³⁸⁵ újrahasznosítását jelentette. A városról és nagy kertészetekből, holland magokból előállított virágok kiszorították az árvácskát. A megrendelők elmaradását követően nem jövedelmező a hosszú előállítási folyamat egyéni igény szerinti végig követése. Piacon kötegbe csomagolva vásárolható. A sírokon mint kísérő virág elvétele jelenik meg. A virágoskertek virágfajtái közül kiszorult, amely a temetői virág jelentésének háritásával is magyarázható.

A nem kőkerítéses gondozott sírok gyakori növényzete a szélnövényzet, amelyet különböző folyókákból vagy nyuszifülből képeznek ki a felmagosított sír talajának az összetartásáért és védéséért.

A sír közelében ültetett cserjék közül a következők jelennek meg: bukszus, japánbirs, mirtusz, orgona, aranyeső, tuja és szomorúfűz. A temető *mesterséges növényzetének* kiképzésekor figyelembe kell venni a természeti adottságokat. Az alsócsernátoni temető sík terület, a vízigényesebb fajok is megélnek, pl. a szomorúfűz. A felsőcsernátoni temetők dombos vidéken, agyagos területen helyezkednek el. Ezért itt a szomorúfűz nem fordul elő. A felsőcsernátoni Régi Katolikus Temetőt akácok veszik körül, amelyek kerítést helyettesítő védő funkciót is betöltenek.

A virágkereskedelem hatására egyre változatosabb növényeket jelenítenek meg a temető terében is. A megszokott növények a környezethez jobban alkalmazkodó tulajdonságuk miatt maradandóbbak. Egyéni kezdeményezések folyamatosan jelennek meg, amelyek ösztönzőleg hatnak másokra. Az alsócsernátoni Nagy Temetőben a kőkeretes és kopjafákkal jelzett Könczei-sírokon évente hivatásos városi kertész tervezi meg a növényzet elrendezését és irányítja az alakzatokat megteremtő növények fajtáinak a kiválasztását.

A temetőgondozás jelenben történő változására már a betonlapokkal körülzárt sírkő bemutatásakor utaltam. A lefedett élettelen terület nem teszi kötelezővé a

³⁸⁴ „A temető gondozása olyan igényeket támaszt, amelyeket virággal a paraszti kertkultúrának kell kielégíteni” (Bartha 2006, 168.).

³⁸⁵ A melegágy a palánták előállítására létesített hely, amelyet a kert sarkában vagy a kúthoz közeli helyen képeznek ki. Előállítása sajátos tudást igényel: alól trágya és azon termőföld, amelyet deszkakeret zár körül, s üveglappal fednek le.

hozzátartozók számára a temetőlátogatást, valamint felmenti őket a temetőgondozás alól. A gyász kezdeti fázisában a hozzátartozók az ilyen típusú síremlékeknél vázákat helyeznek el, vagy a kis méretű díszként funkcionáló virágtartókba virágcserepeket illesztenek.

A gazdag növényzet megjelenítésével gyakoribb a temetőlátogatás, amit elsősorban a női családtagok végeznek. A temetőgondozás női munkavégzésként jelenik meg. A férj családjának sírjait is a feleség rendezi. Az elhanyagolt családi sírhelyek a feleséget minősítik. A sírgondozásnak vannak kiemelt helyzetei és időszakai.³⁸⁶ A halottak napja mellett ilyen a tavaszi sírgondozás, valamint temetés idején az új sírhely közelségében lévő sírokat a hozzátartozók igyekeznek megtisztítani. Aki elhanyagolja a temetőgondozást, azt megjegyzik és megszégyenítő megszólással illetik.³⁸⁷ Szintén megszégyenítő gesztusként hatott az előre elkészített, ugyanakkor halottat nem tartalmazó sírra virágot tenni halottak napján.³⁸⁸ A temetés után megjelenő aktív temetőgondozás lehet egyfajta önigazolás, amikor a nyitott temetőtérben a gyászoló kimutatja túlzott odafordulását az elhunyt emlékéhez.

XII. A végrendelkezés

XII. 1. A végrendeletek elemzési háttere

Az elemzésbe bevont csernátoni végrendeletek nem egy egységes és lezárt történelmi korszakot fognak át, hanem a XVII. századtól napjainkig követik végig a végrendelkezés formai és tartalmi változatait. E nagy korszak jogszokásainak végrendelkezési rítus általi interpretációja feleleveníti a helyi társadalom belső törvényszerűségeit.

Az adatbázis a XX. századi példányokig a Damokos és Bernáth nemesi családok végrendeleteit tartalmazza, melyeket a *Sepsiszentgyörgyi Nemzeti Levéltár* csernátoni

³⁸⁶ „a halottak emlékezetét szolgálja a sírok gondozása, ami lehet egyszerűen kegyeleti aktus, vagy a kultusz része” (Bartha 2006, 166.).

³⁸⁷ Ennek egyéni példája az 1990-es évek elejéről az apósa sírját elhanyagoló nő megszégyenítése egy temetés alkalmával. Egymással konfliktusban élő két nő közül az egyik egy táblát helyezett a másik apósának a sírhelyére egy temetési napon, a következő felirattal: „Az én menyem f... Kati, aki más bajára reaér, de a sírt nem tudja mergtisztítani”.

³⁸⁸ felsőcsernátoni Református Temető

anyagából vonok be az elemzésbe. A XX. századi végrendeletek összetétele szélesebb kontextusban átfedi a falu lakosságát, hiszen ezek az okiratok az adatbázis felét alkotják, és a helybeliek együttműködésével kerülnek be az elemzésbe.

A régi okiratok egyfajta behatároltságot is jelentenek, hiszen a két nemesi család végrendelkezési iratai által szűk betekintés adódik a csernátoniak örökösödési szokásaiba. Az értelmezés során figyelembe kell venni, hogy a múlt századokban az alsóbb társadalmi osztályok nem élhetnek az írásba foglalt végrendelkezés jogával, ennek következtében az orális hagyatkozás rítusát éltetik, melynek számos eleme mai is jelen van.

Alsócsernátonban a múlt századokban több kúriás nemesi család él, legfontosabb a Damokos-, Cseh- és Bernáth-család, melyeknek nagy szerepük van a vidék polgárosodásában. A lófő székely családok mellett jobbágysorsban élők vannak nagy számban. Felsőcsernátonban az 1602-es összeírás az itt élő 45 családból 14 lófő, 1 darabont és 3 szabados családot különböztet meg. Az 1703-as összeírás a falu társadalmi tagolódását a következőképpen tükrözi: 11 nemes, 67 lófő és gyalogos, 19 jobbággy és 10 zsellér család. Az eljobbággyosodás folyamata a XIX. század elejétől megy végbe, az 1848-as összeírás 94 jobbággy családot jelöl.

A XX. századi okiratok értelmezését adatközlők szóbeli közlésével egészítem ki, hiszen az írott végrendelkezés csak egyik oldala az öröklődés gyakorlásának, ennél általánosabb a családon belül megegyezés szerinti vagyonfelosztás, vagy újabban az adásvételi szerződéssel való átíratás. Falusi közösségben az egyén gyerekkorától úgy nő fel, hogy tudja mi az őt megillető rész a családi vagyonból. A végrendelet valójában csak megerősíti a jogszabályokat, sérthetatlenné teszi a hagyatkozó szándékát, valamint akkor készül még végrendelet, mikor a hagyatékozó nem az elvárt örökösödési rendnek megfelelően rendelkezik. Ezt a szándékot rögzítő szövegekben gyakran jelenik meg a végrendelkező saját temetési szertartására utaló szövegrész. Az itt feltárható családtörténetekben elemzem, a hagyatkozót mi készíteti halotti szertartás normáinak rögzítésében, milyen világképben jeleníti meg életét és akaratlanul is milyen önreflexiókat tesz.

Az adatbázis számos olyan elemet tartalmaz, melyek az elvárt örökösödési rend megsértését követik, és a végrendelkező egyéni akaratát tükrözik.

A fejezet több utalással kapcsolódik az előző szövegrészekhez, elsősorban az *Az öregek viszonyulása az elmúláshoz* című fejezet gondolatainak részletező továbbgondolása.

XII. 2. A végrendelkezés rítusa

A végrendelet létrehozója a végrendelkező egyén, aki életének egy szakaszán rendelkezik anyagi helyzete fölött. A hagyatkozás időszaka az emberi élet nagyobb kulminációs pontjai köré szerveződik, valamint az életpálya egy szakaszának lezárásaként jön létre. A végrendelkezés gyakori időpontja a végrendelkező öregkorára vagy utódjai családalapításának időszakára tevődik. *Az öregek viszonyulása a halálhoz* című fejezetben felvázoltam azokat az öregkori megnyilvánulásokat, amelyek a gyakoriságuk által modellezhetőek. A jelenben sajátos jelenség, hogy az idős generáció a kollektivizálás előtt egy gazdálkodó életmódba nevelődött bele, majd azt elveszítve és

a rendszerváltás után újra visszanyerve, az utódokkal egy közös gazdálkodásban vesz részt.

A végrendelet általi örökösödésben jelentősége van a személyes érzelmi motivációknak,³⁸⁹ amellyel a végrendelkező a család belső egyensúlyát próbálja fenntartani. Az adatbázis példányai rámutatnak arra, hogy gyakran előfordul éppen a végrendelet által kiváltott családi konfliktus is.

Az öröklés a magántulajdoni rendszer szerves velejárója,³⁹⁰ és a tulajdonjoghoz való viszony alakítja az öröklési jogszabályt. A régi törvénykönyvek is az öröklésnek a végrendeleti és a törvény szerinti fajtáját különböztetik meg. „A végrendelet alatt értjük az elhunyt végső akaratát vagyonára nézve. Törvény szerinti öröklésnek azt mondjuk, melynél fogva érvényes végrendelet hiányában az elhunyt vagyona legközelebbi rokonaira vagy a törvény által meghatározott egyénekre, személyekre száll örökségképpen.”³⁹¹ A végrendelet nem általános jellegű, gyakran a törvény általi öröklés megkerülését követi.³⁹² Az örökösödés végrendelet általi formája a falu vagyonosabb rétegéből kerül ki. A végrendelkezés szervesen beépül a paraszti társadalomba, hiszen a tulajdonjogot csak a végrendelkező halála után adja át, és ezáltal biztosítja az idősebb generáció státuszát a közösségben.

A csernátoni végrendelkezésben is gyakori az utódok házasságkötésekor az őket megillető vagyonrész átadása, amely szükséges önálló gazdálkodásuk kialakításához. A fiú és a leány utód öröklési jogszabályában koronként eltolódás van. Az adatbázis régi példányai nem tartalmazzak női örököst, ugyanakkor női végrendelkezőt igen. A kiházásításkor átadott hozomány eredménye, amelynek emlékét a *perefernumos levelek* tanúsítják.

A feudalizmus jogszabályai által a család ingatlan tulajdonát, vagyis a földet és a házat a fiú utód örökli, és a női utódot az ingó vagyonrészből házassítják ki. A székely jogszokásban azonban a vagyont a fiág hiányakor a leány (fiúleány) közvetíti az újabb generáció fiágához.³⁹³ A csernátoni végrendeletek tartalmazzák a korabeli törvényben (XVII–XVIII. század) a nőket megillető azon jogot, amely szerint a férj halála után a feleséget a vagyon hasznélvezeti joga illeti meg.

³⁸⁹ Antal 1992, 9.

³⁹⁰ Tárkány Szűcs 1981, 707.

³⁹¹ Matlekovics 1864, 4.

³⁹² 1904-ben országos felmérés szerint a lakosság 9,3 százaléka végrendelkezik. Tárkány Szűcs 1981, 729.

³⁹³ Tárkány Szűcs 1981, 722.

A helyi örökösödési jogszokásban a nemek szerinti öröklés eltörlése után továbbra is jelen van a fiú utódok nagyobb ingatlan vagyონrészének öröklése. A végrendelet a férfi örökösödési jogának előtérbe helyezését követi, a nő öröklését a családi vagyonból a perefernumos levél követi, amely többségében ingó elemeket tartalmaz.

A magántulajdoni viszony alakulásával átrendeződik az öröklődési rendszer. A végrendeletek többségükben a földtulajdonról rendelkeznek, és a földterület magántulajdonának elvesztését követően a végrendelkezés háttérbe szorul. Az utódok családalapítása alkalmával gyakori a ház adásvételi szerződéssel való átírása. Az átadó számára döntése megváltozhatatlan. Az örökösök számára sokkal pozitívabb, megbízhatóbb ez az átadási mód, hiszen nem jár együtt visszavonhatósággal. Az *adásvételi szerződés* nyitottabb, mint a végrendelet, hisz a faluközösség közvetlenül szerez tudomást az átadásról, s nem a végrendelkező halála után kerül nyilvánosságra.

Régi végrendeleteket a családi iratok közt ereklyeként őrzik, melyek az értékét vesztett magántulajdon emlékét idézik. Véleményem szerint ez összefüggésben van az idős generáció írott szöveghez való felértékelte viszonyulásával. 1990-ben a földtulajdon visszaigénylésétől felértékelődik értékük, eredeti funkciójukat nyerik vissza, hiszen hivatalos igazolásként ismerik el a magántulajdon létét. Adatközlők véleménye szerint ebben az időszakban születnek hamis végrendeletek is a családhoz közelálló örökösrel nem rendelkező ősök tulajdonának megszerzéséért. A közösség közvetlenségének hatása érezhető ezekben a kölcsönös megegyezésekben, hiszen ilyen irathamisítás nem kerül a törvény intézményeinek tudomására. A magántulajdon visszanyerése után a végrendelkezés újra fontos eleme a családi öröklődések.

Az adatbázis példányai szerint a végrendelkezők életkorának hasonlóságaként a következő típusok különböztethetők meg:

- a végrendelkező idős korában végrendelkezik családtagjaira;
- a végrendelkező egyeneságú leszármazottjainak családalapításakor végrendelkezik;
- gyermektelen házaspár idős korukban egymásra végrendelkezik, ebben az esetben a továbbélő házastárs rokonsága lesz az örökös;
- a végrendelkező család tagjának (tagjainak) kitagadásakor végrendelkezik.

A végrendelkező örökösének kiválasztásakor a következő hasonlóságok különböztethetők meg:

- a végrendelkező egyeneságú leszármazottai közt arányosan osztja meg tulajdonát, de élettársának használati jogot tart fenn az örökség egy részéről vagy az örökség egészéről;
- a végrendelkező egyeneságú leszármazottjai közt nem arányosan osztja fel vagyonát, gyakori az utódok nembeli megkülönböztetése;
- a végrendelkező egyeneságú leszármazottjai közül kizár egy családtagot, vagy több családtagot;
- a végrendelkező egyeneságú leszármazottak hiányában távoli rokonokra végrendelkezik.

XII. 3. A végrendelkezés külső követelményei

A végrendelkezési jog gyakorlása során kialakulnak a végrendelet „végső intézet”³⁹⁴ követelményei.

Werbőczy István *Hármaskönyvének* a végrendelet szerkezetére és végrehajtására utaló tudósítása nem tartalmaz országosan általános követelményeket, hanem a helyi jogszokásra bízta. A végrendelkezés ünnepélyes körülményeit emeli ki, melyek az okirat szerkezeti felépítésére, valamint a végrendelkezés végrehajtásának körülményeire

³⁹⁴ Antal 1992, 12.

vonatkoznak.³⁹⁵ III. Ferdinánd 1638. évi decretuma XXXIC. 4. paragrafusában szintén az ünnepélyes jelleget emeli ki, hiszen „csak az olyan végrendeletnek szabad helyt adni, amelyek, «cum solemnitatibus consuetis» készültek.”³⁹⁶

Az írott végrendelet a végrendelkezésnek csak egyik formája, ugyanis az elmúlt századok joggyakorlásában jelen van a szóbeli rendelkezés. A feudalizmus idején a szóbeliség általi örökösödésnek rítusa is kialakul, amely szerint „néhány emlékező tanú összehívásán kívül semmilyen más előkészület nem volt szükséges, arra elvileg bárhol, bármilyen időpontban sor kerülhetett.”³⁹⁷

A XVII–XVIII. században a helyi hatóságok teszik kötelezővé az írásbeliséget az adminisztrációban,³⁹⁸ amely elsősorban a vagyonosabb társadalmi rétegek ügyintézésében jelentkezik. Az elemzésbe ebből a korból bevont csernátoni végrendeletek nemes és szabad székely személyek okiratai, amely arra enged következtetni, hogy a helyi jogszokásban az első társadalmi rétegek közt tovább élhet a szóbeli végrendelkezés aktusa. A ceglédi végrendelkezés elemei az itteni jogszokásra is vonatkoztathatóak, amely szerint a „jobbágyok (parasztok) végrendelkezésének írásos emlékei csak a XVIII. században jelennek meg nagyobb mennyiségben, valószínűleg azért, mert a korábbi századokban a szóbeli végrendelkezés volt túlsúlyban.”³⁹⁹

A csernátoni végrendeletek néhány korai példánya a joggyakorlás szóbeli és írott formája közti átmenetet képezik, hiszen szóbeli tollbamondás révén rögzítődnek írásba. A végrendelet okiratának a bevont tanú általi rögzítése lényegesen alakítja a végrendelkezés intézményesülő hátterét. A végrendelet tanú általi hitelesítésében szerepelhet egyes végrendelkezők analfabéta volta. A saját kézzel írt végrendeletek hitelessége nagyobb, melyet ezeken a példányokon a végrendelkezés kellékeinek leegyszerűsödése is mutat.

A végrendelkezés írott formájának előtérbe kerülése a szóbeli változattal szemben tükrözi az újkor jogszokásának váltását, melynek során a közösség számára kérdésessé válik a szóbeli rítus hitelessége. A XX. század közepétől a kézzel írt végrendelet törvényszéki nyomtatott formulára való felcserélődése kifejezi a mai ember viszonyulását az íráshoz, melynek hitelességét a nyomtatott szöveg veszi át.

³⁹⁵ Werbőczy 1897, I. 52–53.

³⁹⁶ Tárkány Szűcs 1961, 148.

³⁹⁷ Kristóf 1999, 523.

³⁹⁸ Kristóf 1999, 551.

³⁹⁹ Kocsis 1993, 6.

A csernátoni kézzel írt végrendekezés követelményeit a szakirodalom kontextusába helyezve vizsgálom, és ezáltal körvonalazom a helyi joggyakorlás sajátosságait. A múlt századokban az országos törvénykezés nem egy egységes végrendekezési rendszert alkot, hanem a helyi joggyakorlatot helyezi előtérbe. A városi végrendelezések eljárásának követelményeiről készült vizsgálatok azt bizonyítják, hogy az itteni okiratok helyileg egy-egy egységes és kidolgozott rendszert követnek.

Tárkány Szűcs Ernő XVIII. századi hódmezővásárhelyi végrendeletek készítése körülményeinek a következő egységeit közli:⁴⁰⁰

- végrendekezési jog;
- végrendekező személye tisztességes állású személy: nem lehet tizenkét éven aluli, részeg, vak, süket vagy megháborodott elméjű;
- városi hatóság tudtával készüljön a végrendelet;
- öt tanú jelenléte, valamint írni-olvasni nem tudó végrendekező helyét hatodik tanú pótolja;
- ne őrizzen csalást a végrendelet: kifejezési eszközök, befolyásmentes környezet, kihirdetés;
- a végrendekező végig jelen legyen a végrendekezés során;
- aláírás, pecséthasználat.

Kocsis Gyula a XVIII. századi ceglédi végrendeletek vizsgálatakor a következő követelményeket közli:⁴⁰¹

- végrendekezési jog;
- szabad rendelkezés alá tartozó javakról és dolgokról rendelkezni;
- öt tanú, analfabéta végrendekező esetén hatodik tanú;
- a végrendeletet a végrendekező előtt felolvasni;
- aláírás és pecséthasználat.

Németh Zoltán a XVI–XVII. századi nagyszombati végrendeletek következő követelményeit közli:

- végrendekezési jog;
- két városi esküdt és a nótárius jelenléte;
- testamentum hallgatók száma háromtól hét személy, később a fiskális jelenléte;

⁴⁰⁰ Tárkány Szűcs 1961, 148–150.

⁴⁰¹ Kocsis 1993, 7.

- aláírás és pecséthasználat;
- a végrendelet két példányban készül, melyből az egyik példányt a városi levéltárban őrzik.

Bene János a XIX. század eleji nyírbátori végrendelet következő követelményeit közli:⁴⁰²

- végrendelkezési jog;
- hivatalos személyek: a város főbírája és a jegyző;
- tanúk száma nem korlátozott.

Antal Péter a XIX. század eleji debreceni végrendelet következő követelményeit közli:⁴⁰³

- végrendelkezési jog;
- testamentáriusok végzik a végrendeletírást, akik saját kézírást is hitelessé teszik

Matlekovics Sándor *A magyar örökösödési jog alapelvei*⁴⁰⁴ XIX. század közepi művében a végrendelet külső és belső követelményeit különíti el.

Külső kellék:

- öt meghívott tanú, aláírás, pecséthasználat.

Belső kellékek:

- a végrendelkező egészségi állapota, valamint akarata.

Az erdélyi szakirodalomban jelentősek Tüdös S. Kinga levéltári kutatómunkáiból közreadott kötetei. *Hadviselő székelyek végrendeletei*⁴⁰⁵ kötetben az 1548–1711 közötti időszakból közöl és bevezető tanulmánnyal lát el 138 végrendeletet. Értelmezi a társadalmi háttért, a végrendelkezés jogszokásait és a végrendelet szerkezeti felépítését, a végrendelkezés nemi megosztottságát és az adott kor írástudóit. A kiemelt időszak végrendelkezéséből kiemelem a társadalmi rétegződést: nemes 52, 18%; lófő 19, gyalogos puskás 3, 62%; jobbágy 2,17%; városi polgár 3,62%; szabad székely 1, 45%; ismeretlen hovatartozású 17,39.

⁴⁰² Bene 1989, 5–19.

⁴⁰³ Antal 1992, 13–23.

⁴⁰⁴ Matlekovics 1864, 36.

⁴⁰⁵ Tüdös, S. 2003, 13.

Tüdös S. Kinga második kötete az *Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei*⁴⁰⁶ az első kötet történelmi korszakából az erdélyi fejedelemség elitjéhez tartozó főemberek és nemesek végrendeleteiből közöl közel félszáz példányt.

A csernátoni végrendelkezés követelményei nem alkotnak olyan egységes struktúrát, mint a korabeli városok helyi hatóságai által kidolgozott jogszabályok. A városi végrendeletek végrehajtásához szükséges elemek be nem tartása következtében érvényét veszti az okirat, melynek írásba rögzítésekor az adminisztráció helyi előljáróságát vonják be. Így a végrendelkezés gyakran a városi törvénykezés helyszínére tevődik.

Csernáton falusi joggyakorlásában a végrendelkezés elsősorban magánokiratként szerepel, melynek végrehajtásakor nem a falu törvényes vezetői, hanem a végrendelkező által kiválasztott személyek vesznek részt. A városi okirat formai követelményeinek leegyszerűsödött változata a falusi végrendelkezésben feltételezhetőleg az itteni társadalom átláthatóbb és ellenőrizhetőbb hálózatával van összefüggésben, amely a közösség tudomása által szabályozza a végrendelkező akaratának tiszteletben tartását. A múlt században a módosabb családok polgárosodási törekvéseivel az itteni közösség társadalmi rétegei közt is általánosabbá válik az írásos hagyatkozás,⁴⁰⁷ amelynek végrehajtására megjelenik a helyi közigazgatás személyeinek bevonása. Ettől az időszaktól válik általánossá a tanúk jelenléte a végrendelet rögzítésekor.

A XVI–XX. századi kézzel írt végrendelet külső és belső követelményeinek együttes elemzésében különbségszintek vannak, amely eltérések nem jelentik a régi példányok formai hiányosságát, hanem a végrendelkező egyén viszonyulását tükrözik az okiratíráshoz.

A továbbiakban a csernátoni végrendelet-készítés követelményei közt elkülöníthető szintek elemzését követem. A végrendelkezési jog döntő érvényű, amely a végrendelkező személyére és a végrendelet vagyonértékeire vonatkozik. A végrendelkező szellemi egészségének kihangsúlyozásával bizonyítják a hagyatékozás törvényességét:

- „... jó akaratomból” (1719);
- „... szabad jó akaratjából, senkitől sem kényszerítvén, józan és ép csendes elmével és jó eszin lévén tőn mi előttünk ilyen testamentumot” (1746);
- „... a következőleg rendelkezem ép ésszel és józan megfontolással” (1934).

⁴⁰⁶ Tüdös, S. 2006.

⁴⁰⁷ Kunszabó 1984, 6.

A szabad akarat, befolyásmentes állapot kihangsúlyozásaként szerepel a hagyatékozás helyszínéeként a végrendelkező házának feltüntetése:

- „*Molnár Gábor házához jövének mielőnkbe*” (1692).

A végrendelkezési jog összetett, hiszen koronként változik a tulajdon fogalma. A XVII–XVIII. századi végrendeletek tükrében a nemes székely rendelkezhetik zálogban levő tulajdon fölött, valamint a jobbágy a vagyonának részét képezi:

- „*Kézdi Székben Alsócsernátonban engemet illető azon határookban levő jussomat és ugyan Alsócsernátonban lakó [olvashatatlan] nevű jobbágyomat feleségével együtt [...] Zálogban van hat magyar forintokat és összes pénzet...*” (1726);

- „*Szabadon és zálogban levő szántó földeket, széna füvekkel, rajta levő estálokkal, házzal, csűrrel...*” (1694).

A végrendelet hitelességét a tanúk jelenléte megerősíti, ugyanakkor elmaradásuk nem csökkenti az okirat hitelességét. Általános eljárás az aláírás és a pecsét használata. A helyi joggyakorlatban a végrendelet magánokiratként való jelenlétét az is mutatja, hogy nem a hivatalos adminisztráció pecsétjét használják, hanem a tanúként bevont magánszemélyek családi pecsétjét:

- „*... adom ez kezem saját és szokott pecsétem alatt költ leveletem*” (1719);

- „*Adtam ez leveletem testamentumot kezem írása alatt pecsétemmel is megerősítvén*” (1726);

- „*Adom ezen okmányomat kezem munkáival és pecsétemmel*” (1727);

- „*Mi alulírott végrendelkezési tanúk bizonyítjuk, miszerint az általunk személyesen ismert Cseh Lajos végrendelkező, alsócsernátoni lakos együttes jelenlétünkben kijelentette, hogy ezen okirat az ő végrendeletét tartalmazza, s azt előzőleg önkezűleg aláírással elismerte*” (1934).

A tanúk száma általában kettő, kiválasztásukkor szerepet játszik a végrendelkezővel való perszonális kapcsolatuk. A végrendelet okiratát egy példányban készítik, melyet a végrendelkező őriz.

A XX. század közepétől készített hivatalos okiratok helyszíne a közjegyzői hivatal, a végrendelkezés során a tanúk szerepét a hivatalos adminisztráció személye tölti be. A mostani végrendelkezésben szerepet játszhat a közösség tudomásszerzésének kizárása is, ennek következtében a közjegyző beleegyezésével megváltoztatják a

végrendekezés helyszínét.⁴⁰⁸ Az okirat rögzítésekor szerepet játszik a román mint hivatalos nyelv presztízse. A közjegyző által románul felolvasott szöveget magyarra fordítva is ismerteti, és ezután írja alá végrendeletét a hagyatkozó.

Meglátásom szerint a végrendekezés családi háznál való elvégzése gyakran egy rejtőzködő szerepkört is jelentett. Ezáltal a beavatottakon kívül a hagyatkozó haláláig fenn lehetett tartani egy látszólagos rendet. Ez a hagyatkozó számára egy elhárító mechanizmus,⁴⁰⁹ hiszen öreg korban nagyobb jelentőséggel bír a környezet adta stabilitás érzése (ezzel kapcsolatosan részletesebben értekeztem az *Az öregek viszonyulása az elmúláshoz* című fejezetben). Előfordul, hogy a temetés és a gyász kezdeti fázisa után hozzák nyilvánosságra a végrendelet létezését és annak tartalmát.

XII. 4. A végrendeletek szerkezete

A végrendeletszövegeket elemző kutatók a középkori oklevelekben kialakult formai tagolást emelik ki, ami „az ünnepélyes kiállítású oklevelek formai sajátosságait” tartalmazza.⁴¹⁰ Az ünnepélyes jelleget a végrendekezés végrehajtásának körülményére, valamint e magánokirat formai tagoltságára vonatkoztatják. Szerkezeti felépítésükben a

⁴⁰⁸ Papp Ibolya kézdivásárhelyi közjegyzőnközlése szerint előfordul, amikor a végrendelező a közjegyzőségi hivatal közelében megállított autóhoz hivatja a közjegyzőt, hogy végrendelezési aktusát titokban végrehajtsa.

⁴⁰⁹ Polcz 1996, 14.

⁴¹⁰ Papp 1964, 26.

középkori okiratok hármas tagoltságát követik, melyben elkülöníthető a bevezetés, tárgyalás és záradékolás.⁴¹¹ Werbőczy István *Hármaskönyve* nem ad kötelező rendelkezést a formai felépítésre vonatkozóan,⁴¹² hanem a helyi jogszokásban kialakult végrehajtásra bízta. A végrendeletek szerkezeti felépítésének kialakulásában szerepe van a XVII. században széles körben elterjedő nagyszámú rokon okiratok jelenlétének.⁴¹³

A csernátoni kézzel írt végrendeletek formai felépítésükben nem mutatnak egy egységes rendszert, mely arra utal, hogy a helyi jogszokásban nem alakult ki a végrendelkezési irat standardizált formai követelménye. Az itteni végrendeletek szerkezeti sajátosságainak elemzésekor figyelembe kell venni, hogy e magánokiratok nem a közösség hivatalos helyén és személyei által készülnek. A közösségen belül sem képeznek egy egységes formát, ugyanakkor a helyi joggyakorlatban a hivatalos okirat funkcióját töltik be.

A szakirodalomnak a végrendelet formai elemeit kiemelő kontextusában vizsgálom a csernátoni végrendeletek formai összetevőit. A végrendelet bevezető formulája együttesen több elemet tartalmaz. Az *invocatio* vallásos rész, mely általánosan jelen van a XVII. század végrendeleteiben,⁴¹⁴ hiányzik a csernátoni végrendeletekből. Egy végrendelet kezdő sora tartalmaz vallásos elemet:

„Mű nemes istenfélő Kelemen György és Molnár Mihály kézdi széki alsócsernátoniak, kik ez itten alább megírt dologban [...] bírák vagyunk, adjuk tudtára mindenkinek az kiknek illik” (1694).

Az okirat vallásos elemeinek hiánya azzal is magyarázható, hogy a község jogszokásaiban az egyház képviselői nem vettek részt.

Egyházi személy tanú szerepében egy végrendelet rögzítésekor vesz részt (1746), jelenlétének hatása a bevezető szövegrész latin nyelvű elemeinek dominanciájában észlelhető.

Az *intitulatio* a tanúk jelenlétének, nevének és a végrendelkező személyének, a végrendelkezés helyének és idejének rögzítését tartalmazza. Ez a formai elem gyakran

⁴¹¹ Tárkány Szűcs 1961, 150; Kujbos Mecsei, 1995, 10–22.

⁴¹² Tárkány Szűcs 1961, 147.

⁴¹³ Németh 1995, 27.

⁴¹⁴ Papp 1964, 26.

az inscriptional együttesen van jelen, amely azoknak a megnevezését foglalja magában, akiknek a végrendelet szól:

- „*Mű kézdi széki felsőcsernátoni Mihacs Miklós primitilus és Végh Márton nobilis, kik ez alább megért dologhoz közül fogott bírák vagyunk, adjuk tudtára mindenkinek az kiknek illik*” (1687);
- „*Mű Szaniszló János felsőcsernátoni és Fekete János alsócsernátoni mind ketten nemes személyek kézdi székből lakók adjuk tudtára mindenkinek az kiknek illik ez levelünket*” (1726);
- „*Mi kik ez ide alább megírt dologban kézen fogott bírák vagyunk, adjuk tudtára és örök emlékeztetire mindenkinek az kiket illik ezen dolognak tudását*” (1877)

A tanúk nemesi származásának hangsúlyozása jelzi, hogy a végrendelkezés joggyakorlásával az alsó társadalmi osztály nem rendelkezik. Valamint a végrendeletéről tudomást szerzőknek általános megnevezése arra enged következtetni, hogy a XVII–XIX. század öröklési szokásában a végrendelet egy olyan döntést tartalmaz, amelyről a közösség tagjainak joga van tudomást szerezni, és nemcsak az érintett személyek bevonására korlátozódik.

A végrendelet bevezető szövegének másik típusa, amikor a végrendelkező írja saját végrendeletét. Ennek a végrendelkezési eljárásnak két típusa van: tanúkat von be az okirat hitelesítése végett, vagy egyáltalán kihagyja a résztvevőket.

- „*Én alsócsernátoni kézdi széki Cseh Mihály nemes személy adom jövődöbéli emlékeztetéről mindenkinek az kiknek illik*” (1719);
- „*Én kézdiszéki szentkatolnai Elekes János adom tudtára mindenkinek az kiknek illik ez levelemnek mindiben*” (1726);
- „*Bármely nap bekövetkezendő halálom esetén saját forgalmam által szerzett ingó és ingatlan csekély vagyonom felett a következőleg rendelkezem ép ésszel és józan megfontolással*” (1934).

A szellemi és az egészségi állapotra való utalás ritkán fordul elő a csernátoni végrendeletekben, nem szerepel kizáró kritériumként. Egy végrendeletben fordul elő, hogy a testamentáriusok pontosan körülírják a végrendelkezővel történő kapcsolatfelvétel körülményeit:

- „*Pocsa Mária asszony betegágyában felülvén csendes jó akaratjából senkitől nem kényszerítvén, józan és ép csendes elmével, és jó eszén lévén tőn mi előttünk ilyen testamentumot.*” (1746)

A végrendelet középső nagy szerkezeti szövegegysége a *tárgyalás*, amely a rendelkezés⁴¹⁵ tartalma mellett a végrendelkezés okának indoklását is tartalmazza. Narratív szövegrészek épülnek be, amelyek tükrözik a végrendelkező és a környezetében élők perszonális kapcsolatait.⁴¹⁶ Körvonalazza a végrendelkező élettörténetének kulminációs pontjait, melyek rámutatnak a végrendelkezésben kiválasztott személyek közti társadalmi hálózatra. Alkalmanként értelmezi a hátrahagyott hagyaték nem egyforma megosztásának indokát.

- „*Mivel sok rendbeli akaratait vitte ez ideig es [...] továbbra és ő kegyelmének akaratíért ajándékozza ő kegyelmének örök örökkön firól fira*” (1680);
- „*Sok jó akaratjokkal s szolgálatokkal éltem, továbbra is bizom, hogy az ő kegyelmek jó akaratjában s szolgálatjában meg nem fogyatkozom. Én is nem akartam háládatlan lenni az ő kegyelmek hozzám való jó voltáért, magam eltökéltem jó akaratomból pro gratias accione és ajándékozom ő kegyelmek kezébe egy darab szántó földet örökösön fiúról fiúra*” (1719);
- „*Én Pocsa Mária ki Isten őfelsége bölcs tetszéseiből ez hosszas és súlyos nyavalyát szenvedtem, de azon jó Istenem kegyelmiből elmémnek épségével, és lelkemnek csendességével vagyok. Nyavalyám hosszas és súlyos voltához képest világi életemnek végső határát közel lenni tapasztalván kegyelmetek előtt tisztelendő Lelki Atyám és édes Bátyám Úr, kiket Testamentumos Bíráimnak választok, vallok és hagyok ezen jó lelkem ismeretei szerint. Teszek ilyen végső rendelést és Testamentumot édés egy Testvér Szerelmes Bátyám Pocsa Tamás Úr ritka példája velem tett sok jó téteményeit, és nem Atyafiai csak, hanem édés Atyai anyai indulatnál nagyobb indulattal véghez vitt körülöttem való jó dajkálkodásért, úgy mint kinek nyugodt kedves szárnyai alatt édes szüleimből elmaradtságomtól fogva árvaságomban nem mint árva, hanem mint akit kedvire tartanak úgy éltem, közelebb pedig mostani súlyos és hosszas nyavalyámban sok miattam való éjjeli nappali nyugtalanságait, érettem való érdekléseit és számos reám való költéseit, tapasztaltam, amelyeket csak megköszönhetésére is elégséges nyelvem nem lévén, hogy Isten s világ előtt*

⁴¹⁵ Tárkány Szűcs 1961, 158.

⁴¹⁶ Antal 1992, 13.

vétkes háládatlanságba ne esném jól meggondolt elmémből nem lévén egyebek mivel hálálhassam” (1746);

- „*Emil fiamat meglévő és most végrendelet tárgyát képező sem ingó sem ingatlan vagyonomból nem illeti semmi. Egyfelől azért mert eddig töllem megkapott 12 hold szántót elidegenítette, a kapott vételárt elpazarolta. Másfelől azért, hogy rengeteg sok könnyelműen csinált adósságát fizettem ki. Ő egyedül többet kapott, mint a másik három testvére együtt[...]Ha Piroska [szellemi fogyatékos] leányom hamarébb halna el feleségemnél, az ingóságokból való járandékossága feleségem, Vajda Klárát illetik teljes tulajdonjoggal. Az ingatlanjait szintén feleségem haszonélvezi bekövetkeő haláláig. Az ingatlanok a három testvért egyenlő arányban illetik, mert az ingatlanok apai örökséget képeznek. Ha feleségem hal el hamarébb, Piroska ahhoz a testvérhez megy lakni, amelyikhez akar, természetes vagyonát is az haszonélvezi. Erőszakolásnak helye nincs. Piroska saját akartjából mehet ahhoz, amelyikhez akar. Szabadon választhat.” (1934)*

A kiemelt narratív szövegrészek rámutatnak arra, hogy a végrendelező milyen befolyással bír a hátrahagyott értékek utóéletéről, illetve hogyan akarja a körülötte lévőket életét végrendeletével szabályozni.

Az 1934-ben készült végrendelet egy többszörös hagyományozási rendet jelöl meg, amely a megjelölt örökösök elhalálozása után is kizárja a családi vagyonból kitagadott személyt.

A végrendeletekbe beépített narratív részek az okirat hivatalos jellegét személyes vonásokkal egészítik ki, és ezáltal rámutatnak a végrendelet magánokirat jellegére.

Az adatbázist alkotó végrendeletek 40%-a a végrendelező ingó és ingatlan vagyonára, 63,33%-a a végrendelező földtulajdonára, valamint 6,66%-a a végrendelező ingó vagyonára vonatkozik. Az egy örököst kijelölő ingó és ingatlant tartalmazó végrendeletek nem tartalmazzák a hagyaték leírását. Ugyanakkor előfordul, hogy a végrendelező feltünteti a neki tartozó adókat, mely a későbbiekben az új tulajdonosnak tartozik (1746).

A családtagok közt felosztott ingó és ingatlant tartalmazó végrendeletek részletesen körülírják az örökösök részeit.

Az 1905. keltezésű végrendelet a végrendelező szülők ingatlan vagyonának részletes leírását és felosztását tartalmazza a négy utód közt, valamint bevonja a kiházasított utódok eddigi örökségeit is.

- „*Alulírott Rákosi Albert és neje Beke Berta nagyszülők, Kónya József és neje Rákosi Irma szülők életükben ingatlan vagyonukat a következőképpen osztják fel négy unokájuk, illetve gyermekük között oly célból, hogy haláluk után mindenféle pereskedésnek elejét vegyék.*”

A földtulajdonra vonatkozó végrendeletek tartalmazhatják a végrendelkező összes ingatlanát vagy annak bizonyos részét.

Két végrendelet tartalmaz ingó tulajdonokról való végrendelkezést, mely nem egyeneságú örökösöket jelöl ki.

A végrendelet befejező részét a *corroboratio* alkotja, melyet legtöbb alkalommal a jelenlevő testamentumosok végeznek, és aláírásukkal, ritkán pecséttel zárják le a végrendeletet, amely a végrendelkező aláírását is tartalmazza.

A XVII–XVIII. századi végrendeletek bevezető és befejező szövegrészei számos latin formulát tartalmaznak. A latin szórványelemek a magyar szövegekbe a kor jogi nyelvéből kerül be.⁴¹⁷

Általános latin elem a keltezés latin használata:

- „*Datum Alsócsernáton die 9. Marty*” (1719);
- „*Nos Pater Franciscans Csáki... Plebanus et Lazarus Pocsá nobilis de Hatolyka, numerit commendamus tenvu Opsentium* Singnifikantes, quitus expedituniventis... die 12. Marti. Ani apsentis 1746” (1746).

A XIX. századi végrendeletekből a latin elemek kiszorulnak, és e helyi okiratok visszatükrözik a hivatalos jog nyelvezetének, terminusainak alakulását.

Az elemzésbe bevont végrendeletek tartalmaznak úgynevezett *fiókvégrendeleteket*, melyek új végrendelet formájában az előbbi végrendelet módosítását tartalmazzák.

– Cseh Lajos 1918-ban készült végrendeletéhez két fiókvégrendelet társul, melyet 1934. június 8-án és 1934. augusztus 12-én hajtana végre. A kiemelt három okirat közel két évtizedet fog át a végrendelkező életéből. Az 1918-ban készült végrendelet körvonalazza a család vagyoni helyzetét, és a négy utód közti egyenlő megosztást követi. A továbbtanítottnak, lelkész fiúnak az ingóságokból zárja ki. Az első fiókvégrendelet a későbbiekben ingó és ingatlan örökségből zárja ki a tanítottnak, lelkész fiú utódot, melyet adósságainak kifizetése végett követ. A családfő nem érzi biztonságban a családi vagyon negyedének

⁴¹⁷ Révay 1999, 397.

által való öröklését. Az örökségből való kizárás a hátramaradt három örökös közt a vagyon részletes felosztását és megnevezését követi. A második fiókvégrendelet nem tartalmaz jelentős tartalmi változtatást, jogi többlettel rendelkezik, hiszen e kézzel írt példány a városi közjegyzőség pecsétjét tartalmazó hitelesített változat. Ez utóbbi végrendelet átmenetet képez a kézzel írt magánokirat és a közjegyzőségi hivatalos formula közt.

– Egyik végrendeletíró 1990 és 1998 közt évente készít kézzel írt végrendeletet, mely iratok ugyanazokat a vagyoni értékeket rögzítik. A gyermektelen végrendelkező nem rendelkezvén egyeneságú örökösökkel a végrendelet újraírásával akarátának megváltozhatatlanságát akarja elérni. A végrendelet ingó és ingatlan javakat tartalmaz. 1993-ban az ingó értékekről a közjegyzőség által hivatalos okiratot készít. Az akkori földtörvény nem teszi lehetővé az ingatlan tulajdonról való rendelkezést, és ennek következtében földtulajdonának egy részéről a továbbiakban is kézzel írt végrendeletekben rendelkezik:

- „...mivel még a jelen törvények értelmében a földterületet átírni vagy fölötte végrendelet hagyni a közjegyzőségen a tulajdon cédulák el nem készülése végett még nem lehet. A közjegyzőnő tanácsa szerint érvényes a saját kezemmel írt és dátumozott végrendelet, így a következő végrendelkezésem van, hogy halálom után...” (1993) és a földterület pontos megnevezését, valamint körülírását adja.

2000-ben hivatalos közjegyzőségi okiratot készít földtulajdonáról. A hivatalos közjegyzőségi okirat által az előtte kézzel írt végrendelet-sorozat értékét veszti, és már nem tölt be végrendelet-funkciót. Halála után vált nyilvánossá, hogy a család másik tagjára is ugyanazt a területet hagyatkozta. Ez az állapot egy meghasonult családi állapothoz vezetett, amely az egyik családtag tragikus halálakor oldódott fel. Ebben az esetben is a végrendelkező egy rejtőzködő, hárító magatartást választ. Tudatában van, hogy az utolsó végrendelet az érvényes, és ismételten ezt erősíti, aminek a környezete nincs tudatában. A végrendelet az utódok elrendezett családi egyensúlyának a fenntartása helyett egy konfliktushelyzetet teremt.

A végrendelet közjegyzőség által készített hivatalos irata román nyelven az 1940-es évektől általánosan jelen van a csernátoni végrendelkezésben. Mellettük kézzel írt végrendeletek is készülnek. A hivatalos okiratok egységes formulát alkotnak, és szerkezeti egységei a törvényes okirat struktúráját követik. A bevezető rész a

végrendelkező információit, a tárgyalás a végrendelkezést, a befejezés a közjegyzői utalást az okirat hitelességére illetve a hivatalos helyen őrzött példányszám hollétét tartalmazza. Az okiratot a végrendelkező aláírása zárja. A törvényes hitelesítést az irat túloldala tartalmazza.

A kézzel írt végrendeletek terjedelme változó, az egy oldalas szövegtől a három oldal szövegig terjed. A hivatalos irat egy oldal terjedelmű. Szerkezeti hasonlóságuk a bekezdő és befejező szövegrész harmadik személyű, illetve a tárgyalás egyes szám első személyű írása. A hivatalos okiratból a kézzel írt példányok narratív szövegbetoldásai kimarad, és a személyes vallomás helyét az objektív és sematizált közlés veszi át. A végrendelet végrehajtásának tanú-feltételét is a közjegyző személye veszi át, és ezáltal a végrendelkezés közösségi jogszokását az ország hivatalos intézmény kerete közvetíti. A végrendelkezést a végrendelkező saját tulajdona fölötti döntése határozza meg, és kizárja a közösség véleményét.

..

XII. 5. A végrendeletek nyelvezete

Az elemzésbe bevont adatbázis összetétele a XVII. század közepétől napjainkig követi a végrendelkezés tartalmi és formai alakulását. A városi okiratok készítésétől eltérően falusi közösségben a végrendeletek nem a helyi adminisztráció személyeinek bevonásával vagy jelenlétében készülnek. Magánokiratként őrzik a végrendeletek végső akaratát és közösségének világképét. Az egyénileg előállított hagyatékok ugyanakkor a

törvénykezésben elfogadott hivatalos okiratok funkcióját töltik be. Werbőczy törvénykönyve⁴¹⁸ a végrendekezést a helyi jogszokásra bízta, és az ünnepélyesség jellegének kiemelését a végrehajtás aktusára, valamint a szöveg megfogalmazására vonatkoztatja. A végrendekezési irat készítése századokon át a középkori okirat szerkezeti és formai elemeit követi. A falusi társadalomban a végrendelet magánokiratként születik, de hitelességének alátámasztásául leegyszerűsödött formáiban a városi adminisztráció által kiállított okiratok szerkezetét és sztereotípiáit követi.

A nyelv állandósult szókapcsolatainak sztereotip formulái a falusi környezetben hosszabb ideig maradnak fenn. Nem kizárólag jelenti az orális nyelv archaikus elemeinek a jelenlétét. A végrendeletekhez hasonlóan láthatjuk a gyászjelentő szórólapok korszakonként standarddá vált nyelvhasználatát (erről részletesebben a *A gyászjelentő szórólapok* című fejezetben). Ez azért is van, mert a falusi írott kultúra egy imitáció elvére épülő leképezése, ismétlése a meglevőnek úgy, hogy közben változtat is rajta. A két szövegtípus nyelvhasználata között egy lényeges különbség van. A gyászjelentő a szórólap szerepét tölti be, egy széles befogadó közösség számára szól, amelyre emotív hatással akar hatni. Ezért a nyelvhasználathoz is egy gyors reagálással viszonyul. Korszakonként, a társadalmi átalakulások kísérő elemeként, frazeológiát vált. A végrendelet egy zárt kört szolgál ki. Itt is kialakul egy rá jellemző frazeológia. Mivel örökérvényű döntést akar érvényre juttatni, ezért mindig egy régebbi nyelvhasználattal nyilatkozik. A nyelv frazeológiáinak állandósult állapotával akarja az írást megalkotó személy pszichéjében is a végérvényesnek tűnő döntést érzékeltetni.

A múlt századok falusi társadalmában az írott végrendekezés csak a nemesi családok örökösödési jogszokásában van jelen és a XIX. század polgárosodási törekvéseivel jelenik meg az alsóbb társadalmi rétegek közt. Az írásban rögzített hagyatkozás mint rítus elfogadásának szintén kialakult követelményei vannak. Az írásbeliség elterjedése következtében az oralitás elveszti szerepét, melyet egyik végrendelet a szóbeli hagyatkozás írásba rögzítésekor való megváltozásával tükröz:

- „...melyeket már édes egy testvér néném Bernáld Györgyné asszonynak és szerelmes férjének tisztos Bernáld Györgynek által adtam, és amelyeket a hatolykai templom számára kineveztem, hasonlatos képpen hagyom és

⁴¹⁸ Werbőczy 1897, I. 52–53.

testálom azon kedves édestestvér bátyámnak Pocsa Tamás uramnak.”
(1746)

Az írásbeliségre váltással megmerevedik a végrendelkezés nyelvezete, sajátos frazeológiáját alakítja ki, mely magába fogadja a korabeli adminisztráció terminusainak számos elemét. A végrendelkezés szokása alakul ki, mely az aktushoz egy sajátos viselkedési format társít. Az adatbázis tükrében a végrendelet készítése a férfi szerepköréhez kapcsolódik, és a női végrendelkező hagyatékát szintén férfi jegyzi le. Az okirat rögzítéséhez szükséges nyelvi rutinokat előző okiratok ismerete által szerzik meg. Analfabéta végrendelkező esetén a tanúnak bevont személy rögzíti a hagyatékot.

Az összehasonlított gyászjelentő és végrendelet szövegtípusok az idő távlatában rámutatnak, hogy falusi környezetben az írott szöveg elkészítéséhez egy sajátos rituális viselkedés társult. Sokszor a szövegeknek nincs is egyéni jellegük, hiszen nem feltétlenül a feladó (strukturalista nyelvszemlélettel élve) jeleníti meg, készíti el. A szövegalkotás egy társas kapcsolat eredménye is lehet, az „írja, ahogy akarja”, „maga jobban tudja” megrendelés eredménye. A csernátoni lalosok között napjainkban is megvannak azok a személyek, akik az alkalmi összejöveteleken elhangzó szövegeket alkotják (példaként utalok *A kommunisták és a szektások temetése* alfejezetre).

A szövegalkotás ünnepélyes aktusának egy újabb jelentését látom a románul nem tudó szöveget mással alkottató magatartásán is. Régi korokhoz hasonlóan megnő a szöveget író tekintélye. Ennek a helyzetnek a többletjelentése, hogy a szövegíró egyúttal a tolmács szerepét is betölti.

Keszeg Vilmos egy mezőszéki parasztasszony levelezésének elemzésekor a levelezés által a falusi társadalom behatároltságának kitágítását tünteti fel,⁴¹⁹ ezzel szemben a végrendelkezés az egyén körüli társadalom szűkítését követi.

„A sztereotípiák ismerete, használata biztosítja az egyén számára az üzenet adekvát formában történő megfogalmazását, a megfelelő teljesítménynyújtást.”⁴²⁰ A paraszti írásbeliségben a sztereotípiák használata annyira általános lehet, hogy az üzenet szimbolikus hatásán kívül nem is tölt be más funkciót.

A halottas rítusok bemutatása című fejezetben több alkalommal idéztem a nyelv orális használatában élő halállal kapcsolatos több állandósult szókapcsolatot (pl. „*mán kiadták*”, „*szép halott*”, „*szép temetés*”, „*vigasztalást kívánok*”, „*van emberünk*”). Ezek a nyelvi elemek egy adott helyzetben stabil közléseket tartalmaznak. A halállal

⁴¹⁹ Keszeg 1996, 51.

⁴²⁰ uő.

szembesülő ember számára olyan örökölt nyelvi megnyilvánulásra adnak lehetőséget, amely áthidalja a szokatlan és megrázó állapotot. A pszichológiai írások is kiemelik a falusi közösségek sztereotípiákat tartalmazó nyelvhasználatának feszültségen áthidaló szerepét.⁴²¹

A végrendelet szövegalkotásakor előtérbe kerül a tartalom, amely a személyek és a hagyaték objektív megnevezését tartalmazza, ennek alátámasztására és elfogadására épül be a végrendelet mint „végső intézet”⁴²² nyelvezetébe a sztereotípiák használata. Állandósult nyelvi elemekkel gyakori a perszonális kapcsolatok, élettörténetek rögzítése, melyek sematikus nyelvezetükkel szintén a végrendelkező döntések igazolását szolgálja:

- „Sok jó akaratjukkal és szolgálatjukkal éltem, továbbra is bizom, hogy az ő kegyelmek jó akaratjában és szolgálatjában meg nem fogyatkozom”
(1719)

A falusi környezetben megjelenített két szövegtípus frazeológiája rámutat a rituális helyzetekben teremtett nyelv helyzethez kötöttségére. A végrendelet műfaji követelménye kizárja a túlzott metanyelv használatát. Ugyanakkor a szövegtest részszoveg egységekre való tagolása rámutat arra, hogy lehetőséget teremtenek egy illuzórikus nyelvhasználatra még akkor is, ha a szövegtéma miatt kisebb mértékben is érvényesül az. Témájához kapcsolódó sztereotípiák használata az okirat hármas szerkezeti egységében elkülönülve fordul elő. A bevezető és záró szövegek az okirat hitelességéhez szükséges információkat tartalmazzák, melynek XVII–XVIII. századi rögzítésében gyakoriak a latin elemek. A XIX. századtól eltűnnek a latin vendégelemek, mely az okirat szélesebb társadalmi rétegben való előfordulását, valamint a városi adminisztráció terminológiájának módosulását tükrözi vissza.

– Mondatértékű latin elem:

- „*Nos pater Franciscus Csáki szentkatolnai et katolykai plebanus et Lazarus Pocsa nobilis de Hatolyka, numerit commendamus tenva opsentium significantes, quibus expedit univendis...*” (1746)

A kiemelt idézet rögzítője az egyház képviselőjeként van jelen a végrendelkezés végrehajtásakor, latin tudását kiemeli az okirat bevezető szövege.

⁴²¹ „A társadalmi hagyomány a korábbiakhoz képest kevésbé látja el az egyes embert sztereotípiákkal, előre megszabott viselkedésmintákkal, amelyek megkönnyítenék számára, hogy az efféle helyzetekben megfeleljen az erős érzelmi igénybevételnek” (Elias 2000, 34.).

⁴²² Antal 1992, 12.

– Latin szórványelemek magyar nyelvű mondatban:

- „*Sigismando Kovács de Alsócsernáton*” (17(9);

- „*pecsétemmel corboralám, datum Alsócsernáton die 23 membris january*” (1732).

Az itt megjelenített kevertnyelvűség jelzi, hogy a latin csak mint egyes állandósult szóelem van jelen a szövegben. A beszélt nyelv állapotához képest a végrendeletben egy archaikusabb nyelvhasználatot jelenítenek meg a magyar szövegrészekben is. Ehhez tevődik hozzá még a nyomatékosítás kedvéért a latin vendégszöveg. A szöveg rituális jelentése következtében olyan nyelvrétegeket használnak, amellyel a köznapi kommunikációban nem élnek. A cselekedetet, szándékot (rendelkezés) leképező nyelv csak annak az aktusnak a nyelve.

A csernátoni végrendeletek nem egy egységes struktúra szerint készülnek, a végrendelkező az okirat műfaji követelményeit saját elképzelése szerint alakítja:

– A végrendelkező saját maga írt végrendeletében gyakori az egyszerű bővített mondatban való fogalmazás:

- „*Ajándékozom ő kegyelme kezébe egy darab szántó földet örökösön fiúról fiúra*” (1719)

A végrendelkező tollbamondott végrendelete a szóbeliség számos elemét magán viseli, és gyakran a központosítás hiányát követi:

- „*ritka példája velem tett sok jó téteményeit, és nem atyafiai csak, hanem édes atyai-anyai indulatnál nagyobb indulattal véghez vitt körülöttem való jó dajkálkodását, úgy mint kinek nyugodtam kedves szárnyai alatt édes szülőmtől elmaradtságomtól fogva, árvaságomban nem mint árva, hanem mint kit kedvin tartanak úgy éltem, közelebb pedig mostani súlyos és hosszas nyavalyámban sok miattam való éjjeli nappali nyughatatlanságait, érettem való esdekléseit tapasztaltam, melyeket csak köszönhetésére is elégséges nyelvem nem lévén, hogy Isten se világ előtt vétkes háládatlanságba ne esném jól meggondolt elmémből...*” (174)

Ebben a gyászjelentő szórólap nagy mértékben eltér, mert az mindig az írott előzmény imitációjaként variálódik. *A gyászjelentő szórólap mint önreflexió* alfejezetben mutatok be egy olyan szöveget, amely a kötött szöveg kohézióját felszámoló közlés érvényesül. Nyelvészeti szempontból hasonlít a kiemelt végrendelet szövegéhez. A nyelvileg túlterhelt közlés összefüggésben van a szövegalkotó feszült idegállapotával.

A végrendekezés jogszabályához hozzátartozik a hagyatkozó szabad akarata, ennek kifejezésére olyan állandó nyelvi klisék épülnek be az okiratba, melyek a végrendelező testi és szellemi egészségét, valamint környezetével való jó viszonyát fejezi ki:

- „...*magam szabad jó akaratjából*” (1746);
- „...*rendelkezem ép ésszel és józan megfontolással*” (1934).

A végrendekezésben a nyelv rutinjainak állandósulását mutatják a jogszabályra vonatkozó szókapcsolatok is:

„*örökösön fiúról fiúra;*” „*fíról fira;*” „*kézül fogott közbírák;*” „*adjuk tudtára mindenkinek az kik illik ez levelünk;*” „*kik ez alább megírt dologban kézen fogott bírák vagyunk;*” „*adom kezem írása és szokott pecsétem alatt;*” „*kezem írása által pecsétemmel is megerősítvén;*” „*kezem munkáival s pecsétemmel corrabolaltam;*” „*adtuk ki tulajdon kezünk írása és szokott pecsétünk erőssége alatt.*”

A mondatértékű állandósult szókapcsolatok mellett konvencionális jelentésük van egyes szavaknak és rövidítéseknek is. A XVII–XVIII. századi iratokban állandó sztereotípiák a származás vagy foglalkozás feltüntetése, amely a XIX. század joggyakorlás változásával eltűnik:

„*lofűiek*” (lófőszékely); „*lofű személyek*”; „*nemes személy*”; „*nobilis*”; „*plebanus*”; „*primipilus*”; „*primipilusok*”; „*vitézlő*”. Rövidítések: „*kglme*” (kegyelme); „*Kegk*” (kegyelmék); „*kg'lme*”; „*kglmiből*” (kegyelméből); „*Kglmit*” (Kegyelmit); „*Nes*” (nemes); „*Netes*” (nemzetes); „*this*” (tisztes).

Az itt kiemelt nyelvi elemek egy társadalmi csoport rétegnyelvét körvonalazzák, amely a társadalmi státusz megnevezése mellett, jelenti a falusi közösségben kialakult szorosabb kapcsolatrendszer is. Ennek a társadalmi rétegnek a felszámolásával tűnnek el ezek a nyelvi emlékek is. A korai gyászjelentő szórólapoknak a címzett nevét tartalmazó hátlapján is hasonló elemek fordulnak elő.

Rokonságot kifejező szókapcsolatok: „*Szerelmes férjinek;*” „*édes Bátyám Úr;*” „*kedves édes Testvér Bátyám;*” „*Kedves Házas Társa.*”

A végrendelező és a végrendeletbe bevont személy vezeték- és keresztnéve együttesen szerepel. Két végrendeletben fordul elő a kiválasztott rokon keresztnévének becéző formában való rögzítése, mely az okira nem jellemző perszonális viszonyt mutat.

A végrendekezés okira jellemző egy sajátos frazeológia használata, mely a hivatalos adminisztráció nyelvezetébe számos helyi sajátosságot ötvöz.

XII. 6. A végrendelkezés mint az elmúlásra készülés rítusa

Idős korban a végrendelkezés fontos eseménye a halálra való készülődésnek, hiszen a földi javak elrendezésével is készül az ember az elmúlásra.⁴²³ Az idős emberben felerősödik a halál gondolata, és hagyatkozásaival saját halottas szertartását is alakítja. Ebben a korban gyakori a családtagok figyelmének felhívása a holttest kellékeire, ugyanis a ruha kiválasztása az elhunyt kedvenc vagy ünneplő ruhaneműi

⁴²³ Kunt 1990, 72.

szerint történik. A távolban élő családtagok és ismerősök végtisztességen való jelenlétüknek gondolata ismétlődő eleme a „hátrahagyásoknak.” Előfordul bizonyos személyek kihagyásának vagy távolmaradásának kikötése is a temetési szertartásról, többször elhangzik, „*ne engedjétek a koporsóm mellé*”.

A halottas szokásesemények részletes befolyásolása is előfordul a hagyatkozások által. Egy idős asszony családtagjainak hátrahagyja, hogy a mostani és számára szegényesnek tűnő tor helyett gazdagon vendégljék meg a meghívottakat. Hagyatkozása kiterjed a tori ételek előállításához szükséges disznóvágásra, valamint a szakácsnő kijelölésére (*Az öregek viszonyulása az elmúláshoz* című fejezetben). A hagyatkozás gyakori igényelt eleme az egyszerűség, a családtagok kiadásainak csökkentése.

A végrendeletekben nem általános elem a temetés aktusára való utalás, de előfordulása lényegesen meghatározza a végrendelkező halottas ceremóniáját. Egyik végrendelkező végrendeletének záró soraiban temetésével kapcsolatosan kiköti:

- „*Temetésem a legegyszerűbb legyen. Fenyőfa festett koporsó. Gyászkokot mellőzni rendelem. Síromat ássák első feleségem sírja mellé.*” (1918)

Egy későbbi fiókvégrendelet a következőkkel bővíti hagyatkozását:

- „*Temetésem a legegyszerűbb legyen. Kerülendő minden okatlan fényűzés. Addig el ne temessenek, míg teljes biztonsággal meg nem lett állapítva, hogy tetszhalál esete fenn nem áll.*” (1949)

Az idézett végrendelet zárósorai a végrendelkező temetésének több eseménnyére kiterjed, és ezáltal saját végtisztességének folyamatát irányítja. Kikötéseinek megértése végett a végrendeletből feltárható családtörténetet a családot ismert adatközlő tájékoztatásával egészítem ki. A végrendelkező utódai első és második házasságából származnak. Az örökösök közti vagyoneelosztás nem egységes, hiszen az egyik családtag kitagadásának következtében megbomlik a családi egyensúly.

- „*...remélem a későbbiekben egyetértésben élnek, és kötelesek engemet eltemetni.*” (1999)

A kiemelt rész egy olyan végrendeletből származik, amely a két utód közül három testvért kizár az örökségből, és négy részre osztja a családi vagyont. A végrendelet végrehajtása az addig is felbomlott családi viszonyt két részre osztja a végrendeletben szereplőket és kizártakat. Konfliktussal terhelt családi állapotukat visszatükrözi a végrendelkező anya halálakor való magatartásuk, és az eseményeken való részvételük. Az örökségből kizártak nem vesznek részt az eltávolító rítusok végrehajtásában, ugyanis

távol maradnak a holttest ünnepélyes előkészítésekor, a temetési szertartás szervezésétől és a virrasztótól. A temetés szertartásakor a nem öröklők közül van, aki távol marad, s a jelen lévőt sem ugyanaz a kiválasztott szerep illeti, mint az egyeneságú családtagot. A szertartás térhasználatában a másodfokú rokonok számára előkészített helyen foglal helyet, vagyis a koporsó nem házfelőli részén. A temetés záró eseményéről a halotti torról távol marad, ugyanakkor az ő leszármazottja, az elhunyt unokája, részt vesznek.

A családtagok viszonya a temetésen résztvevőket két részre osztja, valamint a részvét-nyilvánítások folyamatát megzavarja.

A végrendelet utóélete: évtizedek múlva tovább fokozza a családtagok megoszlását, hiszen az új földtörvény értelmében a jelenben új földterületek igényelhetők vissza harminc hektár terjedelemben. Ennek következtében a végrendeletben kitüntetett örökösök közös akarattal felbontották a végrendeletet, hogy levonják a kitagadott testvér férjhezmenetele alkalmával kapott hat hektár területet. Mivel 1990-ben nem igényelték vissza ezt a földterületet, a törvény értelmében már nincs joguk visszakövetelni. Ennek következtében a felbontott végrendeletből mind a hét egyeneságú leszármazott részesül.

Örökségből családtagok kitagadásának deviáns eleme előfordul a helyi jogszokásban. A falu egyik közéleti személye végrendelkezésének írott formuláját nem tartalmazza az adatbázis, ugyanakkor a család adatközlőinek tájékoztatása által értelmezhető.

Az 1930-as években az átlagnál nagyobb földtulajdonnal rendelkező gazdálkodó [...] kitagadja két fiát az örökségből. Ugyanakkor házat épített számukra, de a családi földtulajdonból nem részesülnek.

Ebben a falusi joggyakorlatban a feudalizmus törvényének helyi elemei élnek tovább, hiszen az apa kitagadhatja gyermekét, ha szüleit erőszakos bántalmazással sérti,⁴²⁴ de köteles megélhetésének alapfeltételeit biztosítani.⁴²⁵

Temetéséről fiai távol maradnak, és a szomszédságban letelepedett fia lánya – szülei biztatására – a temetési gyászmenet házuk előtt elhaladásakor piros öltözetben hegedült. Ilyen szertartásról a közvetlen hozzátartozó távolmaradása,⁴²⁶ illetve az unoka negatív jelenléte jelentőséggel bír a közösség véleményalkotásában.

⁴²⁴ Werbőczy I. 1897, 52–53; Matlekovics 1864, 48.

⁴²⁵ Kujbos Mecsei 1995, 18.

⁴²⁶ Kunt 1987, 145.

A szülői örökségből gyermekek kitagadása megsérti a család külső tekintélyét⁴²⁷ is, és a közösség normáinak be nem tartása végett más megítélésben részesülnek.

A kiemelt idézetek arra mutatnak rá, hogy a végrendelkező abban az esetben érzi szükségét írásban is felszólítani utódait kötelezettségükre, amikor a családi egyensúly megbomlik.

XII. 7. Adatbázis

1. Bernáld Ferenc – 1680
2. Veres Gergely – 1688
3. Szaniszló János – 1689
4. Molnár Gábor – 1692
5. Bernáld (olvashatatlan) – 1692
6. Bernáld Pál – 1694
7. Bernáld János – 1701
8. Cseh Mihály – 1719

⁴²⁷ Heller 1996, 17.

9. Csernátoni K. János – 1732
10. Pocsa Mária – 1746
11. Pocsa László – 1798
12. Domokos István – 1877
13. Rákosi Albert – 1905
14. Cseh Lajos – 1918; fiókvégrendelet 1934 jún., 1934 aug.
15. Kónya József – 1936
16. Molnár Artur – Molnár Julianna – 1942
17. György Francisc – 1957
18. Rákosi Julianna – 1959
19. Máthé Margit – 1959
20. Hollanda János – 1985
21. Hollanda Ida – 1985
22. Konnáth Julianna – 1990; fiókvégrendelet 1991, 1992, 1993, 1998
23. Konnáth Julianna – 1993
24. Fülöp Áron – 1995
25. Dénes Vilhermina – 1998
26. Máthé Erzsébet – 1999
27. Szabó Gábor – 1990
28. Konnáth Julianna – 2000

XIII. Összegzés

XIII. 1. Magyar nyelvű összegzés

Dolgozatomban, *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén* a címben szereplő háromszéki település lakosságának a halálhoz és elmúláshoz kapcsolódó szokásait és megnyilvánulásait emelem ki. A választott település halálhoz és annak rítusaihoz való viszonyulását szélesebb környezetre, Kézdiszékre is kiterjesztve vizsgálom. Így a hasonlóságokkal és eltérésekkel párhuzamba állított jelenségek mélyebb értelmezési nézőpontot teremtenek.

A kiemelt gyűjtési időszak és a szokásba beépített szövegtípusok kutatása egy történeti nézőpont megteremtését körvonalazza. Az adatközlők emlékezetében élő múlt öröksége és a szövegemlékek leképezett világképei egy tágabb horizont megteremtésében mutatnak rá a szokás jelzésszerű változataira és átrendeződésére, amelyben a leegyszerűsödési folyamat mellett előfordul a látszólag elfeledett elemek új összefüggésekben való megjelenése is.

A szokásban való részvétel kollektív megnyilvánulásai mellett több esetben kitérek az egyéni megnyilvánulásokra, amelyek egyedi és deviáns jellegük mellett is, több kollektív viselkedési formát hoznak felszínre.

A tanatológiai esetelemzések olvasási tapasztalata arra mutat rá, hogy az ilyen jellegű elemzés az egyént kiemeli a közösségből, amelynek során az ő személyes problémáira helyezi a figyelmet, és ennek felismeréséből térképezi fel a környezethez való addigi viszonyát.

Dolgozatom szerkezete a következő felépítést követi: *Bevezetés, Kutatástörténeti áttekintés, „Segítenek a rítusok...” (Pszichológiai vélemények a halálról), A falu művelődés- és társadalomtörténeti vázlata, Az öregek viszonyulása az elmúláshoz, A halottas rítusok bemutatása, Eltérések a temetési szertartásban, Az ortodox halottas szokáselemek a csernátoni és környékbeli románok szokásaiban, A cigányok viszonyulása a halálhoz, A gyászjelentő szórólapok, A temetők és sírjelek és A végrendelkezés.*

Az egymás mellé rendelt fejezetcímek is jelzik, hogy a falu lakosságának elmúláshoz való viszonyulását több szinten és megnyilvánulási formában próbálom feltárni.

A szokáselemek bemutatásának aránytalansága és az eltérő kutatási módszerek bevonása ellenére is a látszólag önálló fejezetek között olyan összefüggésekre épülő háló alakul ki, amelyek a bemutatott kutatási eredmény struktúráját teremtik meg.

A *Kutatástörténeti áttekintés* című fejezetben a kiemelt szakirodalmi munkák kronologikus bemutatását egy-egy szemléleti paradigmaváltás köré rendezem. Ezáltal a kezdeti emlékirat-irodalomnak a halottas szokásokra vonatkozó kultúrtörténeti elemeiből azokat a megnyilvánulásokat emeltem ki, amelyek magyarázatot adnak a szokáselem általános jelenséggé válására a falusi környezetben. Ennek szemléletes példája az Apor Péter emlékirat *gyászjelentő szórólapok* előzményére tett utalás.

A XIX. század eredettörténet kérdésével foglalkozó írásoknak szemléletét elsősorban egy tárgyi objektum, a *kopjafa* kutatástörténetében mutatom be.

A XX. század modern szemléletének szellemi irányvonalait emelem ki, amelyekben megnő egy szokáselem kutatására specializálódott irányvonal, valamint ezzel párhuzamosan a komplex szokáskutatás. A tudományterületek átfedik egymást, valamint egymás eredményeit továbbgondolják. Felértékelődik az antropológiai szemlélet, amely a mindennapok megnyilvánulásai mögött körvonalazódó világképet tanulmányozza.

A kutatástörténeti összefoglalóm részben egy recenziótörténet felvázolása is. A szokás komplex kutatásával foglalkozó művekről részletesebb bemutatást készítek. Rámutatok, hogy szemléletükben milyen szellemi irányvonalat követnek, hogyan viszik tovább egymás szellemi örökségét, koronként milyen főbb szemléletet képviselnek. Ennek egyik eleme a van Gennep rítusosztályozásának bevonása a magyar halottas szokáskutatásba.

A szakirodalom felvázolása egy három részre tagolt elkülönítést követ. A szokás bemutatása előtt felvázolt kutatástörténetből szándékosan kihagytam a *kopjafa* és *végrendelkezés* szakirodalmát, amelyet az adott fejezetek bemutatásában részletezek.

A tanatológiai írásokra való reflektálásból a hagyományos közösségekben megélt *tárgyvesztés* és *gyász munka* megnyilvánulásait emelem ki. Ez arra mutat rá, hogy a közösség és a kollektív szabályok milyen hatással vannak a veszteséget megélő egyénre („*Segítenek a rítusok...*” *Pszichológiai vélemények a halálról*).

Az elmúlásra való felkészülés, a temetési szokás előkészítése és megjelenítése, valamint a temetőkultúra bemutatásának lineáris rendjében a szakirodalom halottas szokásainak klasszikus rendezőelvét követem.

Az *Az öregek viszonyulása az elmúláshoz* című bevezető fejezet előkészíti a dolgozatban bemutatott falusi lakosság idős tagjainak halálhoz és annak szokásaihoz való viszonyulását. Nem egy lezárt szövegrész, hiszen az itt felismert jelenségek a szöveg későbbi részeiben is visszatérő viszonyítási pontként jelennek meg.

Az öregek halálképzetét az élőkkel, utódokkal tanúsított viselkedési formáiban jelenítem meg. Az elemzésbe bevont egyik szempontom, hogy a rendszerváltás után a magántulajdon visszanyerésével egy gazdálkodó életformába való visszailleszkedéssel milyen a generációk egymás mellett élése. Az öregedés előrehaladásával képződött magatartási formákban hogyan jelenik meg a halál gondolata.

Kiemelem, hogy az egyházi szertartások avatási ünnepei hogyan szembesítik az idősödő személyt a generációjában növekvő elhalálozással, amely a halálközelség felerősödését is jelzi.

A halottas rítusok bemutatása fejezetben nem tagolom a szokáselemek bemutatását külön alfejezetekre. Nagyobb összefüggő egységeket emelek ki, amelyek nem képeznek szigorú határvonalakat.

Alfejezetek: *Álmok és hiedelmek, A halál előtti állapot, Haláltól a temetésig, A temetés, A tor és gyász.*

A szokáselemek nagyobb tartalmi egységekbe való rendezése és azok határvonalainak kijelölése hasonlóságot mutat a van Gennep rítusosztályozását követő szakirodalom eredményével.

Számomra az összefüggéseket teremtő bemutatásban elsődleges jelentést kap az egyén és környezetében élők kapcsolatának társadalomnéprajzi megjelenítése.

Az *Álmok és hiedelmek* alfejezetben a haláltjósló hiedelmek és halálmotívumok felvázolása után néhány adatközlő álmonnarrációját elemzem. Szempontom, hogy a kollektíven ismert elemnek és az egyéni motívum megjelenésének milyen jelentésértékű üzenete van az egyén gyázmunkájában. Egy-egy adatközlő álomlításában zárt rendszere alakul ki a megjelenő halottak és motívumok jelentésének, amelynek működése mutatja a veszteség feldolgozásának milyenségét is.

A halál előtti állapot című szövegrészben azokat a megnyilvánulásokat emelem ki, amelyekben a beteg és környezete felismeri és tudatosítja a halál bekövetkeztének valóságosságát. A mindennapi viselkedésben több olyan gesztusértékű megnyilvánulás mutatkozik meg, amelyben nemcsak egy egyéni viselkedési forma jelenik meg, hanem a szocializálódás során az elődöktől eltanult minta is. Itt a *szép halál* állandósult szókapcsolatának fogalma alatt vizsgálom azokat a törekvéseket, amelyek a haldoklót környezetében körül vesznek.

A *beteglátogatásnak* fontos jelentése van a halála előtt álló ember és környezete számára. A látogatás az elbúcsúzást, egy kapcsolat lezárását jelzi, ugyanakkor a haldokló családjával való kapcsolat szimbolikus megerősítését is elősegíti. Ebben a folyamatban már benne van a megnyilvánulások kettős irányultsága is, amely egyrészt az eltávozóra vonatkozik, másrészt az élők társadalmi rendszerének a működtetését viszi tovább. Az elemzésben jelentéssel bír a látogatást megteremtő lelki igény. A látogató érzelmi viszonyulása a beteghez. A családtagok jelenlétének felügyelő viselkedése. A látogatás tapasztalatának a továbbadása, s ebből az ismeretből kívülállóként a haldoklás folyamatának a végigkövetése. A falusi környezetben élő személy a közösségi összetartozás érzetével viszonyul a környezetében élőkhez, amikor szűk családi körén kívül történetekben is résztvevőként jelenik meg.

A halál beállta előtt már gyakori gondolat a *holttest* állapotára irányuló figyelem. Ennek megnyilvánulásait a kórházi környezet felfüggesztésében és annak jelentésében, valamint az előre hozott rituális cselekvésekben mutatom be. A kórházi tartózkodás felfüggesztésének célja, hogy az otthoni környezetbe helyezze a halál beálltának periódusát, valamint elkerülje a kórházi boncolást. A hozzátartozó halálának elfogadása könnyebb, ha a temetési szertartásra való felkészülés alatt nem látják a testi identitás megsemmisülésébe való beavatkozást.

A *Haláltól a temetésig* alfejezetben a holttest öltöztetésének, a nyilvánosság előtt megjelenített *ravatal* jelentéseire térek ki: a közeli családtagok számára egy lelki kötelezettséget jelent a holttest előkészítése. Bemutatom, hogyan lehet egy tapasztalattal rendelkező személyt bevonni, valamint milyen megítélésbe részesül az, aki átengedi/átadja ezt a kötelezettségét.

A nyilvánosság elé állított holttest megtekintése a résztvevők számára lélektani jelentéssel bír. Hiedelmek erősítik meg ennek a pszichikai szükségletnek a megélését. A lakosság halálképének változását szemléletesen mutatja a holttesthez való viszonyulás egyre erősebb idegenkedése.

A halál állapotának felismerése után és a temetéssel lezárt időintervallum között egy lineáris rendbe szerveződött eseménysor jelenik meg, amely részben az elhunyt földi maradványának eltávolítására, másfelől a társadalmi jelentőséggel bíró külső megnyilvánulásokra irányul.

A közeli hozzátartozót felmentik a külső körülményektől. Passzív magatartásában egy befele forduló és az elválást tudatosító magatartás érvényesül. A *virrasztó* nyilvános környezetében megélt veszteség és kimutatott fájdalom feszültségoldó hatással van a gyászolóra. A résztvevők felvigyázzák a családtagokat, és véleményezik a látottakat. Kiemeltem az egyházi személyek és az alkalom időpontjának lerövidülése közti összefüggést.

Folyamatosan utalok a változást jelző elemekre, ami a leegyszerűsödést (pl. házi készítésű kalács és kenyér kiszorulása, a virrasztó időpontjának lerövidülése, a sírásás megváltozott szokása), valamint az új jelenségek megjelenését mutatják (ezekre a jelzésszerű újításokra a későbbiekben visszatérek).

Ebben a szövegrészben részletesen kitérek a szélesebb környezet, Kézdiszék településein épített ravatalozóházak használatának a temetési szokáskörre gyakorolt hatására. A Csernátont körülzáró református felekezeti régióban még nincs befejezett és használatban lévő ravatalozóház. Itt a temetkezési szokás változásának egy természetes

folyamata ismerhető még fel. A katolikus felekezetű falvak többségében jelen van az új temetkezési helyszínként kijelölt létesítmény. Elfogadására hatással voltak a helyszínen élő katolikus plébánosok, valamint a katolikus szokáselemek sajátosságai (pl. a templom kiemelt helyszíne a temetésnek és az itteni gyónás, az egyházi vezető virrasztóban való jelenléte). A jelenben épülő temetkezési helyszín lényegesen módosítja a temetkezési szokáskör egészét.

A temetés szövegrészben kiemelt szempontom a család megmutatkozása, önreflexiója a *közösségben* (Victor Turner értelmezésében). A tér szimbolikus használata egy szabályozott viselkedést működtet. A szokáselemek kiemelését a szertartás szervezésének és megjelenítésének időrendi sorrendjében követem.

Részletesebb elemzésben térek ki az adományozásnak egy újabb, az egyházi szertartásba beépült változatára, a *koszorúmegváltásra*. Új jelentést kap az adományozás, amely már nem a túlvilágképpel van kapcsolatban, hanem az élők egymáshoz való viszonyának a felmutatását jelzi az egyház irányítása és érdekeltsége alatt.

A tor és gyász alfejezetben a halotti tor megszervezésének tulajdonított jelentésváltozásokat elemzem. Fontos üzenetértéke van a társadalmi presztízs és társas kapcsolatok megmutatásában és felmérésében. A halotti tor terének és étrendjének megjelölésében a család magáról és a közösségben elfoglalt helyéről mutat fel egy képet. A tor étrendjének korszakonkénti változása nemcsak a leegyszerűsödésben és a szokás kiüresedésében látható, hanem az újszerűség keresésében is. Egy étel megjelenítése addig gyakori és kihívás a hozzátartozók számára, amíg nincs jelen a hétköznapi étkezési rendben. Példaként kiemelem a *szendvicset*, aminek az előállításához szükséges alapanyagok beszerzése a rendszerváltás előtt falusi emberek számára megpróbáltatást jelentett.

A torra való meghívás elutasítása és a részvétel hiánya jelentéssel bíró gesztus, amely az addigi kapcsolat átértékelésére készíti a családot.

A gyászolást és annak fokozatait a fekete ruha megjelenítése hordozza. Ennek viselése a nőkre tartozik. Ők mutatják fel a férj családjában is bekövetkezett veszteséget. A férfiak fekete öltözéke újszerű és városi hatást mutat. A hozzátartozóról pozitív értékítélet a gyászolás, vagyis a szimbolikus jelzésű öltözet viselése a kijelölt időszak alatt.

Az *Eltérések a temetési szertartásban* fejezet *A református és katolikus elkülönülések, valamint kölcsönhatások a temetkezési szokásban* című alfejezetében visszatekintésként kitérek a református és katolikus felekezeti

kölcsönhatások működésére a temetkezési szokáskörben. A reformátusoknál a halottak napi gyertya elterjedése, az elhalálozást követő megemlékezések beépítése az egyházi szertartásba katolikus hatásra utal. A református felekezeti többségben élő katolikusok temetkezési szertartása viszont református hatásra több elemet kihagy vagy átminősít. Kimarad a temetési szertartásból a templom terének használata. Az adakozásnak a *koszorúmegváltás* formája jelenik meg a perselyes adakozás helyett.

Sajátosan katolikus elem a gyónás, mint a visszajáró halott távoltartása, a szentelt gyertya bajelhárító funkciója, az elhunyt kezeinek elrendezése, annak szimbolikus jelentése. A kiemelt felekezeti sajátosságokat az erős katolikus identitást felmutató falvak temetkezési szokásaival állítom párhuzamba.

A fejezet esetelemzéseiben a kommunizmus temetkezési szertartásra gyakorolt hatását, valamint egy urnás temetés szimbolikus jelentését mutatom be.

A csernátoni temetkezési szokásban, az otthonról való temetkezés következtében is a szükséges tevékenységeket nem alkalmazottak, hanem a családtagok irányításával bevont személyek végzik. A környező települések azt mutatják, hogy a ravatalozóházak építésével nagyobb a készlet az alkalmazott munkakörök megjelenésére (pl. sírásók). *A kommunisták és a szektások temetése* című alfejezetben a normától eltérő temetkezési megnyilvánulásokat emelem ki.

A helyi kommunista mozgalom megalakulása idején a csoportot képviselő család egyik hozzátartozójának temetésén vállalta az egyházi szertartás elutasítását. Az egyházi szertartás analógiájára rögtönöztek temetési ceremóniát, valamint bevonták a kor ideológiájának verbális és vizuális szimbólumait is. A környezet elutasító megítélése a családi koherencia felbomlását is maga után vonta.

Az egyházi szertartásban nem részesülő személy temetését a déli harangszó időpontjához kötik, a hiány feszültségét így próbálják feloldani. A szomszédos Albisból bemutatok egy kommunista temetés megszervezésében és az egyházi szolgáltatás kikerülésével megszólaltatott harangozásban résztvevő férficsoporthat fellépését akkor, amikor az egyház veszít a közösséget ellenőrző szerepéből.

A „*jehovista*” temetés szimbolikus tere egy vallási csoport identitásának megmutatkozó színterévé válik.

Rendszerváltás utáni jelenség a falu nagyszülötteinek és elszármazottainak számontartása és megidézése. Egy régi jelentős család elszármazott tagjának halála után elhamvasztott hamvát a családtagok a szülőfaluban temették el. Egy újabb rítust

jelenítettek meg, amellyel az elhunyt élettörténetét halála után beépítették a lakosság tudatába. Urnás temetéssel a lakosság eddig még nem találkozott a településen.

Az ortodox halottas szokáselemek a csernátoni és környékbeli románok szokásaiban című fejezetben a halottas és temetkezési szokások bemutatásában a helyi románság etnikai identitását emelem ki. A románság az elmúlt században folyamatosan jelen volt a településen. Politikai áttrendeződések idején időnként szerepet vállalt. 1941-ben nagy számban magyarosították nevüket, többségük reformátusnak állt át, s felhagyták temetkezési helyüket. A kis számban élő románság halottas szertartásainak fő helyszíne a templom, rítusaik leegyszerűsödnek vagy kimaradnak (pl. főtt búza, temetési fa).

A közeli települések románságának temetőit, halottas szokásainak emlékét idézem fel. A Csernátonban élő Zaboláról származó román család szülőfalujában élő románság temetkezési szokásában megmutatkozó erős felekezeti és etnikai identitását mutatom be.

A cigányok viszonyulása a halálhoz szövegrészben elkülönítve mutatom be a falu cigány lakosságának halálhoz kötődő szokásait. A különfejezet arra is rámutat, hogy etnicitásuknak olyan kollektív elemeit mutatják fel, amelynek megértéséhez az eddigiektől eltérő szempontokra van szükség.

Kiinduló szempontként az életfordulókhoz kötődő szokásaik összefüggésében értelmezem a temetés jelentőségét, ami a legnagyobb résztvevő közösséget mozgatja meg körükben. A templomhoz és egyházi képviselőkhez való kapcsolatukat emelem ki, és ennek összefüggésében értelmezem az *átok* szerepét.

A holttesthez és a halottas házhoz való viszonyulásukat, annak szimbolikus jelentéseit a szertartásokon a résztvevő/megfigyelő szemszögéből elemzem. Rendszerezem a halálhoz kötődő hiedelmeiket, amelyek jelentése az élők és halott világa közötti kapcsolat felszámolására és megszakítására irányul.

Az eddig kiemelt szempontrendszer alapján is megállapítható, a halálhoz erős félelemérzés társul, s annak leküzdésére felerősödik az eltávolító funkció. A halottas ház képzetéhez a tisztátalanság érzete társul, ezért a hozzátartozók számára a táplálkozás a halál beállta és temetés közötti időszakban nagyon háttérbe szorul vagy felfüggesztődik.

A szokás elmélyült tanulmányozása során egy sajátos túlvilágkép ismerhető fel, amely rituális megnyilvánulásokból és a veszteség kimutatásának felfokozott érzelmi állapotában megfogalmazott verbális közlésekből ismerhető fel. Az ajándékozásnak,

útra való pénznek egy újabb jelentése alakul ki. A szegény cigány családokat felmentik a pénz holttesttel való eltemetése alól, és a rítusokhoz szükséges alkoholra fordíthatják. Egy rítusban őrzött túlvilágkép átértékelése jelenik meg.

A temetés a közösség megmutatkozását és a társas kapcsolatok megélését jelenti. Nem képződik a temetés szimbolikus terében szigorú strukturáltságot mutató rend, s a hangoskodás is sajátos jelentéssel bír.

Az egyházi szertartás formaságként van jelen, a tartalmi üzenet háttérben marad. A temetőben a szertartás befejezése után az elhunyt hozzátartozók sírja mellett zenélnek. Meglátásom szerint ezzel a gesztussal szimbolikusan összekötik az elhunytakat egymással.

Vizsgáltam a cigányzenészek szerepkörét, akik a hivatásos dalárda zenészei mellett újabban másodlagos szerepet kapnak.

A gyász kezdeti időszaka erős tiltásokat tartalmaz, viszont a gyász folyamata rövidebb és gyors lefolyású.

Kiemelem a helyi „*vajda*” temetésen megmutatkozó szerepkörét.

„*Ha már elvette az életét...*” című esettanulmányban egy családi gyilkosság közösségi megítélését elemzem. A gyilkost közösségi összetartozással, a szoros csoporttudat megmutatásával nem adják ki a kívülállóknak és a hivatásos szerveknek, viszont nem mentik fel tette alól. Öngyilkosságát, mint a feszültség szükséges feloldását, elfogadják. *Egy cigánytemetés magyar résztvevőkkel* esetelemzésben a kutató új szerepkörben (tanár) való megjelenésének többletjelentésére mutatok rá.

A *gyászjelentő szórólapok* szövegelemző fejezetben a gyászszertartásokat kísérő rituális szórólapok tartalmi és funkcióbeli elemzését mutatom be. Egy történeti nézőpont érvényesül, amely a sztereotip nyelvhasználattal az adott kor emberének világképét körvonalazza.

A történetiségének vizsgálata rámutat a funkcióváltásra. Főúri kezdeményezésként jelenik meg, és az értesítés szerepét tölti be. A falusi környezetben a társadalmi státuszt jelképezi, kézbesítése a család kapcsolatrendszerét mutatja meg és erősíti.

Az 1920–40-es években gyakorivá válik a falusi értelmiségiek, köztisztviselők temetési szertartásában a gyászjelentő megjelenése. Tartalmi jelentésükben a halál a szűk családon kívül tágabb kontextusba helyeződik. A veszteség így a társadalmat is érinti. Az elhunyt életével, a családi élet szépségének megteremtése mellett, a közjó és a nevelés jobbítására törekszik. A veszteség kifejezését gyakran bibliai idézetekkel is érzékeltetik.

A I. világháborúban elhunyt katona emlékére megfogalmazott szövegben a közösség érdekéért történő heroizált halál szecessziós megfogalmazása jelenik meg, amelyhez nemzeti és vallási érzelmek társulnak.

A gyászjelentők szélesebb társadalmi körben való elterjedésével gyakori elem az *otthon* és a *családi élet* átesztétizálása, amely gyakran a női elhunytak vagy a családi gazdaságban dolgozó férfiak emlékét emeli ki. A hozzátartozók szövegalkotásában egy vágyott, illuzórikus életérzés fogalmazódik meg, amelyben a családi élet belső értékei egy tágabb közösség betekintésére ad lehetőséget. Ezekben a példányokban a vallási motiváltság intenzív, az elvont emberi jellemvonások kihangsúlyozottak, mint: szeretet, jóság, adakozás és önfeláldozás.

A kollektivizálás után a temetési szokás általános elemévé vált a gyászjelentő, melynek során motívumhasználat a kor hangulatának kifejezését tükrözi. Leggyakrabban szereplő elem a *munka* és a hozzá kapcsolódó *munkaszeretet*, mely a család szeretetével, az otthoni világ pótolhatatlanságával forrik össze. Ez a motívum az egyre jobban leszűkülő közösségre, a családra vonatkozik. Az itt megfogalmazott világkép az életét munkával töltő, szeretteiért önmagát feláldozó ember sztereotip képét adja. Ettől a kortól a gyászszertartáson minden résztvevő részesül a szórólapból.

Az 1990-es évektől a gyászjelentők szövege lerövidül, terjedelme kisebb. Kevés motívumból építkeznek, bibliai idézetek nem fordulnak elő. A halott emlékének fenntartását emelik ki.

A gyászjelentőlap mint önreflexió című alfejezetben egy szokatlan tartalmi és funkciót betöltő szöveget értelmezem az élettörténet összefüggésében.

A gyászjelentő szövegének vizsgálata ráirányítja a figyelmet, hogy alkotója hogyan szeretné újraírva megörökíteni élettörténetüket, abban az esetben, ha sérül a család közösség előtti külső tekintélye.

A temetők és sírjelek fejezetben a falu temetőkultúrájának és sírjelhasználatának kialakulását és változatait értelmezem egy felvázolható történeti távlatból.

A temetők térszerkezetének, struktúrájának keretében vizsgálom a felekezeti, társadalmi és etnikai határvonalakat. A XIX. század elején megnyílt alsócsernátoni köztemető a centrum és periféria kijelölésével egy középkori temetkezési modell újrateremtését jeleníti meg.

Felsőcsernátonban a köztemető vonzásával átértékelődik a kisebbségben élő katolikus felekezetűek régi temetőjükhöz való viszonyulása, s a szegények temetője lesz. Az

idegen etnikumok temetője a periférián van kijelölve. Ez a szimbolikus térkijelölés a közeli településeken is jelen van (pl. akasztottak temetője, cigány temetőrész).

A sírjelek kutatásában a korszakonként megjelenő és a temetők képének átrendeződését hordozó sírjeltípusokat elemzem.

Egy közösségileg vállalt sírkőállítás jegyzőkönyvének értelmezésében mutatok rá a temető szakrális terének és a nemzeti identitás térjelölésének összekapcsolására. A falu nagyjainak kultuszteremtésében a helyi értelmiség egy átgondolt rítust teremt, amelybe résztvevő közösségként vonja be a falu lakosságát. A temető terét a későbbiekben a megemlékezések tereivel kötik össze.

A sírkövek bemutatása közben kitérek a környéken több generáción át kőfaragással foglalkozó családaira (Kézdiszentkereszt és Kézdiszentlélek), valamint a jelenben megjelenő műkő alkalmazásával síremlékeket készítő mesterek vállalkozásaira (Csernáton és Hilip).

A *keresztek* bemutatásakor vázolom a katolikus többségben élő falvak egységesnek tűnő keresztállományát s annak erős térszakralizáló jelentését. Csernátonban a nyilvános terekről a katolikus identitást felmutató szimbólum a templom terébe tevődik át.

A jelenben *kopjafa* megnevezéssel jelölt fejfa egyszerű és antropomorf változata jelen volt a régi korok sírjel használatában (rég- vagy archaikus típusú fejfa). A XX. század közepén értelmiségi kezdeményezésre új jelentéssel bíró népművészeti megjelenítést kap (új típusú fejfa). Egy intézményesült háttérrel (Csernátoni Falumúzeum), annak hatására egy kidolgozott és zárt motívumrendszert teremtődik, amely életkori és társadalmi kódokat jelenít meg. A *specialisták* megjelenésével ez a sírjel a népművészeti alkotás többletjelentését hordozza.

Vizsgálom a kiemelt sírjel Kézdi- és Orbaiszéken előforduló terminológiáját, ami arra mutat rá, hogy a jelenben a kopjafa 'minden fából készült sírjel' gyűjtőneve. Megnevezését használták a múltban is a temetés alkalmával leszúrt rudak jelölésére (Maksa – Besenyő – Eresztevény, Márkosfalva, Páké és Zágon), amely a halottvivő rudak sírjelként való alkalmazását is jelenti. Ez az előfordulása a felsőcsernátoni Régi Katolikus Temetőben is megfigyelhető. Összehasonlítom a Kézdi- és Orbaiszék református temetőinek régi fejfa állományát és annak sajátos jegyeit. Kézdiszék régi fejfáira (Albis, Csernáton és Dálnok) egy antropomorf jelleg kialakítása a jellemző. Ezzel szemben az orbaiszéki régi fejfák (Kovászna és Papolc) jellegzetes gombos

kialakítást nyernek. A népművészeti alkotásként megjelenített kopjafa nemzeti szimbólum, többletjelentésével kiszorítja a régi fejfa típusok megjelenítését.

Egy átfogó Kézdiszék településeire kiterjesztett felméréssel mutatom be a temetők és közterek kopjafa állományát. Vizsgálom motívumainak más sírjelekre való hatását, valamint más népművészeti alkotásokkal kialakított szimbolikus térjelölését.

Az új típusú kökeretes és betonlappal körülzárt síremlékek bemutatásakor a temetkezés új jelenségeit emelem ki: előre elkészített sírok, betonlapokkal körül zárt koporsó és új temetőgondozási szokások.

A nemesi státuszt jelképező *kripták* történetiségében egy társadalmi folyamat átrendeződését és átértékelődését követem nyomon. Kézdiszék falvaiban végzett átfogó kutatásomban rámutatok, hogy a magántulajdon elvesztése idején, Csernátonhoz hasonlóan más településeken is, gyakorivá váltak a kripták sírgyalázásai (pl. Márkosfalva és Zabola). Kézdiszék temetőiben fellelhető kripták felvázolásával rámutatok a vidék polgárosodásában jelentős szerepet vállaló családok jelenlétére.

A csernátoni és a szomszéd falvak temetőrendeleteinek, helyi temetőgondozási szokásainak felvázolásával mutatok rá a felekezeti temetők használatára, az egyház felvigyázó szerepkörére, és a más felekezetet kizáró vagy más megítélésben részesítő szabályok megszűnésére. A temető terének (kaszáló és gyümölcsös) bérbeadására és abból az egyháznak jövő jövedelem megszerzésére közösségenként helyi jogszokásokat alkottak.

Kitérek a temetők növényzetére és gondozására. Bemutatok egy virág (*árvácska*) előállítására specializálódott női munkakört.

A végrendekezés című fejezetben a hagyatkozást, földi javakról való végső rendelkezést, mint az elmúlásra való készülés megnyilvánulását értelmezem. A végrendelet-szövegekben megjelenő világkép értelmezése érdekében vázolom a társadalmi háttérrel és a végrendekezés jogi követelményeinek módosulásait.

A XVII–XVIII. században nemesi származású családok élnek az öröklési rend végrendelet általi fájával, az alsóbb társadalmi rétegek az orális hagyatkozást éltetik. Szóbeliség és írásbeliség együttes jelenlétének számos eleme ma is jelen van, hiszen családon belül gyakori a megegyezés szerinti vagyonfelosztás.

A XIX. század polgárosodási törekvéseivel, melynek előrehaladásában nagy szerepe van a helyi nemesi származású családoknak, az írott végrendekezés az alsóbb társadalmi rétegekben is megjelenik. Általánossá válásával alakul az okirat frazeológiája. Falusi közösségben a végrendelet magánokiratként a helyi adminisztráció

bevonása nélkül készül. Végrehajtásához szükséges külső követelmények egyszerűbbek, melyek tükrözik a falusi lakosság átláthatóságát és ellenőrizhetőségét a hagyatkozó végakaratainak tiszteletben tartásában. A végrendelet a család egyensúlyát hivatott fenntartani, ugyanakkor gyakori az általa kiváltott családi konfliktusok.

Kiemelem a végrendelkező temetési szertartására irányuló megjegyzéseit és a szöveg kontextusában vizsgálva rámutatok arra, hogy abban a helyzetben érzi saját halottas ceremóniájának előkészítését fontosnak a végrendelkező, ha sérül a család egyensúlya, és nem érzi az utódok részéről a végtisztesség megadásának kötelezettségét.

A leszármazott utódok adatközléseiből néhány végrendelet utóéletét is végigkövetem. Sajátos helyzetek teremődnek a magántulajdon visszanyerésével, hiszen egy régi irat újra jelentéssel bíró funkciót kap, és gyakran átrendez családi kapcsolatokat.

A végrendelkezés gesztusával kiemelem a kitagadottak határhelyzetét, aminek sajátos megnyilvánulásait az eddigi fejezetekben is érintettem.

A bemutatott szövegtípusokkal kapcsolatot teremtve értelmezem a nyelvi sztereotípiák működését.

A végrendelkezés a köznapi nyelvhasználathoz viszonyítva mindig egy szinttel archaikusabb nyelvet teremt. A nyelv változatlan állapotának érzetével sugallja a végrendelkező rendeletének örökéletű igényét. Ezzel szemben a gyászjelentő szórólap megfogalmazója a nyilvánosságot szólítja meg, ezért mindig az újszerűséggel akar hatni.

Dolgozatom társadalomnéprajzi szemléletében a temetkezési és halottas szokások bemutatásában előtérbe kerül az egyén és környezetének viszonya. A lakosság kollektív tudásában élő szokás bemutatásában keresem az Ember eligazodási lehetőségét és a társas kapcsolataiban felmutatott önmagáról alkotott képét.

XIII. 2. Angol nyelvű összefoglalás

Funeral and death customs in Cernat

My paper *Funeral and mourning customs and traditions in Cernat* presents the emotional reaction of the inhabitants of my native village towards passing and death.

The collection period and the analysis of the texts which refer to these customs marked and defined my historical outlook on the facts. The topic regarded information the people delivered and the content of special texts reflect that customs change with time, even if they get simplified, they are being renewed and tend to appear in a new context.

Besides presenting the collective – mass manifestation of the customs, I also refer to individual manifestations, which in spite of having a deviant and specific nature, influence and create collective behavioural and manifestation forms.

Different statistics and research work I have studied present the individual as a separate entity, torn out from his/her community, and focus on the specific problems he/she had. By

revealing these problems the relationship he/she had with the surroundings and community are mapped.

The structure of my paper consists of the following units: *General outlook on research work, Draft on the cultural history of the village, The reaction of the elderly towards death, Death rituals, Differences in funeral services and ceremonies, The way gypsies react to death, Death announcements and throwaways, Cemeteries and symbols on tombstones, Last wills.*

As the order of the units shows I have tried to present the reaction of the village's inhabitants towards death and passing at different levels and forms.

Despite the fact that the analyses of the elements of customs and traditions often take up disproportionate sections and different types and forms of investigation, I have succeeded in setting up a framework that reveals the result of my research in a coherent way.

In the unit *General outlook on research work*, I have tried to set the chronological presentation of the special literature according to a paradigmatic overview. By doing this I have taken out and analysed only death records which served as hallmarks in defining the customs which later were spread out as collective-mass manifestations. A relevant example to this is the record of Apor Peter who referred to customs which existed before death announcements and throwaways.

The 19th century anthropological text records and references to customs are presented in the research work I have done in the field of the carved wooden headcolumn(headstones).

In the 20th century interest towards the analyses and research of specific and complex customs and traditions increases. Different sciences and fields of study interfere complementarily. The anthropological aspect gets a new role, and it studies the ideology which stands behind the daily routines of everyday life.

From special literature and works I have studied those aspects and facts which refer to the loss in general and to mourning work, and which also reveal the influence of community and collective rules on the individual who suffered from the loss.

My study of research works results in a sort of review. I have made a relatively detailed presentation of those works which are concerned with the analysis of customs and traditions. I have reflected on the intellectual and spiritual trend they described and the way they handed down oral or written intellectual heritage and tradition. A real proof of this aspect : van Gennep's classification type was included into the field of research of Hungarian death customs.

The presentation of special literature consists of three parts. The special literature of the wooden headcolumns represents a separate part, and therefore it is presented in a detailed way.

In the presentation and demonstration of the “preparations for passing”, and that of funeral customs as well as in the presentation of burial ceremonies I followed a linear sequence, thus following the “script rule” of special literature.

The introductory unit *The reaction and feelings of the elderly towards passing*, prepares the presentation of the reaction of the inhabitants to death and death customs. It is an open structured text because the phenomena presented in this part stay as a reference points for other units and chapters.

I present the concept of the elderly about death by presenting and referring to their behavior and attitude towards the young. After the political change of 1989 lands were given back to ex landlords. Therefore, in the analysis I made an attempt to reflect how this fact affected the coexistence of different generations. It also includes how the concept of death is reflected by people who are getting on.

Church commencement ceremonies face ageing people with the increased number of death in his /her generation; this fact may strengthen and deepen their death feeling.

In the unit which presents *death rituals* I do not refer to the customs in separate units. I have made up large coherent units which do not form rigid limits.

Subunits: *Dreams and beliefs, Human condition and state before death, From death to mourning, The funeral, The last supper in memory of the dead and mourning.*

The classification and delimitation of the elements of customs in larger units signals similarities with the van Gennep type of classification.

In this structure – based social - ethnical presentation of the individual, his/her relationship with the surroundings and environment gains main importance.

In the subunit *Dreams and beliefs*, after the presentation of death predicting beliefs and death motifs I have presented and analysed a few dream-related narrations.

I have continuously tried to make out how a collectively known element and individual motifs influence and affect the mourning work of the person who suffers from the loss. In the “dream visions” the dead person appears in a closed, limited structure and his /her individual motifs are delimited, too.

In the section *Human condition and state before death*, I refer to those customs and manifestations which make the incurable sick people aware of his/her death. Ordinary, everyday life behavioural forms and gestures reveal not only individual behaviour patterns, but also behavioural types which have been learnt from ancestors. Hence the collocation *good death* which made me analyse all those customs and manifestations which exist in the dying person`s surroundings and environment.

Visiting the sick has an important role for the dying person and for his relatives. Visits are forms of farewell but they may also refer to tightening emotional bounds with the family of the dying person. This sequence includes the double oriented customs, on one hand refer to the dying person but on the other hand they maintain social interaction and structures. The analysis focuses on the inner call which urges people to visit dying person. The emotional reaction of the visitor towards the sick. The supervising nature the family members. The transmission of the experience of the visit .

Rural people react to such situations with a strong community bound and feeling, and therefore they are active participants of the happenings even if they do not belong to the family.

At the phase of *death's door* relatives focus on the *corps*. It starts with the hospital leaving phase and with the official diagnosis. Releasing the dying person from hospital has the purpose of putting him/her back in the surroundings and avoiding corpse dissection and it also makes easier for the bereaved to accept death and the loss.

The subunit *From death to funeral* refers to corps clothing and display in public.

I have presented how an experienced person can be involved to perform this ritual and how the family member who hands over this moral obligation and duty to a stranger is adjudged. Displaying the corpse in public has a psychological role and impact. Beliefs strengthen this ritual, but people tend to refuse to accept the image of the displayed corpse. This reflects the people's changing attitude towards the concept of death.

The period between the death announcement and the funeral follows a linear sequence of events. On one hand it focuses on the corps, but on the other hand it "deals with" the social aspects involved in this ritual and manifestation.

The bereaved are absolved from obligations and duties. This passive state enables them to reflect on the farewell. The time spent in the companionship of a *watcher* and the exposed feelings and grief can lead the bereaved to catharsis. People who take part in the event supervise the family members and speak about the habits and character of the dead person..

I continuously refer to those elements which signal the changed and simplified nature of customs and the appearance ("birth") of new rituals.

In the unit *The funeral* I have put into relief family manifestations, and self-reflections in community (Victor Turner). The symbolic use of space urges people to follow certain behavioural forms. The elements of this custom are presented in a chronological order.

I have also referred to the types of clothes worn by the group of people who attend the funeral as symbols of sympathy with the dead person and the bereaved .

A more detailed description of my paper refers to a new form of donation and homage which has become a built-in phase of church service: the amount of money given for wreath. This custom has nothing to do with the transcendental aspect of the dead, but tightens the emotional bond of the community under the auspices of church and clergy.

The Romanian inhabitants, small in number, tend towards assimilation. Therefore, the traditional Romanian death symbols are getting simplified and there is no Romanian church service.

In the unit *The last supper in memory of the dead* I analyse those aspects of this custom which have changed. Since it often reflects social status and social interaction it is an important sequence, and it can have an evaluating role of the social interaction the dead person's family has had. The space marked for the last supper and the menu can be landmarks of the family status, too. Last supper attendance refusal can be a signal for the family to reevaluate their relationship with the people of the community.

Mourning is symbolised by the black clothes women wear. Their black clothes symbolize the loss in their husband's family, too. The black clothes of the men are fashionable and "town-like". Wearing black clothes by family members generally raises the people's appreciation and respect.

Differences in funeral services and ceremonies reflects how difficult it is for rural people not to follow stereotypical behavioural forms.

During the communist era, families who belonged to the political ideology often rejected church funeral services. These services were replaced by funeral ceremonies in which the symbols of the communist political ideology were included.

The funerals of people who are not buried according to church ceremony were timed at noon so that the sound of church bell dispel the tension caused by the lack of clergy.

After the revolution (1989), remembering famous native people has become a custom. The ashes of the member of a famous ancient family were brought back and reburied in the village. Thus, "giving birth" to a new ritual and making the dead person's life memorable in the inhabitant's mind and concept.

In the section *The way gypsies react to death*, I have presented the death customs of the gypsy inhabitants. A separate unit deals with this issue and presents that the collective elements of their ethnicity influences and separates them from the customs of the other inhabitants. As a starting point I have referred to their death customs which stir their community. I also referred to their relationship with church and clergy and in this context I have analysed the role of *curse*.

By attending gipsy funeral ceremonies I learnt about their reaction towards death, corpse and mortuary and the symbolic meaning of these. I have systematically arranged the death related beliefs. They generally include references to splitting up the relationship between the dead person and the living.

In most cases the concept of death is accompanied by a strong fear. The eliminative rituals come to weaken this aspect. The house of the dead gipsy gives the impression of untidiness. Therefore, the period of time between mortal agony and funeral is considered a period of fast.

A more profound analysis of the custom leads to a typical concept and image of the transcendental which is revealed by specific rituals and oral communication forms. A new meaning of gift giving *money for the last journey* is compulsory (money is covered by the corpse). Poorer gipsy families are exempted from this custom and they can use the money for buying alcohol. The image and concept of the transcendental appears in the ritual.

During a gipsy funeral social interaction plays an important role. The space structure of the funeral is rather chaotic without any specific order of the events. The loud voices during funerals are quite common and this has its symbolic value with a rather “connotative meaning”

Church service is an element of the structural form but it does not have any “subject matter message”. After the funeral service they play musical instruments. I consider that this is a way of connecting the dead to each other.

I have analysed the role of gipsy musicians who are the members of an official band.

The first part of the mourning imposes strict rules, but the second part is shorter with a fast course of events.

I have also dealt with the role of the gipsy leader at funerals.

In my research work “*If it happened that he threw away his life...*” I dealt with a murder among family members and I reflected how the community reacts to such situations. The murderer is protected by the members of the gipsy community and it is not delivered to the authorities, but the suicide of the murderer as a solution to dispelling tension is accepted.

Death announcements and throwaways, text analysis section, refers to the content and subject matter of the announcements and throwaways. These often reflect a social – cultural viewpoint and have a stereotypical use of language functions which reflect man`s outlook on life and the world in general. Their historical analysis reveals the change of their functionality. It appears as an initiative of the landlords and it had the role of announcement. In rural areas it represents an expression of social status, and it reflects how the immediate and distant family members are related to each other.

Between 1920 – 1940 announcements became popular with the middle class (intellectuals, clerks, scribes). Their content reveals that the loss affects not only the family members but the society in general because the person served not only his /her family but also the community. The great loss is emphasized by the use of quotations from the bible.

During the first World War the announcements, which often had national and religious character, were printed in the memory of the soldiers who died on the battlefield. The content of the announcements included references to the heroism of the soldier, too.

As soon as the announcements spread out and became popular with each social category their content also included facts about the dead person's *home and family life* and they often reveal facts about the memory of a woman or of a man working on the farm. The content of the announcements generally referred to an ideal way of life. These items have an intense religious aspect and references to good human characteristics prevail: love, kindness, warm heartedness, open handedness.

In the period of collectivism, the announcement "became very fashionable" and the most frequent word and element used in the texts was *work*, and the word phrase *love for work* was associated with the idea of love for family and family members. This motif also reveals that the community was getting smaller and smaller, and by time it referred only to family. This image portrays the stereotypical figure of a man who devotes his/her life for the loved ones.

Starting from the 1990s the text and content of the death announcements and throwaways has been getting shorter. They have fewer motifs and there are no biblical quotations on them. The content generally refers to the memory of the dead person.

In the subunit *Death announcements and throwaways as devices for self-reflection* I have analysed texts with unusual content and functional forms in the context of lifestyles.

The analysis of the content of death announcements refers to how its editor would have liked to live his/her life if he had had the chance to live it again, especially in case the good reputation of the family was destroyed.

In the unit *Churches and symbols on headstones* I have referred to the funeral culture of the village and to the origins and development of the custom of setting up headstones.

In the analysis of the space structure of the cemeteries I refer to the ethnical, religious and social boundaries. The public cemetery, in which the centre and the periphery were delimited, was opened at the beginning of the 19th century marked the renewal of a new type of funeral model. This new cemetery caused changes in the social and religious structure of the cemeteries. The catholic cemetery was deserted and it became the cemetery of the poor.

The cemetery of newcomers and other ethnical groups was delimited on the periphery.

In the research of symbols of headstones I analysed how they changed and influenced, and later reflected the change in the outlook of cemeteries.

The wooden headcolumns (headstones) were already used as tomb-symbols in ancient times .

In the second half of the 20th century it got a new role .At present it has an institutionalized background. Therefore, it uses a well-defined motif structure which refers to age and social codes. They can also be considered as masterpieces of traditional craftsmanship.

In the analysis of the development of *Vaults and charnel houses* I emphasized the restructuring and reevaluating nature of a social process.

By analysing registers which refer to collectively set up I bring into relief the relationship between the sanctum and its role in preserving national identity. In defining cults about famous people of the nation, the local intellectuals create a ritual in which they include the inhabitants of the village. Later the cemetery is considered as a place for the memorial ceremonies.

I refer to the use of the use of new tomb-symbols in the context of the changing traditional funeral customs.

I also refer to the plants and the way they re looked after.

The *Last Will* unit deals with the presentation of the local characteristics of the laws governing individual property and the social changes which influenced the constitutional right. In the 17 -18th century only the aristocracy had written form of last wills. The poor had oral forms. Nowadays, both oral and written forms exist because, quite often, family members have an agreement on heritage.

Starting from the 19th century the written form of the last wills was spread among the the lower social categories, too. In rural communities the last will was not officialised by local authorities it was a private document. Hence its creation scheme was easier. This enabled more transparency in monitoring the population to obey the rules of the last will. It had the role of maintaining peaceful relationship among family members. In spite of this fact the conflicts provoked by them were quite frequent.

By the text analysis of last wills I also bring into relief that they were considered important if its author considered that the relationship among family members are bad or he/she does not feel their affection or respect towards him/her.

From social-ethnical point of view, my paper focuses on the presentation of the individual and his/her relationship with the surroundings and environment. By making an attempt to reflect the customs and traditions which exist in people`s mind and character .I have tried to find the answer to Man`s role and place in the universe and his attempt to self-portraying in his relationship with the others.

XII. 3. Román nyelvű összefoglalás

Obiceiuri funerare și de înmormântare în comuna Cernat

Lucrarea mea, intitulată *Obiceiuri funerare și de înmormântare în comuna Cernat* prezintă obiceiurile funerare ale populației din satul meu natal. Am încercat să prezint obiceiurile întregii comunități, precum și manifestările individuale, care chiar dacă sunt originale și câteodată deviante, reflectă de multe ori norme comportamentale colective.

Studiile de caz tanatologice indică faptul că individul este scos din colectivul din care face parte, astfel reflectând asupra problemelor sale individuale, și pe baza acestor revelații își interpretează relațiile sale sociale.

Structura lucrării mele este: *Istoria cercetării-privire de ansamblu, O schiță a istoriei culturale a comunei, Atitudinea bătrânilor asupra morții, Prezentarea ritualurilor funerare, Diferențele dintre ceremoniile funerare, Ceremonii funerare la țigani, Necrologuri, Cimitire și inscripții funerare, Întocmirea testamentelor.*

Așa cum se reflectă în titlurile acestor capitole am încercat să studiez atitudinea populației satului asupra morții din mai multe puncte de vedere.

În primul capitol, intitulat *Istoria cercetării- privire de ansamblu*, am prezentat lucrările de specialitate în ordine cronologică. Din literatura memorialistică am amintit

acele elemente care explică obiceiurile comunității din sat. Un exemplu sugestiv ar fi referirea la originea necrologurilor din Lucrarea memorialistică a lui Apor Peter.

Viziunea lucrărilor de istoria și cercetarea originii din secolul al XIX-lea se reflectă în primul rând în istoria cercetării unui obiect, *stâlpul funerar de lemn sculptat*.

Am evidențiat curente moderne din secolul al XX-lea, a căror linie directoare este specializarea cercetării asupra unui singur obicei, respectiv cercetarea complexă a obiceiurilor. Diferitele domenii ale științei se suprapun și rezultatele obținute într-unul dintre aceste domenii sunt aplicate de celelalte domenii. Este apreciată viziunea antropologică, care cercetează viziunea asupra lumii reflectată în manifestările zilnice.

Din scrierile tanatologice am scos în evidență manifestările comunităților tradiționale legate de prelucrarea stării de doliu și pierdere. Toate acestea prezintă care sunt efectele normelor colectivității și ale comunității asupra individului îndoliat. Concluzia mea este într-o anumită măsură schița unei recenzii. Am realizat o prezentare mai detaliată a scrierilor care fac cercetări mai complexe ale obiceiului. Am arătat care este orientarea spirituală dominantă, cum se transmite această moștenire, respectiv viziunea lor în diferite epoci. Unul dintre aceste elemente este introducerea în cercetarea obiceiurilor funerare maghiare a clasificării lui van Gennep.

Prezentarea pe scurt a literaturii de specialitate este realizată în trei părți. Din această parte am exclus domeniul referitor la stâlpul funerar de lemn sculptat și la întocmirea testamentelor, deoarece acestea sunt prezentate în mod detaliat în capitolele destinate special acestor teme. Am respectat principiul clasic al linearității în prezentarea obiceiurilor funerare pornind de la pregătirea individului pentru deces, pregătirea pentru înmormântare, înmormântarea și cimitirul.

Capitolul intitulat *Atitudinea bătrânilor asupra morții* reflectă atitudinea comunității rurale asupra morții și obiceiurile legate de aceasta, prezentate în lucrarea mea. Ideile din acest capitol sunt menționate ca puncte de reper în celelalte capitole ale lucrării mele. Atitudinea bătrânilor asupra morții se reflectă în comportamentul lor cu urmașii. Am analizat specificul conviețuirii dintre generații de după schimbarea de regim. Am cercetat modul în care ideea morții se reflectă în comportamentul celor bătrâni. Persoanele în vârstă se confruntă cu ideea decesului și la sărbătorile religioase de sfințire.

În capitolul intitulat *Prezentarea ritualurilor funerare* prezint unități mai mari care se află în conexiune. Subcapitolele sunt: *Vise și credințe, superstiții, Starea de*

dinainte de moarte, De la moarte până la înmormântare, Înmormântarea, Parastasul și doliul

Gruparea obiceiurilor în unități mai mari de conținut și stabilirea liniilor de demarcație se aseamănă cu rezultatele literaturii de specialitate care urmează clasificarea ritualurilor de Arnold van Gennep. Din punctul meu de vedere, în prezentarea care stabilește conexiuni, un rol primordial are înfățișarea etnografică și socială a relației individului cu semenii lui.

În subcapitolul intitulat *Vise și credințe, superstiții* am prezentat pe scurt credințele referitoare la prevestirea morții și diferite motive ale morții, după care am analizat câteva narațiuni de vise ale unor informatori. Am cercetat mai ales semnificația și rolul motivelor din colectivitate în relație cu motivele individuale. Există informatori ale căror interpretări sunt specifice, ceea ce arată și modul în care își trăiește pierderea.

În capitolul intitulat *Starea de dinainte de moarte* evidențiez acele manifestări ale bolnavilor și ale persoanelor din mediul său prin care ei iau la cunoștință și conștientizează că moartea este inevitabilă. În comportamentul zilnic al acestor oameni se manifestă gesturi specifice ale individului, dar și gesturi moștenite de la generațiile anterioare. În această parte fac analiza sintagmei *moarte frumoasă*.

A face o vizită la bolnav are un rol foarte important pentru cel de pe patul de moarte și pentru cei din jurul său. Această vizită are semnificația unui sfârșit, arată sfârșitul unei relații umane, dar și întărirea relației cu familia celui de pe patul de moarte. În acest proces manifestările sunt orientate în două direcții, pe de o parte înspre cel care este pe patul morții, pe de altă parte înspre familia acestuia. Un rol foarte important are dispoziția sufletească pentru a efectua această vizită, atitudinea față de bolnav al celui care efectuează vizita, comportamentul de supraveghere a membrilor familiei, transmiterea experienței de vizită și urmărirea procesului de agonie. În mediul rural fiecare individ este implicat în evenimentele care se petrec în jurul său și participă și la evenimentele care se petrec în afara mediului restrâns al familiei sale.

Atenția celor din jur este orientată asupra *cadavrului* chiar înainte de moarte. Manifestările acestei idei sunt întreruperea îngrijirii medicale din spital. Scopul întreruperii îngrijirii medicale este aducerea celui de pe patul morții în mediul familiei sale, respectiv evitarea autopsiei. Familia acceptă mult mai ușor moartea unei rude, dacă nu vede distrugerea identității corpului său.

În subcapitolul intitulat *De la moarte până la înmormântare* am prezentat semnificațiile îmbrăcămintelor cadavrului: membrii familiei acordă o atenție deosebită

acestui ritual. Voi prezenta modul în care sunt implicate persoanele cu experiență, respectiv cum este judecat cel care evită să îndeplinească această obligație.

Așezarea cadavrului în public are o semnificație deosebită. Această necesitate sufletească este întărită de diverse credințe populare. Schimbările viziunii comunității locale asupra morții pot fi surprinse prin repulsia din ce în ce mai accentuată a oamenilor de a se uita la cadavru.

De la identificarea morții până la înmormântare apar un șir de evenimente ordonate linear, orientate spre trupul neînsuflețit, respectiv spre manifestările cu semnificații sociale deosebite. Familia este scutită de evenimentele exterioare. Comportamentul pasiv al familiei reflectă conștientizarea despărțirii. Mă refer în mod constant la elementele care se află în proces de schimbare (de ex. înlăturarea cozonacului și a pâinelui de casă, prescurtarea duratei nopții de veghe, schimbarea obiceiului de săpare a mormântului), respectiv care arată apariția unor fenomene noi (la aceste noutăți mă voi referi mai detaliat).

În partea referitoare la înmormântare am pus accent asupra comportamentului membrilor din familie, asupra reflecției de sine în comunitate (în interpretarea lui Victor Turner). Am urmărit în ordine cronologică obiceiurile începând cu organizarea ceremoniei funerare până la momentul desfășurării acesteia.

Voi analiza foarte detaliat un obicei mai recent din ceremonialul funerar, referitor la dăruirea pomanei, denumit: *răscumpărarea coroanei*. Pomana va avea o nouă semnificație, care nu se mai referă la lumea de dincolo, ci la relația dintre cei vii care se află sub influența bisericii.

În comunitatea satului trăiesc și persoane de naționalitate română, asimilarea acestora în comunitatea maghiară se reflectă și în reducerea sau chiar excluderea obiceiurilor și a simbolurilor românești din ceremoniile lor funerare.

În subcapitolul intitulat *Parastasul și doliul*, analizez schimbările semnificațiilor obiceiurilor legate de organizarea parastasului. Parastasul are un rol foarte important în ceea ce privește demonstrarea și sondarea prestigiului social și al relațiilor interumane. Meniul și spațiul ales arată rolul familiei în această comunitate. Reevaluarea permanentă a meniului parastasului se manifestă și în simplificarea acestuia și în devalorizarea obiceiului, dar și în căutarea permanentă de elemente noi. O anumită mâncare apare foarte des și este o provocare pentru membrii familiei până în momentul în care nu apare în alimentația zilnică, de exemplu sandvișul, care înainte de schimbarea regimului era foarte greu de preparat. Refuzul invitației la parastas este un gest cu

semnificației deosebită, ceea ce înseamnă că relația acestuia cu familia respectivă va fi reevaluată.

Persoana îndoliată poartă îmbrăcăminte de culoare neagră. Acest obicei se referă mai ales la femei. Ele sunt cele care poartă doliu pentru o pierdere din familia soțului. Doliul bărbaților este un element nou și este o influență al mediului urban.

Studiile de caz din capitolul intitulat *Diferențe între ceremoniile funerare* au funcția de a arăta repulsia oamenilor de a se manifesta fără să respecte normele stabilite de obiceiuri.

În momentul constituirii regimului comunist local o familie comunistă și-a asumat eliminarea din ceremonia funerară a ritualului religios. Ei au inițiat o ceremonie funerară analogică celei religioase, și au utilizat simboluri vizuale și verbale tipice ideologiei vremii. Refuzul acestui tip de ceremonie din partea comunității locale a determinat chiar și destrămarea coerenței din această familie. Însmormântarea persoanelor care nu beneficiază de ceremonialul religios se efectuează în timpul sunetului de clopot de la amiază încercând astfel să reducă tensiunea provocată de lipsa ceremonialului.

Înmormântarea iehovistă și spațiul simbolic în care este organizată este un prilej de manifestare a identității unui grup specific din comunitate.

Un fenomen de după schimbarea de regim este evidența și invocarea personalităților și a persoanelor care și-au părăsit locul natal. Membrii unei familii renumite și vechi din sat au îngropat în satul natal osemintele celui care și-a părăsit locul natal. Astfel au reprezentat un ritual specific, prin care au integrat viața mortului în conștiința comunității.

În partea referitoare la *Înmormântările țigănești* prezint obiceiurile funerare specifice acestui grup din comunitatea locală. Aceste obiceiuri sunt prezentate într-un capitol separat, deoarece înțelegerea elementelor specifice necesită un alt mod de abordare a obiceiurilor funerare.

Am ales ca puncte de reper acele obiceiuri care se referă la marile evenimente din viață, analiza semnificațiilor obiceiurilor funerare sunt corelate cu semnificațiile celorlalte obiceiuri. Însmormântarea este obiceiul la care participă un număr mare de indivizi ai colectivității. Analizez relația țiganilor cu biserica și cu reprezentanții religiei, și pe baza acestei relații analizez funcția blestemului.

Am cercetat ca observator/participant atitudinea lor față de cadavru și față de casa mortului, respectiv semnificația simbolică a acestora în cadrul ceremoniilor

funerare. Am clasificat credințele lor legate de moarte, ale căror semnificație se bazează pe suprimarea și suspendarea definitivă a relației dintre lumea celor vii și lumea morților.

Pe baza sistemului de perspective prezentate până acum se poate afirma frica de moarte este foarte intensă, de aceea funcția de înlăturare este și mai intensă. Percepția casei mortului se asociază cu senzația de duh necurat, de aceea membrii familiei vor reduce sau vor exclude total alimentația până în momentul înmormântării.

În urma cercetării obiceiului se observă o percepție specifică a lumii de dincolo, ceea ce poate fi surprins din manifestările din cadrul ritualurilor și din expresiile verbale ale celor care suferă din cauza pierderii. Pomana la aceste înmormântări sunt *banii pentru drum*. Familiile sărace țigănești sunt scutite de respectarea acestui obicei. Apare aici reevaluarea percepției lumii de dincolo.

Înmormântarea este un prilej de manifestare a comunității, respectiv de trăire a relațiilor interumane. În acest spațiu nu se realizează o ordine prea riguroasă, iar gălăgia are o semnificație aparte. Ceremonialul religios este doar o formalitate, conținutul mesajului nu este important. După încheierea ceremonialului de înmormântare ei cântă la mormântul defuncțiilor din familie. Opinia mea este că ei asigură prin acest gest, în mod simbolic, relația dintre cei morți.

Am analizat rolul secundar al muzicienilor țigani pe lângă ansamblul coral profesionist. În prima fază a doliului există restricții foarte puternice, însă procesul doliului este mult mai scurt și mai rapid. Evidențiez rolul “voievodului țiganilor” la aceste înmormântări.

În studiul de caz intitulat “*Dacă l-a omorât...*” fac analiza unei crime de familie și aprecierea acesteia de către comunitate. Ucigașul nu este predat autorităților din solidaritate, dar nici nu este scutit de fapta lui. Ei acceptă sinuciderea acestuia, ceea ce anulează tensiunea.

În capitolul intitulat *Necrologuri* am analizat conținutul și funcția acestora. Se afirmă aici un punct de vedere diacronic, care arată prin exprimarea stereotipică viziunea asupra lumii a individului din epoca respectivă. Analiza diacronică arată schimbarea în timp a funcției acestor texte. Acestea apar la inițiativă aristocratică și au funcția de înștiințare. În comunitatea rurală semnifică statutul social, înmânarea textului arată și întărește relațiile interumane ale familiei.

În perioada 1920-40 apar frecvent necrologuri la ceremonialul de înmormântare al intelectualilor și al funcționarilor publici. Prin conținutul acestora moartea este

plasată într-un context mai larg. Pierderea este a tuturor membrilor comunității. Defunctul, pe lângă crearea unei stabilități familiale, a contribuit la dezvoltarea comunității. Pierderea este exprimată și prin citate din Biblie.

În amintirea soldatului care a murit în primul război mondial se redactează texte care reflectă moartea ca un act eroic, și prezintă sentimente naționale și religioase.

Odată cu răspândirea acestor tipuri de texte sunt evidențiate elementele referitoare la *casă* și *viața de familie*, care de multe ori evidențiază amintirile referitoare la femeii, sau bărbați care au lucrat în gospodării. În aceste texte motivația religioasă este foarte intensă, sunt evidențiate trăsături umane abstracte, ca: iubirea, bunăvoința, milostenia, sacrificiul de sine.

După perioada colectivizării necrologul a devenit un element constant al ceremonialului funerar. Elementul cel mai des evidențiat este *munca*, și *plăcerea de a munci*, care este în legătură strânsă cu iubirea din familie. Acest motiv se referă la cea mai mică unitate a societății, la familie. Viziunea acestor necrologuri arată imaginea stereotipică a omului care muncește, și care se sacrifică pentru cei dragi. Începând cu acesată perioadă necrologul este destinat tuturor.

Începând cu anii 1990 textele necrologice sunt din ce în ce mai scurte. Apar puține motive, lipsesc citatele din Biblie. Evidențiază păstrarea în memorie a defuncțiilor.

În subcapitolul intitulat *Necrologul ca reflecție de sine* voi explica semnificația conținutului și a funcționalității unui text neobișnuit . Analiza textului arată modul în care autorul acestuia încearcă să immortalizeze viața unei familii, care nu mai are reputație în comunitate.

În capitolul intitulat *Cimitire și inscripții funerare* prezint informații referitoare la cimitire, respectiv la formarea și tipurile de inscripții funerare din perspectivă diacronică. Cimitirul comun înființat la începutul secolului al XIX-lea la Cernatul de Jos înfățișează un model de înmormântare aplicat în perioada evului mediu. Atracția acestui cimitir comun va determina o schimbare în atitudinea catolicilor minoritari față de vechiul cimitir, și va deveni cimitirul săracilor. Cimitirul celor care aparțin unei etnii străine este situat la periferia satului.

Am analizat diferite tipuri de inscripții funerare aparținând unor epoci diferite, care arată o schimbare de viziune în ceea ce privește imaginea cimitirelor. Varianta simplă și antropomorfizată a *stâlpului funerar de lemn sculptat* este des utilizată și la începuturi. În secolul al XX-lea va avea o semnificație mai desosebită la inițiativa

intelectualilor din sat. Sub influența unei instituții (Muzeul Satului din Cernat) se va crea un sistem specific de motive, care reprezintă coduri sociale și individuale specifice. Odată cu apariția *specialiștilor* aceste inscripții sunt interpretate ca obiecte de artă populară.

În prezentarea cavourilor care reprezintă statutul social al nobilimii evidențiez restructurarea și reevaluarea unui proces social. Analizez un proces-verbal întocmit cu ocazia așezării unei pietre funerare de către întreaga comunitate, și prezint corelația dintre spațiul sacral al cimitirului și obiceiurile de desemnare ale spațiului de către o națiune. Comunitatea intelectualilor din sat creează un ritual local bine gândit în memoria personalităților din sat, în care este implicat și comunitatea locală.

Inscripțiile funerare apărute recent sunt corelate cu schimbarea obiceiurilor funerare. Fac prezentarea vegetației din cimitir. Prezint o activitate specifică pentru femeii specializate în producția unei flori denumite *panseluța*.

În capitolul intitulat *Testamente* prezint tradițiile locale legate de deținerea proprietății private, respectiv acele schimbări în societate care modifică sistemul juridic.

În perioada secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea testamentul scris este folosit de către nobilime, iar varianta orală de straturile sociale inferioare. În comunitatea satului s-au păstrat atât elementele scrise, cât și cele orale..

În secolul al XIX-lea testamentul scris este folosit și în rândul straturilor sociale inferioare. Frazeologia textului se modifică odată cu generalizarea obiceiului. În spațiul rural testamentul este redactat fără implicarea autorităților locale. Aceste testamente sunt respectate de cei implicați, chiar dacă generează destul de des conflicte intrafamiliale.

Am scos în evidență observațiile referitoare la ceremonia de înmormântare, ceea ce reflectă lipsa de încredere a autorului de testament față de membrii familiei sale.

În lucrarea mea am subliniat relația individului cu mediul său. Prin prezentarea acestor obiceiuri colective am căutat să identific posibilitățile de orientare ale omului în comunitatea în care trăiește, respectiv imaginea creată despre sine în relațiile stabilite cu ceilalți.

XIV. Szakirodalom

ANTAL PÉTER

- 1992 Végrendelkezés Debrecenben az 1920-as években. In: Emlékkönyv Dr. Cséka Ervin egyetemi tanár... Szerk. Tóth, Szeged, 9–13.

APOR PÉTER

- 1978 A régi erdélyiek temetéseiről. In: Metamorphosis Transylvaniae, Bukarest, 122–135.

BALASSA IVÁN

- 1989 A magyar falvak temetői, Budapest
1992 A székelyföldi Erdővidék temetői, Debrecen

BALÁZS LAJOS

- 1995 Menj ki én lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson, Csíkszereda
1999 Vétségek és konfliktusok egy hagyományos közösségben. In: Szokás és erkölcs. Szerk. Zsigmond, Bukarest, 43–59.
2001 A haldokló megkerítése. In: Lélek, halál, túlvilág. Szerk. Pócs, Budapest, 261–268.

- 2006 A vágy rítusai – rítusstratégiák, Kolozsvár
- BARTHA ELEK
- 1992 A szakrális táj néprajza. In: Protestáns Szemle. 3. Budapest, 206–221.
- 1995 Halotti búcsúztató a dél-gömöri falvak folklórában I., Debrecen
- 1997 Vallásökológia, Debrecen
- 2006 Vallási terek szellemi öröksége, Debrecen
- BECK ZOLTÁN
- 1974 Temetkezési szokások Orosházán. In: Népszokások Békés megyében. Békéscsaba, 45–65.
- BENCZÚR LILLA
- 2001 A gyász színei. In: Letakart tükör. Szerk. Angyal–Polcz, hn. 173–189.
- BENE ZOLTÁN
- 1989 Végrendelkezés és hagyatéki leltár Nyírbátorból, Nyírbátor
- BERTA PÉTER
- 2001 Hatalom, halálkép, normativitás. In: Halál és kultúra, Szerk. Berta, Budapest, 117–143.
- 2001 A halál előjeleinek funkciói Csíkkarcfalva és Csíkjenőfalva paraszti közösségeinek halálközeli rítusaiban. In: Sors, áldozat, devináció. Szerk. Pócs, Budapest, 244–294.
- 2001 A túlélők teendői. In: Lélek, halál, túlvilág. Szerk. Pócs, Budapest, 213–239.
- BOGNÁR ÁKOS
- 2001 Egy átmeneti rítus fényképei. In: Lélek, halál, túlvilág. Szerk. Pócs, Budapest, 312–239.
- BUDA BÉLA
- 1988 A halál különös pszichológiája. Bevezető. In: Kübler–Ross: A halál és a hozzá vezető út, Budapest
- CZÉKELY LAJOS
- 1992 Halottas szokások és hiedelmek Viskén. In: Néprajzi Látóhatár. 1-2. Miskolc, 148–155.
- CZIGÁNY LÁSZLÓ

- 1992 Káromkodások a XVIII-XIX. századi Zala megyében. Budapest
- DEÁK FERENC
- 1999 „Bármit is mondanak...” In: Változó társadalom, Szerk. Borbély-Czégényi, KJNT, Kolozsvár, 176–179.
- 1999 Cigánytemetés. In: Korunk, 9, 107–112.
- 2000 Növényi szimbólumok a zabolai románok szokásaiban.
In: Művelődés 5, 23–25.
- 2002 Temetők és sírjelek Csernátonban. In: Ünnepi kötet Faragó József... Szerk. Ujváry, Budapest, 360–371.
- 2002 Gyászjelentőlapok a csernátoni temetési szokáskörben. Ethnica, Szerk. Ujváry, Debrecen, 136-139.
- 2003 A végrendelkezés Csernátonban. In: Népi kultúra, társadalom Háromszéken. Szerk. Dimény- Szabó, KJNT, Kolozsvár, 154–175.
- 2008 „Lehullott fejünk koronája...” (A csernátoni gyászjelentőkről).
In: Székelyföld 4. Csíkszereda, 91 – 101.
- DEMETER LAJOS
- 2007 A háromszéki temetők jelképvilága. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. Szerk. S. Laczkovits – Szőcsné Gazda, Sepsiszentgyörgy – Veszprém, 373 – 409.
- DIENES ISTVÁN
- 1975 A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Uráli népek, nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Szerk. Hajdú, Budapest, 77–109.
- DOBOSY LÁSZLÓ
- 1989 Halál. In. Szokások és hiedelmek a Hangony-völgyben. Debrecen, 117–129.
- ELIAS, NORBERT
- 2000 A haldoklók magányossága. hn.
- ERDŐS KAMILL
- 1989 Cigánytemetés. In: Erdős Kamill cigánytanulmányai. Békéscsaba, 29–42.
- FARAGÓ JÁNOSNÉ
- 1996 Temetkezési szokások Járokszálláson. Budapest, 45–52.

FARKAS PÁL

1983 Cigányszokások. In: Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?
Szerk. Szegő, Budapest, 123–136.

FEJŐS ZOLTÁN

1985 Hiedelemrendszer, szöveg, közösség, Budapest

FERENCZI IMRE

1965 Egy temetési rítus magyar párhuzamai és történeti összefüggései.
In: Néprajz és Nyelvtudomány 9. Szeged, 5–14.

FREUD, SIGMUND

1995 Viszonyunk a halálhoz. In: Tömegpszichológia, hn. 175–185.

1997 Gyász és melankólia In: Ösztönök és ösztönsorsok. hn. 129–145.

GAALI ZOLTÁN

Ika vára. In: A székely ősvárak története, mondája és legendája.

é.n. Budapest

GAZDÁNÉ OLOSZ

ELLA

1995 A temetés proxemikája Kovásznán. In: Kriza János Néprajzi
Társaság Évkönyve. Kolozsvár, 99–107.

GENNEP, ARNOLD

VAN

2007 Átmeneti rítusok, Budapest

HELLER ÁGNES

1996 A szégyen hatalma, Budapest

HERTZ, ROBERT

2001 A halál mint kollektív képzet. In: Halál és kultúra. Szerk. Berta,
Budapest, 11–80.

HONKO, LAURI

1997 A rítusok osztályozása. In: Folklorisztikai Olvasmányok I.
Szerk. Barna, Szeged, 31–45.

HORVÁTH ISTVÁN

1971 Halálozással kapcsolatos szokások, siratáson. In: Magyarózdi
toronyalja. Kolozsvár, 141–154.

HOPPÁL MIHÁLY

- 1990 Tulipán és szív, Debrecen
- 1992 Etnoszemantika, Debrecen
- 2001 Elbeszélés és emlékezet, Budapest, 118–130.
- HUTTERER ÉVA
- 1994 Halottas szokások a kárpátaljai Ráton. In: Honismeret. 6. Budapest, 58–66.
- IMRE PÁL
- 1977 Fejfák és temetők Erdélyben. In: Folklór Archívum 7. Budapest, 5–78.
- IPOLYI ARNOLD
- 1854 Halál utáni állapot. In: Magyar Mythológia. Budapest, 358–391.
- ISTVÁNOVICS
MÁRTON
- 1982 Halottak kultusza a Kaukázusban. In: Halottkultusz. EMN. 10. Szerk. Hoppál – Novák, Budapest, 123–131.
- JANKOVICS
MARCELL
- 1998 A fa mitológiája, Debrecen
- JANKUS KINGA
- 2001 A visszajáró halottak. In: Két csíki falu néphite a századvégen. Szerk. Pócs, Budapest, 137–217.
- JAUSS, H. ROBERT
- 1997 Recepcióelmélet, Budapest
- JELKÉPTÁR
- 1995 témábavágó szócikkei. Szerk. Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám
- JUHÁSZ, L. ILONA
- 2002 Rudna. In: Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a XX. században. Komárom - Dunaszerdahely
- 2005 „Fába róva, földbe ütvé...” Komárom - Dunaszerdahely
- JUNG KÁROLY
- 1978 Halál és temetés. In: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások.

- Szabadka, 119–166
- KAIVOLA-
BREGENHOJ
1998 Az álom mint folklór. In: Eksztázis, álom, látomás. Szerk. Pócs, Pécs, 351–366.
- KESZEG VILMOS
1999 Századeleji gyászjelentő lapok. In: Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve. Kolozsvár, 12–25.
- KLIGMAN, GAIL
1998 Nunta mortului. In: Nunta mortului – Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania. Iași, 163–185.
- KOLTAI MÁRIA
2001 A rontás babonája. In: Halál, temetés, gyász. Szerk. Angyal-Polcz hn. 103–115.
- KOCSIS GYULA
1993 18. századi ceglédi végrendeletek. In: Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről. Ceglédi Füzetek 28. Cegléd
1997 Hagyatéki iratok Cegléd 1755-1820. Ceglédi Füzetek 33. Cegléd
- KOVÁCS ÁKOS
1989 Országutak népművészete. In: Haláljelek. Szerk. Kovács, Budapest, 3–12.
- K.KOVÁCS LÁSZLÓ
1944, 2004 A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár - Budapest
- KUJBOS MECSEI
ÉVA
1995 Hagyatékozási szokások Nyíregyházán (1789-1848).
In: Nyíregyházi testamentumok. Szerk. Nagy, Nyíregyháza, 2–25.
- KUNT ERNŐ
1978 Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban, Debrecen
1981 A halál tükrében, Budapest
1983 Temetők népművészete, Budapest
1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe, Budapest

- 1990 Temetkezési szokások. In: Magyar Néprajz VII. Szerk. Dömötör – Hoppál, Budapest, 67–102.
- 1995 A halál antropológiájához. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. Kolozsvár, 83-92.
- 1995 Fotoantropológia, Miskolc-Budapest
- 2001 Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja.
In: Halál, temetés, gyász. Szerk. Angyal-Polcz, hn. 9–29.
- KUNSZABÓ
FERENC
- 1984 Testamentumok. In: Kelet-Magyarország 41.évf. III. 20–29.
- KÜBLER-ROSS,
ELISABETH
- 1988 A halál és a hozzá vezető út, Budapest
- KRISTÓF ILDIKÓ
- 1990 „Rendeld el házad mert meghalsz...” In: Démonikus és szakrális világok határán. Szerk. Benedek, Budapest, 521–556.
- LAKNER JUDIT
- 1993 Halál a századfordulón, Budapest
- LÜKŐ GÁBOR
- 1942 A magyar lélek formái, Budapest
- MOLONYAY DEZSŐ
- 1909 Temető. In: A magyar nép művészete, Budapest, 275 – 293.
- MATLEKOVICS
SÁNDOR
- 1864 A magyar örökösödési jog alapelvei, Budapest
- MARIAN, S. FL.
- 1892 Înmormântarea la români: studiu etnografic. Bukarest
- 1994 Sărbătorile la români: studiu etnografic. Bukarest
- METCALF, PETER
- 2001 Jelentés és materializmus: a halál rituális ökológiája. In: Halál és kultúra. Szerk. Berta Péter, Budapest, 80–90.
- MIKES KELEMEN

- 1963 Törökországi levelek. 112. levél, Bukarest
- MOHAY TAMÁS
- 1997 Temetés a moldvai Frumószában. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Kolozsvár, 96–106.
- MORVAY PÉTER
- 1951 A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás. In: Ethn. 3. Budapest, 73–82.
- NAGY BALÁZS
- 1998 Csernáton. In: Székelyföld falvai a huszadik század végén – Háromszék. hn. 191–195.
- NAGY LORÁND
- GÉZA
- 1994 Az alsócsernátoni református egyházközség története.
In: Csernátoni füzetek. hn. 1–11.
- NAGY OLGA
- 1989 Szertartásosság a halottas szokásokban. In: Paraszti értékrend és magatartásformák. Budapest, 192–203.
- NAGY ÖDÖN
- 1995 Halál és temetés Hariban. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. Kolozsvár, 92–99.
- NÉMETH GÁBOR
- 1995 Nagyszombati testamentumok a XVI-XVII. századból, Budapest
- NÉMETH ZOLTÁN
- 1987 Testamentumok, osztályos egységek Nyíregyházán 1759-1792, Budapest
- NÉPRAJZI LEXIKON
- 1977-1982 témába vágó szócikkei (fejfa, halotti tor). Főszerk. Ortutay, Budapest
- NOVÁK LÁSZLÓ
- 1978 A Duna – Tisza köze temetőinek néprajza. In: Cumania V. Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei, 219–305.

- 1989 Temetés és sírjelölés Szirénfalván és Csicsերben. In: Néprajzi tanulmányok az Ung-vidékéről. Szerk. Kaprálik – D. Varga, Bratislava, 77-81.
- 1990 Temetkezés és sírjelölés a Tiszazugban. In: A Szolnok megyei Múzeum Évkönyve 1984-1988, 401–417.
- 1995 Temetkezési helyek és építményeik az Alföldön (Különnyomat a Ház és Ember 10. kötetéből).
- 2005 Fejfa monográfia, Nagykőrös
- NYISZTOR TINKA
- 1997 „Rendes” temetések Pusztinán. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Kolozsvár, 106–113.
- OKELY, JUDITH
- 2001 Szellemek és gorgiók. In: Halál és kultúra. Szerk. Berta, Budapest, 209–228.
- OLÁH SÁNDOR
- 1996 Cigány-magyar kapcsolatok. Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. In: A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról. Szerk. Gagyí, Csíkszereda, 181–195, 207–225.
- ORBÁN BALÁZS
- 1868 A székelyföld leírása történelmi régészeti, természeti s népismereti szempontból. III. Budapest
- PALKÓ ATTILA
- 1995 Halál és temetés Magyarón (Felső-Marosmente). In: Néprajzi Látóhatár 3–4. Miskolc 150-190.
- PAPP LÁSZLÓ
- 1964 Magyar nyelvű okiratok formulái a XVI. században
- PIASSERE,
LEONARDO
- 2001 Műle. In: Halál és kultúra. Szerk. Berta, Budapest, 228-269.
- PILLING JÁNOS
- é. n. Az élet megy tovább? A gyász lélektana, hn. 99–107

PÓCS ÉVA

- 1982 Kenyér és lepény – a régi nyersanyag és technológia szerepe a halottkultuszban. In: Halottkultusz. EMN. 10. Szerk. Hoppál – Novák, Budapest, 184–199.

POLCZ ALAINE

- 1996 A beteg és családtagjai halállal kapcsolatos problémái.
In: Halálközelen. Szerk. Hegedűs, hn. 21–34.
- 2000 Gyászban lenni, Budapest
- 2001 Letakart tükör. Segítenek a rítusok In. Halál, temetés, gyász, hn. 117–141.

POZSONY FERENC

- 1984 Álomvíz martján – Bevezető, Bukarest, 5–61.
- 1997 A szokáskutatás fogalmi, módszertani és terminológiai kérdései (II.) In: Székelyföld. Csíkszereda 1997/2, 99–109.

RÉZMŰVES

MELINDA

- 1992 Halottakra való emlékezés. In: Phrahipe 3. 9–13
- 1998 Az eskü szerepe az oláh cigány néphagyományban. In: Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról. Szerk. Bari, Gödöllő, 19–31.

STEWART,

MICHAEL

- 2001 „Igaz beszéd” – avagy miért élnek az oláh cigányok?
In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből, hn. 337–363.
- 2001 A magyarországi romák halotti szokásai. In: Halál és Kultúra. Szerk. Berta, Budapest, 293–314.

SÜTŐ LEVENTE –

BALI JÁNOS

- 2002 Sírjelből magyarságszimbólum. Kopjafa revival Erdélyben a 80-as évek közepétől napjainkig. In: A nemzet antropológiája. Szerk. Gergely, Budapest, 277–286.

SZABÓ PÉTER

- 1981 „Szomorodott szívvel tudatjuk” In: Jel-kép. II.1. 29–36.
- 1989 A végtisztesség, Budapest
- SZABÓ ZOLTÁN
- 1993 Társadalomnéprajz, Debrecen
- SZAPU MAGDA
- 1984 Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál. In: Néprajzi Kutató Csoport. Budapest, 1–71.
- SZENDREY ÁKOS
- 1941 A halott lakodalma. In: Ethn. 1. Budapest, 44–53.
- TAKÁCS BÉLA
- 1985 A református temetők fejfáinak népi ornamentikája. In: Vallási néprajz 1. Szerk. Dankó–Küllös, Budapest, 199–222.
- TAMÁS
- ANNAMÁRIA
- 1994 Alsócsernátoni kopjafafaragás és a motívumok. In: Csernátoni füzetek. h.n., 12–16.
- 1995 Az alsócsernátoni kopjafák motívumai. In: Magyar Szemle, 957–963.
- TÁRKÁNY SZÜCS
- ERNŐ
- 1981 A halál. In: Magyar jogi népszokások. Budapest 179–198.
- 1961 Vásárhelyi testamentumok, Budapest
- TARI LUJZA
- 1976 Hangszeres zene a magyar népi gyászszertartásban. Ethnographia 1–2. 133–161.
- TÓTH ISTVÁN
- GYÖRGY
- 1996 Mivelhogy magad írást nem tudsz, Budapest
- TURNER, VICTOR
- 1983 Szimbólumtanulmányok. In: Jelképek, kommunikáció, társadalomgyakorlat. Budapest, 173–186.

- 1997 Liminalitás és communitas. In: Politikai antropológia. Szerk. Zentai, Budapest 51–63.
- TÜDŐS S. KINGA
- 2003 Hadviselő székelyek végrendeletei Háromszéken (Erdélyi testamentumok I.), Marosvásárhely
- 2006 Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (Erdélyi testamentumok II). Marosvásárhely
- TRIPOLSZKY GÉZA
- 1985 A halálhír közlése. In: Hung. Közl. Budapest 3-4. 391–403.
- RÁCZ ISTVÁN
- 1982 Gazdasági és társadalmi viszonyok Szegeden a testamentumok tükrében (1720-1848). In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből, VI. Szeged, 97–129.
- 1983 Debreceni végrendeletek 1595-1847. In: A Hajdú-Bihar levéltár forráskiadványai. 8, Debrecen
- 1985 Hajdúvárosi végrendeletek és osztálylevelek. In: A Hajdú-Bihar megyei levéltár Évkönyve, 135–157.
- RÉZMŰVES
MELINDA
- é.n. Hagyományok és szokások. In: Az ember csak a maga sorsáról tud beszélni. hn. 7–56.
- UJVÁRY ZOLTÁN
- 1975 Halál és temetés két turóc-völgyi faluban. In. Varia Folkloristica, Debrecen, 129–162
- 1982 A kaukázusi szvanok halottkultuszáról. In: Halottkultusz. EMN.10. Szerk. Hoppál–Novák, Budapest, 131–133.
- 1993 Halál és temetés. In: Születéstől a halálig. Az emberélet fordulójának szokásai Lévárton és Deresken. Debrecen, 173–254.
- 2002 Előszó. In. L. Juhász: Rudna I. Komárom - Dunaszerdahely, 17–19.
- ULMANN PÉTER
- 1982 Halottvirrasztás egy mai erdélyi faluban. In: Halottkultusz. EMN. 10. Szerk. Hoppál – Novák. Budapest 153–162.
- VĀDUVA, OFELEA

- 1996
Pași spre sacru. Bukarest
- VARGA E. ÁRPÁD
1998 Csernáton község. In: Erdély felekezeti statisztikája. Budapest-Csíkszereda, 137.
- VASAS SAMU –
SALAMON ANIKÓ
1986 Temetés. In: Kalotaszegi ünnepek. Budapest, 225–258.
- VEREBÉLYI
KINCŐ
1998 Szokás. In: A magyar folklór. Szerk. Voigt, 400–440.
- VIRÁG MAGDOLNA
1994 Temetés a Tövisháton, Debrecen
- VIRT ISTVÁN
1987 Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. In: Folklór archívum. Szerk. Hoppál, Budapest
2001 Elszakasztottad a testemtől én lelkemet, Kolozsvár
- WERBŐCZY
ISTVÁN
1897 Hármaskönyv, Budapest
- VULCĂNESCU,
ROMULUS
1985 Mitologie română, Bukarest
- ZSÓK BÉLA
1999 Ezek utolsó akaratim. In: KJNT Évkönyve, Szerk. Keszeg, Kolozsvár, 111–119.
- ZSUPOS ZOLTÁN
1993 Szitok, átok, káromkodás Rimaszombatban a 18. században. Miskolc

XV. Adatközlők

Csernátони adatközlők

1. Bajka Ida sz. 1932
2. Bajka Mária sz. 1945
3. Bajka Pál sz. 1928
4. Balázs Elek sz. 1911
5. Balázs Erzsébet sz. 1934
6. Balázs Sándor sz. 1927
7. Bardócz Zsófia sz. 1934
8. Beke Eszter sz. 1958
9. Csorba Eszter sz. 1928
10. Deák Angéla sz. 1980
11. Deák Ferenc sz. 1943
12. Deák Terézia sz. 1950
13. Dénes Imre sz. 1954
14. Dénes Sándor sz. 1950
15. Dénes Vilma sz. 1949
16. Fekete Anna sz. 1933
17. Fülöp Gyula sz. 1951
18. Fülöp Margit sz. 1944

19. Handra Anna sz. 1935
20. Handra András sz. 1931
21. Haszmann József sz. 1943
22. Haszmann Pál sz. 1943
23. Hollanda János sz. 1942
24. Hollanda Máté sz. 1922
25. Kászoni Péter sz. 1929
26. Kelemen Zsófia sz. 1938
27. Kerekes Tibor sz. 1954
28. Konnáth András sz. 1923
29. Konnáth Julianna sz. 1919
30. Kónya Zoltán sz. 1938
31. Könczei Erzsébet sz. 1943
32. Léva Árpád sz. 1944
33. Máthé Gergely sz. 1922
34. Orosz Mária sz. 1954
35. Rákosi Gábor sz. 1936
36. Szabó Anna sz. 1934
37. Szabó Gergely sz. 1923
38. Szabó Géza sz. 1922
39. Szabó Gizella sz. 1927
40. Szabó Margit sz. 1929
41. Szántó Tibor sz. 1954
42. Szőcs László sz. 1956
43. Vizsuly Gizella sz. 1936

Cigány adatközlők:

44. Balázs Lajos sz. 1927
45. Balázs Ilona sz. 1930
46. Balázs Pistikáné sz. 1942
47. Budi Gizella sz. 1925
48. Budi Vilma sz. 1925
49. Gerebenes Tera sz. 1950
50. Gerebenes Sándor sz. 1980
51. Mocsel Mária sz. 1922

- 52. Majlát Bébé sz. 1951
- 53. Majlát András sz. 1975
- 54. Muzsikás Béla sz. 1935
- 55. Muzsikás Béláné sz. 1937
- 56. Kozák Lujzi sz. 1940

Kiemelt felsőháromszéki adatközlők:

- 57. Ambrus Mária sz. 1971 (Futásfalva)
- 58. Ambrus Ida sz. 1944 (Futásfalva)
- 59. Bartalos Béla sz. 1948 (Kézdiszentlélek)
- 60. Berszán István sz. 1947 (Márkosfaléva)
- 61. Boldizsár Irma sz. 1934 (Zágon)
- 62. Borcsa Klára sz. 1960 (Ozsdola)
- 63. Deszke Erzsébet sz. 1933 (Nyújtód)
- 64. Finta János sz. 1980 (Almás)
- 65. Elekes Gerő sz. 1937 (Albis)
- 66. Elekes Emese sz. 1975 (Albis)
- 67. Elekes Ernő sz. 1968 (Albis)
- 68. Illyés Imre sz. 1951 (gelence)
- 69. Gál Katalin sz. 1990 (Gelence)
- 70. Goga Emőke sz. 1990 (Gelence)
- 71. Harai Imre sz. 1945 (Hilip)
- 72. Kelemen Olga sz. 1966 (Hilip)
- 73. Kicsid Sándor sz. 1988 (Gelence)
- 74. Nițu Teodora sz. 1978 (Kézdivásárhely)
- 75. Oláh Ilona sz. 1951 (Ikafalva)
- 76. Opra Árpád sz. 1945 (Kézdiszentkereszt)
- 70. Opra Szidónia sz. 1982 (Kézdiszentkereszt)
- 71. Páll Zoltán sz. 1945 (Hilip)
- 72. Páll Zoltán sz. 1973 (Lemhény)
- 73. Pap Sándor sz. 1968 (Kézdiszentkereszt)
- 74. Reszler-Fekete Izabella sz. 1951 (Nyújtód)
- 75. Szabó Imre sz. 1957 (Ozsdola)
- 76. Szőcs Anna sz. 1962 (Torja)
- 77. Szőcs Attila sz. 1989 (Torja)

XVI. Mellékletek

XVI. I. Csernátoni mellékletek

XVI. I. 1. Képek *A halottas rítusok bemutatása* című fejezethez

1. kép: ismeretlen, ravatalkép (a Csernátoni Falumúzeum gyűjteményéből, 1910 körül)

2. kép: ravatalkép (a Pályános családtól került a Csernátoni Falumúzeum tulajdonába, 1915 körül)

3. kép: ravatalkép, amely a temetés előtt készült, 1972

4. kép: ravatalkép, az elhunyt

leszármazottjának női ága, 1980-as évek

5. kép: ravatalkép, családtagok

6. kép: ravatalkép, elhunyt kislány családtagjai (Csernátoni Falumúzeum, 1946)

7. kép: temetési gyászszertartás az udvaron, 1980-as évek

8. kép: szertartás előtti ülésrend, 1990 évek vége

9. kép: szertartás előtti ülésrend, 1990-es évek első fele

10. kép: a faluból elszármazott tanult ember temetése, 1972

11. kép: elhunyt kisgyerek temetésének előkészítése, 1946 (Csernátoni Falumúzeum)

12. kép: a koporsó elhelyezése a halottvivő szekéren, 2004

13. kép: temetői szertartás, búcsúbeszéd a volt

14. kép: a koporsó lehelyezése a sírba,

osztálytárs részéről, 1980-as évek második fele

amit a szomszéd halottvivők végeznek, családtagok rendje, 1990-es évek vége

15. kép: cementlapos sírhely lefedése, a halottvivők végzik, 2000 körüli

16. kép : elföldelés után, a rokonok között családi barátok vannak, 1970-es évek első fele

17. kép: temetői szertartás, elföldelés végén, a család rendje, 1980-as évek vége

18. kép: tor az udvaron, 1990 (Csernátoni Múzeum)

XVI. I. 2. Képek *A cigányok viszonyulása a halálhoz* című fejezethez

19. kép: virrasztó, 1999

20. kép: virrasztó, 1999

21. kép: virrasztó, elől a cigányzenész szerepét betöltő férfi

22. kép: temetés, a kapun kívül a közelben lakó magyar asszonyok, nem öltöztek feketébe, ami jelzi, hogy nézők

23. kép: temetés, nincs ülésrend, nyitott koporsó, 1980-as évek első fele

24. kép: temetés, zárt koporsó, 2003

25. kép: a koporsó kivivése a kapu előtt álló halottas kocsihoz, 2003

26. kép: koporsót kísérő családtagok, felfokozott érzések, 2003

27. kép: koszorúk kivivése, háttérben felborított tárgyak, amelynek végrehajtásához hiedelem fűződik, 2004

28. kép: temetés, a gyerek átmeneti részvétele, 2004

29. kép: cigányzenész, 2004

30. kép: hivatásos zenészek, a távozók utáni tárgyakat felfordító rítus előjelei, 2003

XVI. 3. Egy hiedelem rítusa képekben

31. kép: tárgyak felborítása, 2003

32. kép: temetést kísérő cselekvések, 2003

33. kép: temetés utáni kép a családi udvaron, a rítus szerepe megszakítani az élők és a halott kapcsolatát, 2004

34. kép: temetés utáni állapot, 2002

35. kép: hat hetes emlékezés, 2000

36. kép: hat hetes megemlékezés
alkalmával tartott mise, 2002

37. kép: a misét követő vendéglői összejövétel
az elhunyt tiszteletére, 2002

38. kép: a vendéglő előtt álló családtagok
a halottas megemlékezésen, 2002

39. kép: hat hetes halotti megemlékezés a családi
háznál, 2000

40. kép: hat hetes halotti megemlékezés a
vendéglőben

XVI. I. 4. Képek „*Ha már elvette az életét...*” című alfejezet
esetelemzéséhez

41. kép: virrasztó, Rózsa Piros fia koporsója
mellett, családtagok

42. kép: lefödött koporsó, az elhunyt
gyilkosság áldozata, Rózsa Piros az
elhunyt fejénél

43. kép: nagy számú magyar résztvevő a családi
háznál tartott szertartáson

44. kép: temetés, háttérben a „*vajda*”
(fehér gallér) eseményeket irányító
szerepe

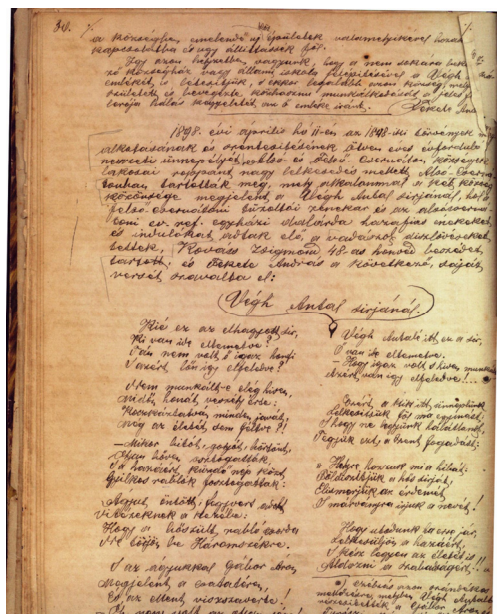
XVI. I. 5. Végh Antal kultusza képekben (A temetők és sírjelek című fejezethez)

45. kép: Végh Antal szobra a Csernátoni Falumúzeum udvarán. Készítette Gergely István szobrászművész. Az avatás a múzeum megnyitását követte, 1973.

46. kép: a falu közadakozásából állított sírköve a rendszerváltás után kopjafával egészült ki

47. kép: egy oldal a *Végh Antal Jegyzőkönyvből*, amely Fekete András alkalmi versét tartalmazza

48. kép: a rendszerváltás után a Végh Antal nevét viselő Általános Iskola

XVI. I. 6. Temetőképek

Sírkövek

49. kép: a sírkő nem az eredeti helyén van, a látható írás következtében egy fa közelébe helyezték, ahová új sírhelyet nem ásnak (felsőcsernátoni Régi Katolikus Temető)

50. kép: sírkövek a felsőcsernátoni Nagytemető felhagyott részében, jellegzetes elem a bokrok védelme

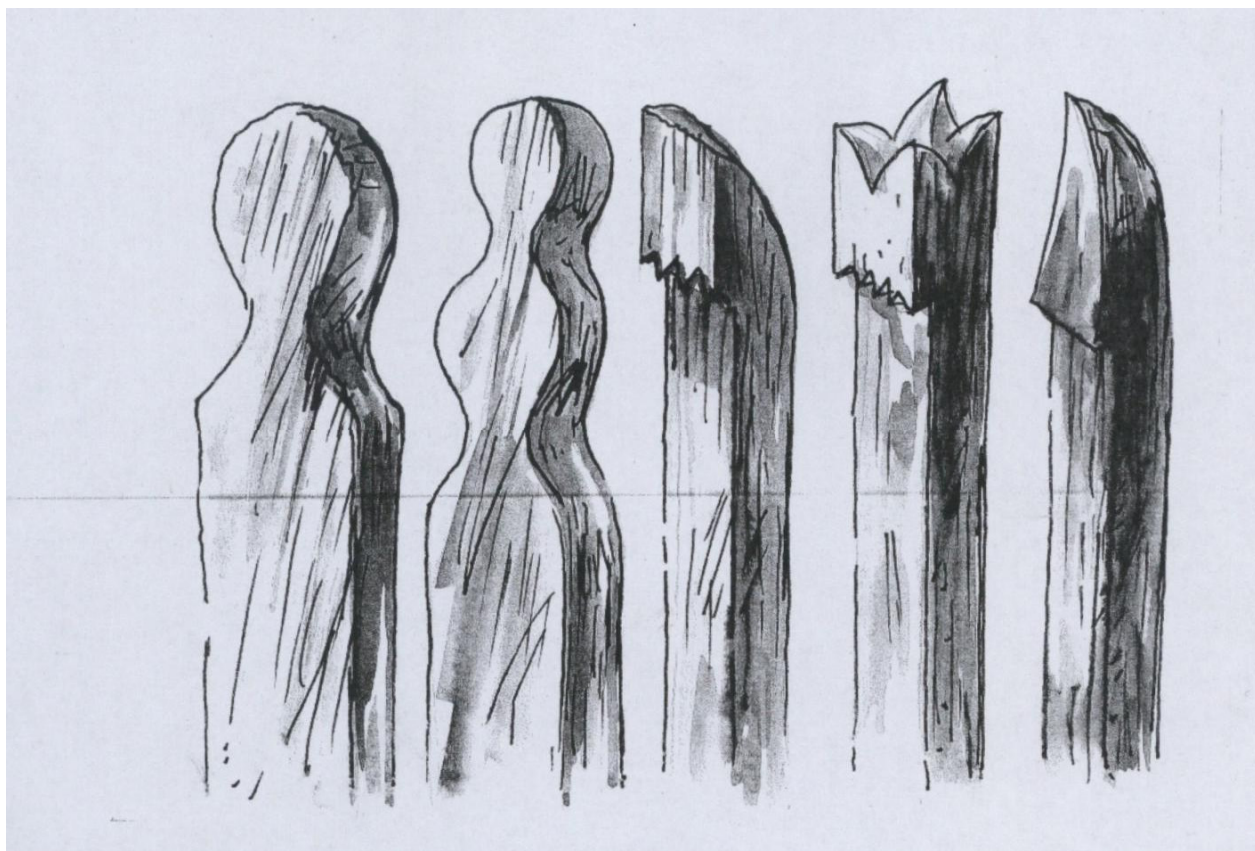

51. kép: a sírkő ornamentikáját festéssel erősítik meg, alsó-csernátoni Nagytemető

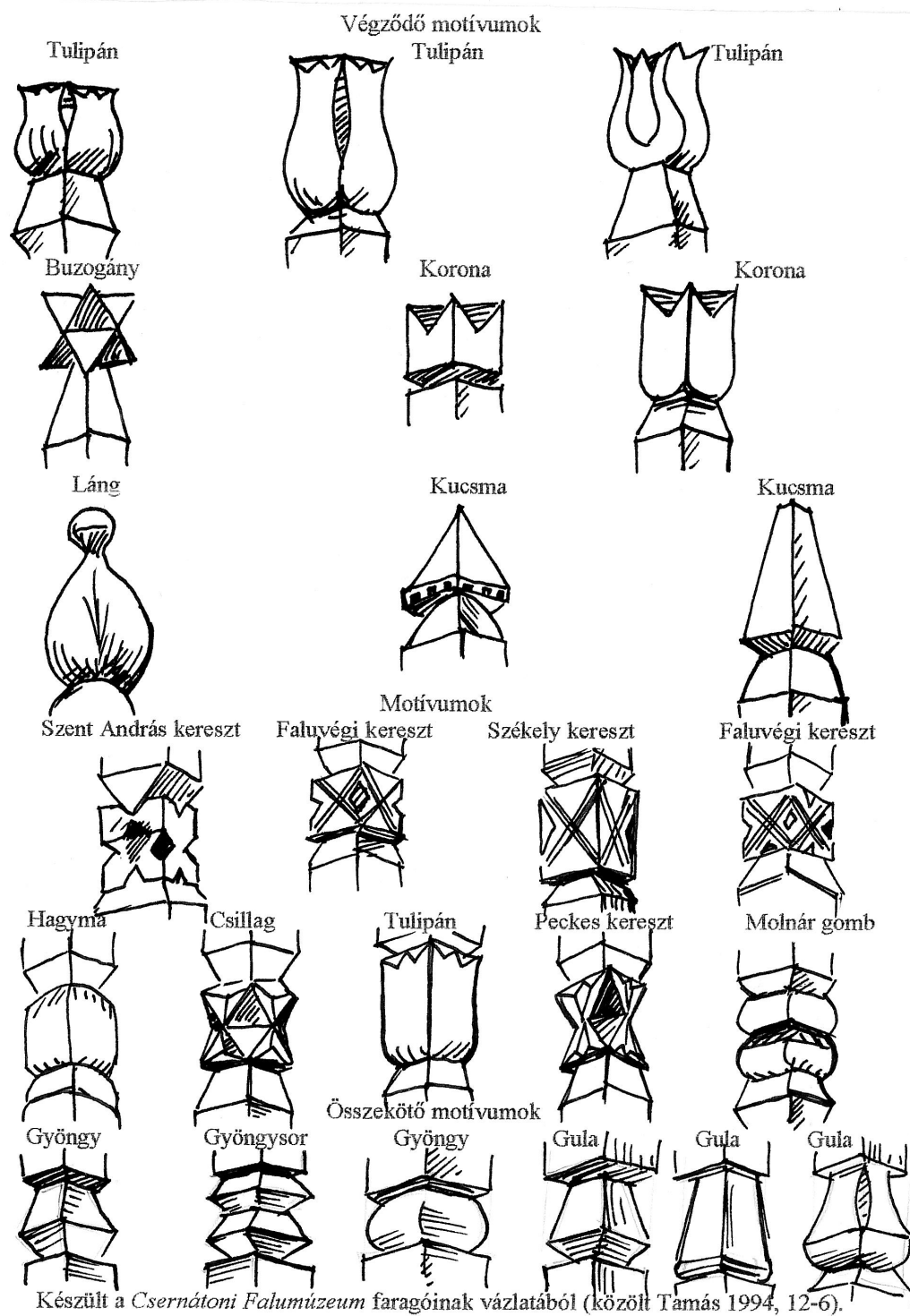

52. kép: felsőcsernátoni Ortodox Temető régi sírköve, amely a XX. század elején élő jelentős gazdagsággal rendelkező elhunyt sírhelyét jelöli, a leszármazottak elutasítják a román tudatot, és ezért is felhagyták a temető használatát

Kopjafák

53. kép: néhai Haszmann Pál a XX. század közepén lerajzolta a csernátoni temetőben gyakori kopjafákat. Ennek a vázlatnak az átmásolásával készült a rajz (Sárosi Csaba grafikus).

54. kép: a csernátoni Haszmann-kopjafák motívumai

Kopjafák az alsócsernátoni Nagytemetőből

55. kép: régi felvétel, férfi kopjafa (Csernátoni Múzeum, 1972)

56. kép: régi felvétel, férfi kopjafa, korona motívummal (Csernátoni Múzeum, 1972)

57. kép: jeltelen, lekerekített végződéssel

58. kép: ereszt, fűzfa-imitációt és szöveget tartalmaz

59. kép: jeltelen

60. kép: a bádoggal való kiegészítés védő- és jelfunkciót tölt be

61. kép: a református lelkészek és azok családtagjainak sírjelei, bibliai idézet

62. kép: nemzeti szalaggal jelölt kopjafa, korona motívum

63. kép: a Gyergyai-kripta centruma, a Haszmann-sírokat jelölő kopjafák mellett a kriptákba temetettek emlékére is állítottak kopjafát

64. kép: néhai Haszmann Pál síremléke, a láng motívum mellett jellegzetes a nyújtott nyak jelzésértéke

65. kép: a Haszmann síremlékekkel szembeni térben Cseh Tibor kopjafájára nemzeti színű szalag van helyezve

66. kép: családi sírhely (*buzogány, tulipán és korona* végződésű motívumokkal)

67. kép: *hagyma*-motívum

68. kép: kiegészítővel

69. kép: *kucsma* végződésű motívum

70. kép: *tulipán* végződésű motívum, a szín és felekezeti szimbólum (kereszt) a rendeltető utólagos beavatkozása

71. kép: *tulipán* végződés, többször ismétlődő *székely kereszt*tel, nem gyakorlott faragó munkája

72. kép: *korona* végződés, amelyet *molnárgomb*, *székely kereszt* és *tulipán* motívumok előznek meg

73. kép: gazdagon faragott *buzogány* végződésű kopjafa, minden jellegzetes motívumot megjelenít

74. kép: előtérben a *kucsma* végződésű kopjafa

75. kép: erdővidéki hatást mutató kopjafa, *láng végződés* (készítette Sylvester János református lelkész)

76. kép: erdővidéki elem: *peckes kereszt*

77. kép: kopjafaállítás megemlékezés alkalmával már meglevő síremlék kiegészítésére

78. kép: az emlék funkcióba állított kopjafán nagyobb terjedelmű szöveg jelenik meg

Kopjafák a felsőcernátoni Nagytemetőből

79. kép: régi példány védő funkciót betöltő kiegészítővel

80. kép: nem specialista által készített kopjafa, követi a látott egyszerűbb motívumokat, nincs plasztikai hatás

81. kép: *kucsma*, *korona* (egy mester munkája) és *buzogány* végződésű kopjafák

82. kép: *buzogány*-végződés

83. kép: magasságával egyedüli ebben a temetőben

84. kép: *kucsma* végződésű kopjafa, amely tárgyegyüttest alkot a sírhely határait jelző faragott cölöpökkel

85. kép: *láng-végződés*

86. kép: *buzogány-végződés*

87. kép: nem faragott

88. kép: gyerekkopjafa

89. kép: elsődleges funkciót veszített sírjel, a házastárs halála után az utódok cementlappal fedett síremléket állítottak, a meglévő jelt nem távolították el

90. kép: a kökeretes síremléket egy újabb temetés után kiegészítették, amelynek kísérő eleme a márványból kifaragott kopjafa stilizáció

Kopjafák a felsőcernátoni Régi Katolikus Temetőből

91. kép: a fából készíthető síremlékek nem jelentenek anyagi nehézséget

92. kép: gazdag motívumok, specialista készítette

93. kép: a házi készítésű kopjafán a specialisták motívumait jelenítik meg, kezdetlegesebb formában

94. kép: a kiegészítő kerítés védelmi funkciót tölt be, a közelben élő családok állattartásában gyakori, hogy az állatot kiengedik a nyilvános térbe

95. kép: művirágdísszel egészül ki

96. kép: jelöletlen sírhantok között

A Régi Katolikus Temető és a Cigány – Ortodox Temető körüli falurész képei

97. kép: református templom, centrumhely
(harang, szobor, kopjafák, 3 népi faragású kapu)

96. kép: az új katolikus templom a temetőből áthelyezett haranglábbal

97. kép: a temetőben fennhagyott harangláb

98. kép: fennhagyott lakóház

99. kép: a martnak épített gazdasági épület

100. kép: takarmányt vásárló cigány

A felsőcsernátoni Ortodox és Cigány Temető sírjelei

101. kép: új román sírhelyt jelölő, házi készítésű keresztek (egyik tulipán végződésű), az elhunytak a kollektív gazdaság idején idegenből telepedtek le a faluban

102. kép: jelentős társadalmi rétegre utaló sírkő, a családtagok elutasítják a román temető használatát

103. kép: román etnikumot jelölő kereszt, más temetőkben nem fordul elő ez a forma

104. kép: román etnikumot (román szöveg) jelölő házi készítésű vaskereszt

105. kép: cigány sírt jelölő házi készítésű vaskerítés

106. kép: cigány sírt jelölő házi készítésű vaskereszt

Keresztek

107. kép: a felsőcsernátoni Nagytemető szélén sírra helyezett kereszt nagyságával többletjelentést kap

107. kép: *ereszes kereszt* a sír határát jelölő deszkakerítéssel egészül ki (felsőcsernátoni Nagytemető)

108. kép: kőkereszt fémkiegészítővel (alsócsernátoni Nagytemető)

109. kép: nagyságával többletjelentést tölt be (alsócsernátoni Nagytemető)

110. kép: az *ereszes kereszt* a függőleges részén virágindás faragást kap

111. kép: az alsócsernátoni katolikus templom és szakrális jelentést hordozó térjelölése

Az alsócsernátoni Nagytemető családi kriptái

112. kép: „Ezen temetőböltöt építette Damokos István feleségének Bartha Susanának 1828-dik eszt”.

113. kép: építése 1883-ban a Damokos család részére, a család oroszfogságban elhunyt tagja emlékére a közelmúltba emlékkövet helyeztek a bejáráthoz

114. kép: 1887. a Damokos család részére

115. kép: az elkészítés éve nincs feltüntetve, építette Kocsis László

116. kép: építették 1988 a Kocsis család részére (nem nemesi származásúak)

117. kép: a Rápothy-kripta pontos építési éve nem ismert, a XX. század első fele

118. kép: a Rápothy-kripta belső tere, két egymást követő év halottak napján készült felvételek azt mutatják, hogy egy újabb temetkezéssel, a koporsókat átrendezték (2006)

119. kép: a fenti koporsó eltávolítására az új temetést követő szellőztetőnyílás megnyitása végett van szükség (2007)

120. kép: a Gyergyai-kripta építésének éve nincs feltüntetve, az 1990-es évek első felében

121. kép: a felsőcsernátoni Nagytemetőben található az 1988-ban épített Czerék-kripta, a cigány temetőrész közelsége

122. kép: az épülő alsócsernátoni ravatalozóház

123. kép: az épülő felsőcsernátoni ravatalozóház

Kőkeresztes- és betonlappal lefedett síremlékek a felsőcsernátoni Nagytevetőben

124. kép: népi motívumok (helyi sírjelműkészítő)

125. kép: *kehely* felekezeti jelölés (református)

126. kép: a helyi sírjelműkészítő sírjel típusa

127. kép: idegen készítőtől való rendelés

128. kép: a legújabb norma, „*minimal art*” (itt egy felújított régi síron)

129. kép: cigány sírok művirággal (az új temetőben új jelzési forma)

Lábfák a felsőcsernátoni Régi Katolikus Temetőben Temetőgondozás és látogatás

130. kép: *lábfa* a felsőcsernátoni Régi Katolikus Temetőben, a temetést jelző koszorúk mutatják, hogy csak egy rövid időre szól a jelzésük (1999)

131. kép: *lábfa* jelzi, hogy a közelben lakók kézben hozzák a koporsót (felsőcsernátoni Régi Katolikus Temető, 2007)

132. kép: halottak napja az alsócsernátoni Nagytetőben (2007)

133. kép: halottak napja az alsócsernátoni Nagytetőben (2007)

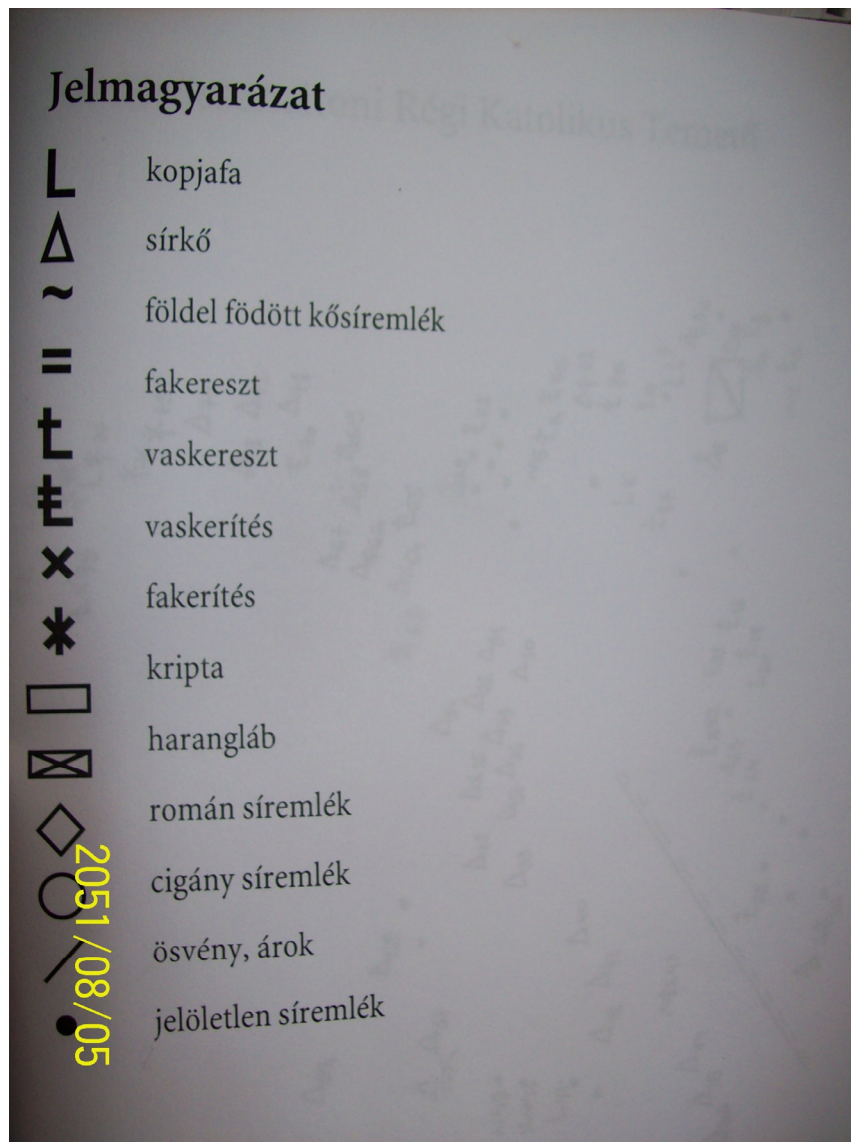
134. kép: sírgondozás az alsócsernátoni Nagytetőben (2003)

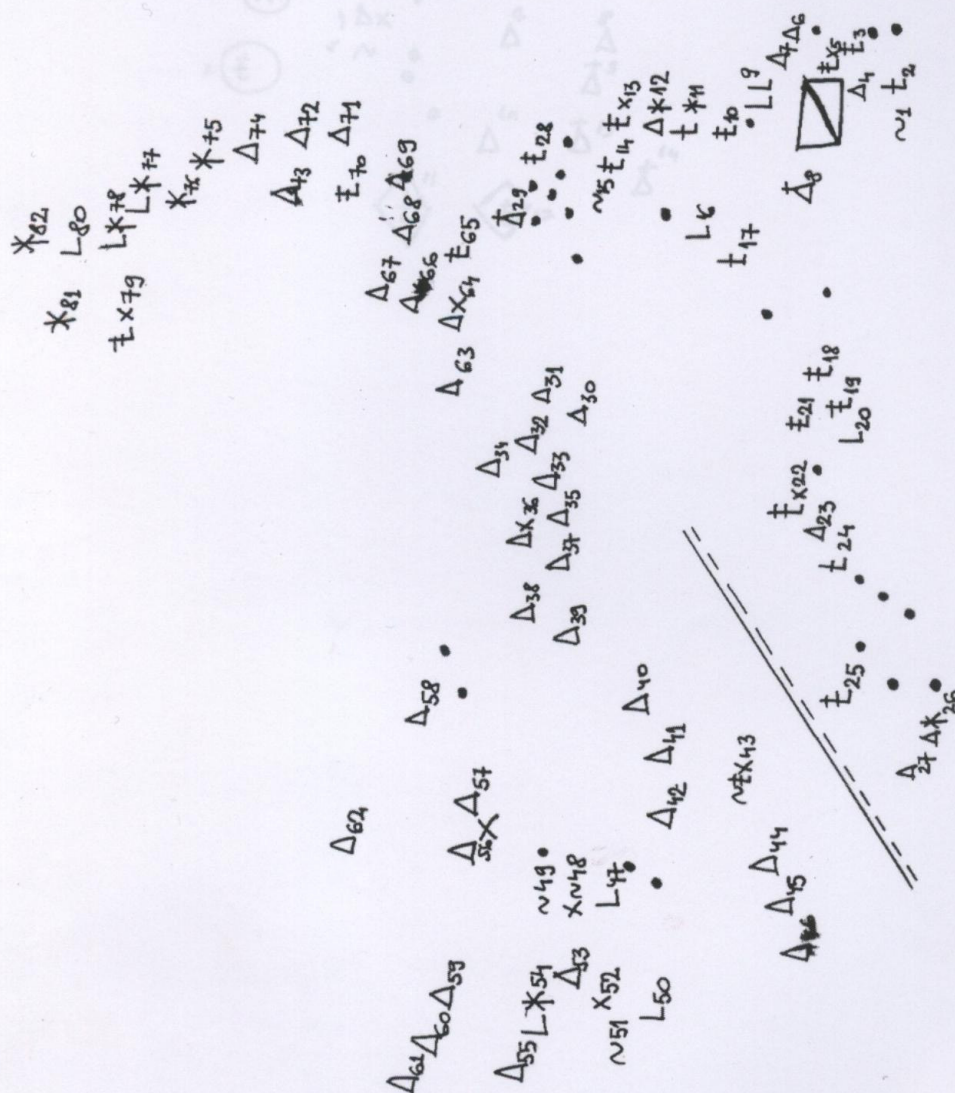

135. kép: kínálmáció temetés után tor helyett, alsócsernátoni Nagytető (2004)

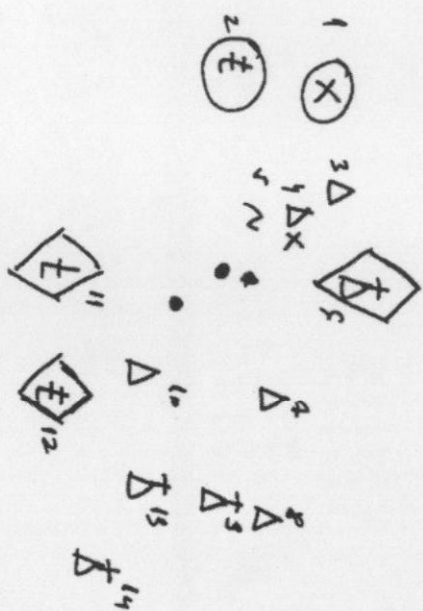
XVI. I. 7. Térképek a temetők térszerkezetéről

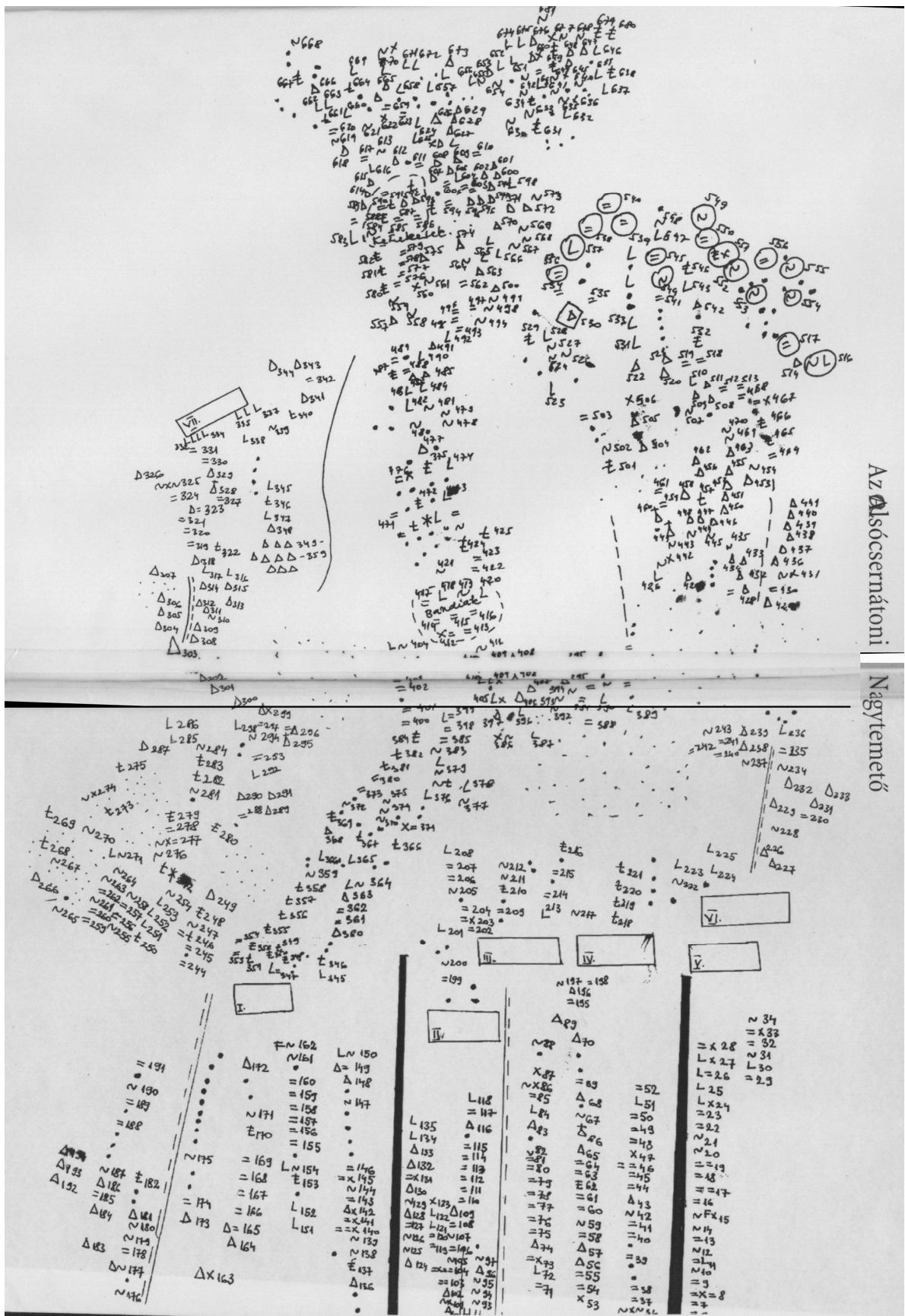
*A temetők és sírjelek térképéhez társított jelmagyarázat
(készült 1999-ben)*

A felsőcsernátóni Román és Cigány Temető

Fájdalmas szívvel tudatjuk, hogy a szeretett jó gyermek, testvér, kereszt-
anya és rokon

BEKE MÁRTA

életének 40.-ik évében hosszas, de keresztényi türelemmel viselt szenvedés után
folyó hó 10.-én reggel 8 órakor elhunyt.

Földi részzeit folyó hó 12.-én d. u. 2 órakor helyezték el örök nyugalomra
a felsőcserrátoni református temetőben.

Legyen pihenése zavartalan! — Emléke áldott!

Felsőcserráton, 1946 szeptember 10.-én.

Öz. Beke Rafaelné szül. Végő Karolina

bármata édesanyja

Beke Vilmos

Beke Vilmosné

Beke Elemér

szül. Oroszházi Etelka

Beke Gyula

Beke Elemérné

Beke István

Fülep Karolina

Beke Bertá

Rákosi István

mint testvére!

mint sógora, valamint ezek gyermekeik mint unokáccsai és huga
és keresztgyermekai.

Valamint a közeli és távoli rokonai.

Művészi rajza Károly József

Szín alap temető, Jászai

Alulírottak mely téjéleimmel de jelen okiratában megnyugodva adjuk hitelt rokonainknak barátainknak, ismerőseinknek hogy az engedelmes gyermek, a jó édesanya, negyvené, anyós és szerető rokon

őzv. Kónya Józsefné született Rákossy Irma

életének 60. ik. Ötvenévének 2. ik évében február hó 11. én hajnali 5 órakor, hosszai, de türelemmel viselt szenvedés után visszatérva nemess lelkét Telemiójérek.

Életét éretlenül való féltő szeretet, szorgalom és munka jegyében áldozta fel.

Elköltözése mely tájéleimet és gyászi hagyott szívünkben. Lelkünk az ige szavainban talál megnyugvást és vigaszt. „Mert ha élünk, az Úrnak élünk, ha meghalunk, az Úrnak halunk meg. Azért akár éljünk, akár haljunk az Úrét vagyunk.” (Róm. 14. 8)

Drága halottunk hulli teletelti lejtő hó 13. én d. é. 2 órakor fogjuk a rejtőmátus egyház szerkesztése szerinti örök nyugalomra helyezni a felsőcsarnoki családi sírkertbe.

Emléke legyen áldott, nyugalma csendes!

Felsőcsarnok, 1947 február 11.

Szaniszló Kálmánné
Kónya Sarolta

őzv. Rákossy Albertné
bénatos anyja

Szaniszló Klárka
Szaniszló Katica

ifj. Kónya László és neje
Bóloni Borbála

zabolai id. Kónya László

Kónya Zsófia

Deák Jenőné Kónya Katalin

apósa
zabolai Kónya Ferenc

Deák Sanyika

Kónya Juliánna

gyermekel
nőgora és családja

unokái

Sára első temető, vállalkozó,

Az összes közeli és távoli rokonok.

Mintre nyomatás 79. évszám

Mélységes fájdalommal elhelve tudatjuk, hogy az önfeláldozó, jó édes anya, nevelő-
anya, nagyanya, anyós, keresztanyja és rokon

ÖZV. alsóccsernátoni Beke Dénesné szül. szentkatolnai Demény Ilona

életének 80-ik, özvegységének 9-ik évében folyó hó 3-án délután 1/2 5 órakor rövid de
kínos szenvedés s a halotti szentségek áhítatos felvétele után az Urban csendesen elhunyt.
Jóságos lelkének forró szeretetével vett körül bennünket. A mi szeretetünk most
elvezette Öt, de áldott emlékezetét kegyelettel fogjuk megőrizni.

Drága halottunk földi részait folyó hó 6-án délután 2 órakor fogjuk a római kat.
szertartás szerint a helybeli temetőbe örök nyugalomra helyezni, halhatatlan lelkéért az
engesztelő szentmise áldozatot folyó hó 7-én fogjuk az Irgék Urának bemutatni.

Emlékét szívünkbe zárjuk, nyugalma legyen csendes!

Az örök világosság fényeskedjék neki!

Futásfalva, 1942 január 3-án.

Beke Jenő
fia
Csüdör Árpádné
szül. György Emília
nevelt leánya.

Beke Jekőné
szül. Sylveszter Anna
menye.
Csüdör Árpád
veje.

Benczedi Istvánné
szül. Bencze Ilona
Demény Margitka
unokahugai.

Beke Déneske
" Iluska
" Zoltánka
" Béluka
Csüdör Adélka
" Árpádka
unokái.

Összes közeli és távoli rokonok.

Szívünk mély fájdalommal, bánatunk súlya alatt meglörve tudatjuk, hogy drága jó édesanya, nagyanya, dédnagyanya, testvér, és rokon

özv. MAKÓ BÉLÁNÉ **szül. TIMA MÁRIA**

életének 86., özvegységének 21-ik évében, folyó hó 2-án délután 5 órakor váratlanul elhunyt.

Övéért mindig fáradhatatlanul dolgozó, munkaszerető élet pihent meg. Nemes szíved nem dobog többé szeretteidért. féltő gondosságod nem örködik ezután felettünk.

Soha el nem múló szeretetünk elkísér a sírodba is..

Emlékedet mindig kegyelettel, el nem múló szeretettel és hálával őrizzük meg.

Drága halottunk földi maradványait f. hó 5-én du. 2 órakor helyezzük örök nyugalomra a róm. kat. egyház szertartása szerint az alsócsernátoni temetőbe.

Emléke legyen áldott, nyugalma csendes!

Alsócsernáton, 1972. október 3.

Anna özv. Badi Péterné
Erzsébet és férje Hollanda Gergely
Mária özv. Gajdó Dénesné
Margit és férje Kocsis Mihály
Teréz és férje Butca Gheorghe
Béla és neje Kászoni Matilda
Gizella és férje Varga László
László és neje Gajdó Irma
gyermekei, menyei és vejei.

Margit, Mária, Péter, Miklós, Rózsi, Gizella, Ágnes, Klárka, Mihály,
Sándor, Jolánka, Jusztfina, Béla, Gizella, Eszter, Dénes, Jenő, Erzsébet,
Teréz, Margit, Mihály, Ilona, Béla, Daniel, Mișu, Zoltika, György,
Éva, László
unokái.

András, Magda, Ibolya, Magda, József, Anna, Imre, Katalin Erzsébet,
László, Gyula, Imre, Ildikó, Ödön, Rudolf, Ildikó, Edith, Enikő, Tibor,
Katalin, Béla, Benedek, Pista, Jutka, Dénes, Edith, Zita, Jenő, Marika,
Erzsike, Aranka, Barni, Enikő, Daniel, Adrián, Zsófia
dédunokái.

Regina, Rozália, Katalin
testvérei.

Sógorai, apatársai, anyatársai, keresztyermekai, valamint közeli és távoli
rokonai és jó szomszédai.

Mély fájdalommal tudatjuk, hogy a ragaszkodó testvér, nagybácsi, jó rokon, keresztapa, barát, megértő szomszéd

Rákosi István

életének 74., özvegységének 18-ik évében rövid de súlyos betegség után 1982 szeptember 22-én du. 13 órakor elhunyt.

Drága halottunk földi maradványait 1982. szeptember 24-én du. 3 órakor fogjuk örök nyugalomra helyezni a református egyház szertartása szerint a felsőcsernátoni temetőbe.

**Emléke legyen áldott,
nyugalma csendes !**

Felsőcsernáton, 1982. szeptember 23.

A gyászoló család.

Búcsúzik : közeli, távoli rokonaitól, keresztgyermekektől, komáitól, barátaitól és jó szomszédaitól.

Tip. Tg. S. – 1560-1981.

Szívünk mély fájdalmával, de a sors akaratában megnyugodva tudatjuk, hogy a hűn szerető élettárs, drága jó édesapa, nagypapa, após, testvér, keresztapa, nagybácsi, rokon, apatárs és jó szomszéd

idős Kászoni István

kovácsmester

életének 79., boldog házasságának 54-ik évében hosszas, de türelemmel viselt szenvedés után folyó év február 24-én este 11 órakor csendesen elhunyt.

„Az ülő és kalapács csengése elnémult, az izzó vas kihült — egy életen át örökké dolgozó munkás kéz hanyatlott le. Életét a becsületes munka az övéiért való féltő, önfeláldozó szeretet jellemezte“.

Drága halottunk földi maradványait 1989. február 27-én délután 2,30 órakor helyezzük örök nyugalomra a felsőcsernátoni temetőbe.

**Mig éltél szerettünk, mig élünk síratunk.
Drága jó édesapánk nyugodjál csendesen !**

Felsőcsernáton, 1989. február 25.

A gyászoló család.

Szívünk mély fájdalomával tudatjuk, hogy a drága
jó édesanya, nagymama, dédnagymama, anyós, rokon,
jó szomszéd és jó ismerős,

özv. Kerekes Mihályné
szül. Niczuly Ilona

életének 85., özvegységének 7. évében, 1998.
december 7-én, türelemmel viselt betegségében
csendesesen elhunyt.

Drága halottunk földi maradványait 1998.
december 10-én, du. 2 órakor helyezzük örök
nyugalomra az alsócsernátoni temetőbe, református
szertartás szerint.

**Amíg éltél szerettünk,
amíg élünk nem feledünk.**

Nyugodjon békében.

A gyászoló család

A fájdalom és a mélységes gyász tölti el Lelkem. Siratom őt - mert helye üresen maradt! - Nem érzem az ő mindenre kiterjedő jószágát, nem esz szívének áldott melegét. Szeretlek kifogyhatatlan - kitaró a türelmemben, a Gondviselésben - A tisztánlátás öntudatával önfeláldozó Szellem és Lélek a helyes tisztesség 53 özvegyi évén *édesanya, nagymélt, keresztmama, unokatestvér, rokon, szomszéd* - hűséges hívő Lelke az isenfélélemnek - Minden időben! - teste plien a fájdalomtól. A szellemét Lelkét itt hagyta Családánk minden személyében - mivel a legnagyobbakra jellemző csodálatos lelkeiről utazott végig az élet folyamán.

hadözvegy Bardocz Andrásné

szül. Fülöp Gizella

Árván született 1912. május 9-én 53 év özvegyiség után 1998. április 15-én délután halt meg és 17-én volt a temetése Felsőcsérmátonban. Élettársával alig szűken 9 évet élt páros életet: 4 gyermeknek adott életet, 2 fiú és 2 lány, még egy kevés ideig nevelő édesanya is volt az ótódik gyermeknél. - De a háború után csak egy lányát tudta felnevelni. A félvívrszázados és még 3 év özvegyégi idő - kölcsönös tisztelt, nagyrabecskülés légkörben k l vánt Áldást, Életet, Munkát! - A szegények gondozását is munkálta.

- Bármít is mondanak ... mutasson a látszat, én mindig szeretlekben - még emlékedben is édesanyám veled vagyok és voltam!! - Mert ő volt a Gondviselés, az Örkődő szeretet életfája, mint egy rejtelmes meleg forrás volt Lényed. - Felelős őrálló szemével tisztla érték az élet könyvében, példa az Isten dicsősége - az igaz isenfélélem. Nem emberi utak, s annak dicsősége, hanem Isten szentsege volt jellemvonása. Az erős hite Fenségt volt számomra. - Élete testi alkonya viruló tavaszban szűnik meg - s az lenne az iseni érzelm, érclem örök tavasza: - ha átfinomulna a társadalmi élet - az volna az igazi erény tavasza.

Ezen néhány sorral őriztük emléked. Ezen terjedelmes családánk ágának alkonyán búcsuzik lánya:

öccse

Bardocz Zsófia

húga

Fülöp István és neje Karácsonyi Ella

keresztfia

Fülöp Rozália

úf, Fülöp István (Pistuka) és Ellike és családjaik és gyermekei, unokái (Enyed)

Fülöp Sándor és családja

Sepsiszentgyörgy, jelenleg Bakó
lánya Bulinschi Gabriella férje Bulinschi
Marcel, gyermekeik Annamária és
gáborka

Unokatestvérek sokasága, családtagjai különböző helységeken, közelben, távolban.

Férje testvére gyermekeinek családtagjai különböző helységeken, közelben, távolban.

Volt sógomőjének testvére Váncsa, szül. Hamar Ella néni, gyermekei és családjaik (Sepsis-

Szomszédok - s a hívő lelkek meleg, őszinte szíve Mindenhol - Mindenki Szeretettel

Ezen pár sorral őriztük emléked az örök kívánság útján.

300

Mirid es ide alább meg is Dologban rezen fogott Vissza
Vagyunk Adyud. tudlara, és örök emlékeztetése mindener
az kirel illet ezen dolognak tudása. Hoz, ezen Jólis 1879.
Egyenőben Jber 26^a Napján. Miközön Volnánk Részdi
Herben, Alfo Bernátomban a Felintetes Damoros Jhan
Ar Hasznal jelen levén egy felöl Felintetes Donat Ju-
lianna Kís Affony mindmaga mind pedig Fekvere
Donat Anna Watabad Joffne Affony leíriben mind
Mandatariaja, Más Véköl Felintetes Damoros Jh
ván Urr, kiris mi elöttünk Tevenér illyen Örökös és
meg maforhadallan alralsnad és Valar. Hoz, jelen
afenn tipsett Donath Julianna Apponyvár a Kéz,
A Séri Leményei Eron / Több Atyafiakkal Közös Hava-
jod, mely Kis Havasnad Vagis Mihály Havasjanar
Kivettelek, mely Havasbeli Repesszekkel adá a
Damoros Jhan Umar Pás Nemzet Forindorok Örü
für mind azt a mi most birtokában Vagon mind az
a mely idéhatnabbis iörégelmerek illiknek, Azon Ordok
hoz Neppent a Közfög, Neppent Fekverer Donat
Jander Urr mian Nem hasznal hatván Juvral Juvral
meg maforhadallant. Evidsiókis Vallala minden
Fekveres habarcator ellen és a fennebb említett
Pás Nemzet Forindot mostan Jólis Kép Pen, erben Egy
Kézis Vise elöttünk P Donat Julianna Kís Affom
Mely Örökös Vafaror a fenn is Felierner Hoz
elöttünk a perent ment Vegben a mind fennebb meg
Vagon issa. arról a mi igaz Hildünk Gierent Vagon
fogot tipünd a fenn is Napon Elhen Dób és hely a
mely a Subliblionrel, és Sorok Pedvesünkel meg
csapjuk kis adur a Felierner

Kálmári Dorottya

Wesleyan Baptist Church
New Bedford

Végrendeletem.

Bármelyik nap bekövetkezhető halálom esetére saját forgalmam
hámmal fennelt ingó és ingatlan sekkély vagyonom felett a hár-
mukéleg rendelkezem: ép ésszel és józan megfontolással. —

1. A nevemen álló és most végrendeletileg elrendendő összes ingo-
gyonóm állapodonjoga feleségem Vajda Klárát, Pirooska és Fida le-
ányaimat illeti egyenlő arányban. Ugyancsak hárösen hármas
hásonélverin a Rakosi Dénes és Dr. Damokas Ödön promissiója
felvő belsőségemet a végében lévő 2 holdas kúrtól együtt. —
2. Emil fiamat meglevő és most végrendelet tárgyát képező, sem
sem ingatlan vagyonomból nem illeti semmi. — Egyfelől azért
addig elé töltem megkapott 12 hold jántót elidegenítette, a kapott
telért elparasztta. Másfelől azért, hogy rengeleg sok könnyelműen
nálk adósságát firttem ki. Ö egyedül többet kapott, mint a má-
hárson testvére együtt véve. —
3. Andor fiam a meglevő nevén álló 15 hold jántóhoz még kap-
ar 5 holdat, úgy hogy egy tagban legyen 20 hold jántója. — A most
pandó 5 hold jántó hásonélvereti joga feleségem Vajda Klárát illeti
hővetkezhető haláláig. — A „Feneke” nevű dűllőben kap 2 hold kárát
a Timár Károly promissiójában aronmali hásonélverettel. Ugyon-
kapja a kársegy kúrpontjában „Porosoló” dűllőben lévő 2 holdas kár-
lót belsőség pótlás címén. A „Ravaszlik” nevű erdőben lévő két
rút erdőt. Valamint a Mikóújfalvi „Tulas” ban lévő 4 holdas
erőt. —

körös és feletelteljes hártartásban élni. Fierem, nemessar, hanem meg
gyöttyödve, hogy feleségem ugyan mint nevelő anyja, ugy is mint a
fiarinti nagynéje, odaadó gyöngédséggel fogja őt gondosni. És a le
jobb egyetértésben fognak együtt élni.

Ha Piroška leányom esetleg hamarabb halna el feleségemmel a
ingóságokból való tulajdonjoga teljesen rá maradt. Ugyanaz inga
lon vagyonát is feleségem hasonlókerendő haláláig.

Piroška halála után az összes ingóságok Fára maradtak. Piroška ha
lála után ingatlanjai tulajdonjoga a három testvért egyenlőa
ban illetik. Mert azok apai örökséget képerket.

Ha feleségem hal el hamarabb Piroška bármelyik testvérehe
het larni a melyikhe akar, természetesen a vagyonát is a gondosk
harmálja. - Örököskölömat helye old. Szabadon választhat.

Temetése a legegyszerűbb legyen. Kérülendő mindenekelőtt fényűz
Addig el ne temessenek míg teljes birtoksággal meg nem lett á
pisva, hogy tetőhalál esete fenn nem forog.

Kelt Alsósernáton Cernátuldejós 1934 júni hó 8.

Csernáton

Mi alulírt végrendeletünk birtokait, miszerint az alulírtunk nemé
any Csernáton végrendeletünk, alsósernátoni esős együttes jelenlétünkben kijelent
egy esős olíva, az ő végrendeletünk birtokait, s az ő örökség önkéntes aláírásuk el
Kelt alsósernáton, Cernátuldejós, 1934. augusztus 12. év.

Mihály Páncs
végrendeletünk társ.

S. Halász
végrendeletünk.

(A Csernátoni Falumúzeum gyűjteményéből)

Pr.azi la lo ienuarie 1957.

Vizet, sore neschimbare
Notar de stat
Verghe Béla

Testament.

Subsemnatul Grgy Francisc fiul lui Ignatie si Rozalia
de 70 ani, domiciliu in comuna Cernatul de sus, raionul Tg. Sas-
cuere, regiunea Automa Maghiara, fiind in deplina stare facult-
tilor mele, mintale si buna mea voie, si nesilit de nimeni, pent-
ru ce zua mortii mele, fac urmatoarele dispozitii testamentar-
----Las cu drept de proprietate si de folosinta lui Rakosi Esz-
ter fiica lui Alexandru si Maria domiciliata in comuna Cernatul
de sus, un jugur de aratura din aratura proprietatii mele si situ-
ta in hotarul comunei Cernatul de jos la locul zis "negyedlab"
al carui suprafata totala este 2 jugur 800 stj.p. in vecinat-
tea lui Vlad Lazar si Kőllönte Dionisie, dispun ca restul de un
jugur si jumatate din acest imobil sa fie mostenit de Rakosi
Alexandru lui Dionisie agricultor, domiciliat in Cernatul de
sus, raionul Tg. Sasu, cu drept deplin de proprietate.----
----Asupra restului averii mele prin prezentul testament nu
dispun.----
----Fac aceste dispozitii testamentare din consideratiunea ca
nu am mostenitori in linia ascendenta sau descendenta, singura
mea mostenitoare rezerva este sotia mea, care este de acord
numirii legatarilor, inlocuind ei ei m-au ajutat si gospodaria mea
spre ca ma vor ajuta si pe viitor.----
----Transmisiunea posesiunii sau proprietatii, cat si intabula-
rea dreptului de proprietate se face conform legii, numai dupa
deschiderea succesiunii.----
----Aceasta este ultima mea vointa bine chibzuita exprimata
in forma autentica, redactata in trei exemplare pe care dupa cati
re explicare o semnez, proviu in fata notarului instrumentatbr.
----Facut in Tg. Sasu la 10 zece ianuarie 1957 unamie noua
sute cincizeci si sapte.-----

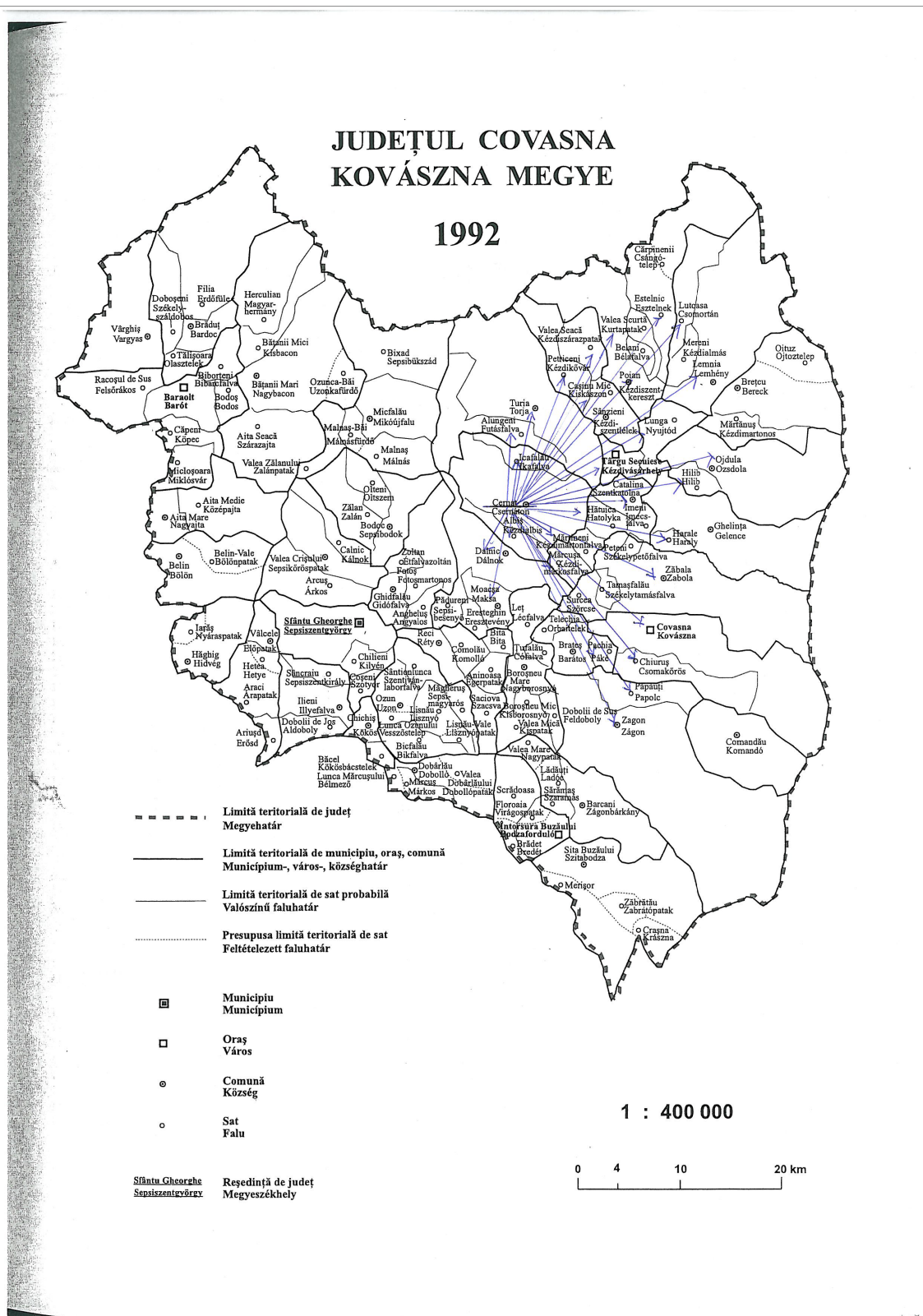
Testator.

Grgy Francisc

/Autentificarea pe verso/

(magántulajdon)

XVI. II. Kézdiszék temetkezési és halottas szokásai képekben

A Felsőháromszéket átfogó felmérés körzetét mutatják a Csernátonból kiinduló nyilak.
(In. Varga 1998)

XVI. II. 1. Temetés

136. kép: Kézdiszentkereszt, előkészített sír a holnapi temetésre, a koporsóra helyezik a földet (2008)

137. kép: Hatolyka, rendelésre készített betonlapokkal kirakott sír, amelyet idős emberek életükben előre elkészíttetnek (2008)

138. kép: Esztelnek, a Zárdatemetőbe a templomban végzett gyászszerartást követően temetnek, halottvivő férfiak díszőrséget állnak a cinteremben elhelyezett ravatal mellett (2008)

139. kép: Esztelnek, temetés, Zárda Temető

140. kép: Albis, temetés (1957)

141. kép: Albis, gyászmanet (1957), a fiatalon elhunyt férfit korosztályának férfi tagjai viszik rúdon, és leányok viszik a koszorúkat

XVI. II. 2. Cigánytemetés

142. kép: Gelence, ravatal a háznál, a családban megörökítik a drága koporsót (2007)

143. kép: Gelence, halottas kocsí, a halottas menet rendképződése (2007)

144. kép: Gelence, fogadott dalárda (2007)

145. kép: Gelence, perzsa szőnyeg elhelyezése a sírban a koporsó leengedése előtt (2007)

146. kép: Gelence, az unoka cigarettát gyújt és a földbe helyezi azt, hogy az elhunyt nagypapa részesüljön belőle (2008)

147. kép: Gelence, a virágtartóba az elhunyt kedvenc csokoládéját helyezték (2008)

XVI. II. 3. Temetőképek Temetőgondozás

148. kép: Torja (Altörjai Katolikus Temető), a temető rendjét és gondozását megfogalmazó verses üzenet

149. kép: Kézdiszentkereszt, a temető határában szeméttároló gödröt közmunkában ásó férfiak csoportja

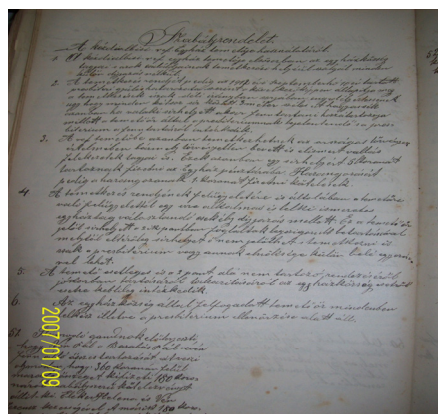
150. kép: Esztelnek, ledőlt sírkövet visszaállító férfiak

151. kép: Ozsdola, szülei sírját gondozó öregasszony

152. kép: Kézdivásárhely, a Katolikus Temető falán kívül és az Ortodox Temető között lévő temetőgondnok lakása, akinek feladatköre a temető közterületeinek rendezése

153. kép: Albis, Szabályrendelet a temető gondozásáról (Presbitérium jegyzőkönyv, 1912)

Egy sírkereszt újabb jelentése

154. kép: Hatolyka, eltérően a közeli falvaktól, itt ez a régi típus van nagy számban a temető régi területében

155. kép: Kézdiszentkereszt, összegyűjtött és a templom várfalához felállított példányok

156. kép: Ozsdola, a Székelyföldön gyakori régi sírkereszt, a XX. sz.-ban a román etnikumhoz kötik, ezért magyarok nem állítják

157. kép: Almás, régi temetőrész

158. kép: Kézdiszentkereszt, Ortodox Temető

159. kép: Papolc, Ortodox Temető, napjaikban is gyakori típus

Jellegzetes keresztek

160. kép: Futásfalva, a *tetős keresztek* uralják a temető sírjeleit

161. kép: Torja, Feltorjai Temető, a falu más temetőitől eltérően magasságukkal tűnnek ki az itteni keresztek, a földdel találkozó rész nem megmunkált

162. kép: Esztelnek, Zárda Temető, a barátfőnök sírja mellett felállított kereszt szakralizálja a teret

163. Futásfalva, az erős katolikus identitást felmutató faluban (zarándokhely) fekete lepellel takarják le Húsvét nagyhétén a keresztút menti kereszteket

164. kép: Béla falva, útmenti kereszt pléh Krisztussal

165. kép: Zabola, a kommunizmus helyi irányítói által eltávolított, és a rendszer bukása után visszahelyezett kereszt

Kopjafák

160. kép: Zágon, a Református Temető gyakori sírjele, a leszúrt rudakat kopjafának nevezik

161. kép: Páké, a leszúrt rudakat kopjafának nevezik

162. kép: Eresztevény, a leszúrt rudak hegyes végződésű ornamentikát kapnak

163. kép: Maksa, kiképzésük hasonló a közeli eresztevényi példányokéhoz

164. kép: Márkosfalva, helyi ornamentika

165. kép: Márkosfalva, a katolikus elhunyt sírján a fej felőli rúd kereszt kiképzést kap (hasonló előfordul a kiemelt falvakban is)

Gombos fejfák

166. kép: Papolc

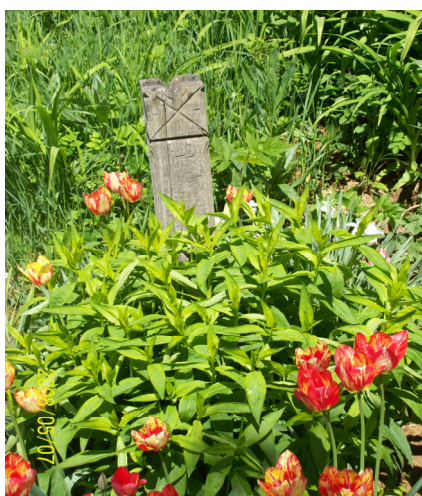
167. kép: Papolc

168. Kép: Papolc

169. Papolc

170. Papolc

171. kép: Kovászna

172. kép: Dálnok, Alszezi Temető

173. kép: Dálnok, Alszezi Temető

174. kép: Dálnok, Alszezi Temető

175. kép: Dálnok, Felszezi Temető

176. kép: Albis, Régi Temető

177. kép: Futásfalva, katolikus felekezetű faluban a református elhunyt sírjele

A Haszmann-faragóiskola kihatása

178. kép: Albis, a helyi asztalos faragta a csernátoni kopjafákat lemintázva

179. kép: Futásfalva, Csernátonba kántorként letelepedett férfi édesapja kopjafáját a Csernátoni Falumúzeumban készítette el

179. kép: Bélefalva

180. kép: Esztelnek

181.kép: Gelence, katolikus felekezetű falu, kísérő síremlék

182. kép: Ikafalva, a Csernátoni Falumúzeumban készült

183. kép: Kézdivásárhely, Katolikus temető, diáktalálkozók emlékét megörökítő kopjafák

184. kép: Kézdivásárhely, Régi Református Temető, diáktalálkozók emlékét megörökítő kopjafák

185. kép: Kézdivásárhely, Bod Péter Tanítóképző, szimbolikus tárgyi együttes (székelykapu, tornácos kapusház és kopjafák)

186. kép: Kovászna, a fa organikus adottságából adódó kivitelezés, faragója Konnáth László Csernátonban sajátította el a faragást

187. kép: Torja, templomkert, tárgye gyűttes

188. kép: Nyergesztető, a szabadságharc emlékét idéző emlékpark

Kopjafák motívumai más síremlékeken

189. kép: Csomortán, a kereszt végződés hangsúlyozódik ki a kopjafa stilizáción

190. kép: Kézdiszentkereszt, a Pap kőfaragó család által készített síremlék

191. kép: Kézdivásárhely, Református Temető, kopjafa imitáció

192. kép: Ikafalva, csernátoni sírkőkészítők magyaros mintát megjelenítő síremléke

193. Torja, az Altorjai Katolikus Temetőben több hasonló kereszt található

194. kép: Ozsdola, Ortodox Temető, magyar jelkép a román kereszten

Kőfaragó dinasztiák Háromszéken

195. kép: Kézdiszentlélek, Bartalos-obeliszk (1920)

196. kép: Kézdiszentlélek, Bartalos-síremlék (2000), magyaros stílus

196. kép: Kézdiszentkereszt, a Pap-család obeliszkjei (1972)

197. kép: Kézdiszenkereszt, Pap-síremlék (2004), magyaros stílus

198. kép: Ozsdola, a kézdiszentkereszt Pap-család kőfaragói által készített síremlék (2007)

199. kép: Szárazpatak, a kézdiszentkereszt Pap-család kőfaragói által készített obeliszk (1976)

A szív mint katolikus szimbólum és más motívumok

200. kép: Kézdiszentlélek, *kampós szív*

201. kép: Kézdiszentlélek

2003. kép: Kézdiszentlélek

2004. kép: Torja, Református Temető
(katolikus sír), *átszúrt szív*

2005. kép: Torja, Altorjai kKatolikus Temető,
gyereksír

2006. kép: Zágon, *kezes szív*

207. kép: Ozsdola, Katolikus Temető

208. kép: Ozsdola, Katolikus Temető

209. kép: Szentkatolna, *lángoló szív*

210. kép: Szárazpatak, *tulipán- ábrázolás*

211. kép: Csomakörös, *kehely*, református jelkép

212. kép: Kézdiszentlélek, *bárka* bibliai motívum (katolikus elhunyt)

Családi kripták

213. kép: Albis, Lengyel – Bakcsi-kripta, a II. világháború idején rejtőzködő katonák helye

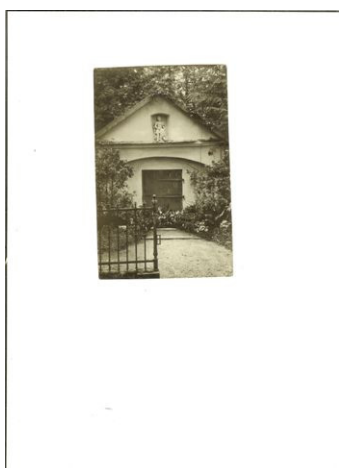
214. kép: Albis, a Lengyel – Bakcsi-kripta belső tere

215. kép: Márkosfalva, Márton-kripta, a kollektív gazdaság helyszíne, sírgyalázás

216. kép: Márkosfalva, a Márton-kripta belső tere

217.kép: Zabola, Mikes-kripta, archív felvétel (a család tulajdona)

218. kép: Zabola, a kollektív gazdaság megalapításakor megsemmisített családi sírhely emlékét egy kereszt őrzi

Ravatalozó házak

219. kép: Bélefalva, katolikus templomkert

220. Kővár, a katolikus templom közelében épül, belső térben elkülönítve gyóntatófülke

221. kép: Kézdiszentkereszt, Katolikus Templom és Temetőkert

222. Kézdiszentlélek, katolikus vártemplom temető felőli bástyáját alakították át

223. kép: Kurtapatak, jelenleg épül a Katolikus Temető mellett

224. kép: Nyújtód, Katolikus Temetőkert, az első a háromszéki falvak temetkezési szokásában

XVII. Tartalom

I. Bevezetés	3
II. Kutatástörténeti áttekintés	5
III. „Segítenek a rítusok...” (Pszichológiai vélemények a halálról).....	22
IV. A falu művelődés- és társadalomtörténeti vázlata	27
V. Az öregek viszonyulása az elmúláshoz	33
VI. A halottas rítusok bemutatása.....	42
VI.1. Álmok és hiedelmek.....	42
VI.2. A halál előtti állapot	50
VI.3. Haláltól a temetésig.....	54
VI.4. A temetés.....	66
VI.5. A tor és gyász	81
VII. Eltérések a temetési szertartásban	94
VII.1. A református és katolikus elkülönülések, valamint kölcsönhatások a temetkezési szokásban	94
VII.2. A kommunisták és a szektások temetése	100
VII.3. Az urnás temetés	104
VIII. Az ortodox halottas szokáselemek a csernátони és környékbeli románok szokásaiban.....	106
VIII.1. A csernátони románok etnikai és felekezeti kötődései a szokásukban	106
VIII.2. A környék románságának temetkezési emlékei.....	110
VIII.3. Az ortodox halottas szokások Kézdivásárhelyen és Zabolán	113
IX. A cigányok viszonyulása a halálhoz	118
IX.1. A temetés helye az életfordulók szokásaiban	118
IX.2. Az átoktól és haláltól való félelem	120
IX.3. A hiedelem és rítus	124
IX.4. A szertartást felvigyázó „vajda” szerepköre	134
IX.5. A halál mint beszédtema	136
IX.6. „Ha már elvette az életét...” (esetelemzés)	137
IX.7. Egy cigánytemetés magyar résztvevőkkel (esetelemzés).....	142
X. A gyászjelentő szórólapok.....	145
X.1. Tartalom és funkció elemzése.....	145
X.2. A gyászjelentőlap mint önreflexió.....	151
X.3. Adatbázis	154
XI. A temetők és sírjelek.....	155
XI.1. A temetők.....	155
XI.2. A sírjelek	165
XI.2.1. Az emlékhagyás mint közösségi feladat	167
XI.2.2. A sírkő.....	174
XI.2.3. A kopjafa	180
IX.2.3.1. A helyi terminológia.....	180
IX.2.3.2. Szakirodalmi reflexió	182
IX.2.3.3. A háromszéki fejfák, kopjafák hagyománya	188
IX.2.3.4. A csernátони kopjafák.....	196
IX.2.3.5. A kopjafákról más sírjelekre áttevő ábrázolás.....	211
XI.2.4. A kereszt	213
XI.2.5. A vas- és fakerítés	217
XI.2.6. A földdel fedett kőkeretes sírkövek	217

XI.2.7. A betonlappal lezárt sírkövek.....	218
XI.2.8. A családi kripták	219
XI.2.9. A lábfa.....	225
XI.3. A temetők használata és gondozása.....	226
XII. A végrendelezés	233
XII.1. A végrendeletek elemzési háttere	233
XII.2. A végrendelezés rítusa	235
XII.3. A végrendelezés külső követelményei.....	238
XII.4. A végrendeletek szerkezete	244
XII.5. A végrendeletek nyelvezete	251
XII.6. A végrendelezés mint az elmúlásra készülés rítusa.....	257
XII.7. Adatbázis	260
XIII. Összegzés	261
XIII.1. Magyar nyelvű összegzés.....	261
XIII.2. Angol nyelvű összegzés	274
XIII.3. Román nyelvű összegzés.....	282
XIV. Szakirodalom.....	290
XV. Adatközlők.....	303
XVI. Mellékletek.....	306
XVI.I. Csernátoni mellékletek.....	306
XVI.I.1. Képek <i>A halottas rítusok bemutatása</i> című fejezethez.....	306
XVI.I.2. Képek <i>A cigányok viszonyulása a halálhoz</i> című fejezethez.....	309
XVI.I.3. Egy hiedelem rítusa képekben	311
XVI.I.4. Képek „ <i>Ha már elvette az életét...</i> ” című alfejezet esetelemzéséhez ..	313
XVI I.5. Vég Antal kultusza képekben	314
XVI.I.6. Temetőképek.....	315
XVI.I.7. Térképek a temetők térszerkezetéről	332
XVI.I.8. Gyászjelentő szórólapok	337
XVI.I.9. Végrendeletek	345
XVI.II. Kérdiszék temetkezési és halottas szokásai képekben	349
XVI II.1. Temetés	350
XVI.II.2. Cigánytemetés.....	351
XVI.II.3. Temetőképek.....	352
XVII. Tartalom.....	366